Lectori salutem!

Kazinczy Ferenc több mint 200 esztendővel ezelőtt széphalmi kúriájából tollal és tintával, levélpapíron valósította meg azt, amit a 21. századi ember számára az internet egy-két kattintással lehetővé tesz. A kapcsolatépítés elkötelezett híveként a széphalmi literátor valóságos levelezési hálózatot épített ki és működtetett élete végéig. Ebbe a levelezési hálóba beletartoztak barátok és ellenségek, közeli és távoli rokonok, arisztokraták és egyszerű polgárok, tudósok és mecénások, magyarok és külhoniak, irodalmárok és műkedvelők, vagyis mindazok, akik a korabeli Magyarország szellemi életének – látványos vagy kevésbé látványos módon – szereplői és egyúttal formálói voltak. Miként ma az internet közösségi hálózati portáljai, úgy hozott össze vagy távolított el Kazinczy a maga hálózatában barátokat és ellenségeket, alakított vagy rombolt szét köröket és társaságokat, szemelt ki és szólított meg fiatal tehetségeket. A különbség csupán az információ eljuttatásának idő- és térbeli dimenzióiban mutatkozik meg: míg Kazinczy korában levelek, kéziratok vagy egyéb szellemi javak (könyvek, festmények, stb.) döngölt, jó esetben kavicscsal vagy sóderrel leszórt földutakon óránként 6-8 km-es sebességgel „száguldó" postakocsikon jutottak el a feladótól a címzettig, addig ma ez – függetlenül a térbeli távolságtól – csupán percek, vagy akár másodpercek kérdése.

Kazinczy Ferenc születésének 250. évfordulóját ünneplő kiadványunkban megpróbáltunk megidézni – amint azt a kötet címe is jelzi – fontos találkozásokat és fontos választóvonalakat a széphalmi mester személyes életében, de túl ezen bemutatjuk annak a hihetetlenül sokszínű világnak egy-egy szeletét, amely a 18–19. századforduló körüli évtizedek Magyarországát jellemezte. A 14 tanulmány öt nagyobb témát érint. Az első három írás a 18. századvég egyik legdivatosabb, s a társadalom bizonyos rétegei számára egyúttal legkedveltebb foglalatosságát, az utazást jeleníti meg: látjuk Kazinczyt Bécsben és a kortárs főurat, Széchényi Ferencet a Német-római Birodalom fejedelemségeiben és osztrák Németalföldön. A következő rész a „Színház és ünnepi forgatag" címet is kaphatta volna: Kazinczy előbb Lessing egyik színdarabjának fordítása közben jelenik meg, majd a helikoni ünnepségek kapcsán a keszthelyi gróffal, Festetics Györggyel szembeni ellenérzéseinek és fenntartásainak okait, s viszonyuk rendeződésének körülményeit ismerhetjük meg. A harmadik téma a széphalmi literátor naplói és levelezése nyomán egyrészt a fogság gyötrelmes időszakát, másrészt két írás a szabadulás után kiépített, kiterjedt levelezőhálózatának működését mutatja be. A következő részben a korszak két legfontosabb médiuma kerül előtérbe: könyvek, olvasmányok, valamint Kazinczy *Orpheus* című rövid életű folyóirata. Végül az utolsó három tanulmány a nyelvújítás különböző aspektusaival, s benne a nyelvújító Kazinczy személyével foglalkozik.

A tanulmányok nagyobb része a *„Kazinczy Ferenc és a német nyelv"* címmel 2009. május 21–22-én Bécsben rendezett konferencián elhangzott előadások írott változata. A konferencia az ELTE BTK és az Universität Wien közötti Aktion Österreich-Ungarn Alapítvány által támogatott oktatócsere program keretében valósult meg,

amelyen a korszak magyarországi (Fábri Anna, Czibula Katalin, Soós István, Kurucz György, Krász Lilla) és osztrák (Andrea Seidler, Johanna Laakso, Bernád Ágoston Zénó, Blaskó Katalin) kutatói vettek részt. Kazinczy személye és életműve ezen a konferencián különböző szakmákat tudott párbeszédre bírni: az előadók között történészek, irodalomtörténészek és nyelvészek egyaránt megnyilatkoztak. Ezeket az írásokat mind témájukban, mind módszertani megközelítés tekintetében kitűnően egészítik ki az ELTE BTK Irodalomtudományi Doktori Iskolájában működő „Magyar és európai felvilágosodás" doktori program korszakkal, illetve Kazinczy személyével foglalkozó oktatóinak (Balogh Piroska, Szilágyi Márton), PHD-hallgatójának (Doncsecz Etelka), szakdolgozójának (Pércsy András), valamint a párizsi Sorbonne történész emeritus professzorának (Claude Michaud) és az irodalomtörténész Granasztói Olgának a tanulmányai.

A szerkesztő

A „*spiritus*”, a „*modestus*” és az „*universitas*”

Interjú Bíró Ferenccel

Bíró Ferenc irodalomtörténész, 2007 óta az ELTE BTK emeritus professzora, a felvilágosodás korának nemzetközileg is elismert kutatója, akinek most jelent meg Kazinczy Ferenc és a nyelvkérdés kapcsolatát tárgyaló monográfiája.[1]

Mikor vált Tanár Úr számára világossá, hogy irodalommal, s ezen belül is a felvilágosodás korának irodalmával akar foglalkozni?

Ezt egészen pontosan meg tudom mondani: voltaképpen 1956 miatt köteleztem el magamat a felvilágosodás korának irodalma mellett. A forradalom idején voltam első éves egyetemista Szegeden. Nagy lelkesedéssel éltem meg az eseményeket, de azután jött a lövöldözés, jöttek a ruszkik, meg ami azután jött. Én akkor azt gondoltam, hogy az indulatokkal az értelem erejét kellene szembeállítani. Ez a riadt, naiv és sebzett ifjúkori idealizmus ábrándja volt, hiszen az élet távolról sem így működik, s bár számomra az értelem fénye változatlanul a legfontosabb, éppen ez a fény világít rá arra, hogy milyen ereje volt mindig s van még ma is például a fanatizmusnak. A felvilágosodás a „napfelkelte ideje” volt az európai kultúrában, és ez akkor nagyon vonzónak tűnt számomra, ma is az, csak azóta persze tudom, hogy tetszetős metaforákkal nem lehet megmagyarázni egyetlen történelmi kort sem.

Kik formálták Tanár Úr irodalomképét? Kik voltak a mesterei az egyetemen, majd azt követően, a pályája kezdetén?

Egyetemi éveim az ötvenes évek második felére estek. A magyar mellett francia szakos voltam, érthető, hogy nagy élményem volt az egzisztencialista irodalom: Camus *Pestis*e vagy Sartre művei mélyen hatottak rám. Olvasmányaim nem csak szépirodalmi ízlésemet, hanem világnézetemet is formálták, alakították. Ami a tanáregyéniségeket illeti, elsősorban Szauder József nevét kell megemlítenem, akinek az 1960-as évek elején tanársegéde voltam a szegedi bölcsészkaron, de tanári-tanítványi kapcsolatunk a későbbiekben is megmaradt. Akkoriban egészen más volt a tudományos minősítési rendszer, mint napjainkban. Amit ma PhD-nek nevezünk, azt akkor aspirantúrának hívták. Szauder József aspiránsaként írtam a kandidátu-

[1] Bíró, 2010.

si értekezésemet, s azt hiszem, hogy én is a kedvenc tanítványai közé tartoztam. Később, amikor az MTA Irodalomtudományi Intézetébe kerültem, nagyon sokat köszönhettem az intézetbeli idősebb kollegáknak, például Klaniczay Tibornak. Nem egy korszakkal foglalkoztunk ugyan, de rendkívül szerteágazó érdeklődéséből adódóan, nagyon sokféle problémára volt érzékeny. Ugyanígy sokat köszönhetek Tarnai Andornak, aki szintén ragyogó elme volt, de szófukar és visszahúzódó: tőle egy helyeslő biccentés többet ért, mint mástól a hosszan kifejtett elismerés. Egyébként az Intézetben szakmai ügyekben nem volt divatban a szelíd szó, idősebb kollegáink körében elevenen éltek még az Eötvös Collegium hagyományai. Főleg Szauder József tudta szofisztikáltan őrmesteri modorban kifejteni véleményét. Hadd említsem meg Kosáry Domokos nevét, akivel szintén igen jó kapcsolatba kerültem. Az 1976-ban megjelent Bessenyei-könyvem nagyon tetszett neki. Azt hiszem – s ezt minden hencegés nélkül mondhatom – a kedvenc irodalomtörténészei közé tartoztam. Sokat tanultam tőle is, noha elég sok szakmai kérdésben nem értettünk egyet – Kazinczyval kapcsolatban például teljesen más vágányon haladtunk –, de ha megnézi valaki nagy művelődéstörténeti szintézisének harmadik kiadását,[2] ott igen sokszor hivatkozik az én „lila könyvemre".[3] Akkoriban volt neki egy kis irodája a Városház utcában, ahol gyakran megfordultam, sétáltunk a belvárosi utcákban, és remek beszélgetéseket folytattunk. Kiváló, nagy műveltségű ember volt, az irodalmár számára talán egy kicsit merev gondolkodású, de rendkívül okos és szellemes, élvezet volt vele beszélgetni. De sokat tanultam másoktól is, különösen Hopp Lajosnak lehetek hálás: az Intézetben évtizedeken át voltunk barátok és közvetlen munkatársak. Körülbelül őket tudom említeni, akik komolyabban befolyásolták tudományos érdeklődésemet.

Ön hogyan látja, a történészek és az irodalmárok között mennyire van kölcsönös párbeszéd, együttműködés? Van olyan terület, ahol szorosabb együttműködésre lenne szükség?

A nyolcvanas-kilencvenes években, amikor az MTA Irodalomtudományi Intézetében dolgoztam és szerveztem a felolvasó üléseinket, akkor nagyon szoros volt a kapcsolat a történészekkel. Ők jártak hozzánk, s mi jártunk hozzájuk. Ugyanebben az időszakban a Kosáry Domokos vezette akadémiai művelődéstörténeti bizottságban is egy asztalnál ültek történészek és irodalmárok. A kilencvenes évek második felében azután e szakmák közötti párbeszéd mintha megszakadt volna. Együttműködő történész volt – mint Soós István tanár úr, aki kiváló tanulmányt írt a magyar nyelv 18. századi sorsáról szóló tanulmánykötetünkbe[4] –, de együttműködés nem volt. Most azonban úgy látom, hogy a fiatalok között ismét kialakulóban van ez a kapcsolat, ami nagyon örvendetes. Az egyetem XVIII–XIX. Századi Magyar Irodalomtörténeti Tanszékén működő „Magyar és európai felvilágosodás" Doktori Program tudomásom szerint tanrendileg is rögzített kontaktust épített ki a történészekkel. A szakmák közötti párbeszédet nagyon fontosnak tartom, de nem csak a történészekkel, hanem a nyelvészekkel is. A 2009. évi Kazinczy-évfordulónak szerintem az egyik tanulsága éppen az, hogy nem jutottunk el olyan közös alapra,

[2] KOSÁRY, 1996.
[3] BÍRÓ, 1994.
[4] BÍRÓ, 2005.

amelyen termékeny párbeszéd kezdődhetett volna meg. A nyelvtudomány (Benkő Loránd, Ruzsiczky Éva) korábban ezen a területen nagy teljesítményeket hozott létre, ma egyedül a stilisztika kiváló kutatójaként ismert Szathmári István tartja a frontot. A történészek mintha nem is érdeklődnének igazából, bár néhány fiatal éppen mostanában kezdett izgalmasnak ígérkező kutatásokba. Mégis: Kazinczy elsősorban az irodalmárokra maradt, jóllehet Kazinczyhoz nem lehet hozzányúlni sem nyelvészi, sem történészi érdeklődés nélkül. Ha egy irodalomtörténész arra adja a fejét, hogy Kazinczyval és korával foglalkozzon, akkor meg kell tanulnia mindazt, amit a nyelvtudománytól és a történettudománytól meg lehet tudni. Ez áll természetesen a nyelvészekre és a történészekre is. De a korábban emlegetett közös alap egyelőre nem látszik, én legalábbis nem látom.

Beszéljünk a kiadás előtt álló könyvéről, amely monografikus jelleggel Kazinczy és a nyelvkérdés kapcsolatát tárgyalja![5] Láttam a kötet tartalomjegyzékét. Csak egy fejezetet kiemelve, nagyon izgalmasnak ígérkezik például a nyelvfilozófiáról szóló rész.

Ez abból a szempontból lehet érdekes, hogy Kazinczy kizárólag a maga céljai érdekében értelmezte és hasznosította a nyelvfilozófia kérdéseit. Ő volt tudtommal az egyetlen irodalmár, aki számára a művek eszközként szolgáltak, a cél a magyar irodalmi nyelvnek és a magyar irodalom nyelvének a „tökéletesítése" volt. Ezért állt írói működésének előterében a fordítás. Számára a nyelv tökéletességének két területe volt: a „tisztaság" és a „bővség". A tisztaság a nyelvi egységet jelenti, a bőség pedig a nyelv gazdagítását, azt, amit az utókor „nyelvújításnak" nevez. Kazinczy e feladatok felől közeledett – amikor közeledett – a korban felmerült nyelvfilozófiai kérdésekhez. Ő maga ebben a vonatkozásban egyáltalán nem törekedett rendszeralkotásra. Ezért azután nemcsak az a fontos, hogy mire reagált, hanem az is, hogy mire nem. A kor nyelvfilozófiai problémái közül sok minden nem érdekelte, ami az utókor számára legalább annyira informatív, mint az, ami iránt érdeklődött. Közbevetőleg megjegyezném, hogy számomra a tájékozódást nagy mértékben megkönnyítette, hogy a kor nyelvfilozófiáját kutató egyik vagy talán a legjobb műhely éppen nálunk van, Kelemen János és Neumer Katalin körül. Kazinczyra visszatérve: a kor nyelvfilozófiájának egyik alapkérdése a valóság, az értelem és a nyelv közötti viszony felől merült fel. Kazinczyt az előbbi, tehát az, hogy a világ és az értelem között milyen kapcsolat van – magyarán az ismeretelmélet – a jelek szerint nem érdekelte különösebben. Lényegében kizárólag a gondolat és a nyelv közötti viszony, tehát a kifejezés kérdései foglalkoztatták. Ez azt jelenti, hogy egy sor, saját kora által meghatározónak ítélt problémára nem volt fogékony. Számos jelentős európai kortársával ellentétben ő nem látta problematikusnak a beszéd és az írás viszonyát sem. A nyelvet a maga egységében fogta fel, az írást azonban mégis fontosabbnak tekintette, mint a beszédet. Ez volt számára az operatív terület: a nyelvvel kapcsolatos tevékenység itt tehető nyilvánossá és itt, az írásban ellenőrizhető. Fel sem merült számára az, hogy az írásnak – Herderhez vagy Rousseauhoz hasonlóan – bármiféle hátrányát lássa a beszéddel szemben. Kazinczy és a nyelvfilozófia viszonyának szempontjából különösen fontos észrevenni, hogy Kazinczy neológiá-

[5] Az interjú még a könyv megjelenése előtt készült. (A szerk.)

jának különböző fázisai voltak. Közvetlenül a fogság utáni években úgy gondolta, hogy a nyelveknek nincs külön természetük, tehát a magyar nyelv modellezhető a nyugati nyelvek mintájára. Ha a latin gazdagodott a görögből, a német a franciából, mi akadálya lehetne annak, hogy a magyar gazdagodjék a fejlett nyugati nyelvek nyomán. Aki tehát azt állítja, hogy ez nem lehetséges, mert a magyar keleti nyelv, az a sötétség erőit képviseli. Ezt a felfogást meg lehet érteni Kazinczy élethelyzetéből (a hat és fél éves börtön után a családjában is pokoli viszonyok fogadták), de a kor nyelvtudománya felől nézve tarthatatlan álláspont. Leibniz 1710-ben megjelent *Brevis designatio*ja óta az európai nyelvtudományban mindenki – beleértve a hazai nyelvtudósokat is – elfogadta, hogy a magyar keleti nyelv. Szó sincs arról, hogy a „sötétség erői" hirdették volna. Ebben az esetben nyilván a nyelv gazdagításának akarata gátolta meg a higgadt tájékozódást. Azt, hogy a szélsőséges nyelvi univerzalizmust tükröző vélemény nem volt kiérlelt, jól mutatja, hogy 1807-ben lelkesen olvassa Herdert, akinél ennek a felfogásnak éppen az ellenkezőjével találkozott, 1810 elején pedig már egészen másképpen fogalmazott. Elfogadta, hogy a magyar keleti nyelv, vagyis álláspontja a magyar nyelv identitásának kérdésében alaposan átalakult. Igaz, teljesen egyértelmű állásponthoz soha nem jutott el: az „idegenség" számára mindvégig ott marad, mint egyik szín, a magyar nyelv „gyönyörű szivárványán". De ez miért is lenne baj? Arra vonatkozóan, hogy elméleti kérdésekhez Kazinczy viszonya milyen dinamikus, hajlékony és praktikus volt, jó példa az a felfogás, amelyet a nyelv géniuszáról (a fiatal tanítvány, Kölcsey Ferenc közreműködésével) az 1810-es években kialakított. A nyelv géniusza – egyszerűen fogalmazva: egy nyelv individualitása – ezek szerint nem csak a nyelv metafizikusan felfogott sajátszerűségeiben rejlik, hanem abban a belső erőben, ahogy képesek folyvást alakulni, változni, gazdagodni. A „képzékenységben". A szót Kölcsey ajánlotta, Kazinczy azonban nem fogadta el, viszont ebben a szellemben beszélt a fogalomról az 1810-es évek vitáiban. Ebben az elképzelésben benne van annak a párbeszédnek az eredménye, amelyet Herder műveivel folytatott.

A herderi jóslatról már a középiskolások is tanulnak. Valóban akkora hatása volt Kazinczy korában, mint ahogyan azt az utókor beállítja?

Nem, semmiképpen sem. Kazinczy sem vette igazán komolyan, többször leírta, hogy amit Herder „jósol", az nem valósulhat meg. Az igazság az, hogy ez a jóslat az utókor magyar filoszai számára volt látványos dolog, de a kortársakat nem igazán érdekelte, már csak azért sem, mert az ő tolluk alatt már jóval Herder 1791-ben megjelent néhány mondata előtt,[6] az 1780-as évek írott nyilvánosságában komolyan és nagy erővel felmerült az a lehetőség, hogy a magyar nyelv eltűnik, és vele a magyar nemzet is elenyészik. Ennek az előfeltétele az volt, hogy a nemzet addig uralkodó rendi felfogásával szemben előtérbe került a mindig is létező, de mindig alárendelt helyzetben létező nyelvi-kulturális nemzetfogalom. Ez igen lényeges és új momentum. Egyébként a történettudomány (elsősorban Szűcs Jenő) kutatásaiból tudjuk, hogy a 18. században többféle nemzetfogalom élt egymás mellett. A század közepéig-második feléig az uralkodó nemzetfogalom a *natio hungarica* volt,

[6] HERDER, 1784–91.

amely – az elnevezéssel ellentétben – nemcsak a magyar nemesi nemzetet jelentette, hanem a magyarországi rendek által alkotott, több nemzetiséget is magában foglaló nemesi nemzetet. Ehhez a soknyelvű közösség-fogalomhoz tartozott egy olyan nyelv, amely áthidalta a magyarországi nemesség nyelvi megosztottságát. A többnyelvű *natio hungarica* tagjai számára a latin nyelv volt fontos, nem a magyar. A latin volt az a közvetítő nyelv, amely egyfajta kohéziós erőként biztosította az ország különböző nyelvi-kulturális közösségeinek elitje közötti kommunikációt. A magyar nyelv ügye a század utolsó harmadában lett igazán fontos, előbb bizonyos, a felvilágosodás gondolatai által megérintett nemesi körök – Kosáry Domokos fogalmát használva –, a *felvilágosult rendiség* első nemzedéke számára, azután, az 1780-as években pedig az alacsony sorból származó értelmiség számára. Bessenyei György nagyszabású tervezetében a nyelv azonban eszköz (a tudományok terjesztésének a vehikuluma), az 1780-as években színre lépő (s túlnyomórészt alacsony sorból származó) értelmiség számára viszont a nyelv a nemzet lényege: „egy a nyelv, egy a nemzet", ezt a szlogent sok változatban leírták. Annak, hogy a nyelv alkotja a nemzetet, erős ideológiai üzenete volt, hiszen azt jelentette: a nemzetet nem csak a nemesség alkotja, hanem mindenki, aki magyarul beszél, akár nemes, akár nem. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a 18. utolsó két évtizedében a nyelv és a nemzet létének összekapcsolása csak ügyes ideologikus fogás lett volna: az aggodalmat mélyen átélték. Ezt a szorongást azonban egyáltalán nem a herderi „jóslat" keltette fel, hiszen, mint említettem, a jellegzetes szólamok már jóval korábban ott harsogtak az írott nyilvánosságban. Volt kortárs magyar író, aki – e néhány mondat miatt – azt mondta Herderre, hogy „szamár német." Mint Cyrano: ha más mondja, azt nem tűrjük el.

Vajon mit érzékelhetett a korszak egyszerű embere a nyelvkérdés körüli vitákból?

Az egyszerű emberek nyilván nem érzékeltek semmit, viszont bizonyos, hogy az egyszerű emberek köréből érkezett értelmiség számára meghatározó téma volt. Az 1780-as években feltűnően sok alacsony származású értelmiségi tevékenykedett az irodalomban, s ők a nyelvkérdésben való állásfoglalásukat nagyon komolyan vették, ugyanis arról a helyről volt szó, amelyet ők, az írástudók a társadalomban elfoglalnak, hiszen a nyelv tartós és látványos életet az irodalom (vagy ahogy akkor mondták: a „tudományok") által kaphat. Ez volt az az időszak, amikor az irodalom szerepe látványosan felértékelődött s látnunk kell, hogy ebben az olvasói érdeklődés növekedése gyakorlatilag semmilyen szerepet nem játszott. A kor legtehetségesebb fiatal emberei kezdtek el irodalommal foglalkozni, miközben az irodalomból nem lehetett megélni a korabeli Magyarországon. Mélyen átérezték és megélték azt, hogy a nyelv és a nemzet egy és ugyanaz, amelynek ők maguk is a tagjai, s annál értékesebb tagjai, minél értékesebb műveket hoznak létre ezen a nyelven. Minden nagy nemzet a történelemben jelentős irodalmi kultúrával rendelkezett, a magyar az ő tevékenységük révén léphet be a „nagy nemzetek ragyogó sorába". Az értelmiségen kívül mást ez ekkortájt nem nagyon érdekelt, a nemesség túlnyomó részét sem: erről a helyzetről nyújt látleletet Csokonai *Tempefői*je. Ez a helyzet csak a 19. század elején változik meg, amikor a napóleoni háborúk során a rendi szolidaritás szálai meglazulnak és a korábban a *natio hungarica* részét képező magyar

nemesség identitása jól érzékelhetően megváltozik. Furcsa módon éppen abban az időben lesz fontos számukra a magyar nyelv ügye, amelyről a történetírás mint a „császári rendi kompromisszum" idejéről beszél. Jegyezzük meg: Kazinczy is mélyen lojális ember volt s ebben nem játszott közre semmiféle félelem. Azt is rögtön meg kell azonban jegyezni, hogy a magyar nyelv nem azért lesz fontos, mert valamiféle nemzeti függetlenségnek lett volna a hordozója. A 19. század eleji magyar nemesség nem kurucos buzgalomból tett rengeteget a magyar nyelvért. Valóban számos jele van annak, hogy a megyei nemesség számára most lesz igazán fontos a magyar nyelv, például: igen erőteljes, országos méretű mozgalom indul az úgynevezett „tiszti szótárak" ügyében, se szeri se száma a nyelvkérdést tárgyaló kiadványoknak. Valójában ez az időszak az, amikor elkezd átalakulni a hazai nemesség: a magyarországi nemességből – némileg élesen fogalmazva – ekkor lesz magyar nemesség. 1810 körül már képtelenség lett volna megírni a *Tempefői*t: a tudományok iránt „barátságtalan" figurák eltűnnek, a tudományok iránt mindenki barátságos s az igazi veszedelem immár az, hogy tódul be ebbe a világba az „alja nép" is. Kazinczy így fordítja Goethe szavát *(Pöbel)*, hogy megnevezze a provincializmus nagy számban tollat ragadó képviselőit. A műveletlenség nem „barátságtalan" a „tudományok" iránt, a műveletlenség maga is ír, és igen rámenősen akarja érvényesíteni a maga ízlését. Mindez túlságosan is jól látszik a széphalmi kúria dolgozószobájának az ablakából. A történettudomány olyan nagyformátumú személyiségei, mint Szekfű Gyula vagy Kosáry Domokos ezt az időszakot a rendi nacionalizmus korának tekintik. Ezen értelmezés szerint maga Kazinczy is visszahátrált a rendi nacionalizmus világába. Ha azonban valaki az irodalmi és nyelvi viták – egyáltalán a kultúra – világa felől, és nem csak a politika (sőt: csak a nagypolitika) felől nézi a fejleményeket, akkor ezt a kérdést nem egészen így fogja látni.

A tankönyvekben 1772-höz, az Ágis tragédiája*nak megjelenéséhez szokás kötni az irodalmi felvilágosodás kezdetét. Ön ezt az irodalomtörténeti fordulópontként értelmezett korszakhatárt több munkájában is igyekszik cáfolni.*

Valójában ezt is Kazinczy találta ki. Nem az 1772-t, hanem azt, hogy Mária Terézia uralkodásának utolsó évtizedében „gyönyörű új Hajnal emelkedett fel", amikor hirtelen megjelentek a színen a fiatal, daliás testőrök. Azután Toldy Ferenc találta meg Bessenyeit, aki először lépett fel közülük 1772-ben, amikor egyszerre négy kötete került kiadásra, köztük *Az Ágis tragédiája*, amelyet Mária Teréziának ajánlhatott. Ez a korszakhatár a romantika felismerése volt, amely mindmáig meghatározza szemléletünket. Ezzel az inkább hallgatólagos, mint nyílt vita évtizedek óta folyik, mind a történészek, mind az irodalomtörténészek részéről. Én is úgy gondolom, hogy Mária Terézia trónra lépése után, az 1740-es években kezdődik el a magyar irodalomban és kultúrában a léptékváltás. A mélyen vallásos uralkodónő már az 1740-es évek végén nagyszabású reformokat kezdett el bevezetni, amelyeknek a lényeges elemei között ott volt a szekularizáció. Hasonló jelenségek figyelhetőek meg Európának más, többé-kevésbé felvilágosult reformokat propagáló országaiban is. A magyar irodalom ritmusváltásának a kiindulópontja – úgy látszik – a felvilágosult abszolutizmussal szemben ellenjátékot kereső egyházi értelmiségiek viselkedésében keresendő, a magyar nemesség felé fordulnak azzal, amit ők tud-

nak: vállalkoznak kulturális ügyeinek a képviseletére. A 18. század közepe táján egyre gyakrabban írtak magyarul, előtérbe állítva az egyház gondolatkincséből mindazt, amit használhatónak véltek a világiak számára. Gondoljunk csak a jezsuita Faludi Ferencre, aki 1744-ben Rómában fejezte be *„Istenes jóságra és szerencsés boldog életre oktatott nemes ember"* címmel egy angol szerző munkájának magyar viszonyokra alkalmaztatott fordítását.[7] Ez a kötet olyan értelmezését adja az egyházi tanításoknak, amelyek a világiak számára fontosak: nem csak az „Istenes jóság" megélésének lehetőségét, és egyúttal az esélyt arra, hogy az ember (ugyanezeket a tanításokat követve) boldogulhat már ezen a világon is. A laicizálódó egyházi értelmiségiek mellett ott volt egy komoly hagyományokkal rendelkező, erőteljes főnemesi-nemesi világi irodalom is, amelynek képviselői most, a 18. század második felében egyre markánsabban saját kultúrájukat akarták kiépíteni. Az ő törekvéseikből formálódott, s lépett színre az 1770-es években Bessenyeiék nemzedéke, akik teljesen új, radikális eszméket hoztak be az irodalomba. Bessenyeinél például La Mettrie embergépével[8] rokonítható motívumok jelennek meg, de nagyon korán felbukkan nála az Istent és a természetet azonosnak látó spinozai gondolat is, vagy Orczy Lőrincnél a 18. század legmeredekebb eszméinek egyike, a luxus apológiája,[9] jóval érdesebb megfogalmazásban, mint Voltaire-nél található. Az 1770-es évek jelentősége tehát vitathatatlanul óriási volt, de elsősorban nem kezdetnek tekinthető, hanem inkább egy már jóval korábban elkezdődött folyamat tetőződésének.

Hogyan alakult a nyelvkérdés szempontjából a felvilágosodás másik korszakhatára, a romantikába való átmenet?

Ez is nagyon lényeges kérdés. Említettük, hogy a 18. század utolsó évtizedeiben a nyelvi-kulturális nemzetfogalomnak az értelmiség számára ideológiai jelentősége lett: a *natio hungarica* szerint a magyar nemzetet csak a magyarországi nemesség alkotja, a nemzet nyelvi-kulturális felfogása szerint viszont mindenki, aki magyarul beszél. Azért vagyunk magyarok, mert magyarul beszélünk – ez a ma oly egyszerű kijelentés akkor keményebben hangzott: a nemzet rendi felfogásával ellentétes állítást foglalt magába. Kazinczy elfogadta a nyelvi-kulturális nemzetfogalom lényegét, számára is a nyelv konstituálja a nemzetet, de ő olyan nyelven beszélt e kérdésről, hogy kiiktatta belőle az értelmiség által hozzákapcsolt s számára veszedelmesnek tetsző ideológiai tartalmat. Ezt azon a módon tette, hogy az egyenlősítő fogalomban (mindenki a nemzet tagja, aki magyarul beszél), egy új minőség hierarchiáját igyekezett érvényesíteni. Ennek a minőségnek az alapja a nyelvi kompetencia volt. A neológia második időszakára, az 1810-es évek elejére már a neológia kialakult rendszeréről beszélhetünk, amely rendkívül éles kritikát foglalt magába a kor nyelvi-irodalmi állapotaival szemben. A neológia igazi tartalma nem az új szavak alkotása, hanem – részben – az írókkal szemben támasztott követelmények sora (ezek között előkelő helyen áll az anyanyelv „tudós" ismerete), ugyanakkor a

[7] DORELL, 1748a.; DORELL, 1748b.; DORELL, 1771.
[8] LA METTRIE, 1748.
[9] Voltaire *„Le Mondain ou l'apologie du luxe"* címmel 1736-ban írta meg azt a költeményét, amellyel magára vonta mind az egyház, mind az államhatalom ellenszenvét, ezért rögtön menekülni kényszerült Hollandiába.

küzdelem a felkészült íróknak azért a jogáért, hogy szabadon, a készülő mű szükségleteinek megfelelően alakíthassák a nyelvet. Mindehhez a kritikai szellem létjogáért való küzdelem társul. Elsősorban ez utóbbi nem tetszett a kortársaknak – az igényes kortársaknak sem – s kemény reakciójuk nem is maradt el. Az 1810-es évek végén nem az ortológia és a neológia küzdött egymással, az igazi vita a kritikai szellem létjogáról szólt. Ez a – Kazinczy szempontjából – végső ütközet igen komplikált történet volt s végül is az ő sikerével ért véget, de a csatát nem ő nyerte meg, hanem azok a csapatok, akik a segítségére érkeztek. Csak közben kiderült: ők a fősereg. Élükön fiatalokat látunk, így gróf Teleki Józsefet, a nemsokára megalakuló Akadémia első elnökét vagy Kisfaludy Károlyt, aki hamarosan a fiatal romantikus írónemzedék vezéralakja lesz. Kazinczy ügye sikert arat, őt azonban – ha lehet így mondani – nyugdíjba küldik: „tisztelt Veteránus" lesz. Más kérdés, hogy alkata egyáltalán nem volt alkalmas erre a szerepre, változatlan aktivitása újabb s újabb konfliktusok forrása lesz. Németh László azt írta, hogy a század első két évtizedében a széphalmi kúria a „magyar irodalom telefonközpontja" volt. Az 1820-as években is fontos hely, de már nem telefonközpont.

Itt azonban nem csak életkori különbségekről van szó: új paradigma erői vannak születőben. A nyelvi-kulturális nemzetfogalom Kazinczy harcainak eredményeként teljesedik ki: immár nem rendelhető alá más elvnek. Ha igaz is, hogy a nemzetnek nyelvi-kulturális közösségnek kell lennie, az is igaz, hogy mégsem lehet csak nyelvi-kulturális közösség. Ekkor már sok jel utal arra, hogy ezt a nemzetfogalmat nem lehet mással helyettesíteni s nem lehet fölé más elvet rendelni, önmagában azonban mégis kevés. Korunk íróját idézve: az irodalomnak ugyan elsősorban irodalomnak kell lennie, de mégsem lehet csak irodalom. A lázadó tanítvány, Kölcsey Ferenc szakításának igazi érvét nem a zaklatott és számos részletében felszínes lasztóci levelekben találjuk meg, hanem az 1823 januárjában keletkezett *Hymnus*ban. Úgy mondhatjuk, hogy a tanítványnak a mester világán túllépni csak a sorsközösségként felfogott nemzet legnagyobb költeményének megírásával lehetett. A fiatal romantikus nemzedék messzemenően tiszteletben tartja majd a nemzetnek mint nyelvi-kulturális közösségnek a státusát, de a nemzet számukra már elsősorban sorsközösség: ez rendezi át az irodalom műfajait éppen úgy, mint az írók feladatait.

Van-e olyan kérdés, amit máshogyan lát a Kazinczy-kötet kéziratának lezárása óta?

A kéziraton (és a korrektúrán) az utolsó pillanatokig dolgoztam, ebben a pillanatban semmi lényeges vonatkozáson nem változtatnék. Úgyhogy most inkább csak aláhúznék egy-két mozzanatot, amelyet fontosnak tartok. Elsősorban azt – erről talán nem jutott idő elég hangsúlyosan szólni –, hogy a nyelvújítás nem csak nyelvújítás volt, már ha a nyelvújításon csak új szavak alkotását értjük. Szerencsésebb, ha neológiáról beszélünk, amelynek több időszaka is volt – erről talán elég szó esett e beszélgetés során. A magyar irodalomban már az 1740-es évek, Faludi Ferenc óta folyamatosan újítják a nyelvet. Talán nem mindenki tudja, hogy Dugonics András alkotta meg a magyar geometria új szavait (például köb, hasáb, gyök). Ez a lendület persze nem csökkent Kazinczy korában sem. Jellemző a korszakra, hogy 1811-ben egy magyar nemes három szó alkotására pályázatot írt ki. Ez a három szó a „*spiritus*", a „*modestus*" és az „*universitas*" volt. Kazinczy a „*spiritus*"-ra megalkotta

a *„szellem"* szót, a *„modestus"*-ra a *„szerény"* szót és az *„universitas"*-ra szintén ő találta ki az *„egyetem"* szót. De még egyszer hangsúlyoznám: ennek ellenére, a neológiában nem az új szavak kitalálása a lényeges, hanem az írók elé állított kemény normák és az a jog, hogy úgy alakíthassa műve nyelvét, ahogyan azt a mű igényei megkívánják. Ebben nem lehet akadály a grammatika sem. De az írónak ismerni kell („tudós" módra) a grammatikát, a művel pedig ki kell állni az olvasók elé, s az olvasó „sanctionál". A „sanctio" Kazinczy neológiájának az egyik legfontosabb s további problémákat magába rejtő fogalma.

Akkor most beszéljünk Tanár Úr egyetemi szerepeiről. Az egyetem kutatás-, kultúraszervező vagy oktató funkcióját látja fontosabbnak? Egyáltalán Ön szerint hol van a helye a 21. században a bölcsészképzésnek?

Az ELTE hazánkban véleményem szerint kivételes és úgy gondolom, kivételesen jól is működő intézmény. Az új bolognai rendszerrel – amelynek lényegét valószínűleg értem – viszont sok probléma van. Benyomások alapján ítélek, bár eddig nem hallottam olyan magyarázatot, amely megnyugtató lett volna. Az egyik fő kifogásom a három éves BA-képzésre vonatkozik. Vajon a három év elvégzése után kapott oklevél mire jogosítja fel a hallgatót? A műegyetemen például három év után a diák üzemmérnök lesz. Ez legalább egy státus, egy hely az életben. A bölcsészkaron három év után sem kutató, sem oktató nem lesz a diákból. Akik tanárok szeretnének lenni, azok számára az elvégzendő plusz két év valójában nem a szűken vett szakmai tárgyakban való elmélyülésről szól, hanem, ha jól tudom, tanulmányaik középpontjában elsősorban az elméleti pedagógia és pszichológia áll. Ez önmagában nyilván nem baj, de nem tudom, segít e azon a bajon, amit én unokáim iskolai tapasztalatain át látok: a tankönyvírók mintha inkább a tudós bírálók igényeinek óhajtanának megfelelni, mint a diákok lehetőségeinek. Igaz, ez nem a bölcsész-tárgyakra vonatkozik, bár jelek ott is előfordulnak. Ami az egyetemet illeti: a tanítás sokat segít a kutatásban is, a kutatómunkának és az oktatómunkának együtt kell haladnia, de azért jó tudni, hogy – noha mind a kettő egyaránt fontos – a kettő nem ugyanaz. Általában azt kell mondani, hogy egy egyetemi intézet vagy tanszék csak akkor működik jól mint oktatási intézmény, ha jól működik kutatóhelyként is. Csak tanító egyetemi oktató – ez nagyon rosszul hangzik s remélhetőleg ilyen éppen úgy nem létezik, ahogy boszorkányok sem léteznek.

Vajon hol lehet a helye a bölcsészképzésnek korunkban? Azt hiszem az ideális bölcsészképzésnek, amit az ember úgy egyszer elképzelt, egyre kevesebb az esélye. Nyilván műveltebb egy egyetemet végzett hallgató, mint az, aki nem végzett egyetemet, de most annyi probléma merül fel a felsőoktatással kapcsolatban, hogy elsőként szinte nem is a minőség kérdése tolakszik elő – a minőség szempontját ugyan folyamatosan napirenden kell tartani, de a kérdés igazán hatékony felvetéséhez más dolgok számon tartása is fontos. Az számomra bizonyosnak látszik, hogy a szabadbölcsészet ebben a világban már nem igazán lehet megfelelő. Franciaországban például jól működik az úgynevezett nagy iskolák rendszere, ahol igen szigorú felvételi követelmények mellett az oktatás gyakorlatilag tutoriális keretek között zajlik. Egy-egy szakterületre viszonylag kevés diákot vesznek fel, és ez az intézményhálózat adja az igazi, magasan képzett értelmiséget, a többi egyetem – beleértve a

Sorbonne-t is – esetleg csak a munkanélküli diplomások számát növeli. Magyarországon sajnos nincsenek a franciaországihoz hasonló elitképzők, de a munkanélküli diplomások képzése – ahogy hallom és olvasom – elkezdődött. Itt több kérdésről is szó van tehát és az egyik esetleges megoldása nem feltétlenül oldja meg a másikat. Az utóbbi arányok kérdése, amelynek kialakításához nyilván megvannak az eljárások, amelyek viszont további problémákba futhatnak bele. Ezek országos gondok, mi – e gondoktól függetlenül – nosztalgiával gondolhatunk az Eötvös Collegiumra, amely a 20. század legnagyszerűbb oktatási intézménye volt.

A bölcsészet jelentőségét – most az adott viszonyoktól és a lehetőségektől függetlenül – én úgy látom, ahogy a sportban látják az atlétika szerepét. Az atlétika tudvalevőleg az összes sporttevékenységnek az alapja, a mi szakmánk pedig olyan gondolati kultúra lehetőségét adhatja meg, amelyre minden értelmiségi pályán lehet építeni.

Mit tartana különösen fontosnak a bölcsészképzésben? Mit kellene esetleg máshogy csinálni?

Nagyon fontos, hogy az értelmiség tudjon nyelveket, ez – mondhatnám – hazafias kötelesség. Én ezt azért tudom, mert a mi nemzedékünk ebből a szempontból különösen silányul volt elengedve. Én Szegeden jártam egyetemre. 1955-ben, amikor megkezdtem tanulmányaimat, Szegeden három szak volt: magyar, történelem és orosz. 1957-ben jött létre a francia, az olasz és a német szak, évekkel később az angol. Akkor néhányan váltottunk nyelvszakra, nem sokan, mindössze hárman-négyen, mert volt bizonyos előképzettségünk. Egy nyelv azonban nem elég: én egész életem folyamán igyekeztem csökkenteni a hiányosságaimat. Még most, öreg fejjel sem hagytam abba, de most már nem mérlegelem, hogy milyen hatékonysággal. Akármennyire is nemzeti tudomány a magyar irodalom kutatása, képtelenség úgy művelni, hogy nem látunk túl a magyar glóbuson. Nincs olyan téma, amelynek nincsenek nemzetközi összefüggései. Időnként „le kell ülni" néhány hetet vagy hónapot egy nagy nyugati könyvtárban – erre vagyunk ítélve. Persze az internet segítségével az ember már összehasonlíthatatlanul jobban tud tájékozódni, mint korábban, de félő, hogy csak tájékozódni tud, elég sok dologhoz itthon nincs mód hozzáférni. Hiába dolgoznak a különböző intézményekben kiválóan tájékozott kollégák, sok kiadvány beszerzésére nem futja. Soha nem futotta.

A történészeknek és az irodalmároknak Kazinczy korával kapcsolatban mi a következő feladatuk?

Itt a fontos az, hogy – mint korábban utaltunk rá – a szervezeti és személyi feltételek rendben vannak: Szilágyi Márton tőlem örökölte a „Magyar és európai felvilágosodás" doktori programot s ő már úgy alakította azt át, hogy eleve közös programokat dolgozott ki a történészekkel. Ez azt jelenti, hogy az együttműködés, ami megvolt az 1980-as években Kosáry Domokossal, Benda Kálmánnal, H. Balázs Évával, a kiváló Kalmár Jancsival és a fiatalon elhunyt Tóth István Györggyel, most kezd helyreállni. Ez a szakma olyan, hogy együtt kell művelnünk. Nem véletlen, hogy az ELTE Irodalomtudományi Intézete egy idő óta Kultúratudományi Intézet is lett. Ez más, vidéki egyetemen is így van, ami azt is jelenti, hogy már nem elegendő a műközpontúság. Fontos, de nem elég. Minden alkotást, jelenséget, figurát

a maga kulturális közegében, komplex módon kell nézni, ehhez pedig szükség van a történelem levegőjére. S ez természetesen akkor is így van, ha már régen nem hiszünk a pozitivista igazságkeresésben. A 20. század kiváló francia gondolkodóját, Paul Ricoeur-t szoktam idézni, aki azt írja, hogy egy értelmezés nem lehet *csak* valószínű, *valószínűbbnek* kell lennie, mint más értelmezések. Ebben a szellemben írtam meg négy kiadást megért „lila könyvemet". Ez régen – csaknem két évtizede – történt, itt az ideje a valószínűbb értelmezéseknek. Ehhez a munkához – mint a heteken belül megjelenő vaskos Kazinczy-monográfia mutatja – még magam is szeretnék hozzájárulni.

Az interjút Oláh Anna készítette

Felhasznált irodalom és rövidítések jegyzéke

BÍRÓ

1994 BÍRÓ Ferenc: *A felvilágosodás korának magyar irodalma*. Budapest, Balassi, 1994.

2005 *Tanulmányok a magyar nyelv ügyének 18. századi történetéből*. Szerk.: BÍRÓ Ferenc. Budapest, Argumentum, 2005.

2010 BÍRÓ Ferenc: *A legnagyobb pennaháború. Kazinczy Ferenc és a nyelvkérdés*. Budapest, Argumentum, 2010.

DORELL

1748a DORELL, Joseph: *Istenes jóságra és szerencsés boldog életre oktatott nemes ember*. Olaszból fordította: Faludi Ferenc. Nagyszombat, 1748.

1748b DORELL, Joseph: *Istenes jóságra és szerencsés boldog életre oktatott nemes asszony*. Olaszból fordította: Faludi Ferenc. Nagyszombat, 1748.

1771 DORELL, Joseph: *Istenes jóságra és szerencsés boldog életre oktatott nemes urfi*. Olaszból fordította: Faludi Ferenc. Nagyszombat, 1771.

HERDER

1784–91 HERDER, Johann Gottfried: *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit*. 4. Teil. Leipzig, 1784–1791.

KOSÁRY

1996 KOSÁRY Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Budapest, Akadémiai, 1996.

LA METTRIE

1748 LA METTRIE, Julien Offray de: *L'homme machine*. Leiden, 1748.

Claude Michaud

Úton lenni a 18. században

Széchényi Ferenc 1787. évi utazása a Német-római Császárságban és osztrák Németalföldön

Sahin-Tóth Péter emlékére

Széchényi Ferenc 1787-ben vállalkozott arra az utazásra, amelynek során Bécsből észak- és nyugat-német területeken, illetve osztrák Németalföldön keresztül eljutott Angliába és Skóciába. Utazása választóvonal életének első és második fele között, világosan elkülönítve egymástól jozefinista hivatalnoki pályáját és gyűjtő-, illetve művelődési intézmény-alapító tevékenységét.[1] A gróf mintegy harminc évvel később fejtette ki körutazásának indítóokait. Ezek között szerepelt meggyengült egészségi állapota, de legfőképpen meghasonlása II. József radikális politikájával, amelynek körülbelül 1784-ig hűséges támogatója volt. Valójában az uralkodóban való mélységes csalódása vezette őt arra, hogy lemondjon a Pécsi kerület élén betöltött királyi biztosi hivataláról, s nem is annyira egészségének, mint inkább szellemi és erkölcsi egyensúlyának helyreállítása érdekében hosszú hónapokra elhagyja Sopron megyei birtokát, Cenket. Előbb Spa vizeihez utazott, majd innen ment tovább Angliába, ami a 18–19. század fordulóján Franciaországnál is keresettebb úticélnak számított.[2] Vajon voltak a gróf utazásának más, a fentebb említetteknél titkosabb céljai is? Vajon Széchényi szerepet játszott a Habsburg-ház ellen irányuló trónfosztási tervekben, illetve abban, hogy Európát beutazva, Berlin, Gotha és Anglia udvaraiban olyan uralkodót keressen, aki biztosította volna

[1] A Széchényi-család, illetve Széchényi Ferenc életének régebbi monografikus feldolgozásait lásd Fraknói, 1902.; Bártfai Szabó, 1923. Újabb, rövid életrajzi írás: H. Balázs, 2002. 158–162. A nyugat-európai közönség számára angol nyelven Széchényi Ferenc életéről rövid áttekintést ad: H. Balázs, 1997. 304–307.

[2] Széchényi a következőképpen ír erről: „*1787 am 23ⁿ d. began ich meine Reise v. Wien über Prag, Dresden, Leipzig, Dessau, Berlin, Braunschweig, Hamburg, Hannover, Cassel, Vetzlar, Coblenz, Cölln, Aachen, Spa, Brüssel, Tirlemont, Brüg, Mons, Dünkirch, Calais, Engelland, Schottland.- Eine tödliche Krankheit, die ich als K. Comissair u. wirkender Obergespan in Fünfkirchen auszustehen hatte, vorzüglich aber die Gesetz u. Constitution wiedrigen Einrichtungen, die der Kayser Joseph 2te durch mich einführen wollte, bewogen mich alle meine Chargen zu resigniren u. unter dem Vorwand meine Gesundheit zu herzustellen, nach Spa zu gehen.-Meine Gütter gab ich in Pacht, u. begleitet v. meiner treuen Gattin, meines Secretairs u. nachmaligen Vorlesers des Fürsten Kaunitz, des H. v. Ribinyi, u. meines Arztes Fluck (eines Schweizer) reisste ich in Gottes nahmen, um mich über das traurige Schicksal meines Vatterlandes zu trösten ab.*" Idézi: Csáky, 1981. 219. Az itt említett három személyen kívül a grófot feltehetően még négy szolgáló kísérhette, mert amikor Dover és London között négylovas kocsit bérelnek, nyolcfős személyzetet említ: „[…] *wir übrigen 8 Menschen wurden alle in eine hohe englische Kutsche gebracht* […]. *In Wagen selbst saßen drei bequem unter einander, die Domestiquen sitzen auf dem Vordeck des Wagens.*" RJ, 1787. f. 102.

Magyarország alkotmányos szabadságjogait? A gróf esetleges titkos küldetésével kapcsolatos kombinációk és mendemondák hosszú életűnek bizonyultak, csakúgy mint a bécsi hatóságoknak Széchényi személye ellen irányuló állandó gyanakvása. A kortársak és az utókor által feltételezett titkos tervekről azonban a gróf hátrahagyott útinaplójából sem tudunk meg semmi közelebbit.

Jelen írásunkban a Széchényi Ferenc 1787. május 23-i bécsi indulásától ugyanazon év szeptember 9-i calais-i megérkezéséig terjedő időszaknak az útinaplóban rögzített történéseit tekintjük át. Ezekben a hónapokban a gróf felesége, Festetics Julianna – a keszthelyi Georgikont alapító Festetics György nővére – és titkára, Ribinyi János társaságában Csehországon, az észak- és nyugat-német területeken, az osztrák Németalföldön és Franciaországon keresztül utazott el egészen Angliáig és Skóciáig.[3] A titkár a gróf tollbamondása nyomán – az egyes célállomásokon, vagy útközben a kocsiban készített jegyzetek segítségével – napról napra felvázolta az útvonalat, feljegyezte az állomásokat, felsorolta a személyes találkozásokat, a meglátogatott múzeumokat és intézményeket. Az útinapló mindig többes szám első személyben *(wir, uns)* beszél, kivéve akkor, amikor az utazók különváltak egymástól, mert valamely jelentős személyiség kizárólag a grófot és feleségét fogadta. A Spa-beli fürdőkúra idejéről (július 16. – augusztus 31.) nincs bejegyzés a naplóban. Az elbeszélés időnként félbeszakad, hogy teret adjon a gondosan számozott általános észrevételeknek *(Anmerkungen)*, amelyek további részleteket közölnek egy-egy vidék, a Német-római Császárság valamely állama, egy-egy németalföldi város lakóiról, erkölcseiről, intézményeiről, vagy éppen gazdasági állapotáról. A napló célja: megörökíteni a különböző tájakról, emberekről, jelenségekről szerzett személyes benyomásokat, s ez olykor részletes leírásokat, olykor csak egyszerű sugalmazásokat jelent – ilyenek például az Aalstból Gentbe vezető útról készített feljegyzések. Ezek révén az emlékezetben őrzött képek és benyomások később is felidézhetők.[4] A Flandriáról szóló részben Brugge-re, Ostende kereskedelmére, Dunkerque városára vonatkozó megjegyzések nehezen olvasható, apró betűkkel, minden bizonnyal utólag – margináliák formájában – kerültek a naplóba.[5] A kurzív, gót betűs írásképet *(Kurrenschrift)* csak helyenként szakítják meg latin betűs, a botanikában és az ásványtanban használatos tudományos kifejezések, és a nemzetközi nyelvhasználatba átkerült francia szavak. Ez utóbbiak különösen a németalföldi úti élmények taglalásakor fordulnak elő gyakran. Utazóink, mint a klasszikus német nyelv kiváló ismerői, nem mulasztották el feljegyezni a Szászországban[6] vagy Berlinben[7] tapasztalt hangtani és nyelvtani jelenségeket.

[3] A Széchényi gróf nyugat-európai körutazásának angliai részéről szóló naplófeljegyzéseket magyar nyelven Marczali Henrik foglalta össze még a múlt században, két részletben kiadott írásában: MARCZALI, 1931. 26–50.; 224–248. A körutazás csehországi szakaszáról lásd SZÉCHÉNYI, 2003.

[4] *„NB. diegleichen Anmerkungen sind nur in so fern wichtig, als sie in der Folge der Zeit dem Gedächtnisse fehlen einen Ort wieder vorzustellen, durch den man reiste, an den man sich aber nicht aufhält. Eine einzige solche Idee bringt in der Seele diejenigen wieder Gedrück die damals der Zeit oder dem Raume nach verbunden waren.“* RJ, 1787. f. 93. – 1787. szeptember 5.

[5] Brugge-ről lásd RJ, 1787. f. 96–97. Ostende-ről lásd RJ, 1787. f. 97.; 99. Dunkerque-ről lásd RJ, 1787. f. 100.

[6] *„Sehr schlechteste Constructionen, Dativus für accusativus, ich wille sie sagen, ich bitte Ihnen usw. Die Weiber zichen die Worte mehr singend als die Männer.”* RJ, 1787. f. 28. (11. sz. megjegyzés).

[7] *„[...] fanden wir fehlerhafte Constructionen; Döbbelin sagt immer statt nebst den übrigen, nebst die*

Az utazás előkészületeiről, az útvonal kiválasztásáról, az olvasott útikönyvekről, a gróf és felesége érkezésével kapcsolatban folytatott előzetes levélváltásról gyakorlatilag semmit sem tudunk. A magukkal vitt csomagokról mindössze annyi információval rendelkezünk, hogy súlyuk mintegy 700 font lehetett.[8] A grófi házaspár és személyzete két kocsin utazott, ami hegyvidéken – így például a Csehország és Szászország között fekvő Érchegységen való átkelésnél – váltásokkal hat fogatot tett szükségessé.[9] Ezzel szemben sík terepen, mint például Brugge és Ostende között, ahol fogatváltás nélkül akár négy postaállomáson is keresztül lehetett haladni, két fogat is elegendőnek bizonyult.[10] Utazóink a kontinensen használt kocsijaikat Calais-ban hagyták, majd Angliában egy emeletes postakocsit béreltek, ami elé négy izmos angol lovat fogtak be.[11] Az utazás tempója alapvetően a kiépített postaállomások sűrűségétől és az út minőségétől függött. Utazóinkat Radegastban, Halle és Dessau között, lovak hiánya késleltette,[12] Magdeburg és Helmstedt között – a Berlin és Braunschweig közötti megegyezés hiánya miatt – csupán egyetlen postaállomást találtak.[13] El kellett viselniük a szász postakocsisok lomhaságát és részegeskedését is.[14] A naplóbejegyzések tanúsága szerint az utak nyugati irányban sokkal jobb minőségűek voltak. Miután kocsijaikat darukkal kompra emeltették, s átkeltek az Elbán, Hamburgtól Celléig rossz, homokos útviszonyokkal küszködtek.[15] Cellétől Hannoverig jobb volt az út, Hannover és Göttingen között pedig egészen kitűnő és gyors, s ez utazóinkkal egy csapásra elfeledtetett minden addigi kényelmetlenséget[16] A Rajna bal partján, Koblenztől Andernachig, amit a napló a világ legszebb vidékeként aposztrofál, pompás útviszonyokról számolnak be.[17] A németalföldi úthálózattal alapvetően elégedettek voltak: Liège-től Brüsszelig fasor szegélyezte a kövezett utat.[18] Leuventől viszont egyenes, enyhe lankákkal szabdalt út fogadta őket,[19] ami azt jelentette, hogy néha ki kellett szállni a kocsiból, hogy azt tehermentesítsék, mint például Theux és Chaudfontaine között, Liège-be érkezésük előtt.[20] Olykor éjjel-nappal utaztak, mint például június 19–21 között, Potsdam és Braunschweig vidékén. Ez azonban kivételes esetnek számított, mert – amint azt

übrigen." RJ, 1787. f. 47. (2. sz. megjegyzés). Mindemellett Németalföldön a flamand használatát is megfigyelték, s ezt a naplóban példákkal is illusztrálták.

[8] RJ, 1787. f. 102. – 1787. szeptember 10.

[9] RJ, 1787. f. 13. – 1787. május 29.

[10] RJ, 1787. f. 97. – 1787. szeptember 6.

[11] „[…] *eine hohe englische Kutsche* […] *nicht mehr als 4 aber starke und brave Pferde vorgespan*[n]*t ."* RJ, 1787. f. 102. – 1787. szeptember 10.

[12] RJ, 1787. f. 32. – 1787. június 7.

[13] *„Man hat von der preussischen Seite öfters vorgeklagen eine Zwischenpost anzulegen, aber die Braunschweiger wollten nicht daran ."* RJ, 1787. f. 53.

[14] „[...] *faule Postillons, bald futtern bald unterwegs schnapsen.*" RJ, 1787. f. 27.

[15] *„Von Hamburg bis Zelle hatten wir noch immer Heiden und schlechten sändichen Weg.*" RJ, 1787. f. 70. – 1787. július 3.

[16] „[…] *so schnell u. gut, daß wir alle unsere vorigen Wegmühseligkeiten leicht vergaßen.*" RJ, 1787. f. 70. – 1787. július 3.

[17] „[…] *auf dem herrlichsten Wege in einer der schönsten Rheingegend.*" RJ, 1787. f. 78. – 1787. július 11.

[18] RJ, 1787. f. 90. – 1787. szeptember 2 .

[19] RJ, 1787. f. 92. – 1787. szeptember 3.

[20] *„Hier ist der Weg so steil, daß wir die Kutschen leer hinab fahren ließen u. selbst über angenehme Wiesen einen üfere Weg hinunter giengen.*" RJ, 1787. f. 82. – 1787. augusztus 31.

látni fogjuk – szerettek elidőzni, alaposan körbenézni azokon a tájakon, ahol éppen áthaladtak. Utazóink szívesen szálltak meg olyan szállodákban, ahol nem foglaltak előre helyet maguknak. Ebből néha kellemetlenségek is adódtak, mint Berlinben, ahol az *Unter den Linden*-en, az orosz trónörököshöz címzett szállóval *(Hotel zum russischen Kronprinz)* kellett beérniük, mivel a sokkal előkelőbb, Rómához címzett hotelben telt ház volt.[21] Úgy tűnik, a grófi pár itt nem éppen különleges, rangjához méltó bánásmódban részesült: a szállóban a közös asztalnál étkeztek, ami ugyanakkor módot adott arra, hogy tájékozódjanak a helyi szokásokról.[22] Az élelem nem mindig felelt meg az ízlésüknek, noha a naplóbeli megjegyzések leginkább az italok minőségére vonatkoznak. Észak-Csehországban, a peterswaldei határállomáson utazóinknak például meleg tejjel kellett beérniük vacsorára.[23] Radegastban az ebéd, amit a lovakra várva költöttek el, egyenesen siralmas volt: rossz kenyér, még ennél is elviselhetetlenebb sör, marhahús pedig egyáltalán nem is volt.[24] A Szász Választófejedelemségben csak lengyel marha volt kapható, a szárnyas és a szőrméje miatt keresett nyúl pedig nagyon drága volt.[25] A naplóbejegyzés szerint itt is egyszerű élelemmel kellett megelégedniük: vajat, kenyeret, zöldségeket, néha húst, bor helyett sört kínáltak, s a jó fajta marhahúst a fogadóban nem szósszal, hanem zöldségekkel szolgálták fel, a barna kenyér pedig rossz és keserű volt.[26] Ostendében utazóink elcsodálkoztak az angol típusú kiszolgáláson: nem volt szalvéta, a kanalakat domború oldalukkal tették az asztalra, a zöldségeket egyszerűen csak vízben főzték meg.[27]

Széchényi gróf tanulmányait a bécsi Teréziánumban *(Theresianum)*, fivérével egy időben végezte, majd hazatért a Dunántúlra, ahol különböző hivatali tisztségeket töltött be. Úgy tűnik, hogy a tanulmányai befejezése és pályakezdése közti időben a hozzá hasonló ifjú arisztokratáktól eltérően nem vett részt az úgynevezett *Kavaliersreise*-n, vagyis nagyobb, addig megszerzett tudását kiegészítő külhoni körutazáson. Az 1787. évi utazás tehát alkalmat adott arra, hogy korábbi mulasztását mintegy pótolva, tanuljon, s megismerje a felvilágosodás Európáját. Ennek során – még mielőtt belekóstolt volna Anglia alkotmányos, politikai és társadalmi furcsaságaiba – lehetősége nyílt arra, hogy felmérje: mennyivel maradt el szeretett magyar hazája a hatalma csúcsán álló Poroszországtól, a felvilágosult közigazgatás kis mintaállamainak számító német hercegségektől, vagy a gazdasági fejlődés csúcsán álló Rajna-vidéktől és Németalföldtől.

Honnan szedte a gróf információit? Rangja miatt nem utazhatott inkognitóban, így azután az általa felkeresett fővárosokban, ahol egymást érték a társasági események, bőséges lehetősége nyílt arra, hogy új ismeretségeket kössön, s tudását bővítse. Az útinapló tanúsága szerint május 27-én Prágában a legelőkelőbb nemesek társaságában, Anton-Petrus Prichowsky érseknél ebédelt, majd az estét egy felvilágosult arisztokratánál, Karl Egon von Fürstenberg hercegnél töltötte, aki egyébként az

[21] RJ, 1787. f. 46. – 1787. június 13.
[22] RJ, 1787. f. 78. – 1787. július 10.
[23] „[…] *auch hat sich die Kuhmagd höflich verwundert, dass wir warme Milch zu uns nahmen.*" RJ, 1787. f. 14. – 1787. május 29.
[24] „*Das Brod schlecht, Bier noch schlechter, kein Rindfleisch.*" RJ, 1787. f. 32. – 1787. június 7.
[25] RJ, 1787. f. 16. – 1787. május 30.
[26] RJ, 1787. f. 26. (4. sz. megjegyzés).
[27] RJ, 1787. f. 99. – 1787. szeptember 6.

allodiális nagybirtokok felosztásáról, a robot csökkentéséről, a paraszti adósságok elengedéséről és a gabona árának szabályozásáról írt értekezést.[28] Drezdában, május 31-én reggel a gróf és felesége O'Kelly grófnál, majd délután de Courlande hercegnél tett látogatást. Végül Friederich Ludwig von Wurm miniszternél vacsoráztak.[29] Másnap Széchényi az eleven és szívélyes de Courlande hercegnél ebédelt, akinek lengyel felesége – bár meglehetősen leereszkedő módon viselkedett – a földrajz- és a politikatudományok területén igen nagy műveltségről tett tanúbizonyságot.[30] A gróf III. Frigyes Ágost szász választófejedelemnél (1750–1827) és elragadó feleségénél is látogatást tett, s megállapítása szerint a fejedelem zavarodott viselkedése mögött becsületesség és nagy tudás rejtőzött. A választófejedelem két fivérével, a majdani szász király Antal (1755–1836) és Miksa (1759–1838) hercegekkel, valamint nővérükkel, Mariannal pedig néhány semmitmondó szót váltott.[31] Széchényi Berlinben, ha nem is találkozott II. Frigyes Vilmos királlyal (1744–1797), hódolatát tette feleségénél, Hessen-darmstadti Friderika Lujza királynénál (1751–1805) – akivel a grófné együtt játszott és vacsorázott – továbbá két, gyermekkorú lányuknál és a király első házasságából született lányánál, Friderika hercegnőnél (1767–1820), a későbbi york-i hercegnénél is. Találkozott a Hohenzollernek idősebb generációjával, II. Frigyes nemzedékével: a Schönhausenbe visszavonult özvegy királynéval, Braunschweig-beverni Erzsébet Krisztinával (1715–1797) – akivel a grófné *lottó-dauphin*t játszott, és akinél a grófi pár vacsorázott –, sógorával, Henrik porosz herceggel (1726–1802) és hitvesével, Hessen-kasseli Vilhelmina hercegnővel (1756–1808), valamint II. Frigyes másik fivére, Ferdinánd herceg (1730–1813) feleségével, Brandenburg-schwedti Lujza hercegnővel (1738–1820) és az elhunyt király nővérével, Braunschweig-wolfenbütteli Ferdinánd herceg (1721–1792) hitvesével, Filippa Sarolta porosz hercegnővel (1716–1801) is.[32]

A protokolláris találkozásoknál azonban sokkal nagyobb jelentőségük volt a kulturális intézményekben tett látogatásoknak, a gazdasági élet szakértőivel lebonyolított találkozóknak. Széchényi, amikor csak lehetett, hagyta, hogy a könyvtárakban és múzeumokban a főkönyvtáros kalauzolja. A vidéki birtokokat tulajdonosuk vagy intézőjük kíséretében látogatta végig, így például az ostendei kikötőt egy világcsavargó hajóskapitánnyal járta be. Úgy tűnik, hogy csak az észak-csehországi teplicei fürdők[33] és a meißeni porcelángyár[34] esetében fordult hivatásos idegenvezetőhöz, mert itt egyetlen nevet sem említ a napló. Prágában a *Carolinum* könyvtárát a könyvtáros, Barthelotti[35] kíséretében tekintette meg. A Franz Josef Kinsky

[28] RJ, 1787. f. 7. – 1787. május 27. Fürstenbergről lásd BOSL, 1974. 489.
[29] RJ, 1787. f. 20. – 1787. május 31.
[30] *„Den Mittag speisten S. Excell. beim Herz. v. Curland, einem muntern, offenen, gefälligen Mann. Seine Gemahlin ist eine polnische Dame, die viel Verstand, geographische u. politische Ken*[n]*tnisse hat u. herablassend ist."* RJ, 1787. f. 24. – 1787. június 1.
[31] *„Beide Brüder sind sehr still, einer that die Fragen wie der andere, bleiben sie lange hier? wie gefällt's ihnen, wo reisen sie noch hin, wie ist der Weg ?"* RJ, 1787. f. 25. – 1787. június 4. (Az egyes külföldi uralkodóházak férfi- és nőtagjainak születési és halálozási dátumát minden esetben megadjuk, míg a külföldi arisztokrata családok tagjainak vagy tudós értelmiségieknek, művészeknek az évszámait csak abban az esetben, ha azt fontosnak tartjuk.)
[32] RJ, 1787. f. 49.; f. 50. – 1787. június 17–18.
[33] *„Um Mittag kamen wir in Töplitz an, u. lassen uns hier die Bäder zeigen."* RJ, 1787. f. 12. – 1787. május 29.
[34] RJ, 1787. f. 23. – 1787. június 4.
[35] RJ, 1787. f. 2. – 1787. május 26.

gróf és Ignaz von Born által alapított ásványgyűjteményt, a természettudományok professzorával, Adolf von Meyerrel nézte végig, aki egyébként Tirolban kutatott, s onnan hozott kőzeteket.[36] A volt jezsuitával, Anton Strnadt csillagászprofesszorral, aki Ignaz von Bornnal és Franz Joseph Kinsky gróffal együtt a *Böhmische Gelehrte Privatgesellschaft* alapítója volt, az optikai és az asztrológiai szerkezetek működését magyaráztatta el magának, amelyek közül néhányat még a dán Tycho Brahe használt II. Rudolf idejében. A nagy dán csillagász Tyn-templomban található sírja előtt Széchényi hosszasan elidőzött.[37]

A szász fővárosban a könyvtáros, Dasdorf mutatta meg a grófnak a legritkább könyveket: egy 1457-ben nyomtatott művet, valamint Szász Móric (1521–1553) saját kezű javításaival ellátott *Merengései*nek kéziratát. Utazóink számára a legérdekesebbnek természetesen a Magyarországról és Erdélyről szóló régi könyvek bizonyultak: a Corvina-könyvtár egy kézirata, Bethlen Vilmos latin nyelvű, a mohácsi csatával kezdődő Erdély-története, a Magyar Királyság egyházi évkönyvei, délszlávokról szóló művek.[38] Rachnitz kamarás a grófi pár előtt megnyitotta természettudományos gyűjteményét, ahol az ásványokat és a fákat különböző nyelvű címkékkel látták el, amelyeken feltüntették eredetüket, tulajdonosuk nevét és azt, milyen technikai, gazdasági vagy orvosi céllal lehet felhasználni őket.[39] Dessauban III. Lipót herceg tisztviselője, ifj. Holzhausen vitte el őket modern mezőgazdasági művelésbe vont, haszonbérletbe vett birtokaira.[40] Anhalt-Dessau hercegnői rezidenciájának, a *Luisium* kastélynak kertésze pedig azokról az egzotikus fafajtákról beszélt a grófi házaspárnak, amelyeket immár 25 éve a parkban gondozott.[41] A gróf ezután a III. Lipót herceget itáliai és angliai útjára elkísérő Erdmannsdorffal, a *Luisium* és a wörlitzi kastély építészével a szatén faberakás tartósságáról társalgott. Berlinben Széchényi találkozott a híres rézmetszővel, David Nicolas Chodowieckivel, aki ekkor már egy éve a Szépművészeti Akadémia titkáraként működött, és aki megmutatta neki a szülővárosából, Gdańskból Berlinbe vezető útjáról készült 108 rajzát.[42] Hamburgban Büsch professzor (1728–1800) – a város kereskedelmi iskolájának igazgatója, kereskedelemről, bankokról, pénzváltásról, biztosításokról, tengeri jogról szóló munkák szerzője, a beteg- és szegényügy megreformálója – elkalauzolta őket a négy mérföldre fekvő, Holstein tartománybéli Kadenba, hogy megtekintsék a Leischnig gróf, követségi tanácsos birtokát képező uradalmat.[43] Göttingenben a grófi pár egy hosszú délelőttön át beszélgetett az udvari tanácsosi címet viselő, sok-

[36] RJ, 1787. f. 3–4. – 1787. május 27. A Széchényi által említett Bornról és levelezőpartneréről, Kinskyről, illetve geológusként és mineralógusként játszott szerepükről lásd HAUBELT, 1991. 99–116.; MUTSCHLECHNER, 1991. 117–131.

[37] RJ, 1787. f. 5. – 1787. május 27.

[38] RJ, 1787. f. 20–21. – 1787. június 1.

[39] RJ, 1787. f. 26.

[40] RJ, 1787. f. 33. – 1787. június 8.; RJ, 1787. f. 42. – 1787. június 9.; RJ, 1787. f. 43. – 1787. június 10.

[41] RJ, 1787. f. 37–38. – 1787. június 8.

[42] *„Besuchten wir den Stecher H. Chodoviecky einen Danziger. Er zeigte uns seine Original Zeichnungen die er sich auf seiner Reise von Danzig nach Berlin vor ungefähr 13 Jahren sammelte. Sein Vater widmete ihn der Handlung, erst in seinem 25 Jahr wurde er Stecher.Et hat auch eine Sam*[m]*lung aller seiner Kupfer von Anfang an."* RJ, 1787. f. 49. – 1787. június 16.

[43] *„Fuhren wir in Begleitung des Hf. Prof. Büsch, dessen Ungang sehr lehrreich für uns war, nach einen 4. Meilen von Hamburg entfernten holsteinischen Landgute Caden."* RJ, 1787. f. 68–70. – 1787. július 2.

oldalúan képzett teológus, orientalista, filozófus és matematikus, Johann Christoph Gattererrel (1727–1799), az *Allgemeine Historische Bibliothek* munkatársával. Gatterer 1764-ben alapította meg a Történeti Akadémiát *(Historische Akademie)*, ami két évvel később középkori forrásokat (okleveleket) kiadó Történeti Intézetté *(Historisches Institut)* alakult át. Széchényiék találkoztak a híres August Ludwig von Schlözer professzorral (1735–1809) is. Schlözer előbb Wittenbergben tanult teológiát, majd Göttingenben keleti nyelveket, kameralisztikát és geográfiát. Tanulmányai végeztével Svédországban és Oroszországban volt házitanító. 1767-ben visszatért hazájába, s a göttingeni egyetemen a korszak modern tudományának számító statisztika professzora lett, igazi hírnevet azonban az 1782-től több mint tíz éven át kiadott *Staatsanzeigen* (1782–1793) című folyóiratával szerzett magának.[44] Ostendében a dokkokat Paur hajóskapitány kíséretében járták végig, akinek hajózási területe Trieszt, Velence és Marseille földközi-tengeri kikötőitől Madeiráig, a Malabar-partokig, Kínáig és Észak-Amerikáig terjedt.[45]

A szakértők kalauzolásával tett látogatásokon kívül Széchényiéknek számos alkalma nyílt arra, hogy – például véletlen találkozások vagy postaállomásokon és fogadókban tett pihenők alkalmával – tájékozódjanak. A csehországi Duxban – ott, ahol Emmanuel-Philibert Wallenstein gróf végső menedéket nyújtott Casanovának – utazóink megtudták *(Wir hörten)*, hogy az érkezésüket megelőző napon lóversenyt rendeztek. A lóverseny, mint a szórakozás egy új, az angol nemesség révén Bécsbe eljutó, divatos formája a 18. század utolsó harmadában már vidéken is terjedőben volt.[46] A cseh-szász határon szívélyes és szolgálatkész parasztoktól kérdezősködtek, akik a 10 évvel korábban, a bajor örökösödési háború részeként zajló porosz invázióról meséltek nekik.[47] Egy hónappal később, Hamburgban egy sor hasznos és értékes információhoz jutottak a helyi közigazgatásról, igazságszolgáltatásról, anyagbeszerzésről és a kikötői kereskedelemről.[48] Marburgban több, az ottani egyetemen tanuló magyarországi és erdélyi diákról szereztek tudomást.[49] Wetzlarban a híres Göttingenben működő jogászprofesszor, Johann Stephan Pütter (1725–1807) egyik művéről folytatott vitaesten vettek részt.[50] Utasaink ugyan nem

[44] RJ, 1787. f. 71. – 1787. július 6. Egy nappal korábban Széchényi, városi körsétája során apja társaságában találkozott Schlözer lányával, Dorotheával, aki 1787-ben az első nőként doktorált filozófiából a göttingeni egyetemen. Számos protestáns magyar – a politika és a közigazgatás majdani felelős alakjai – hallgatta a göttingeni egyetemen az Európa-szerte híres Schlözer pénzügyi és statisztikai kurzusait.

[45] RJ, 1787. f. 97. – 1787. szeptember 6. Itt az egyik helyről a másikra szállított áruk részletes felsorolására adnak alkalmat. Hogy csak a Triesztben hajóra rakott Habsburg Monarchia-beli árukat említsük: Csehországból és Karintiából vászon és lepedők, Krajnából fegyverek, Stájerországból acél, vas és szögek, Fiuméből nyersolaj.

[46] RJ, 1787. f. 11. – 1787. május 29. Casanováról egyetlen megjegyzést sem tesz.

[47] *„Aus verschiedenen Fragen konnten wir muthmaßen, daß* […] *Bei diesen Leuten fanden wir viele Gemüthigkeit, Dienstfertigkeit, u. offene Gesichter."* RJ, 1787. f. 13. – 1787. május 29.

[48] *„Kamen wir um Mittag in Hamburg an, logierten im Reichershof der Börse gegenüber. Folgende Nachrichten erfuhren wir bald nach unserer Ankunft: Manufacturen u. Fabriquen hat die Stadt selbst nicht."* RJ, 1787. f. 59–68. – 1787. június 26. (és az ezt követő napok).

[49] *„Hier übernachten wir, u. hörten daß einige Ungern u. Siebenbürger hier studieren."* RJ, 1787. f. 77. – 1787. július 9.

[50] *„An der table d'hôte fanden wir von H. Tiels eine Ankündigung über Pütters* [...] *Lehrbuch, die er halten wollte, wenn's der Mühe werth ist."* RJ, 1787. f. 78. – 1787. július 10. A beszélgetés Goethe

szóltak bele a beszélgetésbe, de feszült figyelemmel követték azt. Útjuk során mindenütt nyitott szemmel és füllel jártak. A körutazás nagyobb részét nyáridőben tették meg, így a legtöbb esetben nyitott kocsiból volt alkalmuk megfigyelni a vidéki tájakat, a termőföld hasznosítását.

Térjünk azonban vissza néhány város erejéig a városlátogatásokhoz. Nem is annyira a műemlékek, sokkal inkább a művelődési intézmények voltak azok, amelyek felkeltették a gróf figyelmét. Prágában ellátogatott az Újvárosba, a Karlshoftemplomba és a városházára, ahol, hogy a kilátásban gyönyörködhessen, megmászta a toronyhoz vezető 187 lépcsőfokot. A Tyn-templomban csak a híres csillagász, Tycho Brahe síremléke érdekelte. Az útinaplóban néhány sort találunk a Péter Páltemplomról, a városházáról, az óvárosról, majd hosszú fejtegetések következnek a régi jezsuita kollégium, a *Clementinum* könyvtáráról és ritkasággyűjteményéről, továbbá egy bekezdés szól II. József újításáról, a generális szemináriumról és bennlakóiról. A naplóban a Prágának szentelt rész több mint kétharmada oktatási és művelődési intézmények leírását tartalmazza.[51]

Utazóink Bernardo Bellotto (ifj. Canaletto) Drezdájából egyetlen műemlékről sem tesznek említést. A napló tanúsága szerint a grófi pár minden idejét a könyvtárban és a híres festménygyűjtemény termeiben töltötte, ahol különösen Correggio vásznai nyűgözték le őket.[52] Berlinben, ahol öt napig időztek, megnézték a várat, a helyőrségi templomot és diadaljelvényeit – itt Széchényi II. „Nagy" Frigyes (1712–1786) koporsója előtt hosszasan álldogált – továbbá megcsodálta a királyné rezidenciáját, a Monbijou-kastélyt és parkját, valamint a Tőzsdét.[53] A grófot az éppen az előző évben elhunyt király, II. Frigyes emlékét őrző Potsdam ragadta meg igazán. A naplóban említést találunk a porosz uralkodó halottas szobájában elhelyezett ingaóráról, ami 2 óra 34 perckor, röviddel Frigyes halála előtt állt meg.[54] A grófi pár Braunschweigben csupán a Franz Domenicus Häberlin igazgatása alatt álló természettudományi gyűjteményt *(Naturalien Cabinet)* tekintette meg, ahol többek között Hamilton és Angelica Kaufmann vásznait, Hogarth metszeteit, ritka ásványokat, borostyánkövet, Raffaello fajanszait, ókori alakokat megelevenítő alkotásokat *(Gladiátor, Belvederi Apolló, Medici Vénusz)*, kitömött madarakat láthattak.[55] A naplóban a Braunschweignek szentelt szövegnek több mint 80%-át ennek a gyűjteménynek a leírása teszi ki. Kasselben a gróf ellátogatott IX. Vilmos (1743–1821) Hessen-Kassel tartománygrófjának palotájába, részt vett a díszszemlén, és megtekintette a vízijátékairól és víziorgonájáról híres weiβensteini kastélyt is. A

Wertherjéről folyt. Tudták ugyanis, hogy Jerusalem, a fiatal férfi, aki mintaként szolgált Werther megformálásához, Wetzlarból való volt. Ami Charlotte-ot illeti, nem Charlotte Buff, Kestner tanácsos felesége szolgált alakjához mintaként, hanem egy Mannheimből származó követségi tanácsos felesége: *„Die nächste Veranlassung zu Jerusalems (Werthers) Selbsmord ist nicht wie man gewöhnlich in Publico meint Charlotte Kestner, sondern eine Legations Räthin aus Mannheim gewesen."* RJ, 1787. f. 78. – 1787. július 10.

[51] RJ, 1787. f. 1–7. – 1787. május 26–27.

[52] RJ, 1787. f. 18. – 1787. június 1. Széchényi megemlíti Correggio hat vásznának páratlan szépségét. A naplóban Raffaello és Mengs vásznairól is említést tesz.

[53] RJ, 1787. f. 46–49. – 1787. június 13–15.

[54] RJ, 1787. f. 51–53. – 1787. június 19.

[55] *„Besahen wir einige Kirchen, das Hauptsächliste aber für uns war das Naturalien Cabinet, welches unter der Aufsicht des H. Rath Häberlins steht. In dem ersten Zimmer."* RJ, 1787. f. 54–58. – 1787. június 22–23.

legnagyobb hatást azonban kétségkívül az új múzeum, a *Fredericianum* tette utazóinkra. A múzeum épülete II. Frigyes (1720–1785), Hessen-Kassel tartománygrófjának megbízásából, Simon Louis du Ry építész tervei alapján és kivitelezésével készült. A kapuit 1779-ben megnyitó intézményt Széchényi kivételes alapossággal járta végig. A naplóbejegyzések segítségével szinte teremről teremre nyomon követhetjük a múzeum legfigyelemreméltóbb ritkaságait: itt található az a kitömött elefánt, amelynek csontvázát Goethe Samuel Thomas Soemmering anatómus irányításával tanulmányozta; a viaszbábu-gyűjteményben többek között a hesseni tartománygrófokat és feleségeiket I. (Hesseni) Fülöptől (1504/1509–1567) II. Frigyesig (1720–1785), életnagyságban, ülő helyzetben és korhű ruhákban örökítették meg; a római korból megmaradt épületekről a római építész, Antonio Chichi által készített parafa makettek (Maecenas palotája, Septimius Severus és Vespasianus diadalíve, Horatius és Caecilia Metella síremléke); a pharoszi márványból készült Minervaszobor.[56] A naplóban a Kassel városáról szóló résznek több mint a fele szól a múzeum kincseiről. Utasaink bebarangolták a tájkerteket és parkokat, amelyekben az építészeti és természeti különlegességek egyaránt felkeltették érdeklődésüket. Széchényi kedvelte a kerteket, csodálta elrendezésüket, szökőkútjaikat, szobraikat, gépeiket. Ugyanígy nagy érdeklődést mutatott a botanika iránt is: Linné osztályozási rendszere szerint azonosította a növényeket, fákat és virágokat. Duxban felfedezte a húsevő fát és azt a bronz szökőkutat, amelybe még Wallenstein által Nürnbergben zsákmányolt ágyúkat olvasztottak be.[57] Széchényi a szászországi Pillnitzben megcsodálta az angolkertet és a törpecserje-rezervátumot, ahol mint egy jól rendezett könyvtárban a könyvek, úgy sorakoztak a különféle rekeszekben a cserjék.[58] A grófi pár Dessauban egy jegenyékkel szegélyezett sétányon keresztül jutott el János György (1748–1811), Anhalt hercege nyári rezidenciájához *(Georgium)*.[59] Majd a közeli *Luisium* kastély kertjébe látogattak, amelyet Anhalt-Dessau felvilágosult fejedelme, III. Lipót (1740–1817) felesége, Lujza Brandenburg-schwedti hercegnő (1750–1811) számára építtetett az 1770-es évek derekán. Széchényi útinaplójában fontosnak tartotta felsorolni a kastély parkjában megcsodált egzotikus növényfajtákat: a hosszú és vékony tűlevelű amerikai fenyőt, a libanoni és virginiai cédrust, a ciprust, az oroszországi borókát *(russische Juniperi)*, de megemlíti az ismertebb növényeket is, mint az akácot, a zanótot vagy a klematiszt.[60] Utazóink ellátogattak az Anhalt-Dessau hercegséghez tartozó Wörlitzbe, a német nyelvterületen – szintén III. Lipót által – először kialakított angolkertbe is, ahol a rousseau-i lélek még a nyárfákkal teleültetett szigetből és labirintusból komponált „*Ermenonville*"-szerű tájban is gyönyörködhetett. Ugyanígy az angolkert részeként megcsodálhatták a mértanilag elrendezett botanikus kertet, bokrok és egzotikus fák gyűjteményét, köztük számos tulipánfát *(Lyrisdendron tulipeperum L.)*.[61]

Az egyes, hosszabb-rövidebb időre tartózkodási helyül kiválasztott városok között utazóink a vidéket is szakértő szemekkel figyelték, s a látottakat valódi „agrár-

[56] RJ, 1787. f. 72–77. – 1787. július 7–8. A *Fredericianum*ról lásd DITTSCHEID, 1995. 157–211.
[57] RJ, 1787. f. 11. – 1787. május 29.
[58] RJ, 1787. f. 22–23. – 1787. június 1.
[59] RJ, 1787. f. 35–36. – 1787. június 8.
[60] RJ, 1787. f. 38. – 1787. június 8.
[61] RJ, 1787. f. 44–45. – 1787. június 11. Innen lehetett eljutni a hercegek temetőjéhez.

szakemberként" értékelték. Széchényi Ferenc mezőgazdaság iránti fogékonysága nem volt véletlen, ő volt ugyanis az agrárium területén igen járatos, a keszthelyi mezőgazdasági tanintézetet, a *Georgikon*t alapító gróf Festetics György (1755–1819) sógora. 1786-ban Széchényi Pécsett németről magyarra fordíttatta és – *Parasztember Magyarországon mitsoda és mi lehetne* címmel – kiadatta az evangélikus lelkész Tessedik Sámuel fő művét *(Der Landmann in Ungarn…)*.[62] A gróf az utazás során mindvégig osztályozta a földek és a termelés minőségét, valamint – ha lehetősége nyílt rá – a parasztok helyzetét. Megfigyelte, s az útinaplóba feljegyeztette, hogy például a bajor kereskedők vásárolják fel az Észak-Csehországban bőven termő, jól jövedelmező komlót. Széchényi összehasonlította a parasztok jobbágyság *(Leibeigenschaft)* eltörlése előtti és utáni helyzetét, összegszerűen megállapította a kézi- és igásrobot *(Hand- und Zugarbeit)* mértékét, részletesen feljegyezte a sör és a bor esetében a földesúri szabályozásokat.[63] Az Érchegység fenyőerdői után utazóink Szászország termékeny vidékeivel,[64] illetve a burgonya jelentőségével ismerkedtek, amelynek termelése 1755 és 1772 között 300 000-ről 1 900 000 vékára emelkedett.[65] A napló tanúsága szerint a környező hegyvidék mezőgazdasági javak tekintetében meglehetősen szegény, nem sokkal a gróf utazása előtt kezdtek el búzát termeszteni,[66] ugyanakkor nagy hiány mutatkozott fából, amit Csehországból kellett pótolni.[67] Az útleírás szerint Potsdamtól Magdeburgig egyhangú homokpuszták szegélyezték az utat, s az csak Helmstedt után kezdett érdekessé válni.[68] Utazóink a Lüneburg körüli és a Hamburg előtti vidéket ismét lehangolónak találták. A helyi parasztok azonban kénytelenek voltak a mezőgazdasági termelékenység szempontjából zord körülményekhez alkalmazkodni: a sovány földeken hajdinát, lent termesztettek és hosszú lábú, erőteljes juhokat tenyésztettek.[69] Csak Einbeck körül, a hannoveri választófejedelemségben található Grubenhagen környékén örvendez-

[62] Az eredetileg 1784-ben német nyelven kiadott munka teljes címe: *Der Landmann in Ungarn, was er ist und was er sein könnte; nebst einem Plane von einem regulierte Dorfe*. Lásd TESSEDIK, 1784. A munka két esztendővel később Széchényi Ferenc anyagi támogatásával magyarul is megjelent, lásd TESSEDIK, 1786. Tessedik Sámuel 1780-ban, Szarvason iskolát alapított a környékbeli fiatal parasztok számára, hogy ezt néhány év alatt alapfokú mezőgazdasági szakiskolává fejlessze.

[63] RJ, 1787. f. 71. – 1787. május 28.

[64] *„Anfangs sind noch Gebirge mit Nadelholz, allmählig neigen sich weiterhin die Höfe, der Horizont erweitert sich u. man sieht fruchtbares Land mit den gewöhnlichen Feldfrüchten bebaut... Viele Obstbäume auf Feldern, die Bauernhöfe klein, die Häuser von Holz u. Stein."* RJ, 1787. f. 14. – 1787. május 30.

[65] RJ, 1787. f. 18. – 1787. május 31.

[66] RJ, 1787. f. 27. (6. sz. megjegyzés).

[67] Tudjuk, hogy Ignaz von Born ellenezte az exportot és a cseh fát a helyi ipar számára kívánta fenntartani. Széchényi feljegyezte naplójába, hogy a cseh Thun gróf fáját Hollandiába exportálja, ahol azt ötvenszer drágábban adja el, mint Csehországban, Schwarzenberg herceg a sajátját pedig Ausztriába szállítja. Lásd RJ, 1787. f. 10.

[68] *„Auf dem Wege zwischen Helmstädt u. Braunschweig ändert sich die Szene ganz ; man fängt an fröhlicher zu athmen, die langweiligen öden brandenburger Sandwüsten sind endlich vorbei."* RJ, 1787. f. 54.

[69] *„Hier war unterwegs überall Heide; selten daß das ewige Einerlei durch einzelne Buchweizenfelder (bled Sarassin) oder eine sparsame Flachs* […] *unterbrochen wurde. Doch wird der alles benuzende Mensch auch hier aus der dürren Heide seinen Nutzen zu ziehen. Er braucht sie als Streu für sein Vieh, treibt seine Schafe zur Weide darauf, hat für seine Binnen eine gute Nahrung, nur macht sie den Hönig schwarz, braucht das Kraut zum Dünger. Unter den Schafeherden fanden wir auch die Haidscheuken, eine muntere langbeinischte schwarze Schafrace."* RJ, 1787. f. 58. – 1787. június 24.

tethette meg utazóinkat a Svájchoz hasonlatos pompás táj.[70] Koblenz, Andernach, Bonn és Köln között a Rajna-vidék komlóval borított dombjaival, illetve gabonában és szőlőben gazdag sík vidékeivel bűvölte el őket.[71]

Liège környékén, a város felvevőpiacára építve elsősorban komlót termesztettek, a szőlőművelés viszont itt nem volt kifizetődő, a talajt mésszel javították.[72] Ostende és Dunkerque között – tengerszint alatt – a dűnéket homokhoz szoktatott növényekkel próbálták megkötni.[73] Utazása során Széchényi igyekezett felkeresni a mintagazdaságokat. Dessaui tartózkodásának három napjából kétszer fél napot töltött el azzal, hogy felmérje az uradalmakat, s tapasztalatairól pontos feljegyzést íratott a naplóba. Az első uradalomban az agyagos talajt mésszel javították, amit ekével dolgoztak a földbe; széltében és hosszában évente négyszer szántottak; az ugart először zabbal, árpával majd lóherével vetették be; minden második évben trágyáztak. A gabona átlagosan az elvetett mag hat-hétszeresét adta vissza, a repcének valamivel nagyobb volt a hozama. A gróf naplójában lóhereszárítóról is említést tett. A juhakolban egy spanyol kos jutott ötven juhra és az élő gyapjú rostja hosszú és vékony volt. Sem a juh, sem a szarvasmarha esetében nem honosították meg az istállózást. A gabonarozsda ellen pedig úgy küzdöttek, hogy a vetőmagot meszes-sós oldatba mártották. A sarlót már felváltotta a kasza.[74] A második uradalomban Dessautól négy mérföldre, Gröbitzben annak a híres mezőgazdásznak, Johann Christian Schubartnak (1734–1787) a módszereit alkalmazták, aki nem sokkal a gróf látogatása előtt kapott II. Józseftől, *„Edler von Kleefeld"*, azaz *„Lóhere Nemesúr"* titulussal nemességet. Schubart, miután Szászországban, Sziléziában, Bécsben, majd a porosz tábornokok és a hétéves háború alatt Braunschweig herceg angol csapatai mellett főtiszti karriert futott be, mezőgazdásszá képezte át magát, hogy hasznosítsa azt a szászországi Würchwitz-beli birtokot, amit gazdag feleségétől örökölt. Rövid időn belül ő lett a vöröshere-termesztés és az istállózó állattartás szászországi elterjesztője. Gröbzigben lóherét, nyári repcét és több, különböző fajtájú buzért termesztettek. A teheneket már Széchényi látogatása előtt tíz évvel elkezdték istállózni, s ennek köszönhetően azok kiváló fizikai állapotban voltak. A gróf elismerően nyilatkozott a helyi juhászatról és méhészetről.[75] A harmadik nagy gazdaság, amit meglátogattak, a Holstein tartományban, Hamburgtól négy mérföldre fekvő cadeni birtok volt, ahol négyéves vetésforgót alkalmaztak és a jószág takarmányozására lóherét termesztettek.[76]

[70] *„*[…] *bei Salzderhulden unweit Einbek lassen sich diese Herrlichkeiten der schönen ländlichen Natur am besten überschauen. Vielen reisenden Schweizern, soll wie uns H*[err] *Hofr*[ath]*. Schlözer nachher in Göttingen versicherte, in diesen Gegenden wie in ihren helvetischen Auen zu Muthe geworden sein."* RJ, 1787. f. 71. – 1787. július 3.

[71] RJ, 1787. f. 79. – 1787. július 11. Széchényi megjegyzi, hogy a szőlőtövek jóval nagyobbak, mint Magyarországon. RJ, 1787. f. 80. – 1787. július 16. (2. sz. megjegyzés)

[72] RJ, 1787. f. 83. – 1787. augusztus 31.

[73] RJ, 1787. f. 100. – 1787. szeptember 8.

[74] RJ, 1787. f. 33. – 1787. június 8.

[75] RJ, 1787. f. 42. – 1787. június 9.

[76] *„H. Graf Leg. Rath Leischnig* [...] *hat hier die Kuppelwirtschaft eingeführt mit der Se. Excell. bekan*[n]*t zu werden wünschen ."* A leírás a következőképpen záródik: *„Darin bestehet das eigenthümliche der Kuppelwirtschaft, die daher oft auch Wechselwirtschaft genan*[n]*t wird ."* RJ, 1787. f. 68. – 1787. július 2.

Gazdasági téren a gróf érdeklődése nem csupán a földművelésre korlátozódott. Hosszú időt töltött Meißenben, ahol ellátogatott a porcelángyárba és elmagyaráztatta magának a termelés különböző szakaszait. Naplójába azt is feljegyeztette, hogy a városban tűzvész esetére biztosítótársaság működik, ahol a biztosítani kívánt tőke szerint fizetnek elő az emberek, és minden biztosított ingatlant szabályszerűen számokkal látnak el.[77] A gróf Lüneburgban leginkább a sótermelés, a kazánok kopása és a Hamburg felé irányuló export iránt érdeklődött.[78] A leghosszabb leírást Hamburg kereskedelmének szentelte, ahová egész Európából érkeztek a legkülönfélébb áruk. A városban felvevőpiacra talált többek között a pamut, az angol só és acél, a lyoni selyem, a sziléziai és a legdurvább wesztfáliai lenvásznak és vas, a svájci kálisó és fa, a nyers orosz len, a francia és spanyol bor, a Jamaikából, Anglián keresztül csempészett mahagónifa. A naplóban részletes leírást találunk a német halkereskedelem Hamburgban összefutó szálairól. Bár az Elba folyó akkortájt bővelkedett pontyban, legnagyobb mennyiségben mégis Mecklenburgból és Holsteinből szállították ide a halakat; a halak királyaként számon tartott a rombuszhalat Angliába exportálták; az Elba és a tenger közötti vizekben halászott lazacot pácolás után Varsóba vitték; az angolnákat fűrészporhalmokon tartósították, a porosz és dán heringet pedig június 26-án adták el, egy héttel a hollandiai heringek értékesítése előtt. A francia bor háromszor olcsóbban érkezett, mint a magyar, így utóbbi értékesítésére nem volt remény. Akkoriban a kereskedelmet alapvetően Magdeburg, illetve a porosz vámok bénították meg, a fakereskedelem pedig a feszült francia-porosz kapcsolatok miatt vegetált. Széchényi naplójában részletesen taglalja azokat az előnyöket, amelyeket Anglia a korszak kereskedelmében élvezett.[79] A második kikötő, amit meglátogattak, Ostende volt. Paur kapitány, akinek hajói a világ tengereit járták, megmutatta utasainknak a különböző dokkokat, a zsilipek működését, a szerelő- és dugarozóműhelyeket, különböző országok hajóit, többek között a *Kaunitz*ot és a *Kollowrat*ot, amelyeket Indiában a Malabar-parton építettek, ahonnan a rendkívül tömör, korhadásmentes fafajta, a tikfa is származik. A kikötői lerakatokban utazóink Indiába induló – főként a holland zsidók által mintaanyagként vásárolt – len-, gyapot-, világossárga kínai gyapot- *(nankin)* és bengáli muszlinbálákat, továbbá réz- és vaskötegeket fedeztek fel.[80] Végig a flamand part mentén szép számmal láthattak tőkehal- és a heringhalászathoz szükséges hajófelszerelést. A friss garnélarák, amit azután továbbszállítottak Franciaországba és a német tartományokba, Angliából érkezett ide.[81] Széchényit nemcsak a nemzetközi nagybani kereskedelem érdekelte: Gentben feljegyzéseket készített a Gent és Brugge közötti csatornán folytatott helyi kereskedelemről, a cukorfinomítók működéséről a Scheldén, amelyek közül az egyiket V. Károly (1500–1558) szülőhelyén (Gentben) állították fel. A gróf figyelmét Gentben felkeltette a pénteki piac, ahol a bódék helyét a kövezetre rajzolták.[82] A naplóban Gent vásári forgatagának leírásán kívül egyébként találunk egy másik piacleírást is. A Dessauban töltött néhány nap

[77] RJ, 1787. f. 23–24. – 1787. június 4.
[78] RJ, 1787. f. 58–59. – 1787. június 25.
[79] RJ, 1787. f. 59–62. – 1787. június 26.
[80] RJ, 1787. f. 97–99. – 1787. szeptember 6.
[81] RJ, 1787. f. 99. (A margón.) A garnélarákokra az angol *prawn* kifejezést használják.
[82] RJ, 1787. f. 94–95. – 1787. szeptember 5.

alkalmával utazóink megismerhették a helyi gabonapiac működését, amely nyolc órakor azzal nyitott, hogy egy városi tanácsos kihirdette az érvényben lévő árakat, ám tizenegy órakor már be is zárt. A piacot egyébiránt a brandenburgi kereskedők és a cseh alkuszok látogatták, akik fával folytattak cserekereskedelmet.[83]

A múzeumokon, ritkasággyűjteményeken, kerteken, gyárakon, a mezőgazdaságon és a kereskedelmen kívül a grófot igen intenzíven foglalkoztatták korának új oktatási és karitatív jellegű intézményei. Körutazásának egyik első állomáshelyén, Prágában ellátogatott a II. József által alapított, a kortársak körében heves vitákat kiváltó generális szemináriumba: bejárta a refektóriumot, a hálótermeket, ahol császári parancsra eltörölték az ágyfüggönyök használatát, megtekintette a patikát, a biliárdtermet, a fürdőket. Tudakozódott az oktatás nyelvéről és a finanszírozásról. Az intézmény fenntartására létrehozott alapítvány anyagi erőforrásait a kolostorok feloszlatása révén megszerzett tőke egészítette ki.[84]

A gróf Dessauban sem mulasztotta el meglátogatni a híres pedagógus, Johann Bernhard Basedow (1724–1790) alapítványát. Basedow holsteini, majd altonai működése után, Daniel Chodowiecki által illusztrált főműve, a *Das Elementarwerk* kiadásának évében, 1774-ben III. Lipót herceg kérésére 6 és 18 év közötti serdülők számára mintaiskolát nyitott. A felvilágosodás reformpedagógiáját képviselő oktatási intézmény, a *Philanthropinum* nevet kapta. Itt a diákok kitűnő emberbaráti, felekezetek feletti és az állam számára hasznos oktatásban részesülhettek. Az útinapló bejegyzéseinek tanúsága szerint az épületek tágasak, az ágyak tiszták voltak. A félórás tanórák szabadtéri pihenéssel váltakoztak, a kiegyensúlyozott tantervben fontos helyet kapott a nyelvtanulás, a testedzés és a lovaglás.[85] Utazóink Berlinben meglátogatták a mintegy száz nemes ifjú számára fenntartott kadétiskolát. Információt gyűjtöttek a diákok étkeztetéséről (sertéshús, szalonna, zöldségek, néha nyúlhús, sör tetszés szerinti mennyiségben), az ébresztő és a takarodó idejéről, a különböző szabadidős tevékenységekről (teke, lovaglás, pénzben játszott játékok).[86]

Liège-ben ellátogattak az anyagi nehézségek ellenére is tovább működő jezsuita internátusba. Az Angliából, Spanyolországból, Franciaországból ide érkező, barna egyenruhás, mintegy száz növendéket hatosával, hetesével – felügyelő nélkül – osztottak be egy-egy szobába. Az internátushoz tartozott kert, csillagvizsgáló és kápolna. A tanmenet a filozófiavizsgát is felölelte.[87] A szegény gyermekek azonban mindenütt sokkal többen voltak, mint azok, akik az elit oktatás jótéteményeit élvezhették. Széchényit nagyon érdekelte, hogyan bánnak a szerencsétlen sorsú,

[83] RJ, 1787. f. 41–42. – 1787. június 9.
[84] RJ, 1787. f. 6–7. – 1787. május 27.
[85] *„Die Lesestunden dauern nicht über 1/2 Stunde, nach welcher es den Jungen jedes mal erlaubt ist in den Garten zu gehen. Um sie mit den Namen des Sachen in fremden Sprachen bekan*[n]*t zu machen, wird ihnen mit Bild vorgesezt, u. der Lehrer fängt darüber z. B. in der lateinische Sprache an zu commentieren.* [...] *Die gymnastischen Übungen werden unter dem Aussicht ihrer Lehrer, die sehr gefällig u. theilnehmend sind, unternom*[m]*en. Man voltigiert, geht auf beweglichen Balken, springt, lauft, hebt Gewichte u. trägt sie mit ausgestrekten Hände. Die Lehrer speisen mit ihren Schüler."* RJ, 1787. f. 40–41. – 1787. július 9.
[86] *„Schlafen können sie von 9. Uhr an bis 6. u. da dies begreifen sie so gut, daß wie uns der Aufseher selbst treuherzig versicherte, manche Sonnabend wo vormittag frei ist, wohl noch um 9 Uhr mit Mühe aus dem Bette geholt werden."* RJ, 1787. f. 48–49. – 1787. június 15.
[87] RJ, 1787. f. 87–88. – 1787. szeptember 1. Természetesen katolikus oktatásról van szó, amit az angliai katolikus kisebbség különösen nagyra értékelt.

nincstelen gyermekekkel. A vonatkozó naplóbejegyzésből kiderül, hogy Liège-ben például – a betegekhez és aggastyánokhoz hasonlóan – menhelyekre és elfekvőkórházakba száműzték őket. Alapvetően arra törekedtek, hogy valamilyen szakmát tanítsanak nekik.

Széchényiék a csehországi Duxban ellátogattak Josef Wallenstein gróf (1755–1814) harminchat szegény ifjú számára létrehozott alapítványába. Apja, Emmanuel Philibert Wallenstein gróf (1731–1775) a szerencsétlen sorsú, nincstelen fiatalokat az oberleutendorfi textilgyárba küldte dolgozni, ahol cserébe enni kaptak.[88] Széchényiék Szászországba érve, az első postaállomáson találkoztak először az önkéntes adakozást szolgáló „szegények postaládájával" *(Postarmen Casse)*.[89] Halléban a grófot inkább a só érdekelte, s nem annyira az árvák híres pietista intézménye, amit egyébként csak futólag nézett meg, s amiről nem is volt túl jó véleménnyel.[90] Utasainkat valósággal elborzasztotta a liège-i fegyház, ahol a bűnösnek talált fiatal tolvaj akár hat-hét évet is eltölthetett. Árvákat is bezártak ide, összevegyítve őket a bűnözőkkel: közös teremben aludtak, kétszemélyes ágyakon. A fiatal árvák fonással és szövéssel keresték meg krumpliból, kevés húsból és sörből álló sovány napi kosztjukat. A nyereség a hercegérsekhez folyt be. Vasárnaponként, mise után kimehettek a magas tornyokkal szegélyezett udvarba, hogy egy kis friss levegőt szívjanak. A higiénés viszonyok tekintetében mindenütt – beleértve a konyhát is – a kosz uralkodott. A bűz és a nyomor olyan méreteket öltött, hogy az embernek be kellett fognia az orrát és a szemét, amikor a kémlelőnyíláson keresztül benézett ezekbe a nyomorúságos „lakótermekbe".[91] A bolondokházában vegyesen voltak fiatalok és öregek, akiknek tiszta pillanataikban dolgozniuk kellett.[92] A jótékonyságnak ezen a területén megint csak Dessau járt az élen. Itt az őrülteket és a bolondokat elkülönítették a szegényektől és árváktól, mindenkinek saját emeletet alakítottak ki. A bűnözők számára földalatti sötétzárkákat tartottak fenn. A rabok élelemellátásának színvonala megfelelőnek tűnt: heti 14 font kenyér, fél font kása, két ezüstgarasnyi hús. A foglyok dolgozhattak, a szövés-fonásért kijáró járandóságuk összege elérhette a napi 6 pfenniget. A 84 árva gyermek ugyanilyen bánásmódban részesült. Ellátásuk anyagi fedezetét a szegénykassza biztosította. 25 árva gyermekre jutott egy felügyelő *(Waisemutter)*, s az intézetben töltött idő alatt megtanultak írni, olvasni és számolni, majd 15 éves korukban a fiúk tanoncnak mentek, a lányok pedig szolgálónak szegődtek. A szövés-fonásért hosszú évek alatt összegyűlt fizetségüket távozáskor egy összegben kapták meg, s így kisebb vagyonkával indulhattak el az életben.[93]

*

[88] RJ, 1787. f. 10–11. – 1787. május 29.
[89] RJ, 1787. f. 14. – 1787. május 30.
[90] *„*[...] *besahen nachmittags das hallische Waisenhaus*. [...] *Das Waisenhaus ist in der Gestalt eines sehr langen Rechteks gebaut, erhält eine kleine Na*[tura]*liensam*[m]*lung*.[...] *Wenig Ordnung, alles schmuzig und unrein."* RJ, 1787. f. 32. – 1787. június 6.
[91] *„Man ist genöthigt beim Hineinsehen seine Nase vor dem Gestank, u. seine Augen aus Mitleiden zu verschließen."* RJ, 1787. f. 87. – 1787. szeptember 1.
[92] RJ, 1787. f. 87. – 1787. szeptember 1.
[93] RJ, 1787. f. 36–37. – 1787. június 8.

Széchényi gróf elsősorban német városokat érintő körutazása során az Anhalt-Dessaui Hercegségben és fővárosában eltöltött idő bizonyult a legtanulságosabbnak. A hercegség III. Lipót uralkodása alatt a felvilágosodás kis német mintaállamává nőtte ki magát. „Vater Franz", azaz III. Lipót herceg (teljes nevén: Leopold III. Friedrich Franz von Anhalt-Dessau) előbb a hétéves háború idején a porosz seregben teljesített szolgálatot, majd hazatért, s minden idejét annak szentelte, hogy felvirágoztassa országa gazdasági, tudományos és művészeti életét. 1763-ben tanácsosával és egyben építészével, Friedrich Wilhelm Erdmannsdorffal (1736–1800) Itáliába, majd Angliába utazott, s megismerkedett az új mezőgazdasági módszerekkel, amelyeket azután sikerrel vezetett be a Hercegségben. Wörlitzben ő hozta létre a kontinens első angolkertjét, amit Széchényi is meglátogatott, 1774-ben színházat alapított. Lelkes támogatója volt az egységes állami oktatási rendszer megteremtésének, s enyhített a cenzúrán is. Széchényi Dessauban tett látogatása során találkozott mindazokkal az újításokkal, megvalósított reformokkal, amelyek őt magát is intenzíven foglalkoztatták. Amint azt fentebb részletesebben is bemutattuk, a gróf ellátogatott a hercegség területén fekvő mintagazdaságokba, megismerkedett a felvilágosult pedagógia csúcsán álló Basedow-féle oktatási intézménnyel, végigjárta az árvaházat, megcsodálta a részben tudományos céllal létrehozott kerteket, s megfordult a jól szervezett városi piacon is. A modernizációból a herceg istállója sem maradhatott ki: a talajt lyukas téglával fedték be, hogy biztosítsák a vizelet elvezetését, a szénát pedig ablaktalan helyiségben tárolták. A mecklenburgi lovakat nem patkolták, de lábszárukat telente elővigyázatosságból masszírozták. Falkavadászat idején nem tisztították meg füleiket, hogy védjék őket a rovaroktól és az esőtől.[94] Végül – amit a gróf különösen rokonszenvesnek talált: a hercegi lakok nem voltak hivalkodóak, az uralkodó hercegé éppúgy nem, mint a *Luisium*,[95] a herceg felesége, Lujza kastélya. III. Lipót tekintélyes, gondosan összeválogatott könyvtárral rendelkezett, ahol bárki számára lehetőség nyílt a helyben olvasásra.[96] A könyvtár állományában megtalálhatóak voltak a korszak alapművei: Johann Stephan Pütter (1725–1807) göttingeni professzor, a természetjog és a birodalmi jog szakértője, a Szász-gothai hercegek nevelőjének munkái; Ludwig Thimotheus Freiherr von Spittler (1752–1810) írásai, aki a göttingeni történelem tanszék nyilvános rendes tanáraként, *Württemberg története* (1783) és *Hannover története* (1786) című műveivel a német regionális történetírás egyik megalapítója volt; Christian Cay Lorenz Hirschfeld (1742–1792) munkái, aki Halle teológusa, a Holstein-Gottorp hercegek nevelője, kieli művészettörténet-tanár, a dán király tanácsosa volt, de Dessauban főként kertművészeti munkáiról (mint az öt kötetes 1779–1785-ben kiadott *Theorie der Gartenkunst*, vagy *Anmerkungen über die Landhäuser und die Gartenkunst*) vált ismertté. Ezekben kifejtette esztétikai-pszichológiai elméleteit, illetve a kertek és tájkertek tárgyi alkotóelemeiről kialakított erkölcsfilozófiáját. Az útinapló feljegyzéseinek

[94] RJ, 1787. f. 40. – 1787. június 8.

[95] *„Das Schloß ist geschmackvoll, aber nicht prächtig meubliert, aus jedem Fenster sieht man entweder Auen, Brüken, oder andern Gänge in der schönsten Manifaltigkeit."* RJ, 1787. f. 38. – 1787. június 8. A bejáratnál a következő felirat olvasható: *„Liebe und Freundschaft haben es gebaut / Einigkeit und Ruhe mögen es bewohnen / So werden häusliche Freunden nicht fehlen."* RJ, 1787. f. 47. – 1787. június 11.

[96] *„Im Schlosse selbst ist keine Pracht, aber reiner Geschmack und eine Handbibliothek, die von guten Litteraturkenntnissen des Sam*[m]*lers zeigt."* RJ, 1787. f. 46. – 1787. június 11.

tanúsága szerint Széchényi világosan látta, hogy a 18. század utolsó évtizedeire Anhalt-Dessau Hercegsége a felvilágosult kormányzás kis mintaállamát teremtette meg, s ezt a szintet a korszakban a katonai költségekkel terhelt nagy államok már képtelenek voltak elérni. A kisállamiságról *(Kleinstaaterei)* a felvilágosodás korában kialakított idealizált kép máig kimutatható hatással volt a történettudományra.

Széchényi Ferenc gróf a felvilágosodás szülötte, körutazása valójában tanulmányút *(Bildungsreise)* volt. Útinaplójának bejegyzései helyenként azt sejtetik, hogy egy, a II. József magyarországi politikájában csalódott ember szólal meg. A katolikus, de nem klerikális Széchényi semlegesen nyilatkozott a nem tanító rendek feloszlatásáról[97] és a feloszlatás következményeiről Csehországban és Németalföldön. Helyeselte a lelkiismereti szabadságot, úgy, ahogyan azt Szászországban megtapasztalta, bár a nem evangélikusok itt is csak álnéven vehettek ingatlant.[98] Üdvözölte az Altonában bevezetett teljes vallásszabadságot: itt még a zsidóknak, anabaptistáknak és kvékereknek is saját templomuk volt.[99] Kölnben feltűnt neki, hogy a nagykereskedők a református vallást követték, de házaikat idegen néven birtokolták, s át kellett kelniük a Rajnán, hogy Mülheimben istentiszteleten vehessenek részt.[100] A felvilágosult katolikus Széchényi némi iróniával nyilatkozott arról a relatív szabadságról, amit a liège-i bencés apácák élveztek. Cellájukon kívül közeli lakóhellyel rendelkeztek, ahol fogadhatták és beszélgethettek mindkét nembeli barátaikkal. A dúsgazdag angol és ír családok által fizetett hozzájárulásnak köszönhetően ezek gazdag kolostorok voltak, a tőkét pedig Angliában helyezték el.[101] A gróf némi irigységgel jegyeztette fel naplójába azt a Szászországban érvényes törvényt, ami arra kötelezte a tartományi gyűlést *(Landtag)*, hogy minden hatodik évben összeüljön.[102] Hamburg kikötőjében látta meg először a fiatal Egyesült Államok lobogóját és nem mulasztotta el, hogy részletes leírást adjon róla.[103]

Miután utazóink osztrák Németalföldre érkeztek, lázadás tört ki II. József ellen, s a napló erre vonatkozó részlete arról árulkodik, hogy a gróf az itt élők szabadságküzdelmeiben valami olyasmit látott, ami példaként szolgálhatna saját hazája számára is. Leuvenben konstatálta az első zavargásokat. A királyi kollégium építése megakadt, amióta az államok beszüntették az élelmiszerszállítmányokat, a császár által küldött igazgatóknak és tanároknak pedig távozniuk kellett. Minden nap 11 órakor – a grófra gótikus pompájával nagy hatást gyakorló – városháza terén gyülekeztek az egyenruhás hazafiak. Piros hajtókás sötétbarna ruhát és piros, fekete, sárga színű kokárdát viseltek. Még a fiatal fiúk is kokárdát tűztek mellükre, szemükben a megszerzett szabadság büszkesége fénylett.[104] A veszély azonban még nem múlt el: Brüsszel falai előtt utazóink a gyülekező császári hadsereggel szem-

[97] RJ, 1787. f. 12. – 1787. május 29.
[98] RJ, 1787. f. 26.; 28.
[99] RJ, 1787. f. 63. – 1787. június 26.
[100] RJ, 1787. f. 79-80. – 1787. július 12.
[101] RJ, 1787. f. 83–84. – 1787. augusztus 31.
[102] „*Fundamental Geseze durch die alle 6 Jahre zu haltenden Landtage, alle übrigen Verordnungen kom*[m]*en gedrückt an die Aemten, Magistraten, Post.u. Gasthäuser.*" RJ, 1787. f. 30. (3. sz. megjegyzés).
[103] „[…] *amerikanische Schiffe mit roth und weis gestreiften Flaggen; 13 Sterne auf blauen Grunde stellen die vereinigten Provinzen vor.*" RJ, 1787. f. 67. – 1787. június 30.
[104] „[...] *gemeintschaftliche Muth und Standhaftigkeit in Vertheidigung ihrer Freiheit glänzte aus den Gesichtern dieser Patrioten.*" RJ, 1787. f. 91–92. – 1787. szeptember 3.

besültek.[105] Angliába érkezvén megtapasztalhatták az előző évszázadban lezajlott forradalomnak a 18. században már látványos, a kontinentális Európa számára követendő példaként szolgáló eredményeit: alkotmányos kormányzás, a választott parlament által biztosított egyéni szabadságjogok. Széchényi azonban már a Német-római Császárságban is megállapíthatta, hogy a felvilágosult abszolutizmus nem feltétlenül veszi fel egy zsarnoki rendszer gyűlölt színeit, mint ahogyan azt II. József államaiban bevezette. Jótékony fejedelmek irányításával léteznek a viszonylagos gazdasági jólétnek szigetecskéi, ahol miden feltétel adott az irodalom és a művészetek fellendüléséhez, A gróf számára az 1787. évi európai körutazása az élmény- és tapasztalatszerzésen, kapcsolati hálójának bővítésén kívül egyúttal a mélységes szembesülés időszaka is volt. Rá kellett jönnie, hogy Magyarországnak még sok tanulnivalója van, s még nem jött el az ideje, hogy Flandriához hasonlóan hazájában is arany fülönfüggős, ezüst hajtűs, aranykapcsos filigránnyakláncos parasztasszonyokkal találkozzon.[106]

Fordította: Krakker Ágnes

Felhasznált irodalom

MOL Magyar Országos Levéltár

RJ *Reise Journal*, 1787. f. x–x.
Reise Journal vom 23. Mai. 1787 bis d. 16. Jul. desselben Jahrs, enthaltend die Reise von Wien über Prag, Dresden, Lepizig, Dessau, Berlin, Braunschweig, Hamburg, Hannover, Cassel, Wetzlar, Coblenz, Cölln, Aachen, Spa. MOL P 623 [Széchényi család levéltára] I. 12. 9. cs. f. 2–108.

H. BALÁZS

1997 H. BALÁZS Éva: *Hungary and the Habsburgs 1765–1800. An Experiment in Enlightened Absolutism.* Budapest, CEU, 1997. 304–307.

2002 H. BALÁZS Éva: Széchényi Ferenc. In: *Nagy képes millenniumi arcképcsarnok. 100 portré a magyar történelemből.* Szerk.: RÁCZ Árpád. Budapest, Rubicon-Ház, 2002. 158–162.

BÁRTFAI SZABÓ

1923 BÁRTFAI SZABÓ László: *A Sárvár-felsővidéki gróf Széchényi család története.* 1–3. kötet. Budapest, 1923.

BOSL

1974 *Handbuch der Geschichte der Böhmischen Ländern. Bd. II.: Die Böhmischen Ländern von der Hochblüte der Ständeherrschaft bis zum Erwachen eines modernen Nationalbewusstseins*. Hrsg.: BOSL, Karl. Stuttgart, Anton Hiersemann, 1974.

CSÁKY

1981 CSÁKY, Moritz: *Von der Aufklärung zum Liberalismus. Studien zum Frühliberalismus in Ungarn.* Wien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1981.

[105] RJ, 1787. f. 92. – 1787. szeptember 3.
[106] RJ, 1787. f. 100. – 1787. szeptember 8.

DITTSCHEID
1995 DITTSCHEID, Hans-Christoph: Le musée Fridericianum à Kassel (1769–1779): un incunable de la construction du musée au siècle des Lumières. In: *Les musées en Europe à la veille de l'ouverture du Louvre. Actes du colloque organisé par le Service culturel du musée du Louvre à l'occasion de la commémoration du bicentenaire de l'ouverture du Louvre les 3, 4 et 5 juin 1993.* Paris, Klincksieck/Musée du Louvre, 1995. 157–211.

FRAKNÓI
1902 FRAKNÓI Vilmos: *Gróf Széchényi Ferencz 1754–1820.* Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 1902. *(Magyar Történeti Életrajzok)*

HAUBELT
1991 HAUBELT, Josef: Born und Böhmen. In: *Die Aufklärung in Österreich. Ignaz von Born und seine Zeit*. Hrsg.: REINALTER, Helmut. Frankfurt am Main, Peter Lang, 1991. 99–116. *(Schriftenreihe der Internationalen Forschungsstelle „Demokratische Bewegungen in Mitteleuropa 1770–1850",* 4.)

MARCZALI
1931 MARCZALI Henrik: Gróf Széchényi Ferenc utazása Angliában (1787). *Budapesti Szemle,* 59. (1931) 26–50.; 224–248.

MUTSCHLECHNER
1991 MUTSCHLECHNER, Georg: Ignaz von Born als Geologe, Mineraloge und Montanist. In: *Die Aufklärung in Österreich. Ignaz von Born und seine Zeit*. Hrsg.: REINALTER, Helmut. Frankfurt am Main, Peter Lang, 1991. 117–131. (*Schriftenreihe der Internationalen Forschungsstelle „Demokratische Bewegungen in Mitteleuropa 1770–1850",* 4.)

SZÉCHÉNYI
2003 SZÉCHÉNYI Ferenc: Széchényi Ferenc és Csehország. Levelestár. Vál. és bev.: PRAŽÁK, Richard. S.a.r. és jegyz.: DEÁK Eszter – ERDÉLYI Lujza. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár-Gondolat, 2003.

TESSEDIK
1784 TESSEDIK Samuel: *Der Landmann in Ungarn, was er ist und was er sein könnte; nebst einem Plane von einem regulierte Dorfe.* Pest, 1784.
1786 TESSEDIK Samuel: *A paraszt ember Magyarországban, Mitsoda és mi lehetne; egy jó renbeszedett falunak rajzolatjával egyetemben.* Ford.: Kónyi János. Pécs, Engel János, 1786.

Függelék

Széchényi Ferenc Német-római Császárságban és Németalföldön tett utazásának időpontjai és helyszínei (1787)

május 23.: indulás Bécsből
május 23–26.: utazás Bécsből Prágába Hollabrunnon és Stockeraun keresztül
május 26–27.: látogatás Prágában
május 28.: távozás Prágából a szász határ irányába
május 29.: Dux, Teplice gyógyfürdője. Éjszaka Peterwaldében, az utolsó cseh faluban
május 30.: utazás Peterwaldéből Drezdába
május 31. – június 4.: időzés Drezdában, kirándulásokkal június elsején Pillnitzbe és június 4-én Meißenbe
június 4.: távozás Drezdából, éjszaka Wurzenben
június 5.: délben érkezés Lipcsébe, szállás a Bajor Udvarhoz címzett hotelben *(Hotel zum Bayerischen Hof)*
június 6.: délben érkezés Halléba
június 7.: távozás Halléból, ebéd Radegastban. Érkezés Dessauba, az Arany Gyűrűhöz címzett hotelbe *(Hotel zum Goldenen Ring)*
június 8–10.: tartózkodás Dessauban, két kirándulás Gröbzigbe (június 9. és 10. délután)
június 11–13.: utazás Dessauból Berlinbe, wörlitzi pihenővel
június 13.: érkezés délután két órakor Berlinbe, szállás az Orosz Koronaherceghez címzett hotelben *(Hotel zum Russischen Kronprinz)*
június 13–19.: tartózkodás Berlinben
június 19.: távozás Berlinből, látogatás Potsdamban
június 19–21.: utazás éjjel-nappal: Potsdamból Brandenburgon, Magdeburgon és Helmstedten keresztül Braunschweigig. Érkezés 21-én este Braunschweigbe, szállás az Angliához címzett hotelben *(Hotel zum England)*
június 22–23.: tartózkodás Braunschweigben
június 24–25.: utazás Braunschweigből Lüneburgba
június 25–26. dél: utazás Lüneburgból Hamburgba
június 26. – július 3.: tartózkodás Hamburgban, július 2-án kirándulás a holsteini Cadenbe
július 3–5.: utazás Hamburg és Göttingen között, Cellén és Hannoveren keresztül
július 6.: reggel Göttingenben. Utazás Göttingen és Kassel között Mindenen keresztül
július 7–8.: tartózkodás Kasselban, július 7-én kirándulás Wilhelmstahlba és másnap Weißensteinbe
július 9.: utazás Kassel és Marburg között, éjszaka Marburgban
július 10.: utazás Weilburg, Koblenz és Andernach között
július 12.: utazás Andernach, Bonn (látogatás) és Köln között, éjszaka a *Hotel zum Heil* szállodában
július 13.: délben távozás Kölnből Juliers felé, éjszaka a *Prince Eugène* szállodában
július 14.: utazás Juliers-ből Aix-la-Chapelle-be
július 15–16. délelőtt: tartózkodás Aix-la-Chapelle-ben
július 16. délután: utazás Aix-la-Chapelle és Spa között
július 16. – augusztus 31.: fürdőkúra Spában
augusztus 31.: utazás Spából Liège-be Theux-n és Chaufontaine-en keresztül (étkezés)

szeptember 1–2.: tartózkodás Liège-ben
szeptember 2.: utazás Liège és Leuven között Saint-Ton-on (étkezés) és Tirlemont-on (kávé és biliárdparti) keresztül
szeptember 3.: délelőtt látogatás Leuvenben. Utazás Leuvenből Brüsszelbe
szeptember 4.: Brüsszel
szeptember 5.: utazás Gent-Brugge (pihenő) és Ostende között. Érkezés délután háromkor
szeptember 6–8.: látogatás Ostendében
szeptember 8.: utazás Ostendéből Dunkerque-be, Furnes-on keresztül
szeptember 9.: utazás Dunkerque, Graveline és Calais között, szállás: *Hôtel d'Angleterre*
szeptember 10.: hajóra szállás Dover úticéllal

Michaud, Claude

The Travels of Count Ferenc Széchényi in the German-Roman Empire and in the Austrian Netherlands in 1787

The paper is concerned with the events recorded in the journal of Count Ferenc Széchényi in the course of his several months long tour of Western Europe in 1787. He was accompanied by his wife, Countess Júlia Festetics and his secretary, János Ribinyi, all the way through Bohemia, the north and west German territories, the Austrian Netherlands, France, England as well as to Scotland. The secretary put down the itinerary, recorded the stations, made a list of meetings and encounters, museums and institutes visited as dictated by the count himself. Széchényi subsequently made a good use of his experiences abroad in the course his organisational activities in the fields of Hungarian culture and science.

Fábri Anna

„Gibt es nur ein Wien?"
Kazinczy kortársainak Bécs-képéről

„Életem eddig mindég falun folyt, mellyet boldog nyugalmáért inkább szeretek mint a városit; de mennyit nyernék ismeretekben, ha városi lakossá válhatnék, s annyi jövedelemmel, hogy gond nélkül éljek, s így egyenesen ügyemnek[1] *élhessek"* – írta 1826 március 31-én kelt levelében Kazinczy Ferenc, amikor megtudta, hogy Dessewffy József gróf őt javasolta az alakulófélben lévő Magyar Tudós Társaság (az Akadémia) titkári posztjára. *„Minden esztendőben meglátnám Bécset* – folytatta – *, még pedig kétszer, hogy ismereteim a festésben, faragásban, muzsikában, architecturában, s a Polytechnicon dolgai körűl, gyarapodjanak."*[2] 67. évében jár ekkor, de az „ismeretgyarapítás" éppúgy szenvedélye most is, mint ifjú korában és változatlan a vágyódása is az európai kultúra egyik fontos központja, Bécs után. Ugyanakkor persze nyilván eljátszik a gondolattal: milyen más lenne a magyar tudós társaság titkáraként Bécsbe érkezni, mint 1803-ban, amikor a börtönét megnyitó uralkodói kegyért kívánta (sikertelenül) „hálláját benyújtani". Milyen más lehetne ott-tartózkodása is, mint például 1815-ben, amikor a titkosrendőrség figyelmét érezte (képzelte?) magán. Talán visszaidézhető lenne a régebbi (évtizedek előtti) bécsi napok bizakodó hangulata, és újra szellemi társakra találhatna nemcsak a bécsi magyarok, hanem az osztrákok között is.

Kazinczy végül is nem lett az akadémia titkára, s Bécsbe sem jutott el többé, de bécsi kapcsolatai és emlékei élete végéig elkísérték és foglalkoztatták.[3] Éppúgy, ahogy kortársai is életük fontos, de legalábbis emlékezetes eseményének tekintették bécsi utazásaikat és tartózkodásaikat: találkozásaikat egy igazi nagyváros életével, kultúrájával. Olyan nagyvárosével, amely uralkodójuk székhelye, ugyanakkor egy nagy birodalom központja is. Amely egyszerre külföld és belföld a számukra.

Aligha szorul tehát bizonyításra, hogy Bécs magyar szemmel nézve (is) kitüntetett jelentőségű emlékhely,[4] ahogy az sem, hogy emlékhely-volta évszázados (saját) történettel bír. E történet szépirodalmi, történetírói, városleíró művekben is nyo-

[1] Itt: dolgaimnak.

[2] KAZINCZY, 1909. 578. – Kazinczy Ferenc levele Gr. Dessewffy Józsefnek (Széphalom, 1826. március 31.).

[3] Ha pontosan nem is tudjuk bécsi látogatásainak számát, valószínűsíthető, hogy legalább tíz alkalommal járt a császárvárosban. 1808 októberében azt írta gróf Gyulay Ferencnének, hogy most tért haza hetedik bécsi útjáról, lásd KAZINCZY, 1896. 102–105. – Kazinczy Ferenc levele Gr. Gyulay Ferencnének (Széphalom, 1808. október 29.). Más feljegyzéseiből kikövetkeztethetően azonban ez volt a nyolcadik útja, amelyet még kettő követett: 1810-ben és 1815-ben.

[4] Az „emlékhely" kifejezés itt a *lieux de memoire* (NORA, 1984. xv–xlii.), illetve a *kulturális meghatározottságú hely* (ASSMANN, 2009. 13–29.) fogalmával egyaránt helyettesíthető lenne, de némiképp gazdagabb jelentéssel is bír, hiszen (szokásosan) a „kultusz-hely"-jelentést is magában foglalja.

mon követhető, s bár elsősorban ezek megfogalmazásaiban hagyományozódott tovább, mindenkor szerepet játszottak benne a szóban vagy személyes iratokban átörökített élmények és benyomások is. Ez utóbbiak feltárása, vizsgálata és elemzése nemcsak a Bécs-recepció történetéhez kínál adalékokat, hanem a „monarchia-tudat", illetve a „nemzeti tudat" önmagában vett és egymáshoz kapcsolt problematikáját és értelmezését is gazdagíthatja.

Levelek, naplók és emlékiratok tanúságai szerint a II. József utáni korszak – Kazinczy életénél maradva: a fogságából való kiszabadulását követő évtizedek – magyarjai nem voltak birtokában semmiféle egységes vagy legalábbis átfogó érvényű Bécs-értelmezésnek és elsajátításnak. Ezzel szemben úgy tetszik, a Mária Terézia- és mindenekelőtt a józsefi kor e tekintetben is bírt némi egységesítő hatással. Bár ez a hatás természetesen akkor sem terjedt ki mindenkire, hanem csupán (és leginkább) a származási és a szellemi elit egy részére,[5] mégis az elfogadott kulturális értékeket, illetve az önmeghatározásokat tekintve Bécs jelentősége a magyarok számára talán soha nem volt (és lett) olyan erőteljes (és életre szóló), mint a 18. század utolsó harmadában.[6] Kazinczy példájánál maradva: Bécs – szoros és tágabb értelemben vett – kulturális kínálata, a jozefinizmus korszerűsítő törekvéseinek (legalább részleges) elfogadásából adódó, valamint a szabadkőműves testvériségtől motivált (valós és virtuális) társas kapcsolatok tapasztalata és tudata többekben nem az elhatárolódás vagy különállás, hanem a beletartozás érzését volt képes felkelteni és rögzíteni. (Nyilvánvalóan teljesen más, a különállásra, sőt a szembenállásra épülő viszonyt alakított ki a jozefinizmus teljes elutasítása: amely azután – némi egyszerűsítéssel fogalmazva – a kuruc-labanc ellentétek új alakban való megjelenéséhez és megjelenítéséhez is elvezetett.)

A 19. század elejétől kezdve a korábbi időszakokhoz képest már sokkal nagyobb számban fordultak meg, sőt éltek – hosszabb-rövidebb ideig – magyarok Bécsben. Bár a császárváros az ő szemükben is megőrizte (hatalmi, sőt többé-kevésbé kulturális) központ-jellegét, a nemzeti eszme és érzület folyamatos erősödésével, majd pedig politikai-kulturális hajtóerővé válásával együtt sokat vesztett lenyűgöző voltából. Számos magyar nyelvű emlékirat maradt ránk, amely a 19. század első évtizedeinek – egészen pontosan a bécsi kongresszussal kezdődő, s Ferenc császár halálával lezáruló időszaknak – kétarcú Bécs-képét örökíti meg. Bécs felől nézve a biedermeier korszakét, magyar oldalról nézve a nemzeti ébredés, a reformkor nyitányáét.[7] Az egykori élmények, tapasztalatok, benyomások sokszor évtizedek múltán történő megörökítéséből adódó torzítások és átértelmezések természetszerűleg a fikciókhoz közelítik ezeket az emlékiratokat is,[8] ugyanakkor mind a felidézett élmé-

[5] „[…] *a Bétsi nagy világ gyönyörködtető fényessége magához hódította nemzetük elejét*" – olvashatjuk egy század eleji irodalomtörténeti munkában: PÁPAY, 1808. 463.

[6] Minderről elsősorban: H. BALÁZS, 1987.

[7] Bizonyára tanulságos lenne a német nyelven író (mindenekelőtt német anyanyelvű) magyarok személyes iratainak elemzése is, hiszen a németnyelvűség a kulturális identitás és (vele összefüggésben) a beilleszkedés szempontjából a magyarokétól nagy mértékben különböző lehetőségeket alapoz(hat)ott meg.

[8] Nem egy esetben tudható azonban, hogy az emlékíró egykorú naplóbejegyzéseire támaszkodott, ugyanakkor más esetekben nyilvánvaló, hogy efféle elbeszélői támasz nem állt rendelkezésre (Déryné visszaemlékezéseit például meglehetősen elnagyolt időbeli tagolások jellemzik, világosan megmutatkozik, hogy olykor még a kronológia megtartása is gondot okozott számára).

nyeket, mind pedig utólagos értelmezéseiket és elbeszélésüket illetően közös jellemzőik is megmutatkoznak. Minden egyéni különbség ellenére ugyanis aligha lehet elvitatni valamiféle közös élményanyag meglétét például a város nevezetességeivel ismerkedőktől, a hivatalos ügyeket intézőktől, a diákoktól vagy a bevásárlóktól.[9]

Némi túlzással elmondható, hogy 1815 és 1835 között Bécs a tíz legnagyobb magyar város közé tartozott. Pontosabban szólva: igen jelentős számú magyar városi népesség élt itt: az 1840-es évekre vonatkozó becslések szerint mintegy 15 ezer ember.[10] Annyian tehát, mint a korabeli Pécsett vagy Sopronban. Az pedig túlzás nélkül állítható, hogy amikor róluk beszélünk, akkor a legurbánusabb körülmények között élő magyar népességről (csoportról) van szó. A korabeli Bécs e tekintetben messze felette állt a legpolgárosultabb magyar városoknak, Pozsonynak, Selmecbányának, Pest-Budának vagy Kolozsvárnak is, nem is említve az olyan nagy lélekszámú alföldi városokat, mint Kecskemét vagy Debrecen. Ráadásul a népesség társadalmi összetétele is igen sajátos volt: számos nagy fontosságú rendi vagy szakmai alapon körvonalazható csoport reprezentációja jelentősen felülmúlta bármely magyar városét.

Ilyen (rendies) csoport volt az arisztokratáké, akiknek rezidenciái és nyári palotái a korabeli Bécs legelőkelőbb utcáin és útvonalain sorakoztak, ők maguk pedig az udvari és közélet ismert szereplői voltak. Ilyen, létszámát illetően a magyar városok közül értelemszerűen csak pestiekkel összemérhető foglalkozási csoportnak tekinthetjük a diákokét. A szóban forgó időszakban (1815 és 1835 között) számos orvos és mérnök mellett sok nevezetes magyar művész tanult Bécsben (így például id. Markó Károly, Barabás Miklós, Brocky Károly, Kozina Sándor festők, Ybl Miklós építész vagy a később szobrásszá lett Ferenczy István).[11] Ugyancsak tanulni (szakmájukban tökéletesedni) érkeztek a mesterlegények, akiknek számát sem tudjuk megbecsülni, ottlétükre azonban fényt vetnek más társadalmi csoportba való átlépésük ismert esetei: Ferenczy Istváné például, aki lakatoslegényként gyalogszerrel érkezett Bécsbe, és éremművészként távozott Rómába, hogy Canovánál szobrászatot tanuljon, vagy Libay Károlyé, aki ötvöslegényként került ki, s jónevű festő lett, vagy a talán legfényesebb társadalmi karriert befutó szepesolaszi Böhm József Dánielé, aki boltosinasból udvari éremvésővé, egyszersmind a pénzverő intézet akadémiá-

[9] Minthogy a szóban forgó emlékiratok mindegyike 1855 után keletkezett, természetesen nem maradtak mentesek a Bécshez való (személyes és kollektív) viszony 1848/49-et követő jelentős változásainak hatásától sem. A személyes helyzet, műveltség és habitus jelentős különbségei mellett pedig nemcsak elbeszélésbeli, hanem tartalmi (értékelésbeli) különbségek adódnak abból is, hogy az egyes emlékírók más és más előzetes szándékkal kezdtek íráshoz, továbbá más és más méretű és összetételű olvasóközönséget kívántak megszólítani.

[10] Ujváry Gábor szerint a magyarok száma *„az 1840-es években 15.000 körül volt"* lásd UJVÁRY, 2006. Ez a közlés (Fazekas István segítő tanácsai nyomán) közvetetten igazolható az Otruba–Rutschka szerzőpáros által Bécs lakosságának eredetéről írott, 1957-ben megjelent tanulmány egyes állításaival, lásd OTRUBA–RUTSCHKA, 1957. 227–274. A szóbanforgó cikk ugyan nem közöl pontos számokat a magyarokra vonatkozóan, de abból kiindulva, hogy Bécs lakosságát 1851-ben 431.147 főben jelöli meg, majd pedig 1850-re vonatkozó statisztikai adatok alapján azt állítja, hogy 100 halott férfiből és asszonyból 4-4 magyar vagy horvát volt (lásd OTRUBA–RUTSCHKA, 1957. 239.), feltételezhető az élők közötti hasonló arány, s eszerint a század közepére a magyarok száma a 17 ezret is meghaladhatta.

[11] A Theresianumban, a Pazmaneumban, az egyetemen, illetve a festőakadémián tanulókról különböző szisztematikus vagy hozzávetőleges összeírások adnak számot. Vö. KHAVANOVA, 2006.; POÓR, 1992.; FAZEKAS, 2000.; LYKA, 1981. 132–170.; FLEISCHER, 1935.

jának igazgatójává emelkedett, s elismert műgyűjtő lett.[12] Mindezeken kívül említést érdemel még a Magyarországról és Erdélyből érkező kancelláriai hivatalnokok csoportja, valamint az ágenseké, akik honfitársaik jogi és gazdasági ügyeit intézték vagy pedig bizonyos hazai közösségek, például a protestánsok ügyeit képviselték az udvarnál. Továbbá a testőröké, akik a magyar gárdában teljesítettek szolgálatot, s nem az osztrák császár, hanem a magyar király kíséreteként vettek részt a nagy udvari reprezentációs felvonulásokon. És ott voltak, szám szerint talán olykor kevesen, de hatásuk, befolyásuk, közvetítő szerepük miatt mégis említést érdemlően, a Pazmaneum és a Theresianum magyar oktatói, a nevelők (mind közül a legnevezetesebb Görög Demeter, aki több mint két évtizeden át volt a császár fiainak nevelője – először József, majd pedig Ferenc Károly főherceg nevelése volt rábízva), titkárok és orvosok. És a bécsi magyar újságok (részben közülük kikerülő) szerkesztői. Adatok híján megbecsülni sem lehet a Magyarországról és Erdélyből ideszármazó kis- és nagykereskedők számát (némely emlékíró említést tesz ilyenekről, Karacs Teréz például egy Medgyasszay István nevű nagykereskedőről). S még ennél is kevesebbet lehet tudni a szolgálókról, cselédekről, inasokról és hasonlókról.

Az tehát, amit Kászonyi Dániel állít visszemlékezéseiben, vagyis hogy *„félig-meddig Magyarországon éreztem itt magam, hiszen sok honfitársam, barátom akadt"*,[13] nyilvánvalóan túlzás nélkül kiterjeszthető másokra is. Azaz, minden rendű és rangú bécsi vagy Bécsbe látogató magyar könnyűszerrel érezhette otthonosan magát a birodalom központjában. Hogy a bécsi magyarok rendszeresen „összejártak", több forrásból is tudjuk. Barabás Miklós emlékirataiból például kiviláglik, hogy a bécsi magyar diákoknak és festőnövendékeknek asztaltársaságaik voltak, s igen sok időt töltöttek együtt: *„Külön szobánk volt, ahová két asztal fért be, az egyiket mi magyarok foglaltuk el öten-hatan egy pár orvosnövendékkel, akik debreceni deákok voltak."*[14] Mindez szakmai segítséggel is társulhatott: Barabás, aki (tanulmányi célból) 1829 szeptemberében érkezett Bécsbe, csakhamar Markó szakmai pártfogását élvezi, aki ekkor a Józsefvárosban lakott és már az akadémián kívül, önképzéssel fejlesztette festői tudását. Tanulótársként pedig Vizi Istvánnal és Kiss Bálinttal áll szoros kapcsolatban.[15] Az emlékiratok tanúsága szerint a bécsi magyarok (elsősorban a diákok) általában számíthattak más magyarok segítségre: tanácsra, útmutatásra, olykor pénzre, az egyszeri látogató pedig útbaigazításra, kíséretre, a nyelvi és szokásbeli idegenségek áthidalására. A Déryné visszaemlékezéseiben megörökített névtelen magyar gárdista (testőr) például az utcán meghallva a magyar szót, maga ajánlkozott ciceronénak.[16]

[12] Különleges, de valószínűleg nem teljesen egyedi tanulmányi tartózkodásról számol be Karacs Teréz, amikor felidézi bécsi „köntösszabási és -varrási" magánóráinak tapasztalatait: KARACS, 1963. 151.

[13] KÁSZONYI, 1977. 131. A fenti mondatot csak találó megfogalmazásáért idéztem, Kászonyi Bécs vonatkozásában is sokatmondó (meghökkentően egyéni véleményekben és ítéletekben gazdag) emlékiratát a továbbiakban nem elemzem, bécsi élményei és emlékei ugyanis már a Ferenc császár halála utáni évekből valók.

[14] BARABÁS, 1985. 55.

[15] Vizi egyébként, a nagyenyedi kollégium megbízásából, elsősorban a politechnikumot látogatta, hogy könyv- és kőnyomdászatot tanuljon, s hazatérve „tipográfiát és litográfiát" állíthasson a kollégium részére. Kiss Bálint, aki festészetet tanult, hazatérve előbb Debrecenben, majd Pesten működött, 1843-ban pedig a Nemzeti Múzeum képtárának resturátora lett.

[16] Az ő vezetésével tekintette meg a magyar színészek kis csapata Bécs nevezetességeit, mindenekelőtt a Burgot, ahol nemcsak Mária Terézia egykori hálószobájába léphettek be, hanem abba

Sokszor azonban nem a bécsi magyarok, hanem olyan útitársak (nevelők, rokonok) közül kerülnek ki az „idegenvezetők", akik korábban már jártak a császárvárosban. Így ismerkedett például Béccsel az alig 15 éves Splény Béla vagy az ugyancsak ifjú Pulszky Ferenc.[17] Splény azonban néhány hónappal későbbi, második bécsi útjára, térképek és városleírások segítségével már maga készült fel, eltökélt turistaként még otthon gondosan megtervezte bécsi programjait és útvonalait. Megkereste a legrövidebb utakat, de kipróbálva őket megállapította, hogy nem feltétlenül a legalkalmasabbak a városnéző számára: *„nem mind tartoztak a legszebbek és legtisztábbak közé"*.[18]

A Splény család fiataljainak bécsi programjai között megtaláljuk egy (szokványosabb) minőségi Bécs-túra minden elemét. Bár az emlékíró élénken érdeklődött a nem központi helyen lévő műemlékek iránt is, testvéreivel együtt egytől-egyig megtekintette a leginkább látogatott, s a legdivatosabb nevezetességeket: a Zeughaust, a Kapucinusok sírboltját, az Augusztinuszoknál az urnába zárt fenséges szíveket, a Belvederét és Lichtentstein herceg képtárát, a Természetrajzi gyűjteményt a Burgban és a Schatzkammert. Hosszabban időztek egy természetrajzi-etnográfiai gyűjteményben, a *Brasilianer Sammlung*ban, s a látottak hatására rögvest (rövid életű) gyűjtési szövetséget alkotott a három Splény-fivér. Az igazgató írásbeli engedelmével és egy felügyelő vezetésével végigjárták a Narrenturm folyósóit is, s betekintettek a veszélyesebb őrülteket őrző, rácsokkal lezárt cellákba is. *„Láttunk egy fiatal nőt is, ki dühöngése miatt egy szekrényfélébe úgy el volt zárva, hogy csak feje látszott ki, folytonosan kiabált, és a legdurvább szitkokat szórta."*[19]

A magyarországi látogatók folyamatosan cserélődő, de minden bizonnyal mindig népes csoportját a városnézésen kívül sok egyéb cél vezethette Bécsbe. Nyilvánvalóan gyakran jöttek hivatalos és üzleti ügyeket intézni, különféle hiányokat pótolni: kulturális élményekét például vagy információkét. Ugyancsak egyfajta hiányérzet motiválta a bevásárlókat[20] és valamiféle sajátos értelemben azokat is, akik egyszerűen csak egy nagyváros levegőjét akarták beszívni. Másképp nézve: jöhettek egyfajta részesedés vágyával is, amely értelemszerűen kiterjedhetett a kultúrára, az információkra, de a különleges vagy ritka árukra is, legsajátosabb alakjában azonban a császári udvar nyilvánosságnak szánt nagy reprezentációs eseményeinek megszemléléseben mutatkozott meg.[21] Olyan „előadások" megtekintésében,

a kis helyiségbe is, ahová a nagy királynő is gyalog járt. DÉRYNÉ, 1955. 337.

[17] Annak idején, 1777-ben, első látogatásakor Kazinczy Ferencet is nagybátyja, Kazinczy András kalauzolja Bécsben. KAZINCZY, 1979. 236–238.

[18] SPLÉNY, 1984. 156.

[19] SPLÉNY, 1984. 158–159.

[20] Voltak, akik antikvár könyveket akartak beszerezni, mint Splény Béla. A legtöbben divatos holmikat: bútort, ruhát, vásároltak. Déryné emlékirataiból pedig kiderül, hogy a bécsi zsibvásárról kerültek ki némely magyar színtársulatok legpompásabb jelmezei: az ott árusított megunt főhercegi ruhákból útitársa, Kilényi szinigazgató például többszáz forint értékben vásárolt. *„Fiakert kellett neki fogadni, s úgy hazavinni. Én csak némi apró szükségleteket vettem* […] *egy gyönyörű testszín selyemtrikót, mellyel még kesztyűje is egybe volt nőve, tollakat, gyönyörű bartetteket stb."* – áll az emlékiratban. DÉRYNÉ, 1955. 339.

[21] Külön elemzést érdemelnének az efféle leírások közül azok, amelyek a bécsi kongresszus több mint egy évig elnyúló eseményeit örökítik meg: a császárok, királyok kilovaglásait, vonulásait, szánkázásait és egyéb hasonlókat. Mind közül – terjedelmében és élvezetességében is – kitűnnek Jósika Miklós báró idevonatkozó emlékezései, aki mint ifjú udvari kamarás és szolgálattevő *(page)* nemcsak az utcákon és tereken, színházakban és templomokban vehette szemügyre Európa koronás főit és legbefolyásosabb politikusait, hanem maguk között, a Burg termeiben is. Számos

amelyeknek legfőbb szereplői a császári család tagjai voltak. A hagyományos úrnapi körmenetet éppúgy idesorolhatjuk, mint egy császári esküvőt megelőző bevonulást, vagy a császár huzamosabb távollét utáni kocsizását a belvárosban, amelynek során puszta jelenlétével üdvözölte alattvalóit és fogadta hódolatukat. Több memoár is megörökít efféle jeleneteket, s legtöbbször igen színesen, érzékletesen.

Az emlékező nemegyszer teljes biztonsággal helyezkedik vissza a „néző" szerepébe, akinek egykor az „előadás" szólt,[22] s többnyire nemcsak az egykori látványt, hanem hozzá kapcsolódó reflexióit, érzelmeit s ezzel egykori önmagát is megörökíti: „[…] *megálltunk s néztük s boldogok voltunk, hogy a jó Ferenc császár atyánkat láthattuk. Oly nyájasan köszönt le a gyalogösvényre a népnek kezével, s bólintott fejével. Társaim miután egyszer már köszöntötték, nekiiramultak, hogy mégegyszer köszöntsék, s mire elérték, ismét sorbaálltak, levették kalapjukat s a levegőbe hajtogatták, s midőn tovarepült a császár kocsija, ezek ismét előrerohantak, s újra ismételték az üdvözletet, de már ekkor észrevette őfelsége őket, s megismerte, hogy mostmár harmadszor is üdvözölte ezen két idegenszabású ember. Elmosolygta magát, s fejjel, kézzel integetett nekik, gondolván magában: Jól van, jól, fiaim! Elég már! De én odavoltam.*"[23] Ez utóbbi mondatok nemcsak a látványosságot, az előadást idézik fel, hanem az egykori néző, Déryné *ressentiment*-ját is. E *ressentiment*-t, mint több bécsi élményeiről és benyomásairól beszámoló magyar emlékíróét is, egyszerre motiválja a nemzeti önérzet és egyfajta csökkentértékűség-érzés, amely olykor természetes feloldását találja meg a humoros interpretációban. Hogy Dérynétől sem volt idegen a humor, sőt az önirónia sem, tanúsítja egész emlékirata, s talán kitetszik a fenti idézetből is, ámbár itt az útitársai, vagyis honfitársai egyszersmind kollégái[24] viselkedése miatti szégyenkezés nagy mértékben csökkenti a humoros hatást.

Egészen más, elzárkózó attitűd jellemezte az ifjú, de igen öntudatos pesti lány, a későbbi nagy nőpedagógus, Karacs Teréz viszonyát az efféle „előadásokhoz". Amikor vendéglátói: a bécsi egyetem magyar nyelvoktatója, Márton József és felesége magukkal akarják vinni az új császári meny, Zsófia bajor főhercegnő esküvő előtti bevonulásának megtekintésére, így hárította el az invitálást: „[…] *hiszen ő fensége sem jő el az én lakadalmamra, mért mennék én az övére?*"[25] Nyilvánvaló, hogy ebben a tréfás-cserfes mondatban erős önmeghatározó szándék munkál: annak bemutatása, hogy már az ifjú Karacs Teréz sem kívánta magát a lelkes császári alattvalók egyikeként feltüntetni, de legalább ilyen egyértelmű benne a (reneszánsz-barokk gyökerű) Habsburg udvari reprezentáció puritán-hazafias elutasításának gesztusa is.

Az azonosulás vagy elutasítás mellett akad azonban példa tárgyilagosabb, csaknem tudósítói viszonyulásra (vagy más motívumot kiemelve), a tanú szerepében

élvezetes portrét rajzol róluk, számos pompás jelenetet, anekdótát idéz fel, miközben összefoglalóan megállapítja: „[…] *a kongresszus együtt ült, együtt lakmározott, táncolt, szánkázott, soha Bécs fényesebb, soha elevenebb nem volt.*" JÓSIKA, 1977. 193.

[22] *„Emlékezem, mily méltóságos lépésekkel haladott Carolina Augusta császárné, és hogy tetszett nekünk Strauss, a tánczene-virtuóz polgári katonai egyenruhájában, a magyar gárdát is akkor láttuk először ezüstös díszében, párducbőreikkel és fehér lovaikon. Atyám, mint általában soha, nem volt élükön, hanem gyalog az udvari méltóságok sorában"* – olvashatjuk az 1834-es úrnapi körmenetről, amelyet a Graben egyik épületéből, Haulik zágrábi püspök lakásának erkélyéről nézett végig az emlékiratíró. SPLÉNY, 1984. 162.

[23] DÉRYNÉ, 1955. 341–342.

[24] Déryné Kilényi Dávid színigazgató és felesége Ecsedi Jozefa valamint Vásárhelyi [Jancsó] Károly színészek társaságában (minden valószínűség szerint 1818–1820 között) töltött néhány napot Bécsben.

[25] KARACS, 1963. 150.

való elhelyezkedésre is. Amikor a 16 éves Splény Béla bárót nevelője 1835 márciusában „felvitte" Bécsbe, Ferenc király temetésére, nem csupán az vezérelte, hogy növendéke megtekinthessen egy ritka és évszázados múltra visszatekintő udvari ceremóniát, hanem az is, hogy tanúja lehessen egy történelmi fontosságú eseménynek: egy csaknem négy évtizedes uralkodói pálya (s talán egy egész korszak) lezárulásának. Splény emlékiratában rövid rész szól e temetésről, de ebből is világosan kitetszik, hogy a mégoly fenséges (gyászpompás) alkalommal is közönségként viselkednek az emberek: nem átélik, hanem szemlélik az eseményt. *„Magához a temetéshez jó helyünk volt a rövid úton, melyre a holttestet viszik, ti . a Burgból a Kapucinusok templomáig* […] *temérdek nép várta régóta a menetet, a nép hangulata éppen nem egyezett meg a gyásszertartással, nevetgéltek, tréfálkodtak."* S az emlékíró nem rest megörökíteni a fenséges halottal kapcsolatos bécsi vicceket és mendemondákat.[26]

Felvetődhet a kérdés: mindezeken (és a hivatásszerű munkán vagy tanuláson) kívül mi egyéb emlékezeteset, maradandót nyújthatott Bécs a hosszabb-rövidebb ideig ott tartózkodó magyaroknak? Minden forrás szerint olyasmit, amit előljáróban idézett levelének tanúsága szerint Kazinczy is remélt: kultúrát, tudást, tájékozódást.

Úgy tetszik, az európai kultúra sajátosan bécsi teljesítményei közül a színház keltette a legnagyobb figyelmet a magyarok, legalábbis az emlékírók körében: a legtöbb Bécsben hosszasabban időző, vagy átutazó magyar megfordult valamelyik bécsi színházban.[27] A 19. század első évtizedeiben a magyar színjátszás még csecsemőkorát élte, míg Bécsben már régóta virágzott a színházi kultúra, s hatása minden társadalmi rétegre kiterjedt. Többen, mint például Hugo von Hofmannsthal vagy Hermann Broch, a bécsi udvari élet és kultúra különböző történelmi korokon át megőrzött barokk jellegével hozták ezt később összefüggésbe. *„Sehol másutt nem volt az élet egész textúrája olyan szorosan összeszövődve a színházával, mint éppen Párizsban és Bécsben"* – jegyezte meg Broch e korszakra is vontakoztatva,[28] s ehhez nyilván hozzászámíthatjuk a nyilvánosság elé tárt udvari életet (a felvonulásokat, bálokat és egyebeket) és az uralkodói család tagjainak színház(ak)beli megjelenéseit is.

Bár Jósika Miklós négy évtized múltán is hosszan, magával ragadó elevenséggel és kritikai értékelésekkel fűszerezve ír az 1810-es évek közepének, végének bécsi színházi életéről, úgy tetszik, ez nála jóval nagyobb erővel hatott egy akkor ugyancsak Bécsben, de egészen más körülmények között élő fiatalemberre, Kisfaludy Károlyra. Jósika páholyból, de legalábbis a parterről nézi ezt a gazdag és magával ragadó színházi világot, Kisfaludy a Burgtheater színfalai mögül: díszletfestőkkel, színészekkel, színműírókkal barátkozik, s kedvesét is a balettkarból választja. Egy ideig jó, sőt bensőséges viszonyban áll Bécs egyik kedvencével, a művelt és szellemes, vonzó külsejű drámaíróval, Theodor Körnerrel, s még megírni való témával is, a szigetvári hős, Zrínyi legendás (pontosabban: eposzi) történetével is megismerteti.[29]

[26] SPLÉNY, 1984. 189.

[27] Meglepő ugyanakkor, hogy Újfalvi Sándor vagy Barabás Miklós, akik hosszabban tartózkodtak Bécsben, egy szót sem írnak a színházról (de ami – legalábbis Barabás esetében – méginkább meglepő, a képtárakról sem).

[28] BROCH, 1988. 56. Broch itt nyilvánvalóan Hofmannsthal megállapításaira támaszkodik (például lásd HOFMANNSTHAL, 1987. 301–302.)

[29] Mint tudjuk, a megvalósult mű szétrombolta a barátságot: e darabban a magyarok hősies harca a török hódítók ellen csak fedőtörténet: a szerző valójában az idegen, a francia uralom elleni német szabadságmozgalmak iránt akar figyelmet és lelkesedést kelteni. Kisfaludy elégedetlen

Jósika az általa látott legjelesebb színészként jellemzi a Burgszínház idős művészét, Joseph Langét, nagyszerű alakításainak emlékét soha senki, még a nagyhírű Talma vagy Devrien művészete sem volt képes elhomályosítani benne. Köztudott, hogy a nagy bécsi színészek némelyike színpadi tehetség mellett jelentős műveltséget vagy írói alkotóerőt is birtokolt: Lange (Mozart sógora) például festőként és íróként is megállta a helyét, de Jósika bámulatának legfőbb tárgya mégsem a Burgszínház előkelő, hanem a Leopoldstadti Színház harsányabb, népies világából való: Ferdinand Raimund színész és színműíró. „*Zseniálisabb embert Raimundnál nem sokat láttam* – írja –, *vele s több színésszel és néhány irodalmárral és kritikussal gyakran találkoztam a Lothringer nevű sörházban, mely ez időben a pays latin volt Bécsben.*"[30]

Jó lenne tudni, vajon Kisfaludy, az első jelentős magyar vígjátékíró mennyit járt a leopoldvárosi vagy a józsefvárosi színházakba, s hogy ha látta őket, vajon mit szólt Raimund *„original Zauberstück"*-jeihez és színpadi *„Zaubermärchen"*-jeihez. Sajnos, inkább csak a Burgszínház repertoárján is gyakran szereplő „darabgyáros", Kotzebue hatását érzékelhetjük színművein, mintsem a „zseniális" Raimundét. Akinek azért mégis csak volt némi hatása irodalmunkra. Jósika Miklós elbeszéli, hogy bécsi évei alatt három „keserves" drámát írt. *„Megmutattam azokat Raimundnak* – áll a memoárban –, *nem tudom, volt-e annyi béketűrése, hogy elolvassa, de amikor véleményét kérdeztem, megdícsért a nemes érzésekért, melyek a darabokban nyilatkoztak, de hozzátette, hogy a darabok sind keinen Pfifferling wert. Lássa ön, szólt, egy van a darabjaiban, mi nekem nagyon feltűnt: a leleményesség, önből jó regényíró lehetne, de arra még igen fiatal. Regényt – jót tudniillik – csak az írhat, aki az életet ismeri; a teória igen szép dolog, de ha a regény nem vág a gyakorlati életbe, nem ér semmit.*"[31] Jósika hozzáteszi, hogy a darabokat később elégette, olvasói pedig maguktól is tudták/tudják, hogy belőle vált az első igazán népszerű és színvonalas magyar regényíró.

A Bécsbe bizonyos értelemben tanulmányi útra ellátogató színésznő, Déryné félévszázad múltán is nagy elismeréssel ír a *Varázsfuvola* („Tündérsíp") operaházi előadásáról, ahogy a Burgszínházbeli *Stuart Mária*ról is, amelyben a nagy tragika, Sophie Schröder alakította Erzsébetet. „*Milyen csendes méltósággal ment az a darab végig!* – írja. *Már tizenkét óra volt éjfélkor és még csak a harmadik fölvonásnál voltak"* – s a késői olvasó elgondolkodhat, vajon a nagyra becsülés vagy az irónia szavai szólnak e mondatban. Abban azonban biztos lehet, hogy a balett (akkor?) valóban feszélyezte a magyar vándorszínészet csillagát: „[…] *én falusi, hogy szégyeltem magamat minden afféle láb-föllebbentéseknél"*.[32] A népszínházakat pedig egyenesen „skandalőz"-nek tartotta.

A bécsi színházi élet az otthoni hiányok kínzó érzését keltette fel (s őrizte meg) Kisfaludyban, az enyedi kollégiumot kijárt Újfalvi pedig önnön tudatlanságával szembesült bécsi szolgálatának első hónapjaiban,[33] s miután hivatali főnöke enge-

volt: hiányolta a darabból a magyar színt, a magyar életet. Körner pedig rosszul viselte a kritikát. Megbékélésre nem volt idő: a 22 éves Körner az életben is komolyan vette a franciák elleni harcot, csatlakozott a különböző német államokban kalandozó Lützow-féle szabadcsapathoz, s néhány hónap után ellenséges golyó végzett vele.

[30] JÓSIKA, 1977. 211.

[31] JÓSIKA, 1977. 281.

[32] DÉRYNÉ, 1955. 336.

[33] Újfalvi Sándor 1814-től öt és féléven át az Erdélyi Udvari Kancellárián teljesített szolgálatot.

délyezte, sőt elősegítette, hogy bejárjon a bécsi egyetemre, napi rendszerességgel hallgatott történelmi, filozófiai, földrajzi, statisztikai, matematikai és bonctani előadásokat. *„A bécsi egyetem iránt elismeréssel kell nyilvánítanom* [kimondanom], *hogy másfél év alatt többet tanulhaték itt, mint otthon tizenöt évek alatt, s mi ennél több, kedvet kaptam jó könyvek olvasására, mire e pontig kevés hajlamom volt; a nemolvasás a mi családunknál – fájdalom – családi betegség és nagy szerencsétlenség."*[34]

Bécs tehát nemcsak felkelteni képes a műveletlenség, tudatlanság arcpiritó érzését, hanem orvosolni is. Itt sok helyütt és sokaktól lehet tanulni. Vannak, akik komoly terv szerint képezik magukat: Jósika például megtanul spanyolul,[35] rajzórákat vesz Adolf Kunike festőtől, s az ő hatására kezdi tanulmányozni az „arcismét" és a „koponyatant" (Lavater és Gall tanait). Emlékirataiból az is kiviláglik, milyen szenvedéllyel „falták" a könyveket a magyar fiatalemberek Bécsben, ahol olyan kölcsönkönyvtárak álltak rendelkezésre, amilyenekről Magyarországon ekkor még álmodozni sem lehetett. Kisfaludy is így ismerkedett itt az európai színműirodalommal és drámaelmélettel – kölcsönzött könyvekből.

Ahogy a színházlátogatásra, tudományos ismeretek szerzésére, művészeti tanulmányokra vagy nyelvtanulásra összehasonlíthatatlanul jobb feltételeket kínált Bécs, mint Pest-Buda, Kolozsvár vagy más hazai város, éppúgy a zenehallgatásra, múzeumok (pontosabban régészeti, ritkaság- és műgyűjtemények) megtekintésére is. S mindezeken a helyeken, mindeközben kiváló emberekkel lehetett ismeretséget kötni.

Amikor 1833-ban a 17 éves Pulszky Ferenc nagybátyjával, a neves műgyűjtővel, Fejérváry Gáborral itáliai útra indult, első állomásuk, mint oly sok távolabbra utazónak, Bécs volt. Az itt töltött néhány nap alatt a nagyváros nevezetességeivel s néhány szellemi kiválósággal is megismerkedett. *„Időmet felhasználtam, hogy megnézzem a Belvederét, a régiségkabinetet és az udvari színházat. Először életemben voltam nagyvárosban, s láttam nagyszerű műgyűjteményeket, a képeket azonban nem tudtam még megérteni, nem hatottak reám úgy, mint hírök után képzeltem,* […] *több élvezetet leltem a régiségtárban. Itt ismerkedtem meg Steinbüchel Antallal az akkori igazgatóval,* […] *egyike azon férfiaknak, kiktől legtöbbet tanultam, s kiről most is hálásan emlékezem."*[36] Hazafelé ismét megálltak Bécsben, s ekkor egy újabb döntő jelentőségű találkozásra került sor: Böhm Dánielt, az éremvéső akadémia igazgatóját keresték fel. *„Alig ismertem finomabb műérzésű műértőt egész életemben, mint ő volt; ő tanított arra, hogy a műemlékeket mindig összefüggésben bíráljam azon idővel, melyben keletkeztek, s a művészetet minden nemzetnek kulturális állása kifolyásának tekintsem, szóval a történelemből ítéljem meg az emlékeket, s az emlékekből a történelmet."*[37] Így tehát az autodiakta Böhmmel való beszélgetés hajlította először a történeti szemléletmód felé a később nemzetközileg is elismert régészt, a Nemzeti Múzeum legendás igazgatóját, Pulszky Ferencet.

Bár nem minden visszaemlékező beszél róla ilyen nyíltan, mindegyik megjeleníti Bécshez és a bécsiekhez való viszonyát. Kimondva-kimondatlanul többen is a *ressentiment*-t jelölik meg bécsi élményeik (egyik) legfőbb jellemzőjének. De ennek többféle oka lehet. Van, aki, bár éveket tölt el a császárvárosban, egy percre

[34] ÚJFALVI, 1990. 185.
[35] Igazán eredményes volt, nemsokára eredetiben olvasta a *Gil Blas*t és a *Don Quijote*t. Barabás Miklós pedig második bécsi tartózkodása idején sajátította el az angol nyelvet.
[36] PULSZKY, 1884. 38.
[37] PULSZKY, 1884. 55–56.

sem érzi otthonosan magát. Újfalvi Sándort például eleinte kínzó honvágy gyötri, s később is valamiféle száműzetésként élte meg kancelláriai hivatalnokoskodásának időszakát, de ennek fő okát a lélekölő munkában, a feszes és barátságtalan hivatali légkörben, nem pedig a bécsiekben jelöli meg.[38] S ha magáról Bécsről nincs is sok mondanivalója, azt nagyon is egyértelműen jeleníti meg, milyen nagy mértékben hatnak a személyes körülmények egy mégoly vonzó és sokat kínáló nagyváros „elsajátításának" folyamatára. Karacs Teréz úgy emlékszik vissza kilenc hónapig tartó bécsi tartózkodására, hogy minduntalan a szürke és kisszerű Pesthez mérte az ottani nagyvárosiasságot, fényt, pompát és gazdagságot, nyüzsgést, elevenséget. „*Sokszor hasonlítám össze ezalatt ama világvárost hazám mostohás arcú fővárosával, s eldanoltam magamban, mint a pesti német mesterlegény szokta akkoriban »Ist nur ein Ungarland, ist nur ein Pest!«.*"[39] Ebben a mondatban a hazafias (honleányi) *ressentiment* humoros feloldása jelenik meg, s vele együtt a hűség kinyilvánítása is. Déryné menthetelenül vidékinek érezte magát Bécsben, s zokon vette, hogy a bécsiek többször is élcelődtek rajta és társain. Méltatlannak tartotta utazásukat, szállásukat: szégyellnivaló batárral érkeznek, közönséges külvárosi vendégfogadóban éjszakáznak, ráadásul mindannyian egy szobában zsúfolódnak össze, s mindez a pénzhiány, illetve direktorának, Kilényinek zsugorisága miatt történik. Úgy tetszik, a szegénység nemzeti önérzetében is sértette, hiszen korábban tyúkszállásnak használt batárjuk miatt csúfolták, sőt utasították ki őket a császári kikocsizás nézőközönségének köréből, s a megszégyenülést csak elmélyítette, hogy magyarságukért kigúnyolták őket egy vendéglőben – de ezért, útitársai rémületére éles (német nyelvű!) riposzttal elégtételt is vett. Abban, hogy a *ressentiment* és az elfogódottság érzése szinte egész megörökített Bécs-élményét áthatja, ottani színházi (vagyis szakmai) tapasztalatainak minden bizonnyal döntő szerepe volt.

Más emlékiratírók nem bajlódnak folytonos összehasonlítgatásokkal. Barabás Miklós például tanulni, mesterségében tökéletesedni, előrehaladni jött és mindent ennek fényében szemlél. Bár nem feledi, nem is dédelgeti magában bécsi sérelmeit. Egyértelmű azonban, hogy általában barátságtalannak és lenézőnek látja a bécsieket, s nyomatékkal szól a bécsi utcai bűnözésről.

Ezzel szemben mindazok, akik akár rangjuk, akár társasági, családi kapcsolataik folytán[40] Bécsben is számottevő társadalmi státusszal bírtak, minden idegenkedéstől és titkos nehezteléstől, vagy ezekből eredő előítélettől szabadon alkottak véleményt. Báró Splény Bélának például, aki első ízben apja gárdakapitányi kine-

[38] „*A személyzet* [ti. az erdélyi udvari kancellárián] *kevés kivétellel csekély eszű, gyalár emberekből állott, kik között unalom volt az élet. Hivatali teendőit magáévá tehette bárki fél év alatt, s azután kínos egyformaságban teltek a napok. Kenyérkeresetnek megjárt, mint valamely gyári munka, de az emberi lét magasabb érzései: hazaszeretet, felebaráti kímélet, mind ismeretlen virágok voltak itt, melyek az akták közé pohadt hivatalnokok hideg keblébe gyököt nem verhetének.*" ÚJFALVI, 1990. 186.

[39] Az itt felidézett mondat nyilvánvalóan annak a korban közkeletű bécsi dalnak kesernyés parafrázisa, amely szerint „*Es gibt nur eine Kaiserstadt, Es gibt nur ein Wien*" (vagyis hogy Bécs páratlan az egész világon). Talán nem érdektelen megemlíteni, hogy Kászonyi Dániel éppen ezt a címet adta emlékirata Béccsel foglalkozó fejezetének, amelyben a császárvárost Európa legvonzóbb, legkellemesebb (fő)városaként mutatta be, míg Pestről csupán súlyosan, mondhatni durván elítélő szavakkal szólt. KARACS, 1963. 150.

[40] Míg Jósika és Splény rang és hivatali állás előnyeit élvezve lehet fesztelen Bécsben, Pulszkyt nagybátyja szakmai (műértői) és gyűjtői elismertsége segíti hozzá ugyanehhez.

vezése után tartózkodik hosszasabban Bécsben, alapvetően tetszik a császárváros, de meglátja a bécsiek idegenekkel szemben időnként megnyilvánuló kioktató attitűdjét is, s azt is, hogy emögött a saját szokások és szabályok túlértékelése rejlik. Másfelől meglátja azt is, hogy a társadalmi különbségek társas viselkedésbeli kifejezésének sokkal finomabb módozatai léteznek Bécsben, mint Magyarországon, s hogy ott a születési rang mellett az egyéni teljesítményekkel is elérhető a társadalmi megbecsültség. S akárcsak Jósika Miklós, ő is megemlékezik a bécsi humorról, amely merőben más, csípősebb és célratörőbb, sokszor szellemesebb is, mint a hazai tréfálkozás.

Jósika talán az egyetlen korabeli emlékíró, aki – bár kellemesen, anyagi gondoktól mentesen, a maga uraként élt évekig Bécsben – nemcsak a Burgban és a főúri palotákban, hanem a kávéházakban, színházakban is otthonos: „érzi a bécsi levegőt". Nem véletlen tehát, hogy sok évtized múltán, az osztrák adminisztráció által emigrációba kényszerítve is méltányos és nagyvonalú véleményben összegzi a bécsiekhez való viszonyát. *„Barátja lettem a vidám, kedélyes népnek, melynél alig van egy is, mely irántunk, magyarok iránt több rokonszenvvel viseltetnék* […] *Meg ne ütközzék senki azon, ha a bécsiek rokonszenvéről szólok irántunk, magyarok iránt. Nem értem én itt a magyarfalókat, nem azokat, kiknek köpenyük a napokban, melyekben élünk, a nap sugarait szeretnék előlünk felfogni, nem azon önző fajt, mely élni szeret, de élni nem hágy, én a tulajdonképpeni bécsi népet, a lakosság zömét, a kedélyes, ügyekező, becsületes polgárságot s azon seregét az intelligens művész, tudós, iparos polgároknak értem, kik az elláthatatlanul nagyobb többséget képezik."*[41] Az, hogy a sérelmeit emlékiratában nemegyszer elbeszélői témává emelő Jósika Bécsről szólva mentes mindenféle kirekesztettségérzéstől, nemcsak társadalmi helyzetéből adódik, hanem egyéb körülményeiből is. Erre az egészséges, katonai szolgálatban megedződött, derült kedélyű, értelmes és vonzó, előkelő fiatalemberre nem a néző, hanem a statisztéria szerepét osztották a bécsi kongresszus nagy előadásaiban. Úgy tetszik, élvezettel vett részt bennük, de még gondolatban sem törekedett „a színpad" előtere felé, s valószínűsíthető, hogy a városhoz és lakóihoz való jó viszonyának is ez az alapja. Vagyis általánosabban fogalmazva az, hogy nem érezte magát folytonos (valós vagy vélt) versenyhelyzetben, hanem az összehasonlítás, egyszersmind önértékelés kényszerétől mentesen, elfogulatlanul, de önmagát megőrizve adta át magát a bécsi lehetőségeknek.

A korabeli emlékiratok és egyéb források ilyen harmonikus viszonyról sem az 1820-as, sem a '30-as éveket illetően nem számolnak be, sőt az európai és a hazai eseményeket figyelve mind többen lesznek, akik mindenekelőtt sajátos politikai jelentéssel ruházzák fel a császárvárost: magát a mozdulatlan Reakciót látják benne. *„Bécsben a régi gondolkodás módját találtam, azt a gondolkodás módját, melyen sok esztendők olta sem az idő haladó Géniusza, sem a franciaországi júliusi napok semmit sem tudtak változatni"* – jegyezte naplójába az Észak-Amerikába készülődő Bölöni Farkas Sándor.[42] A '40-es évekre, a nemzeti érzület mind fokozottabb térnyerésével azután Bécs politikai konnotációja egyre határozottabb lesz. Míg végre azután (szelektív) kisajátításának gondolata is felvetődik. *„Beh sok képet lehet itt a mi múltunból látni! E főváros csak ezért tetszik nekem"* – jelenti ki egy irodalmi hős 1847-ben.[43] Fiktív alak-

[41] JÓSIKA, 1977. 196.
[42] BÖLÖNI, 1984. 100.
[43] ORSZÁGH, 1847. 261.

ról van ugyan szó, véleménye azonban nem merő költői kitalálás: az önmagunkkal való beérés (újra divatba jött) álláspontja fejeződik ki benne. A megfogalmazás ugyan nem vitatja el a város történeti emlékeiben megragadható sokféleségét, csak éppen semmibe veszi. Saját, azaz magyar szempontból érdektelennek találja. Ez a „magyar Bécs" azonban csak az emlékezetben választható külön a többitől, a mindennapi való életben a bécsi és a Bécsbe látogató magyarok akarva akaratlanul átélték és használták a sokféleséget.

Felhasznált irodalom és rövidítések

ASMANN
2009 ASSMANN, Aleida: Geschichte findet Stadt. In: *Kommunikation, Gedächtnis, Raum. Kulturwissenschaften nach dem „Spatial Turn"*. Hrsg.: CSÁKY, Moritz – LEITGEB, Christoph. Bielefeld, Transcript, 2009. *(Kultur- und Medientheorie)* 13–27.

BARABÁS
1985 BARABÁS Miklós: *Önéletrajza*. S.a.r., bev., előszó., jegyz.: BANNER Zoltán. Kolozsvár-Napoca, Dacia, 1985.

BÖLÖNI
1984 BÖLÖNI Farkas Sándor: *Napnyugati utazás. Napló.* Kiad., bev.: MALLER Sándor. Budapest, Helikon, 1984.

BROCH
1988 BROCH, Hermann*: Hofmannsthal és kora. Szecesszió vagy értékvesztés*? Budapest, Helikon, 1988.

DÉRYNÉ
1955 DÉRYNÉ [Széppataki Róza] *Emlékezései*. I. kötet. S.a.r., előszó., jegyz.: RÉZ Pál. Budapest, Szépirodalmi, 1955. *(Magyar Századok)*

FAZEKAS
2003 FAZEKAS István: *Matricula collegii Pazmaniani Viennensis, 1623–1918*. Budapest, ELTE Levéltára, 2003.

FLEISCHER
1935 FLEISCHER Gyula: *Magyarok a bécsi Képzőművészeti Akadémián*. Budapest, MTA, 1935.

H. BALÁZS
1987 H. BALÁZS Éva: *Bécs és Pest-Buda a régi századvégen*. Budapest, Magvető, 1987.

HOFMANNSTHAL
1987 HOFMANNSTHAL, Hugo von: Wiener Brief [I.] In: HOFMANNSTHAL, Hugo von: *Blicke. Essays*. Hrsg.: FRITZ, Thomas. Leipzig, Philipp Reclam, 1987. 301–312.

JÓSIKA
1977 JÓSIKA Miklós: *Emlékirat*. Szerk.: GYŐRY János. Budapest, Magyar Helikon, 1977.

KARACS
1963 KARACS Teréz: A régi Pestről. Emlékeim 1825–1829-ből. In: *Teleki Blanka és köre*. Vál. és s.a.r.: SÁFRÁN Györgyi. Budapest, Szépirodalmi, 1963. *(Magyar Századok)* 137–163.

KÁSZONYI
1977 KÁSZONYI Dániel: *Magyarhon négy korszaka.* Ford.: Kosáry Domokos. Budapest, Szépirodalmi, 1977. *(Magyar Századok)*

KAZINCZY
1909 KAZINCZY Ferencz: *Kazinczy Ferencz levelezése.* XIX. kötet. Szerk.: VÁCZY János. Budapest, MTA, 1909. *(Kazinczy Ferencz Összes Művei)*
1896 KAZINCZY Ferencz: *Kazinczy Ferencz levelezése.* VI. kötet. Szerk.: VÁCZY János. Budapest, MTA, 1896. *(Kazinczy Ferencz Összes Művei)*
1979 KAZINCZY Ferenc: Pályám emlékezete. In: KAZINCZY Ferenc: *Versek, Műfordítások, Széppróza, Tanulmányok.* Vál., szöveggond., jegyz.: SZAUDER Mária. Szépirodalmi, Budapest, 1979. *(Magyar Remekírók)* 209–418.

KHAVANOVA
2006 KHAVANOVA, Olga: Hazafiság a lojalitás jegyében. A Theresianum magyar növendékei és a bécsi udvar. *Századok,* 140. (2006) 6. sz. 1503–1518.

LYKA
1981 LYKA Károly: *A táblabíró világ művészete. Magyar művészet 1800–1850.* [Budapest], Corvina, 1981.

NORA
1984 NORA, Pierre: Entre Mémoire et Histoire. La problématique des lieux. In: *Les lieux de mémoire*. vol. I. Sous la direction de Pierre Nora. Paris, Gallimard, 1984. (*Bibliothèque illustrée des histoires,* XVII–XLII.)

ORSZÁGH
1847 ORSZÁGH Antal: A Vén Deák. (Pályabeszély). *Honderű,* 5. (1847) 12–14. sz. 261–268.; 223–228.; 245–248.

OTRUBA–RUTSCHKA
1957 OTRUBA, Gustav – RUTSCHKA, L. S.: Die Herkunft der Wiener Bevölkerung in den letzten hundertfünfzig Jahren. In: *Jahrbuch für Geschichte der Stadt Wien.* 13. kötet. 227–274.

POÓR
1984 POÓR János: A Theresianum. Az összetartozás-tudat műhelye. *Rubicon,* 3. (1992) 8–9. sz. 25–26.

SPLÉNY
1984 SPLÉNY Béla: *Emlékiratai* I. kötet. S.a.r. és jegyz.: FÁBRI Anna. Budapest, Magvető,1984. *(Nemzet és emlékezet)*

PULSZKY
1884 PULSZKY Ferenc: *Életem és korom.* I. kötet. 2. kiad. S.a.r., bev., jegyz.: OLTVÁNYI Ambrus. Budapest, Franklin Társulat, 1884.

UJVÁRY
2006 UJVÁRY Gábor: *A magyar történelem nyomában Bécsben – rendhagyó idegenvezetés az osztrák fővárosban.* [http://infovilag.hu/hir-6254-magyar-tortenelem-nyomaban-becsben.html] 2009. november 18.

ÚJFALVI
1990 ÚJFALVI Sándor: *Emlékezések.* S.a.r.: BENKŐ Samu – UGRIN Aranka. Szépirodalmi, Budapest, 1990.

Fábri, Anna

On the Vienna-Image of Ferenc Kazinczy and His Contemporaries

The city of Vienna has an age-long memory in the Hungarian historical mind. This memory has been treasured and bequeathed by several works of literature, history, city-description, and even by memoirs, diaries or letters. The latter ones show that in respect of the accepted cultural values and identities Vienna to various extent in different periods appears to have exerted a great influence on those Hungarians that had been there. Between 1815 and 1835 there lived here a remarkable number of Hungarians: they were as numerous as the inhabitants of Pécs or Sopron at that time. To gain scientific, professional knowledge and cultural experiences, the imperial capital offered far better conditions than any Hungarian city. This fact played a significant role in the Vienna-images of the memoirs recorded by residents or visitors from Hungary. Even by European standards the city's first-rate offer came through forcefully as opposed to the cultural-civilization deficiencies of Hungary. It stimulated them to study, to improve their mind as well as reshaping their inclinations and attachments, thereby directly or indirectly affecting the domestic Hungarian situation too.

Bernád Ágoston Zénó – Andrea Seidler

Bécs, a „feneketlen örvény“
Kazinczy Bécs-élményei

Annak ellenére, hogy Kazinczy Ferenc levelezése és önéletrajzi írásai bőségesen kínálnának rá lehetőséget – továbbá a kultúratudományok területén is előtérbe került az utazási irodalom kutatása –, a széphalmi literátor Bécs-képének vizsgálatával mindezidáig nagyon keveset foglalkozott a történeti, irodalomtörténti szakirodalom. Kivételt képez Mezei Márta dolgozata, amelyben inkább deskriptív módon, de részletesen áttekinti Kazinczy Bécshez fűződő élményeit.[1] Ez a kutatásban tapasztalható hiány annál is inkább meglepő, mivel – ahogy azt Fried István a Kazinczy útleírásairól szóló tanulmányában joggal hangsúlyozta – *„az egymással vitázó Kazinczy-elemzések abban egyetértenek, hogy a levelek és az emlékiratok mellett elsősorban az útleírások jelentik a Kazinczy-œuvre máig legolvashatóbb, az irodalmi fejlődés szempontjából legértékesebb darabjait“*.[2] Az említett hiány oka azonban az is lehet, hogy a bécsi utazások során szerzett benyomások és élmények nem útleírásoknak szánt szövegeiben fordulnak elő, hanem magánlevelezésében és önéletrajzi írásaiban, amelyeket ugyan gyakran elemeztek, azonban nem ebből a szempontból. Mindenesetre azt a tényt figyelmen kívül hagyták az elemzők, hogy az útleírás nem hozott létre egységes irodalmi formát, így az útleírás, illetve az utazási irodalom egyértelműen rögzített műfaji besorolásáról nem beszélhetünk.[3] A továbbiakban a *Pályám emlékezeté*ből vett példák alapján a kor utazási irodalmának kontextusában vizsgáljuk a kiválasztott szövegrészeket, eljutva végül ahhoz a kérdéshez, ami az utóbbi években egyre gyakrabban foglalkoztatja a kultúratudományt és ezáltal az egyes filológiákat; nevezetesen, milyen formában dominál a „tér“ a szöveg fölött, konkrétabb megfogalmazásban: hogyan ölt testet a tér-dominancia Kazinczy bécsi útibeszámolóiban. Figyelmünk tárgyát elsősorban a Mária Terézia és a II. József korabeli Bécs képezi, mivel a társuralkodás, majd II. József egyeduralmának időszaka önmagában zárt történeti kontextusnak tekinthető.

Előzetes megjegyzések

Kazinczy 18. század második felében tett utazásai időben egybeesnek az általános utazási kedv fellendülésével. A technikai újítások, az infrastruktúra javulása, az egzaktabb térképek megjelenése, vagy a már működő postakocsi-szolgálat fo-

[1] Mezei, 1993. 54–68.
[2] Fried, 1993. 350.
[3] Az elméleti, módszertani és történeti jellegű műfaji problémákhoz lásd Brenner, 1990. 19–40.

lyamatos bővülése csak néhány tényező a sok közül, amelyek jelentős mértékben hozzájárultak a személyszállítás jelentős javulásához és intenzívebbé válásához. A technikai haladás azonban nemcsak mennyiségi változást eredményezett, hanem társadalmi szintű paradigmaváltást is, hiszen a költségek csökkenése következtében immár szélesebb társadalmi rétegek számára is elérhetővé vált az utazás.

Ebben az összefüggésben tehát semmi esetre sem meglepő, ha a 18. századot az *„utazás évszázada"*-ként tartja számon a szakirodalom.[4] Az utazás 18. századi, szinte *„robbanásszerű"* elterjedése azonban nemcsak a technikai-gazdasági progresszióval és a társadalmi emancipációval függ össze, hanem azzal a felvilágosodás korabeli törekvéssel is, ami az alteritás megtapasztalásának jegyében az érzékelési-észlelési és a műveltségi horizont bővítését, valamint a saját világ újraértékelését szorgalmazta. Az utazás mint a tudás megszerzésének fő eszköze a felvilágosodás egyik legfontosabb tényezőjévé vált. Nem csak Kant *Pragmatikus érdekű antropológiá*ja – amelyben a szerző az utazást és az útleírások olvasását az emberismeret és a világban való eligazodás képességének megszerzésére ajánlja – tanúskodik erről,[5] hanem Rousseau *Émile*jének ötödik könyve is. Rousseau ugyan kétkedéssel tekintett az utazási irodalomra mint a tudás és a világ megismerésének közvetítő médiumára, mindazonáltal magát az utazást fontosnak tartotta a tapasztalatszerzés és az egyén világlátásának gazdagodása szempontjából.[6] A paradigmaváltás a bibliai szövegek értelmezése terén is megnyilvánul. Laurence Sterne például 1760-ban a tékozló fiú példázatáról írott prédikációjában rehabilitálta a kíváncsiságot és az utazási kedvet, s ezáltal felvilágosult interpretációját nyújtotta annak a bibliai példabeszédnek, amelyet őt megelőzően évszázadokig az idegen és az utazás okozta fenyegetettségről szóló tanításként értelmeztek.[7]

Kazinczy Bécs-élményei a 18. századi utazási irodalom kontextusában

A 18. században rendkívüli módon megnövekedett utazási kedvről tanúskodik az úti beszámolók e korszakban keletkezett hatalmas szövegkorpusza is. Az ide sorolható, ugyanakkor egymástól elkülöníthető változatos szövegtípusok – legyenek azok naplók, levelek vagy önéletrajzi írások – intenzív recepcióját mutatja, hogy a

[4] Vö. ZANTOP, 1999. 49–52.

[5] *„Zu den Mitteln der Erweiterung der Anthropologie im Umfange gehört das Reisen, sei es auch nur das Lesen der Reisebeschreibungen."* KANT, 1917. 120. Ugyanakkor megjegyzendő, hogy Kant az utazást nem kötelező gyakorlatként, vagy az emberismeret alapvető feltételeként fogja fel, mivel szerinte az embernek egyrészt az utazás előtt saját hazájában kellene tapasztalatokat gyűjtenie, másrészt a nagyvárosban szerzett tapasztalat betöltheti az utazás feladatát. KANT, 1917. 120–121.

[6] *„J'ai passé ma vie à lire des relations de voyages, et j'en ai jamais trouvé deux qui m'aient donné la même idée du même peuple. En comparant le peu que je pouvais observer avec ce que j'avais lu, j'ai fini par laisser là les voyageur, et regretter le temps que j'avais donné pour m'instruire à leur lecture, bien convaincu qu'en fait d'observations de toute espèce il ne faut pas lire, il faut voir."* ROUSSEAU, 1964. 575.

[7] *„*[T]*he passion is no way bad"* – mondja Sterne az utazási kedvről, sőt ellenkezőleg: az emberi kíváncsiság, mely az idegen és ismeretlen felfedezésére irányul nem bűn, hanem *„planted within us for the solid purposes of carrying forward the mind to fresh enquiry and knowledge. Strip us of it, the mind (I fear) would doze for ever over the present page"*. STERNE, 1803. 265. Az utazás átértékeléséhez Sternenél lásd LAERMANN, 1976. 57–97.

közép-európai térségben már a 18. században megjelentek az első útleírás-bibliográfiák.[8] A kutatás jelenlegi állása szerint német nyelvterületen a 18. század folyamán mintegy tízezer, az útleírás műfajba tartozó mű látott napvilágot.[9] Hogyan is helyezhetjük el tehát Kazinczy bécsi úti beszámolóit ebben a kontextusban? Valódi tanulmányútnak csak első, 1777. évi bécsi tartózkodását tekinthetjük, későbbi utazásaira elsősorban hivatalos, illetve családi okokból került sor. Ezzel azonban csak az utazás célját határoztuk meg, azt még nem, hogy Kazinczy milyen módon használta fel a rendelkezésére álló időt. Érdemes ennél a pontnál megemlíteni a kor két jellegzetes utazási formáját, a *Grand Tour*-t, valamint a 18. században ebből kibontakozó tanulmányutat, s ezzel összefüggésben az utazás polgárias jellegének kialakulását.

Első pillantásra kissé szokatlannak tűnik Kazinczy bécsi utazásaival kapcsolatban a nagy *Kavalierstour*ról, a 17–18. századi „felső tízezer" nevelési célú utazásairól beszélni, amelyek többnyire egy világot járt és nagy élettapasztalattal rendelkező tutor irányításával Franciaországba és Itáliába vezettek. Kazinczy ugyan nemesi származású volt, de nem tartozott annak a társadalmi csoportnak a felső rétegéhez, mely eleinte humanista lelkesedésből, később a gazdagok kötelező gyakorlataként Európa nagyvárosain keresztül végigjárta a *Grand Tour*-t. Kétségkívül van azonban néhány olyan elem, amelynek fényében mégsem látszik fölöslegesnek ennek az utazási formának a megemlítése. Bár nem apodemikus háttérre alapozva,[10] de Kazinczy tudósításaiban is megjelenik a Bécsben felkeresendő helyeknek, s a figyelemre méltó, művészeti és kultúrtörténeti jelentőséggel bíró objektumoknak, jelenségeknek és személyeknek egyfajta kánonja. A kitüntetett figyelemben részesülő helyek egyike a Belvedere kastélyban található festménygyűjtemény: *„Valamely nap nyitva vala a Belvedere, én mindég ott valék, s reggel olta délig, dél olta estig"*,[11] írja a *Pályám emlékezeté*ben az 1786-os bécsi útjáról. 1777-ben, Kazinczy első bécsi tartózkodása alkalmával nagybátyja, Kazinczy András vette át a tutor szerepét, aki ugyan nem volt tanult ember, *(„kinél a természet nem fösvényen pótolá ki s minden nemben, amit a tanúlás nem adott"*[12]*)*, Francis Bacon meghatározásának értelmében[13] mégis nagyon alkalmas volt arra, hogy az ifjú utazó figyelmét a megtekintésre érdemes dolgokra irányítsa (ebben az esetben Samuel van Hoogstraten, Balthasar Denner, Melchior

[8] A német nyelvű olvasóközönség számára az első áttekintést az addig megjelent utazási irodalomról Gottlieb Heinrich Stuck és Heinrich Christian Weber kommentált bibliográfiája nyújtotta. Az 1784 és 1787 között Hallében megjelentetett három kötetes mű, a *Verzeichnis von aeltern und neuern Land- und Reisebeschreibungen*, jóval több, mint háromezer címet tart számon. STUCK – WEBER, 1784-87.

[9] Vö. JÄGER, 1989. 262.

[10] Kazinczy bécsi utazásai esetében nem beszélhetünk olyan jellegű utazási tevékenységről, amelyet apodemikus olvasmányok alapján terveztek és készítettek volna elő. Az apodemikák már a 16. század óta arra szolgáltak, hogy célszerű útmutatásaikkal segítsék az utazások megszervezését és kiértékelését, majd később önálló műfajként az utazás, illetve az utazási irodalom poétikáját közvetítették.

[11] KAZINCZY, 1979. 282.

[12] KAZINCZY, 1979. 237.

[13] *„That young men travel under some tutor, or grave servant, I allow well; so that he be such a one that hath the language, and hath been in the country before; whereby he may be able to tell them what things are worthy to be seen in the country where they go, what acquaintances they are to seek, what exercises or discipline the place yieldeth."* BACON, 1852. 26.

de Hondecoeter és Jan van Huysum festményeire): „*A bátyám ismeré szenvedelmemet, s közel érve Bécshez, melegen beszélé, mely remekműveket fogok látni a Belvedereben: egy zsidót, ki fejét kiüti az ablakon; egy öreget, kinek szemöldökében és szakállában kiismerhetni minden szálat, egy kakast mintha élne, egy csomó virágot harmatosan.*“[14] Kazinczy magatartása azokra az elvárásokra emlékeztet, amelyeket az apodemikus szövegek programszerűen rögzítettek a nemesi *Grand Tour*-utazók számára. Érdeklődése elsősorban a művészetre, a szokásokra és a tudományokra irányul, és úgy tűnik, ellenzi a túlzásba vitt privát szórakozásokat. Az első utazás alkalmával például annak örült, hogy Szirmay Tamás Antal, Zemplén megye alispánja csak öt napig mulatott Bécsben, s ő végre a Belvedere-ben megtekinthette a nagy mesterek műveit: „*Bécsben a viceispán nem múlathata tovább öt napnál, s nyugtalan vágytam meglátni a Belvederet.*“[15] Az alispán általában is a nagybácsi ellenpólusává válik. Kazinczy meglehetősen lenézően jegyzi meg róla, hogy nem beszél németül, és hogy kedvenc olvasmánya Barclay latin nyelvű erkölcsi tükre, az *Argenis*: „*Nagy kultúrával bírt konziliárius Szirmay is, de csak a maga nemében: németül nem tuda, s Argenis volt legkedvesebb könyve.*“[16] A *Pályám emlékezeté*ben az első Belvedere-ben tett látogatás stilizált leírása Kazinczy útitársaival szemben megnyilvánuló kifejezett távolságtartásáról tanúskodik: hangsúlyossá válik az a tény, hogy az ő észlelése más irányú és érzékenyebb, mint a kísérőié – beleértve a nagybátyjáét is. Kazinczy egy olyan fiatalember portréját rajzolja meg az olvasó számára, aki ugyan még csak elindult a műveltségszerzés útján, de tapasztalatlansága ellenére, intuíciója révén képes a „nagy művek“ felismerésére.

„*Végre fellépénk a Belvedereben minden magyarázó nélkűl. Bátyám* [...] [t]*udta hol áll a Hoogstraten zsidója, s nem álla meg, míg hozzá el nem jutott. De rám mindjárt az első szoba faláról egy dagadt szemhéjú fej tekinte alá, s én ettől el nem tudék mozdúlni. Bátyám elijede, nem látván a zsidó csudálgatói közt, s értem jöve, feddett, hogy elmaradtam, hogy gondokba ejtettem. Most a Denner öregéhez vivének; már számlálgaták annak szakállszálait, már csudálgaták a harmatcseppeket a Van Huysum virágain, s ismét nem valék a csoportban. Úgy hitték, gyermeki nyugtalanságból a Rubens Ference és Ignáca felé mentem el, de én másodszor és harmadszor is a dagadt szemhéjú fej előtt állék, s alig hallám elragadtatásomban, hogy nevemen szólítának. Bátyám pirúla értem, hogy tompábbnak találа, mint reménylé. De midőn önszeretetem elszédít, hogy kevélykedve emlékezem, mint érzém többnek a Van-Dyck festését, minekelőtte megtudtam, hogy volt a világon valaki, akit Van-Dycknak hívtak, mint a bátyám által csudálgatott Hoogstratent, Van Huysumot, Dennert, Hondekoetert, Steinwicket, kevélységem ellohad, arra is emlékezvén, hogy a dagadt szemhéjú fej nekem akkor még becsesb vala, mint a Correggio lója, és mint mindaz, amit az olasz iskola szobáiban láték.* [...] *Azonban nem rossz órában született, aki a remekművek első látásakor úgy ragadtatik meg egy Van-Dycki-fej által, hogy sok napokig mindég szemei előtt látja azt lebegni, mint a szerelmes ifjú a megpillantott s egyszerre el is tűnt leányt.*“[17]

Az intuitív képességek tudatos hangsúlyozására utal az is, hogy egy 1786. évi Belvedere-ben tett látogatással kapcsolatosan nyomatékosan kiemeli, hogy nem volt ráutalva a vezetésre, hanem éppen ő maga oktatta ki a cicerónét: „*A Belvederebe*

[14] KAZINCZY, 1979. 236–237.
[15] KAZINCZY, 1979. 237.
[16] KAZINCZY, 1987. 76.
[17] KAZINCZY, 1979. 237–238.

kétszer, háromszor minden vezető nélkűl léptem fel, hogy lássam, mely hatást tesznek rám a képek; csak negyedikszer, és tovább osztán mindég vezetőt vettem magam mellé, hogy lássam érzésimnek mit hihetek, s hallhassam, amit képértőnek tudni kell. [...] *Vezetőm olykor tőlem hallá, amit nekem kellett volna tőle.*"[18]

Ezekben a sorokban a felvilágosult és „nagykorúvá vált ember" hangja szólal meg, mintegy megelőlegezve az utazási irodalom szövegeinek személyes és szubjektív jellegű formáit. Ez az öntudatosság bizonyos mértékben összekötő kapocsnak is tekinthető Kazinczy bécsi beszámolói és a korszak másik jellegzetes utazási formája, a polgári tanulmányutak között. A *Grand Tour*-hoz hasonlóan a polgári tanulmányutak is segítik az egyént a világ megismerésében, személyisége formálódásában. Az utazás polgáriasulása következtében a tanulmányutakat német nyelvterületen mégis gyakran az utazás nemesi változatának polgári ellenpólusaként határozták meg. Jóllehet Kazinczy kisnemesként nem illik teljes mértékben ebbe a képbe sem, mégis felfedezhetőek bizonyos párhuzamok. Kazinczy utazásai is célirányosak, és az ésszerűség jegyében bonyolítja le őket. A polgárias jellegről mégis leginkább azok a szövegrészek tanúskodnak, ahol a hatalom szereplői és helyszínei jelennek meg. Példa erre Mária Terézia rövid említése, akiről csak mellékesen, egy teljesen pompa nélküli szituáció kapcsán ejt szót: „*Mária Teréziát az udvari kápolnában láttam azon pillantatban, midőn felálla térdeiről, keresztet vete mellére, megfordúlt és ment. Testes és szálas asszony; öltözete hamuszín. – Az úgynevezett fekete hétben levén ott, a teátrumon csak éneklések tartatának.*"[19] Egyértelműen felismerhető itt a polgári közeg szembenállása a hatalom központjaival, ami Klaus Laermann szerint sem szándékában, sem megnyilvánulásában nem irányul nyíltan az uralkodó rend ellen, mégis ellene dolgozik.[20] Kazinczy bécsi utazásairól szóló beszámolóira is érvényes az, ami ennek a korszaknak számos polgári utazóját jellemzi: míg a nemesi származású utazók a *Kavalierstour* során udvarról-udvarra járnak és ezáltal nem hagyják el társadalmi vonatkozási rendszerüket, tehát csak feltételes tapasztalatot szereznek az idegenről, ezzel szemben Kazinczynál egyfajta újrafelfedezés, társadalmi térelsajátítás figyelhető meg. Úti beszámolóiban is megnyilvánul a korábban szigorúan elszigetelt hierarchikus terek rendjének megbomlása, amint ez a Schönbrunnban tett látogatás alkalmával is világosan megmutatkozik abban, hogy Kazinczy és útitársai több figyelmet szentelnek a kastély kertjének és a vadállatoknak, mint a császári hatalom pompás szimbólumának. „*Bátyám kivivé Szépkútra is, de ott inkább szerettem a kertet szobraiért, mint a szobákat, hol a festések meg nem tudának ragadni. Szirmay leginkább az állatokat akará látni, s engednünk kelle tetszésének. Még ijedve emlékezem, mint ránta félre karomnál fogva, s sikoltva, a német, midőn az elefánt felém nyújtá ki orrát, és oda nem ölt; de nevetem egyszersmind, mint levének oda ennek látására Szirmay, a bátyám és egy asszonyság, ki az utat Zemplényből együtt tevé velünk.*"[21] Az idézet annak az embernek hatalmi szférához való polgárias viszonyulásáról árulkodik, aki ugyan nem bejáratos az udvarhoz, de a közszemlére állított és az uralkodói közeget reprezentáló tárgytól való elfordulása által szuverén pozícióba kerül, s ennélfogva mégis birtokba tudja venni ezt a társadalmi teret.

[18] KAZINCZY, 1979. 282.
[19] KAZINCZY, 1979. 238.
[20] Vö. LAERMANN, 1976. 77.
[21] KAZINCZY, 1979. 238.

A tér szerepe Kazinczy bécsi útirajzaiban

Eképpen helyezhetjük el tehát egy nagyobb kontextusban Kazinczy utazóként szerzett tapasztalatait. A továbbiakban a *Pályám emlékezete*ben kimutatható *spatialitás*ról lesz szó, vagyis arról, hogyan jelenik meg a szövegeben a tértapasztalat, a találkozás egy bizonyos hellyel – esetünkben Béccsel, eltekintve a narratív elemektől és toposzoktól. Hogyan lehet kimutatni a kapcsolatot egy közösen teremtett kontextussal illetve hellyel? Miként lehet a Bécsről szóló szövegek alapján, amelyek Kazinczytól és a vele szoros személyes viszonyban és levelezésben álló kortársaitól származnak, egy topocentrikus hálót megrajzolni? A hálón belül működő személyek kommunikációja egyrészt a térbe irányul, másrészt a térben zajlik. A diszkurzív találkozás a *helyszínen* jön létre, de nem feltételez fizikai jelenlétet.

Előre kell azonban bocsátanunk néhány gondolatot a fent említett időbeli behatárolásról: itt elsősorban a Mária Terézia és II. József korabeli Bécsről beszélünk, és – amint azt már fentebb említettük – a társuralkodás, valamint II. József egyeduralkodásának időszakát zárt történelmi kontextusnak tekintjük, amelyben az irodalom is fejlődött, átalakult, s amelyet bizonyos politikai, társadalmi, gazdasági, sőt esztétikai tényezők alakítottak. A politikai tényezők közé elsősorban a fiatal magyar értelmiség tagjainak lehetőségeit sorolhatjuk, akik különféle hivatalok betöltése révén (például ide tartozott a testőrszolgálat) életük néhány évét Bécsben töltötték és a császárvárossal szimbiotikus szellemi kapcsolatba kerültek. Ide tartoznak azonban II. József rendeletei is, amelyek az irodalmi diskurzusok kialakulását egyáltalán lehetővé tették: mint például a cenzúra enyhítése, vagy a nagyobb sajtószabadság biztosítása. Társadalmi tényezőként értelmezhetjük például a különböző felekezetekkel szemben megváltozott viszonyulást, az oktatásügy modernizációjának szorgalmazását, s azokat az elképzeléseket, amelyek a kanti értelemben vett „nagykorúvá váló" polgárok felvilágosodását segítették elő. Gazdasági tényezőnek tekintjük ebben a vonatkozásban azoknak a gazdasági ágaknak a megerősödését, amelyek az irodalom keletkezésével közvetlen kapcsolatban állnak, például a kiadói és könyvkereskedői rendszer fejlődésének előmozdítását, vagy a szerző emancipálódását az egykori mecénási struktúrák alól. Az irodalom rendszere ebben az időszakban alakult ki.[22] Az esztétikai tényezők közé soroljuk az egyéni alkotói folyamatot is alapvetően elősegítő irodalmi recepcióra való készséget. Hadd emlékeztessünk a nyelvújítók elképzelésére, akik a nyelvet irodalmi fordítások által akarták fejleszteni. Ide tartozik továbbá az irodalomkritika kialakulása, többek között folyóiratokban, amelyek a Habsburg Monarchiában csak az 1870-es években jelennek meg. A szövegek esztétizálásának folyamatát elsősorban a kommunikáció határozza meg: a befogadás, a párbeszéd, valamint az írók, tudósok, sőt közönségük között kialakuló hálózatok révén. Ez utóbbiak Bécsben éppen abban az időben jöttek létre, amikor Kazinczy szívesen mozgott itt, amikor a császárváros még nem vált számára keserű személyes tapasztalatai miatt ellenséges tereppé, vagyis az 1870-es és 80-as években.

[22] Vö. SCHMIDT, 1989.

Szöveg és tér – Kazinczy-szövegek és Bécs

Noha a tér fent bevezetett fogalma az elmúlt tizenöt évben a kultúratudományokban a kutatások középpontjába került, mégis minden törekvés dacára világossá vált, hogy a tér fogalmát csak interdiszciplináris megközelítésben lehet definiálni. A különböző tudományágakban számos térmeghatározással találkozhatunk: a szövegtérrel, az emlékezet terével, a *Cyber-Space*-szel, az uralmi térrel, a globalizáció révén pedig egyre inkább tanúi lehetünk – a Marx által már megjósolt –, a kapitalizmus fejlődése következményeként tapasztalható „tér-eltűnésnek". Kazinczy korában az ember szűk, átlátható terekben gondolkodott. Henry Lefebvre szerint a történelmi terek, a falvak, a kisebb földrajzi egységek tere még használatiérték-tulajdonságok hordozói voltak. A kapitalizálódás folyamán azonban megváltozott a rendeltetésük és pusztán csereérték hordozókká váltak.[23] Kazinczynál tehát a város még nem rendelkezik azzal a funkcióval, amellyel majd a 19. századi ipari forradalom után rendelkezni fog.

Bécs, a „ feneketlen örvény"[24]

Bécs II. József idejében egy olyan nagyváros volt, melynek jelentőségét csak Londonéhoz vagy Párizséhoz lehetett mérni. A 18. században ez a város volt a német nyelvterület egyetlen urbánus központja.[25] Ez indította arra a jozefinista idők vezető írói közé tartozó Josef Pezzlt, hogy Bécsről írott munkájában, az általa *„fantasztá*"-ként aposztrofált Rousseau-val ellentétben, kifejtse gondolatait a nagyvárosi életforma előnyeiről. Szerinte kizárólag az urbánus lét az, ami kiemelheti az embert *„barbár állapotából*", a nagyváros ezernyi lehetőséget és egyúttal hatalmat is kínál az embernek arra, hogy ezreket, milliókat tanítson, s jót cselekedjen.[26]

Barbárokból embert csinálni: Kazinczy is pozitívan hivatkozott a városnak erre a szerepére. Pezzl Bécsről szóló leírása céloz a magukat a kelleténél pozitívabb megvilágításban feltüntetni hajlamos korabeli bécsiek közismerten túlzó lokálpatriotizmusára. Bécs az utókor megítélésében sem tekinthető például a művészetek, az iro-

[23] Vö. Henry Lefebvre munkáival, mindenekelőtt LEFEBVRE, 1974.

[24] A városnak ez az elnevezése *(„unersättlicher Schlund")* Johann Rautenstrauch jozefinista írótól származik.

[25] BODI, 1995. 67.

[26] *„*[...] *sobald man nicht mehr Belieben trägt, nach dem seelenerhebenden Rat des Phantasten Rousseau mit dem übrigen lieben Vieh auf allen Vieren die Wälder zu durchkriechen und sich in einem hohlen Baum mit Pfützwasser und Eicheln zu mästen, sobald man gesteht, daß Gesetze und Handlungen, daß Künste und Wissenschaften, daß Kultur und Nachdenken, dass Gesellschaft und Verfeinerung die wahren und einzigen Wurzeln der menschlichen Glückseligkeit seien: so verehre man die großen Städte. Diese allein sind es, welche unsere Kräfte entwickeln, welche uns belehren, daß wir eine Seele haben, welche uns Gelegenheit und Macht schaffen, von unserem Kabinett aus Tausende zu unterrichten und Millionen Gutes zu tun* [...] *Es leben die großen Städte! Sie machen aus Barbaren Menschen und diese Wohltat wiegt alle Winseleien der kleinstädtischen Grämlinge auf.*" PEZZL, 1786-87. 34–35. Köztudomású, hogy Friedrich Nicolai, az író és kiadó, az északnémet protestáns felvilágosodás kiemelkedő alakja kritizálta azt az álláspontot, mely Bécset tekintette a német nyelterület fővárosának. Szerinte helytállóbb lett volna pusztán az osztrák örökös tartományok szellemi fővárosának nevezni.

dalom és az oktatás területén a német nyelvű Európa fellegvárának.[27] Mindemellett Bécs, közel 300.000 lakosával,[28] valóban a német nyelvterület egyetlen nagyvárosa, és ennek a magyar irodalom és Kazinczy Ferenc vizsgálata szempontjából is jelentősége van: a város éppen a tereziánus és józsefi korban fejlődött látványosan egy olyan politikai, kulturális és gazdasági centrummá, amely a perifériát még inkább függő viszonyba kényszerítette. Johann Rautenstrauch bécsi író a várost *„feneketlen örvény"*-nek nevezte, amely a Monarchia más részeit magához vonzza és elnyeli.[29] Bodi szerint ennek a vonzerőnek tudható be a jelentős tehetségek Bécs felé áramlása a Monarchia minden részéből. A város a birodalom nemzeteinek olvasztótégelyévé vált és az is maradt a Monarchia széthullásáig.

Bécs Kazinczy és kortársai számára háromféle tértípust reprezentált:

- *A hatalom tere:* Kazinczy kijelentései II. Józsefről, Mária Teréziáról és a Monarchiáról általánosan ismertek, ezért nem szükséges itt külön is felidézni őket. Az uralkodók iránt csodálatát fejezte ki, írásaiban pedig leginkább egy hatalmi gépezet pozitív szimbólumaiként ábrázolta őket, és kevésbé elemezte politikai aktivitásukat.
- *Az emlékezet tere:* Kazinczy 1828-ban publikálta a *Pályám emlékezeté*t. A Bécsről szóló szöveghelyeken komoly ambivalencia mutatkozik meg: a műveltség, nyelvtudás és kultúra megszerzésével összefüggésben elismeri a várost mint társasági kötelezettséget, eseményt és kényszert, ugyanakkor anyagi, erkölcsi és nemzeti fenntartásai is vannak Béccsel szemben.
- *A szöveg tere:* A város az irodalmi élet szereplőin keresztül pozitívan hat Kazinczyra. Nyilvánvaló, hogy a híres német és angol írók mellett nagy számban recipiál osztrák szerzőket is, többek között Johann Baptist Alxinger, Aloys Blumauer, Joseph Franz von Ratschky, Ignaz von Born műveit – hogy csak a legismertebbeket említsük. Valamennyien szabadkőművesek, a *Wahre Eintracht* páholy tagjai, s az osztrák felvilágosodás irodalmának vezető személyiségei. Ratschky alapította 1777-ben a *Wienerischer Musenalmanach* című irodalmi folyóiratot, emellett politikai szatírái révén vált ismertté; mindenekelőtt a francia felvilágosodásról szóló *Melchior Striegel* című műve nyomán. Blumauer, aki a politikai életben cenzorként tevékenykedett, közreműködött a *Musenalmanach* szerkesztésében, de a kor több más periodikája is magán viseli a kézjegyét. 1782 és 1784 között a felvilágosodás kori Bécs egyik legfontosabb folyóiratának, a *Realzeitung*nak volt a kiadója. A szakirodalom a legfontosabb irodalmi munkájának a *Travesztált Aeneis*t *(Virgils Aeneis, travestiert)* tekinti. Kazinczynak az említett szerzőkhöz fűződő barátsága

[27] Leslie Bodi a felvilágosodásról szóló népszerű munkájában utal arra, hogy az osztrák irodalomban egyértelműen megmutatkozó, a realitástól teljességgel elrugaszkodott, szinte gyermeki túlzásokra hajlamos lokálpatriotizmus valójában a nem osztrák német nyelvű irodalommal szemben évtizedek, sőt talán évszázadok óta jelen lévő kisebbségi komplexussal magyarázható. *„Dies weiss man natürlich in Wien – man will es nur oft nicht zugeben, will vergessen und verdrängen. Dies zeigt sich deutlich bei den österreichischen Schriftstellern, die einerseits eine völlig unrealistische und fast kindliche Überheblichkeit, anderseits aber noch jahrzehntelang – oder vielleicht sogar jahrhundertelang dauernde Minderwertigkeitskomplexe der entwickelten Literatur des »unösterreichischen Deutschland« gegenüber an den Tag legen."* BODI, 1995. 69–70.

[28] Vö. BODI, 1995. 68.

[29] Rautenstrauch, idézi BODI, 1995. 70.

– akiket egyébként bécsi tartózkodásainak idején személyesen is meglátogatott – elsősorban a szintén páholytag Joseph von Sonnenfels közvetítésének köszönhető. Leírja például a híres írótalálkozókat Blumauer házában, ahol a kortárs irodalom aktuális műveiről folytak beszélgetések. Kazinczy emlékezetében mély nyomot hagyott Ratschky karrierjének története, aki 1782-től állami hivatalnokként, a jószág- és húsdíjak felelőseként dolgozott, ami értelmiségi körökben nyilvánvalóan alacsony presztízsű pozíciónak számított, az irodalmárok között pedig mulatság tárgyát képezhette.

„Blumauernél vasárnap kilenc órakor gyűlének össze olvasó barátjai. Ajtaja nyitva álla minden idegennek, kik hallgatni akarák, ki mint számol a maga e heti olvasásairól. A poéta figyelmessé tevé a historikust, hogy ezt vagy amazt tekintse meg; az hasznára lehet dolgozásiban; a historikus a matematikust, kémikust, metafizikust és megfordítva. Jelen valának Blumauer, Ratschky, Alxinger, Gottlieb Leon, a dominikánus Poschinger és többek s ezek az asztalnál mint egy célra dolgozók: mi a székeken. Gyönyörű egyesület! mert ha különben közöljük barátinkkal, ami kinek-kinek céljait elősegítheti, az több bajjal jár, s nem ily nagy hasznú.

Blumauer kiaszott, hosszú ember volt, sasorral, barna hajjal, pislogó s rövid látású szemekkel. Affektálta a durvaságot. Ratschky igen kövér fiatal ember, szelíd, nyájas, igen barna s igen tömött hajjal. Látni vala benne az igen jó embert, mint Blumauerben a lelkest, elmést, de pontjából kilököttet. Fiatal jezsuiták, a szerzet eloltásakor 1773. mindketten visszatértek a világba, s Ratschkyt a szegénység a bécsi mészárosok szolgálatjába kényszeríté lépni, s igen csekély fizetés mellett. Azok egy kérelmet nyújtának be a császárnénak, s a kérelem a Polizey professzorához küldeték.

– Ki tevé fel a kérelmet? – kérdé Sonnenfels. A mészárosok elijedének a szóra, s mentegeték nótáriusokat, hogy az igen fiatal ember, s tapasztalatlan. Az udvari consiliarius látni akará, s Ratschky megjelent.

– Uram – monda Sonnenfels –, a kérelem lelket mutat; mit tanúltál, mely nyelveket tudsz? s tudsz-e görögűl? akarsz-e tanúlni? te fiatal vagy, sokra mehetsz.

Ratschky elébe terjeszté, hogy ő szegény szülék gyermeke.

– Pénz lesz – monda Sonnenfels –, de tanúlni kell.

– Az nekem öröm – felele Ratschky, s a mészárosok embere referendárius leve a cseh kancelláriánál; Sonnenfels nélkűl örökké a Bécsbe hajtott vágókat improtokollálta volna.

Midőn később beszédeket olvasa fel társai közt, s azok a beszéd végével tapsolva tisztelgeték őtet, ezt szokta vala nekik mondani:

– Talán nem rossz az ökrök nótáriusától!

Verselgetett, de könnyebben, mint jó verselőnek illik s hátra maradt e részben korától.

József szereté Ratschkyt, s neki és Blumauernek olykor maga ada témákat. Ratschky a lombardiai hegyekben eltörte vala karját. Megjövén Bécsbe, számot ada a császárnak tapasztalásai felől, s ez neki száz aranyat külde patikai költségként.

– Mondja, kérem, ő felségének, hogy ennyiért másik karomat is eltöretem – felele, s a felelet nem ökrök nótáriusára mutat."[30]

Az ilyen típusú karriereket a város és az udvar közelsége tette lehetővé. Hálózatok segítették az egyént azon törekvésében, hogy kiszabaduljon a „céh" bilincseiből, s átlépjen az értelmiségi létbe. Kazinczyra sokkal nagyobb hatást tett Ratschky felemelkedése, mint költészete.

[30] KAZINCZY, 1979. 277–278.

Ignaz von Born és Johann Baptist Alxinger mély benyomást tettek Kazinczyra. Born a magyar literátor bécsi látogatásainak időszakában – 1782-től – a *Wahre Eintracht* páholy nagymestere volt, és egy sor tudományos és bányászati írás, folyóirat kiadójaként fontos személyiségnek számított Bécsben. Erdélyből származott, szülei halála után még gyerekként került a császárvárosba, ahol rokonainál nevelkedett. Később a prágai egyetemen tanult, majd nem sokkal visszatérése után fontos hivatalokat bíztak rá Bécsben. Nemcsak a Monarchia fővárosában, hanem a határokon túl is elismert szakembernek számított a maga területén. A Bornnal való találkozásokról, melyeket maga Kazinczy szorgalmazott, a következőképpen ír:

„[...] Udvari gyászában űle bibliotékájában a nagy Friedrich után, s fel nem kele előttünk, amint mondá, gyengélkedő lábai miatt. Vékony testű, s arcának színe a sárgásba csapott. [...]

– S tudod te – kérdé tőlem –, hogy én is magyar vagyok?

Nem tudtam, de átallám megvallani, s így feleletemet úgy kell adnom, ahogy a beszterceiek láták jónak, hogy ne hazudjak, de igazat se mondjak.

– Ha azt nem tudnám: azt nem tudnám, amivel nemzetem kevélykedik. –

– Igenis, én károlyfejérvári erdélyi-magyar vagyok.

Értette ő, hogy vendégének nem tehet kedvesebbet, mint ha azt magával bővebb ismeretségbe hozza, s így tartalék nélkűl beszéle maga, hazánk, a császár, s a klagenfurti Mariana főhercegasszonyról, ki Bornnal levelezett. Ebédlőjében ennek képe függött, s az Albert szász-tescheni hercegé, s a Born három kedvenceié: prof. Ruprecht, Blumauer, Ratschky. Trumeau-asztalán álla a maga büsztje Ceracchitól, itt gipszben, mert a márvány nem itt. Kevés napok múlva Selmecre indúla le, megtekinteni, mely szerencsével foly az amalgamálás. Az őtet a világ két hemisferiumán híressé tette, hogy Selmecre Angol- és Spanyolországból, sőt Amerikából is jövének hallgatók."[31]

Egyedül az Alxingerrel folytatott beszélgetés tanúskodik Kazinczy és a bécsi író között létrejött dialógusról. Beszélgetéseik legfőbb témáját az irodalom anyanyelvre történő fordíthatóságának kérdése, és általában az osztrák irodalom képezte. Alxinger nagy tisztelője volt Lorenz Leopold Haschka bécsi írónak, akit *Isten tartsa meg Ferenc császárt (Gott erhalte Franz, den Kaiser)* kezdetű himnusza tett híressé, s anyagilag támogatta a vagyontalan férfit, aki elsősorban Klopstock mintájára írt ódákkal próbálkozott. Ez a körülmény is tárgya volt az Alxinger és Kazinczy közötti beszélgetéseknek.

„Alxingerrel egy ebédnél juték közelebbi ismeretségre. Míg a többiek biliárdozának, tudni akará, mely haza szülöttje vagyok, és egyéb beszélgetéseink közt, ha verseit ismerem-e? Némely darabjai felől magasztalásokkal szólék; de ő inkább azt akará hallani, hogy mely darabjaival vagyok legkevésbé megelégedve.

– Talán a Secundus után fordított Csókjaiddal – mondám.

– Azt nem vártam – felele –, mert úgy hittem, hogy ott több szerencsével dolgoztam, mint sok más helyeken.

– Talán én, magyar, a dolognak nem vagyok illő bírája; de nagy részben könyv nélkűl tudván Secundusnak e szép darabjait, nem csudálhatod, ha hogy a római kies beszéd a német nyelv durva hangjaiba átöltöztetve, elveszté előttem minden szépségét, s nyelved hibáját fordításodnak tulajdonítom.

Meg nem foghatá, mint lehet a német nyelvet nem-szépnek ismerni.

– Te talán magad is dolgozol versekben; ha igen, töltsd kedvemet, s mondj fel előttem valamit dolgozásidból.

[31] KAZINCZY, 1979. 276.

Mivel éppen a Csókok felől szólunk, mondám:

– Az egyik Csók fordítását fogom füleiddel hallatni.

Egyik pentameterem e sor vala:

Rám a legforróbb csókokat hintegeted.

– Oh, az az utolsó szó rettenetes! Csupa E betűkből áll!

– Igenis – mondám –, nyelvünknek, a keletinek, ez minden vétke. De nincs-e monotonia a tiétekben, a rómaiban, a görögben is, s ezekben durvább vokálison, mint a miénkben. Klopstockban egy helyt ez áll:

- - - entgegengesetzten Felsen. –

Kére, látogatnám meg, s másnap nála valék. Cselédje bodrozá haját, míg ő valamely latin versezetet olvasa, melyet igen pompásan nyomtattata, nem tudom ki, az orosz császárné tiszteletére. Az asszonyuralkodó a vers címjén Autocratrixnek vala nevezve, s magában a versben is találá gyanús szólásokat. Itéletemet kíváná tőlem, s az egyezék az övével. Előhozatá szomszéd szobájából Fábrinak Thesaurus Eruditionis Scholasticae című munkáját, s tudni akará, ha ismerem-e.

– Gyermeki korom olta – mondám –, s midőn deákúl írok vagy olvasok, az úgy nem hág le asztalomról, mint a Wielandéről nem Adelung.

Tükre alatt egy arckép függe, Posch Lénárdtól domborítva viaszból, s szabadságot vevék tudakozni, kié a profil.

– Nem fogod ismerni: Haschka.

– De igen, ha csak szép tettedről is.

Elhallgatott. – Alxinger gazdag volt és gyermektelen. Megbántva feleségétől, letette ágensi hivatalát; tanúlásban töltè éjjeleit, nappalait s tudós utazásokat teve Németországba. Mint a magnetiseurök a kéz megilletése által hatnak a betegre, ha tudniillik az által, mert én őket sem nem ismerem, sem ismerni nem akarom; úgy az azok látása ránk, akiket ragyogni látunk pályánkon. A Doolin von Maynz és Bliomberis írója ezt fogta érzeni, midőn az Oberon íróját meglátta.

Alxingernek Haschka egy nagy ódaköltőt látszék igérni, de nem vala elég pénze, hogy egyedűl a tanúlásnak fekhessék, s a széplelkű ember neki tízezer forintot ajándékoza, bizonyosan meg nem álmodván, hogy ez az ő beneficiatusa egykor társává lesz az Alxinger által kegyetlenűl megkorbácsolt, nálunk is híres Hofmannak. Hogy Ausztria Haschkában Klopstockot nem nyere, az legalább nem az Alxinger vétke."[32]

Mindenekelőtt ez utóbbi beszélgetésből válik világossá, mennyire tájékozott volt Kazinczy a kortárs osztrák irodalom területén. Alig volt mű, amelyet ne ismert volna. Német nyelvtudása még a németre fordított latin szövegek kritikus elemzését is lehetővé tette számára. Amint az a fentiekből is kitűnik, Kazinczy bécsi tapasztalatai elsősorban kulturális jellegű találkozásokra vonatkoznak. A képzőművészet, az építészet, az irodalom és a színház – ezek voltak azok a területek, amelyeket keresett, amelyekből ihletet merített saját munkájához.

*

Az úti feljegyzések vizsgálatába kizárólag olyan szövegeket vontunk be, amelyek Mária Terézia és II. József uralkodási ideje alatt keletkeztek. Kazinczy ebben az időszakban adta át magát igazán Bécs hatásának, vélhetőleg kimondottan gyűjtötte az európai nagyváros által keltett inspirációkat. Pozitív tapasztalatai azonban az

[32] KAZINCZY, 1979. 278–280.

1890-es évek folyamán a drámai politikai fejlemények következtében fájdalmas átalakuláson mentek keresztül, ami egyben a Monarchia osztrák felével való keserű leszámolását is jelentette.

Felhasznált irodalom és rövidítések jegyzéke

BACON
1852 BACON, Francis: Of Travel. [1625] In: *The Works of Francis Bacon*. Vol. I. Philadelphia, Carey & Hart, 1852. 26.

BODI
1995 BODI, Leslie: *Tauwetter in Wien. Zur Prosa der österreichischen Aufklärung 1781–1795.* Wien, Böhlau, 1995.

BRENNER
1990 BRENNER, Peter J.: *Der Reisebericht in der deutschen Literatur. Ein Forschungsüberblick als Vorstudie zu einer Gattungsgeschichte.* Tübingen, Max Niemeyer Verlag, 1990. (*Internationales Archiv für Sozialgeschichte der deutschen Literatur*, 2. Sonderheft)

FRIED
1993 FRIED István: Kazinczy Ferenc útleírásai. *Irodalomtörténeti Közlemények,* 97. (1993) 3. sz. 350–362.

JÄGER
1989 JÄGER, Hans-Wolf: Reisefacetten der Aufklärungszeit. In: *Der Reisebericht. Die Entwicklung einer Gattung in der deutschen Literatur.* Hrsg.: BRENNER, Peter J. Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1989. 261–283.

KANT
1917 KANT, Immanuel: Anthropologie in pragmatischer Hinsicht. 1798. In: *Kant's Gesammelte Schriften*. Bd. 7. Hrsg.: Preußische Akademie der Wissenschaften. Berlin, Reimer, 1917. 117–333.

KAZINCZY
1987 KAZINCZY Ferenc: *Az én életem.* Összegyűjtötte, szerk., az előszót és a jegyzeteket írta: SZILÁGYI Ferenc. Budapest, Magvető, 1987.
1979 KAZINCZY Ferenc: *Pályám emlékezete*. In: *Kazinczy Ferenc Művei I.* Vál., jegyz., szöveggondozás: SZAUDER Mária. Budapest, Szépirodalmi, 1979. 209–418.

LAERMANN
1976 LAERMANN, Klaus: Raumerfahrung und Erfahrungsraum. Einige Überlegungen zu Reiseberichten aus Deutschland vom Ende des 18. Jahrhunderts. In: *Reise und Utopie. Zur Literatur der Spätaufklärung*. Hrsg.: PIECHOTTA, Hans Joachim. Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1976. 57–97.

LEFEBVRE
1974 LEFEBVRE, Henri: *La production de'l espace*. Paris, Gallimard, 1974.

MEZEI
1993 MEZEI Márta: Kazinczy és Bécs. In: *Magyarok Bécsben – Bécsről. Tanulmányok az osztrák–magyar művelődési kapcsolatok köréből*. Szerk.: FRIED István. Szeged, JATE Press, 1993. 54–68.

PEZZL
1786–87 PEZZL, Joseph: *Skizze von Wien*. 6 Hefte. Wien, Krauss, 1786–1787.

ROUSSEAU
1964 ROUSSEAU, Jean-Jacques : *Émile ou de l'éducation*. [1762] Introduction, bibliographie, notes, et index analytique par François et Pierre Richard. Paris, Garnier Frères, 1964.

SCHMIDT
1989 SCHMIDT, Siegfried J.: *Die Selbstorganisation des Sozialsystems Literatur im 18. Jahrhundert*. Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1989.

STERNE
1803 STERNE, Laurence: Sermon XX. The Prodigal Son. [1760] In: *The Works of Laurence Sterne in Four Volumes*. Vol. III. *Sermons: I. to XXXII*. London, J. Johnson et al., 1803. 257–268.

STUCK – WEBER
1784–87 STUCK, Heinrich Gottlieb – WEBER, Heinrich Christian: *Verzeichnis von ältern und neuern Land- und Reisebeschreibungen. Versuch eines Hauptstücks der geographischen Literatur*. T. 1-3. Halle, Hendel, 1784–1787.

ZANTOP
1999 ZANTOP, Susanne: *Kolonialphantasien im vorkolonialen Deutschland*. 1770–1870. Berlin, Erich Schmidt Verlag, 1999. (*Philologische Studien und Quellen,* 158.)

Bernád, Ágoston Zénó – Seidler, Andrea

Ferenc Kazinczy's Experiences of Vienna

The paper deals with a subject, that has been rather neglected by the scientific community until fairly recently, namely, Ferenc Kazinczy's textualized images of Vienna. Based on *Pályám emlékezete* (A Memory of My Career) the authors have tried to analyze certain chapters in the context of 18th century travel literature and the spatial dominance of Vienna in this text and special importance is given to Kazinczy's view on the era of Maria Theresia and Joseph II. The authors consider their reign as a closed historical context.

Czibula Katalin

„... az állhatatlanság, a' lebdesés, igen is, vétek"
Kazinczy és Lessing *Miss Sara Sampson* című drámájának fordítása

A *Miss Sara Sampson* Lessingnek az a műve, amely mindezidáig az irodalmi kánon legszélesebb skáláján mozgott. Keletkezése idején a polgári szomorújáték egyik első megfogalmazásaként nagy sikereket aratott, s Európaszerte elismerést szerzett írójának. Nem sokkal később elhomályosították hírnevét más Lessing-művek, az *Emilia Galotti*, a *Náthán*, majd Goethe, Schiller drámái után egyre inkább háttérbe szorult. Ennek oka valószínűleg a dramaturgia azon sajátosságában rejlik, miszerint a szerző a darab jellemeiben olyan konstans figurákat jelenít meg, akik az adott drámai szituációban nem tudnak a sztereotípiáknak megfelelő módon viselkedni, ennélfogva a sztereotip nézői reakciókat sem képesek előidézni.[1] A darab négy főszereplője: a két nő között ingadozó, jó szándékú, de gyenge férfi, a feslett, rossz erkölcsű nő, a fiatal, szerelmében megalázott, elcsábított lány és a melegszívű, józan apja. Mindannyian a szentimentalizmus korának jellegzetes érzékenyjátéki figurái.

A dráma dramaturgiai döccenőjét az okozza, hogy ezek a szereplők nem a szokásos dramaturgiai szituációkban jelennek meg, és ezzel felborítják a dráma értékrendjét. Különösen igaz ez Mellefont és Marwood alakjára. A két nő között ingadozó férfi, aki az erényeset, az ártatlant választja a szerelmi csábításhoz és a szerelmi játékokhoz jobban értő, de számító másiknál, csakúgy közhelyes a drámairodalomban, mint a démoni, szexuális vonzerejét számítóan használó nő. Sara Sampson, az ártatlan elcsábított megfelel a szentimentális hősnők alaptípusának: címszereplőként ennek az értékrendnek a középpontba állítását közvetíti a néző számára. Sara érzelmei fölött kontrollját vesztve megszökik szerelmesével a szülői háztól, és odaadja magát a férfinak, de mégsem veszíti el jóerkölcsét, hiszen feltétel nélkül szereti a férfit, kész feláldozni magát Mellefont boldogságáért. A passzívan szenvedő szentimentális hősnőtípus újabb megtestesülése, az érzelmeit teljes bátorsággal felvállaló és megélni akaró ember nem is olyan tudatos típusa. Egyik legfontosabb sajátossága a szeretett férfi kritika és gyanakvás nélküli elfogadása és a házasság kereteinek maximális tisztelete. *„Vétke eggy lágyszívű leány' botlása volt"*,[2] ahogyan

[1] Jellemzően mutatja ezt az a tény, hogy a mű modern olvasata egészen más, mint amilyen saját korában valószínűleg volt. Egyes honlapok úgy próbálják felkelteni az olvasói érdeklődést, hogy úgynevezett *Bettlektüre*ként ajánlják, a szerelmi háromszögnek és a házasság felbomlásának korszerűsített problémáját az érdeklődés középpontjába állítva.

[2] A Kazinczy-fordítás idézetei nem a Bajza-féle szövegkiadásból származnak, hanem Kazinczy kéziratából: MTAK Kt K 615. A szöveg – benne a fenti idézet – legújabb kritikai kiadását lásd KAZINCZY, 2009. 173.

Kazinczy, a fordító nevezi.[3] Vét az erkölcsi rend ellen, nem lázad, elfogadja ezt a rendet, és bűnbánatával fel is menti őt környezete a vétke alól. Bukása nagyban hasonlít a korszak ikonjává vált érzékenyjátéka, August von Kotzebue *Menschenhass und Reue* című drámája főhősnőjéhez, akit erkölcsi botlása mellett szintén az jellemez legjobban, hogy ez a botlás egyszeri megtévedés, alkalmi eset volt csupán: a vétek egyszeri volta igen erőteljes hangsúlyt kap a darabban.[4] Lessing inkább a vidéki lány megejtő bájára hangolja Sara szerepét, mint a tudatos érzelmi lázadóéra. Passzivitása, a drámai akciót csak végső tettében alakító figurája is ezt a szólamot erősíti: halálos ágyán eltépi a szerelmi vetélytársát és gyilkosát leleplező levelet, és annak gyermekét apja és szerelme gondjaira bízza.

Dramaturgiai ellenpontja a velejéig romlott, rosszerkölcsű Marwood, Mellefont régi szerelme lenne. Ez a kurtizánra hangolt alak azonban nem alkalmazkodik a klisékhez, igazi romlott tulajdonságai nem jelennek meg a drámai akcióban, csak a Sara pártján álló környezet elbeszéléséből lenne hitelesíthető romlottsága, de ők mint elfogult szereplők, nem rendelkeznek elég meggyőző erővel. A kurtizán alakjának paradigmatikus ábrázolásához hozzátartozna a pénzsóvárság, a szerelem pénzért való árusítása – és a bujaság, a férfi érzéki romlásba döntése. A drámán belül azonban Marwoodnak mindkét viszonylata többértelmű megvilágításba kerül. Csak a többi, irányában erőteljesen elfogult szereplő beszéli róla, hogy anyagilag tönkretette Mellefont-ot, a dráma világán belül éppen azt látjuk, hogy nem érdekli a pénz, sőt gőgösen vissza akarja adni Mellefont-nak a tőle kapott ékszereket, vagyontárgyakat. Érzéki csábításának megrontó erejét pedig a tőle szabadulni akaró Mellefont verbalizálja (*„megtanultam, miben különböz a' szeretet és a' vastag öröm"*[5]), akinek ez a megnyilatkozása legalábbis kétes értékű: a megunt szerető már nem hatásos szexuális vonzerejét megszólni nem hiteles állásfoglalás. Főleg úgy nem, hogy az elmúlt szerelemnek gyümölcse is van, közös gyermekük, Arabella, aki Marwood mellett él. A társadalom női szerepkészletéből tehát nem csupán a csábító, hanem az anyai szerep is az ő alakjához kapcsolható, és e kettő társadalmi megítélése meglehetősen különböző. A szerző láthatóan nem hangsúlyozza Marwood alakjában a rossz anya szerepkliséit. Sőt, amikor Marwood szerelméért harcol, tulajdonképpen gyermeke apját akarja visszakapni a maga és lánya számára, és ezzel az ideálisnak nevezhető családmodell képletének fenntartására tett kísérlete a hagyományos értékrend pozitív figurájává változtatja. A paradigmához történő alkalmazkodásra ugyan kísérletet tesz Lessing: a nő dühödt anyatigrisként nyilvánul meg, amikor látja, hogy elveszíti a férfit (*„Új Medéát* [sic!] *látsz bennem"*[6]), de nem bántja a gyermeket. Sőt, értesülünk arról, hogy Mellefont erőszakkal elveszi tőle a kislányt, elzárja köztük a kapcsolattartás lehetőségét is, és az asszony nagy erőfeszítések árán szerzi vissza magának a gyermekét.

[3] A német nyelvű idézetek forrása: LESSING, 1954. 10. A fent idézett mondat németül: *„Es war der Fehler eines zärtlichen Mädchen."* A *zärtlich* szó fordításáról és az érzékenység stílusirányzatával való összefüggéséről figyelemre méltó észrevételeket tesz JÁNOS-SZATMÁRI, 2007.

[4] Vö. JÁNOS-SZATMÁRI, 2007. 90.; 126.

[5] KAZINCZY, 2009. 184. A német *„die Liebe"* és *„die Wollust"* szó áll a magyar „szeretet" és „vastag öröm" kifejezés hátterében.

[6] KAZINCZY, 2009. 190.

A mai olvasatnak megfelelően Sara az, aki egy működő kapcsolatban a csábító „harmadik" szerepét játssza, és Marwood az, aki anyaságában, nőiségében sértve harcol a családi kötelékek visszaállításáért. Mindkét nőt a szerelmi szenvedély rendeli a férfi mellé, de ez a szenvedély Sara alakjában pozitív értékként argumentálódik: tiszta szívvel követi az érzelmeit, a szenvedélynek és a szexualitásnak csupán a szentimentalizmus által pozitív értékként értelmezett sztereotípiái kapcsolódnak alakjához. Marwood esetében azonban ugyanannak a cselekedetnek – házasság nélkül kapcsolatra lépni egy férfival – a buja testi vágy, a bűnös szexualitás és a férfit megbabonázó érzékiség a motivációja. A két női viselkedésforma között csak két ponton érzékelhető különbség. Ez az argumentáció is Sara szájából hangzik el, aki a saját védelmének érdekében tesz distanciát Marwood hajdani házasság nélküli kapcsolata és az ő mostani szökése között, tehát ismét csak elfogult ítéletek szólnak az asszony bűne mellett: „*Ha én eggy Marwood' tapasztalásaival bírtam volna, bizonyosan nem tettem volna a' botlást, melly vele illy alázó paralelbe ejt. 'S ha csakugyan megtettem volna, nem maradtam volna benne tíz évig. Egészen más dolog, tapasztalatlanságból botlani, egészen más ismét, ismerni a' botlást, és benne még is állhatatosan megmaradni.*"[7] Tehát tapasztalatlanságát hozza fel mentségéül, és a házasságon kívüli kapcsolat hosszú időtartamig húzódó voltát kárhoztatja Marwoodban. A dráma első jeleneteiből azonban az derül ki, hogy ő maga sem rohant haza, amikor a megszöktető férfi nem vette feleségül rögtön, hanem már kilenc hete várakoztak egy fogadóban házasság és továbbindulás nélkül. Sara pedig végigsírja ugyan az éjszakát, de még szemrehányásaival sem akarja zaklatni a hőn szeretett férfit. A különbséget tehát verbálisan hangsúlyozza a szerző, de a két nő kísértetiesen hasonló pozícióba kerül a kapcsolat folyamán: mindketten beleszeretnek a férfiba, mindketten feláldozzák érte jó hírüket, becsületüket, és a férfi mindkettőjüknek házasságot ígér. Ennek feltétele egy reménybeli örökség megszerzése, amellyel közös jövőjük egzisztenciális alapját biztosíthatná. A házasság azonban egyik esetben sem realizálódik, az egyik kapcsolat egy törvénytelen gyermekkel és egy elhagyott nővel, a másik pedig az elcsábított nő halálával ér véget. Ezt a hasonlóságot a dráma nyelvi megformáltsága is érzékelteti: „*a' ki az Úrért születését, tekintetét, erkölcsét, nyugalmát feláldozta. Emlékeztetni fogom azon első napra, midőn meglátott, megszeretett, arra az első napra, mellyen én is megláttam, megszerettem az Urat; szerelmének első szemérmetes, bátortalan megvallására, mellyet lábaim előtt teve, viszontszeretetem' első bizonyságára, mellyet belőlem kisajtólt; a' leglelkesültebb nézésekre, a' leghevesb ölelésekre, mellyek azt követték; azon szavas némaságra, midőn munkának-eredt érzékeinkkel másikának legtitkosbb mozdúlatait kikitalálta, epedő szemeinkben a' léleknek legrejtettebb gondolatit olvasta; a' közelítő gyönyör*[8] *reszkető várására, 's részegítő örömeinek édes lankasztásaikra, mellyekben a' boldog teljnek közepette elalélt lélek új boldogságokra szede erőt. Mind ezekre fogom emlékeztetni, édes Mellefont, 's általelem térdeit, 's nem szűnök meg könyörgeni azon eggy adományért, mellyet tőlem meg nem tagadhat, és a' mellyet pirúlás nélkül fogok elfogadhatni.*"[9] Ezek egyaránt lehetnének Sara és Marwood könyörgő szavai. Mivel az „egy adomány" a férfi kezéből nem a házasság, hanem a halál, szóban folytatódik, tudható, hogy történetesen a megunt

[7] KAZINCZY, 2009. 216.
[8] Ismét a német *Wollust* jelenik meg az eredetiben, ezúttal „gyönyör"-ként fordítja Kazinczy. LESSING, 1954. 32.
[9] KAZINCZY, 2009. 186.

szerető szájából hangzanak el. Marwood sem tekinthető azonban hitelesen megszólaló szereplőnek a darab folyamán, hiszen az egyik legfontosabb tulajdonságaként a színlelés körvonalazódik, még saját vallomása szerint is többször vállalja fel kényszerű szerepként a színlelő magatartást. Ez az alapvető különbség: Sara feltétlen őszintesége, színlelni nem tudása és Marwood nyelvi és cselekvő profizmusa a hamisság terén vonja meg az egyetlen igazi erkölcsi különbséget a két nő között, ami az érzékenység értékrendjének tükrében és a mai olvasó szemében is Sara javára billenti a mérleget. Tulajdonképpen ez a tulajdonsága, az álságos cselvetés teszi hitelessé és heroikus kétségbeesés helyett elítélendő erkölcsi tetté a vetélytársnő meggyilkolását. A Marwood–Sara ellenpontozás tehát ellentmondásosan fogalmazódik meg a drámában. Sokkal inkább színszerű, jó színészi alakításnak teret adó megoldásról van szó, mint dramaturgiailag is helytálló szerkesztésről.

Az ártatlan és erényes polgárlány, valamint a romlott, de szerelmében kiszolgáltatott – sőt éppen a szerző által viszonzatlan szerelemmel „bűntetett" – végzetes nő[10] szembeállítása Lessing *Emilia Galotti*jának is fontos dramaturgiai pillére, sokkal határozottabb kontúrokkal, egyértelműbb értékrenddel, mint a *Miss Sara Sampson*ban. Az igazi megformáltságát, mind színpadi, mind drámai lehetőségeinek teljes kiaknázását Schiller Luise Millerének és Lady Milfordjának oppozíciójában lehet tetten érni. Azt a színpadi lehetőséget, hogy a két személyiséget, két értékrendet ütköztesse a szerző, és ezáltal két színésznőnek teremtsen lehetőséget nagyformátumú drámai szerepformálásra, Lessing is kihasználja, sőt Sara konstans értékeivel szemben ugyanúgy a bukott, de büszke nő változó, többregiszterű alakjának a körbejárására teszi a jelenet hangsúlyát. Marwood is egyfajta átalakuláson megy át a Sara-val folytatott dialógus során, mint Lady Milford, de nem a vetélytársi gőgtől az elegáns felül- és felemelkedés felé halad a jelenet íve, hanem ellenkezőleg: az önmaga apológiájával indító nő a tomboló bosszúállásig jut el, amikor látja, hogy fiatal és győztes vetélytársa megveti és elítéli normákat áthágó szerelmét. Sara Marwood sajátjához hasonló vétségével szemben teljesen érzéketlen, sőt anyaságának értékeit is megveti és erkölcsi felsőbbrendűségét hirdeti: *„engem a' Marwoodokkal eggy sorba ne állíts"*.[11] Ez a motiváció az, ami Marwoodot a gyilkosságig juttatja el.

A szerelmes „hős" nem hősies alakja a mű értékrendi bizonytalanságának igazi kulcsa: elcsábította a lányt, megszöktette apjától, majd nem vette feleségül, mert egy bizonytalan örökségre várt. Ilyen indokkal nem vette feleségül a másik nőt sem, és tette törvénytelen származásúvá állítólag hőn szeretett lányát is. Ez az anyagi értékekhez való kötődés nem a szentimentális hősök sajátossága. Fried István szerint: *„Az Emilia Galotti és a Miss Sara Sampson az udvari-nemesi és a nem-nemesi-polgári szemlélet, életlátás, erkölcsi felfogás kibékíthetetlen ellentétére hívta föl a figyelmet, és ebbe a gondolatkörbe illeszkedik bele az érzelmi zűrzavarokat átélt Kazinczy hasonulása a Stella problémaköréhez."*[12] Míg az *Emilia Galotti* valóban ennek az udvari–nemesi értékren-

[10] Nem véletlenül kerüljük a végzet asszonya kifejezést, amely csupán a 19–20. század fordulójának *femme fatale* irodalomban és képzőművészetben egyaránt megtalálható nőtípusára alkalmazható maradéktalanul, majd a filmvásznon nyeri el véglegesen mai közhelyes körvonalait. Lényegesnek tartjuk azonban, hogy a 18. századi európai drámában hódító nőtípus előzménye ennek a későbbi jelenségnek.

[11] KAZINCZY, 2009. 216.

[12] FRIED, 1996. 76.

di összeütközésnek az első jelentős drámai megnyilvánulásaként értékelendő a világirodalomban, addig a *Miss Sara Sampson* nem él ennek az oppozíciónak látványos lehetőségével. Verbálisan sehol sem jelenik meg a szövegben ez az ellentét, nem derül ki, hogy Marwooddal és Mellefont-nal ellentétes-e Sara származása. Sokkal kézenfekvőbb abba a problémakörbe kapcsolni a drámát, amely a társadalmi-politikai krízis privátszférában történő lecsapódásának következményeit regisztrálja, és így a Stella világához hasonlóan magánéleti válsággá transzponálja a társadalmi erővonalak átalakulásának következményeit. Mindkét esetben a házasság intézménye felől jelenik meg ez a társadalmi krízis, de a Lessing-drámában az őszinte szerelem és a család problémája éppen az ellenkező póluson manifesztálódik, és mindkét esetben kudarcra ítélt: Sara szerelmét követve széttöri az apja által felépített családi kereteket, de Marwood törekvése egy hagyományosan felépülő családmodellre ugyancsak bukásra ítéltetik, ugyanakkor az negatív ellenpontja Sara szerelmének.

Lessing Mellefont mindkét szerelmét bemutatja: a jelenlegit és a múltbélit is. Mintha egy ingatag lélekben lezajló szerelmi folyamat két stádiumát testesítené meg a két nőalak, és nem két különböző vonzódást: a szerelem kezdődő, érzelmileg túlhevült időszakáét, majd az elmúlt érzés és a kényszerű kapcsolat megmaradt nyűgét. Ugyan Mellefont azt állítja, hogy Marwood körmönfont módon elbódítja őt, de nem érthető, mivel is, hiszen az asszony őszintén szereti, és vissza akarja szerezni. Hogy mit vesztett Mellefont a Marwood iránti szerelemben, azt is csak a férfi állításából ismerjük: *„ez a' tudásom sokamba került: erszényembe, becsületembe, szerencsémbe."* Ez azonban nem nyer indoklást a darab során: Mellefont úgy nyergel át a Marwood-szerelemből Sara megszöktetésébe, hogy sem társadalmi, sem anyagi helyzete nem változik, érzelmi vesztese a kapcsolatnak pedig nem ő, hanem a nő. Hiteltelennek tűnik személye már a dráma első jeleneteiben is, hiszen az olvasó ugyanúgy nem érti, mint Sara, miért nem vette már feleségül a megszöktetett lányt. Késlekedése, magyarázatai súlytalanok, hogy végül a negyedik felvonás második jelenésében egy monológban lepleződjenek le igazi indokai: fél a házasság kötelékétől. A 18. század hőseit tekintve is férfiatlan magatartás, amint csak magának vallja be, hogy a szerelem örömeit szívesen élvezné, kötelességeit azonban nem akarja vállalni: *„És még is reszketek azon pillantattól, melly őtet örökre, melly őtet a' világ' szeme előtt enyémmé teszi. Azt elhárítani többé nem lehet, mert atyja ellágyúlt, mert kegyébe fogad. – Messzére halasztani sem lészen lehetséges. Késleltetése eddigis sok kínos vádakat vona rám. De voltak légyen bár melly kínosak, tűrhetőbbek voltak mint ez a' bús gondolat, hogy életemnek minden napjaira le leszek lánczolva* […] *Szára Sampson a' kedvesem. Menynyi boldogság van e' szóban. – Szára Sampson a' hitvesem. E' boldogságnak oda van fele, – 's a' másik fele – oda lesz."* Sara sorsa sem lenne tehát más, mint Marwoodé. Mindkét nő érdemtelenre pazarolja a szerelmét. Mellefont azon felismerése Sara halálos ágyánál, hogy *„én öltem-meg. – Nem vagyok e inkább én gyilkosa mint Marwood"*, sokkal hitelesebbnek tűnik, mint a Sir Willamnek, Sara atyjának megbocsátása: *„Ah! inkább gyenge volt mint gonosz."* Ebben a minősítésben felrémlik az *Esztelle* előszavának apológiája a *„nem gonosz, de gyenge vétkes"*-ről. Így Mellefont a Fernandók, Clavigók társává válik. A szentimentális hősöktől tehát távol esik ugyan, de bevonul azoknak a kétes erkölcsiségű drámai karaktereknek a sorába, akik láthatóan a fiatal Kazinczy fordításaiban újra és újra kiemelt szerepet kapnak.

Lessing művei a legkorábbi időszaktól jelen vannak Kazinczy fordítási terveiben. Elsőként a *Miss Sara Sampson*t emlegeti tervei között a *Hadi és Más Nevezetes Történetek* szerkesztőségének írott, 1790. március 8-i levelében: *„Hamletem a' jövő héten sajtó alatt leszsz, 's talám Lesszingnek Miss Sara Sampson-ja is utána fog menni."*[13] Ugyanígy német nyelvű levelében Kovachich Márton Györgynek is beszámol arról, hogy a *Hamlet*et már nyomják, s ezt követi rögvest az ő *Miss Sara Sampson*ja.[14] Július elsején a *Hamlet* mellett már a *Stella* és a *Miss Szara Szampszon* második korrektúrájának címlapját mint *„Kazinczy Ferencz Kül-földi Játszó-szinjének első kötetét"* küldi meg báró Prónay Lászlónak.[15] Ugyanebben a levelében viszont már az *Emilia Galotti*t is említi, a levelezésben itt először. 1791 áprilisában a *„Hamlet, Macbeth, Sztella, Missz Szara Szampszon"* már kész, az *Emilia Galotti*nak *„még híjja van"*,[16] de még 1793 elejére sem készül el.[17] A Hamlet-fordítás egy fennmaradt példányában érdekes bejegyzés látható a Lessing-fordításra vonatkozóan: a címlapon egy autográf dedikációt találunk, a címzett neve ugyan olvashatatlanul ki van kaparva, de a keltezése: *„Regmec, Ápr. 17d. 1793."*, és a kötet végén ugyancsak autográf bejegyzésként: *„A' Munka' Nyomtattatása mindjárt Hamletenn elakadott. – Sztella és Missz Szára Szampszon még ekkoráig sem jöttek-ki. – Regmec, a' 4dik hónapnak 3dikán, 1793. Kazincy."*[18] Még ezév júliusában is a *„készűlnek 's készen vannak rész szerint"* művek között említi mindkét Lessing-drámát Kis Jánosnak.[19]

Kazinczy három Lessing-drámát fordított le, a *Miss Sara Sampson* mellett az *Emilia Galotti*t és a *Barnhelmi Minná*t. A Magyar Tudományos Akadémia Kéziratárában található egy olyan autográf kézirat-kötet, amely a három Lessing-darabot együttesen tartalmazza az alábbi címlappal:[20]

LESSING'
JÁTÉKSZÍNI
MESTERMÍVEI.
EMILIA GALOTTI.
MISS SARA SAMPSON.
MINNA VON BARNHELM.
MDCCCXXX"

Ezt követi még egy címlap, amely azt mutatja, hogy 1830-ban Kazinczy egy új sorozat darabjaként készült kiadni a három drámát:

[13] KAZINCZY, 1891. 45. – Kazinczy Ferenc levele a *Hadi és Más Nevezetes Történetek* szerkesztőségének (Kassa, 1790. március 8.)
[14] *„Mein Hamlet wird gedruckt. Und meine Miss Sara Sampson folgt dem Hamlet gleich nach."* KAZINCZY, 1891. 50. – Kazinczy Ferenc levele Kovachich Márton Györgynek (Kassa, 1790. március 19.)
[15] KAZINCZY, 1891. 82. – Kazinczy Ferenc levele báró Prónay Lászlónak (Regmec, 1790. július 1.)
[16] KAZINCZY, 1891. 185. – Kazinczy Ferenc levele Aranka Györgynek (Regmec, 1791. április 8.)
[17] KAZINCZY, 1891. 286. – Kazinczy Ferenc levele Aranka Györgynek (Regmec, 1793. január 5.)
[18] *Kazintzy Ferentz' Kül-földi Játszó-színje. Első kötet. Hamlet. – Stella. – Missz Szara Szampszon*. Kassán, Ellinger János' Kir. Priv. Könyv-nyomtatónál. 1790. OSzK Kt Oct. Hung. 915.
[19] KAZINCZY, 1891. 298. – Kazinczy Ferenc levele Kis Jánosnak (Regmec, 1793. július 27.)
[20] MTAK Kt K 615.

KAZINCZY FERENCZ'
FORDÍTÁSAI
ÚJ LITERATÚRA.
III. KÖTET.
MDCCCXXX.

A következő lapon található egy bejegyzés, amely arról tanúskodik, hogy Bajza kiadását csak részlegesen fogadja el a szerző, és tovább akar dolgozni a fordításokon: *„Emília Galotti itt áll nyomtatásban, Minna megett. Bajza az olaszokat magyarokká akarta csinálni, 's minthogy ő volt kiadóm, nem ellenzém hogy tegye dolgozásommal a' mit akar. Itt magam adom ki dolgozásomat, 's azt teszem a' mit jónak magam látok. Legyen szabad az olasznak köztünk magyarok közt olasznak maradni. – Az Odoardo a' németnél is Edoard, és mig is Lessing meghagyta rajta az Odoardo nevet, mert a' német Olvasót Olasz világba vitte által. Shakespeárt Wilhelmnek nevezi e a' német vagy Williamnak? Az én szeretett barátomnak, Bajzának igaza lehet, de igazom nekem is van, 's mint én engedtem neki az ő Kiadásában, úgy ő nem veszi rossz neven, ha itt magamat követem inkább, mint őtet. – Miss Sara Sampsont a' Magyar fordító így nevezze e: Szempszon Sára Kisasszony?"* A bejegyzés első mondata nehezen értelmezhető, hiszen a kötet első darabja itt is az *Emilia Galotti*, ahogyan a címlap jelzi, és a *Minna* utána, nem előtte következik, sőt közéjük ékelődik még a *Miss Sara* is. Lehetséges, hogy a darabok szövegét csak a megjegyzés leírása után állítja más sorrendbe és fűzi össze, viszont az *Emilia Galotti* címe után a műfajmegjelölés alatt már érvényteleníti is Kazinczy ezt a kéziratos példányt:
„Mind a' hármat újra dolgoztam 1830. És így ez után nem szabad nyomtatni.
Széphalom Január 11d. 1830.
Kazinczy Ferencz"

Ezt a tisztázatot már nem tartja érvényesnek, de ennek ellenére eléfűzi a már bizonyosan a kiadás után írt kritikáját, hiszen a kiadás július 7-én jelent meg. Tehát a kézirat összefűzése mindenképpen 1830 második felében kellett, hogy történjék. Az időben legkorábbról adatolható fordítás, a *Miss Sara Sampson* a kötet második darabja. Címlapja:

MISSZ
SZÁRA SAMPSON.
SZOMORÚJÁTÉK.[21]

A darabnak van egy közel egykorú másik kézirata is, ugyancsak a Magyar Tudományos Akadémia Kézirattárában,[22] a kötet utolsó oldalán, a dráma vége után egy *„Admittitur"* cenzori bejegyzéssel, melynek keltezése: *„Pestini, 9/12. 841."* Ez a dátum a nyomtatás engedélyezésére vonatkozik és bizonyosan nem a lejegyzés idejére. A fordítás nyelvileg igen hasonló az előzőhöz, bár kevesebbnek tűnik benne a javítás, ezért gondolhatnánk a kötetbe fűzött szöveg tisztázatának, de bizonyos

[21] A *Miss Sara Sampson* szövege megtalálható az említett kézirat 101–209. oldalain, vagyis az 54a–108a lapokon, lásd MTAK Kt K 615. 101–209. (54a–108a)
[22] *Miss Sara Sampson* másik kézirata, amely az 1–118. lapokon csak ezt az egy drámát tartalmazza, címlapján német nyelvű jegyzettel a tipográfiára vonatkozóan, lásd MTAK Kt RUI 4°49. 1–118.

helyeken úgy alakítja a szöveget, mintha a javított szövegből az áthúzott felé kanyarodna vissza, illetve alapvetően más nyelvi megoldásokat is használ. Hasonló munkamódszerrel készült szöveget látunk például a *Titus kegyelmessége* esetében, amikor majdnem egyidőben, mondhatni párhuzamosan keletkezett két szöveg a fogság első időszakában, 1795 nyarán; a két fennmaradt kézirat ott is egykorú, és mégis két hasonló, de nem azonos szövegállapotot mutat.

A darab harmadik kéziratát az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára őrzi.[23] A külön kötött kézirat fóliáns alakú, mind méretére, mind írásképére nézve a '90-es években keletkezett kéziratok jellegzetes tulajdonságait hordozza, viszont külön kötése nem Kazinczytól származik, de még csak nem is az első hagyatéki feldolgozásból: oldalszámozása a címoldalon 57-tel kezdődik és 104-gyel ér véget. A másik, utólagos számozás géppel történt, nem oldalakat, hanem lapokat számol, a címoldalt nem számozza, hanem a szöveg első oldalán 1-gyel kezdődik, majd 23-mal ér véget. A lapszámozás kezdetén fejlécben középen szintén egy 23-as szerepel, ami valószínűleg a teljes lapszámra utal. A kézirat címlapja:

Missz Szára Szampszon.
Lessing után.
Kazinczy Ferencz

A fordító neve valószínűleg Kazinczy kézírásával, de más tintával, utólagos bejegyzésnek tűnik. A szerepeket nem tartalmazza, a címoldal után a dráma szövege kezdődik, és a harmadik felvonás harmadik jelenetének első harmadában mondat közben megszakad. Abból, hogy a kézirat eleje és vége egyaránt csonka, valamint abból a tényből, hogy a darabot a '90-es években Kazinczy már késznek állítja, valószínűsíthető, hogy a kézirat utólagosan csonkult meg, és egy teljes fordítás részlete. Mindamellett ebben a kéziratban sehol, semmilyen keltezés nincs, csak formátuma, grammatikája és nyelvállapota alapján következtethetünk rá, hogy egy 90-es évekbeli változatról van szó. Jellegzetesen mutatják ezt azok a nyelvi megoldások, amelyek az idegen szavak átírásával kapcsolatosak: a *Sir William* használt alakja: *Szer Williám*, *Marwood* helyett *Marwúd*, *Mellefont* helyett *Mellfont*, *Sampson* helyett *Szampszon* áll. Az 1800-as években Kazinczy már nem írja át az idegen szavakat magyaros, hangzáson alapuló ortográfiával. A szöveg oly sok tekintetben különbözik a későbbi változatoktól, hogy míg a két teljes szövegvariáns szinte egyidőben készülhetett, ez a töredék időben jóval megelőzi azokat.

Kazinczyt a *Miss Sara* kezdettől fogva mint színpadra szánt dráma érdekli. Ezt mutatja az az 1790. június 22-i dátummal ellátott, tulajdonképpen a *Hamlet* előszavának tekinthető szöveg, amelyet Kazinczy egy Prónay Lászlónak címzett augusztus 1-jei keltezésű leveléhez mellékelt. Itt a következőképpen sorolja fel a magyar színtársulat számára készülő darabokat: *„PÉTZELI most adá-ki Alzirt, Meropét és Tancrédet; GÖBÖL kész Brútusssal és Caesarral; VITÉZ Clavigóval; FEHÉR majd Britannicust ád; Zayrt, Czidet és egyéb versekben írtt darabokat prósára által önteni, valamint a' ZECHENTER darabjait is eredeti büneiből ki-mosdatni nem vólna nehéz. Én pedig Néked, tiszteltt nagy Hazafi! Nyelvünknek mind indúlatos, mind igen érzékeny betsülője! Hamletet nyújton-bé, utána küldvén*

[23] OSZK Kt Fol. Hung. 142.

nem sokára Stellát Göthéből, Miss Szára Számpszont és Emilia Galottit Lesszingből, Medeát Gotter, és a' Shakespear Macbethjét Bürger után."[24] Ráday Pálnak egy német nyelvű levélben, amely szintén a jövendő magyar színtársulat lehetőségeivel foglalkozik, azt állítja, hogy „vannak színészeink", és felsorolja a fenti darabokat.[25]

A fogság után inkább az *Emilia Galotti* kerül előtérbe, de amikor 1814-ben egyre erőteljesebben körvonalazódik a *Szép Literatúra* sorozat gondolata, újra megjelenik a *Miss Sara* is. Kazinczy első elképzelései szerint három Lessing-mű kerülne be ebbe a sorozatba: a *Miss Sara Sampson*, az *Emilia Galotti* és a *Barnhelmi Minna*. Míg azonban e két utóbbi drámán szinte egyszerre dolgozik, egy kötetbe szánja őket, addig a *Miss Sara Sampson*t nem a Lessing-művekkel kezeli együtt. Döbrentei Gábornak 1814. március 4-én így számol be terveiről: *„Trattner most az én Munkáimat szándékozik kiadni. Talán Báróczyval veszi a' Publicum a' Jelentést. Nagyon sajnálnám ha elakadna a' Munka. Ezen Gyűjteményemre már csak Miss Sara Sampsont, Romeo és Juliát, Lanassát és Hamletet kell 's a' Meszsziást letisztáznom, ledolgoznom. – Míg ezen által nem esem, addig kevés üres órám lesz."*[26] Egy hónap múlva, április 3-án említi újra, ekkor a jövendő szerkesztőnek, Helmeczynek: *„Itt küldöm Trattner Úrnak Munkáimnak 5dik Kötetét (az az Miss Sarat, Ossziant, Boufflerst)."*[27]

Amikor abba a taktikába kezd, hogy a vélhetően nehezebben befogadható művek mellé közönségcsalogatónak népszerűbb műveket illeszt, a *Miss Sara* is ez utóbbi kategóriába kerül: *„Kérni fogom Trattner Urat, hogy ezen első Lieferungra az első és második Kötet mellé ne a' harmadikat, hanem az ötödiket, (Miss Sara, Ossian, Boufflers) tegye; mind azért hogy az 5dik meg fogja győzni a' pór ízlésűeket, hogy nem lesz érthetetlen a' mit adok"*.[28] Látható tehát, hogy a *Miss Sara* nem mozog együtt a másik két lefordított Lessing-művel, az *Emilia Galotti*val és a *Barnhelmi Minná*val. Úgy tervezi, hogy a *Miss Sara* a *Botcsinálta doktor*ral és a *Lanasszá*val fog együtt megjelenni, és az azt követő kötetben lesz a két további Lessing-dráma.[29] Nem a műfaji hasonlóság tereli egymás mellé a darabokat, sőt koncepciójában határozottan az egy köteten belüli sokféleség érvényesül. A *Miss Sara* elválasztásának szándéka a másik két drámától végigkíséri a *Szép Literatúra* megjelenését. Csak akkor kezd újra együtt beszélni a három Lessing-drámáról, amikor azok kimaradnak a kilenckötetes vállalkozásból, és Kazinczy tizenöt kötetre akarja bővíteni a sorozatot: *„Trattner Úr elkészülvén azon IX Köteteimmel, mellyeknek kiadásokra magát az Előfizetőknek 1814. lekötelezte volt, önnmaga szóllíta-meg, hogy eresszteném utánok Klopstocknak Messziását is Három Kötetben, melly, valamint Emília Galotti, Miss Sara Sampson, Barnhelm Minna, Boufflers Levelei, Wielandnak egy Szép Regéje, Rigó Jonathán (Médecin malgré lui) és La Rochefoucault Gnómáji ezen IX Kötetben helyt nem talált. Mert az egész Gyűjtemény ezekből áll, 's fog öszveséggel XV Kötetben, végződni, ha a' Publicum a' nemeslelkű Kiadót előfizetései által segélleni tovább is méltóztatik."*[30]

[24] KAZINCZY, 1891. 85. – Kazinczy Ferenc levele br. Prónay Lászlónak (Regmec, 1790. augusztus 1.)
[25] „[…] *haben wir Acteurs"*. KAZINCZY, 1891. 96. – Kazinczy Ferenc levele Ráday Pálnak (Kassa, 1790. augusztus 15.)
[26] KAZINCZY, 1901. 260. – Kazinczy Ferenc levele Döbrentei Gábornak (Széphalom, 1814. március 4.)
[27] KAZINCZY, 1901. 307. – Kazinczy Ferenc levele Helmeczy Mihálynak (Széphalom, 1814. április 3.)
[28] KAZINCZY, 1901. 343. – Kazinczy Ferenc levele Helmeczy Mihálynak (Széphalom, 1814. április 13.)
[29] KAZINCZY, 1901. 482. – Kazinczy Ferenc levele Helmeczy Mihálynak (Széphalom, 1814. július 27.)
[30] KAZINCZY, 1903. 476. – Kazinczy Ferenc levele Helmeczy Mihálynak (Széphalom, 1816. február 11.)

Ez a terv él még 1817 végén is. December 17-én Rumy Károly Györgynek a Lessingek kiadásáról továbbra is úgy ír, mintha az a közeljövőben megtörténne.[31] Azt tervezi, hogy három „osztályban" jelenteti meg műveit: *Régi Literatúra* (antik auktorok), *Uj Literatúra* (modern szerzők, például Lessing három műve), és *Egyveleg tárgyúak* (leginkább eredeti darabok). Kis Jánosnak[32] és Dessewffy Józsefnek[33] egyaránt ezt írja. A folytatás nem valósul meg, de a Lessing-művek kiadásának terve haláláig elkíséri, életében csak az *Emilia Galotti* lát napvilágot. 1825 októberében is így nyilatkozik: *„Si foetura gregem suppleverit, Emilia Galottit, Missz Szara Szampszont és Minna von Barnhelmet, Lessingnek három remekjét eresztem ki, ezeket-is a' Zsibrik nagy bosszantására, de a' Szemere nagy örömére."*[34]

A darab végül is legkésőbb jelenik meg Kazinczy három Lessing-fordítása közül, 1842-ben, bár Bajza az *Emilia Galotti* után lelkesen kérte el a másik két darabot is: *„Talán még barátimat oda vezérlem, hogy öt hat jó fordítással segélni fognak 's azon esetre a' Tekintetes Úr Mis* [sic!] *Sáráját és Minnáját is előre egész bizodalommal kérem."*[35] Kazinczy pedig örömest dolgozik a szövegeken: *„Emília Galottit újra letisztáztam, most Sara Sampson és Minna von Barnhelm vannak munkában"*,[36] és küldi őket: *„még e holnapban küldöm Bártfay barátunkhoz az Úr' számára Miss Sárát és Minnát is, 's arra kérem az Urat és Stettner barátunkat, hogy mivel ezek, mint Emília is, a' letisztázás alatt a' magok német Originálljokban nem voltak szemeim előtt, vegyék magoknak azt a fáradságot, 's hasonlítsák össze a' fordítást az Originálissal, 's tudassák velem mi kivánja hogy másként adjam."*[37]

Talán az *Emilia Galotti* munkálatai miatt, vagy más okokból, de Bajza az ajánlat elől kihátrál: *„Miss Sárát és Minnát vettem; fogadja értök a' Tekintetes Úr szíves köszönetemet. Azt nem tudtam, hogy a Tekintetes Úr ezeket kiadni szándékozik, 's ha tudám, vakmerő dolog volt volna őket kérnem; 's minekutána most már értésemre esett, arra kérem a' Tekintetes Urat, ne fossza-meg magát tőlök"*,[38] de a mester láthatóan ragaszkodott a két fiatal szerkesztőhöz és munkájukhoz, még némi hízelgéstől sem riadt vissza: *„Az én igen becsült és igen szeretett barátom nékem felette kedves dolgot teve botlásaim' kimutatásával, valamint Fenyéry barátunk* [...] *Bár azt nyerhetném meg e' kettőtől, hogy Miss Sárámat 's Minnámat* [...] *is így vennék bírálásaik alá."*[39]

Mire azonban az első közös vállalkozást, az *Emilia Galotti* kiadását lebonyolítják, már maga Kazinczy kéri vissza a kéziratot,[40] és tovább dolgozik rajta. Egy 1830. de-

[31] *„Im Novemb. U. Xber habe ich Lessings drey Chefs d'oeuvre (Emilia Galotti, Miss Sara und Minna v. Barnhelm, Stücke die ewig leben werden, und mehr werth sind, als alle Sudeleyen des nicht genielosen Vielschreibers Kotzebue) umgearbeitet."* KAZINCZY, 1905. 388. – Kazinczy Ferenc levele Rumy Károly Györgynek (Széphalom, 1817. december 17.)

[32] KAZINCZY, 1905. 396. – Kazinczy Ferenc levele Kis Jánosnak (Széphalom, 1817. december, 15.)

[33] KAZINCZY, 1905. 398. – Kazinczy Ferenc levele Dessewffy Józsefnek (Széphalom, 1817. december 15.)

[34] KAZINCZY, 1909. 440. – Kazinczy Ferenc levele Zádor Györgynek (Ujhely, 1825. október 25.) A levélben emlegetett Zsibrik az ekkorra már Kazinczytól erősen elpártolt Döbrentei Gábor. Erről lásd Váczy János jegyzetét az adott levélhez: KAZINCZY, 1909. 628. Továbbá lásd Zádor György válaszát Kazinczy levelére: KAZINCZY, 1909. 454. – Zádor György levele Kazinczy Ferencnek (Világosvár, 1825. november 7.)

[35] KAZINCZY, 1911. 145. – Bajza József levele Kazinczy Ferencnek (Pest, 1829. november 16.)

[36] KAZINCZY, 1911. 186. – Kazinczy Ferenc levele Toldy Ferencnek (Széphalom, 1829. december 31.)

[37] KAZINCZY, 1911. 194. – Kazinczy Ferenc levele Bajza Józsefnek (Széphalom, 1830. január 22.)

[38] KAZINCZY, 1911. 213–214. – Bajza József levele Kazinczy Ferencnek (Pest, 1830. február 12.)

[39] KAZINCZY, 1911. 244. – Kazinczy Ferenc levele Bajza Józsefnek (Széphalom, 1830. március 15.)

[40] KAZINCZY, 1911. 420. – Kazinczy Ferenc levele Zádor Györgynek (Széphalom, 1830. december 3.)

cember 17-én keltezett, Toldynak írt levélben teljesen elkészültnek mondja a három Lessing-drámát.[41] Ezt tekinthetjük tehát a befejezés időpontjának. Ettől kezdve a dráma már Kazinczytól függetlenül járja saját útját, mind szövegét, mind drámai megjelenését tekintve a változó értékelések bizonytalan útvesztőiben – megítélésében talán új irányjelzőt jelenthet az autentikus szöveg hozzáférhetősége.

Felhasznált irodalom és rövidítések

MTAK Kt Magyar Tudományos Akadémia Kézirattára
OSZK Kt Az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára

FRIED
1996 FRIED István: *Az érzékeny neoklasszicista. Vizsgálódások Kazinczy Ferenc körül*. Sátoraljaújhely–Szeged, Kazinczy Ferenc Társaság, 1996.

JÁNOS-SZATMÁRI
2007 JÁNOS-SZATMÁRI Szabolcs: *Az érzékeny színház. A magyar színjátszás a 18–19. század fordulóján.* Kolozsvár, Erdélyi Múzeumi Egyesület, 2007.

KAZINCZY
1891 KAZINCZY Ferencz: *Kazinczy Ferencz levelezése.* II. kötet. Szerk.: VÁCZY János. Budapest, MTA, 1891. *(Kazinczy Ferencz Összes Művei)*
1901 KAZINCZY Ferencz: *Kazinczy Ferencz levelezése.* XI. kötet. Szerk.: VÁCZY János. Budapest, MTA, 1901. *(Kazinczy Ferencz Összes Művei)*
1903 KAZINCZY Ferencz: *Kazinczy Ferencz levelezése.* XIII. kötet. Szerk.: VÁCZY János. Budapest, MTA, 1903. *(Kazinczy Ferencz Összes Művei)*
1905 KAZINCZY Ferencz: *Kazinczy Ferencz levelezése.* XV. kötet. Szerk.: VÁCZY János. Budapest, MTA, 1905. *(Kazinczy Ferencz Összes Művei)*
1909 KAZINCZY Ferencz: *Kazinczy Ferencz levelezése.* XIX. kötet. Szerk.: VÁCZY János. Budapest, MTA, 1909. *(Kazinczy Ferencz Összes Művei)*
1911 KAZINCZY Ferencz: *Kazinczy Ferencz levelezése.* XXI. kötet. Szerk.: VÁCZY János. Budapest, MTA, 1911. *(Kazinczy Ferencz Összes Művei)*
2009 KAZINCZY Ferenc: *Külföldi Játszószín.* S.a.r.: CZIBULA Katalin – DEMETER Júlia. Debrecen, Egyetemi, 2009.

LESSING
1954 LESSING, Gotthold Ephraim: *Gesammelte Werke. Zweiter Band. Dramen, Dramenfragmente.* Berlin, Aufbau, 1954.

Czibula, Katalin

Ferenc Kazinczy's Translation of *Miss Sarah Sampson* by Lessing

Lessing's *Miss Sara Sampson*, the first example of German domestic tragedy, has become rather a literary curiosity than part of the repertoire of present day theatre. On the other hand, Lessing's other dramas, e.g., *Emilia Galotti*, *Minna von Barnhelm* or *Nathan der Weise* are still considered as the fundamental works of German literature and theatre. According to this

[41] KAZINCZY, 1911. 430. – Kazinczy Ferenc levele Toldy Ferencnek (Széphalom, 1830. december 17.)

paper, *Miss Sara Sampson*'s drop from the canon is caused by the changes that took place in the age: the change in the values and in literary forms representing private sphere, especially that of love and marriage. The second part of the paper deals with the circumstances of the Hungarian translation. The translation was published by József Bajza after Kazinczy's death, but the manuscripts survived show relevant differences compared to the version published; thus, the analysis of the original manuscripts reveal a new, practically unknown, translation for us.

Kurucz György

„Én tehát keszthelyi ember vagyok!"
Kazinczy Ferenc és a helikoni ünnepségek

Keszthely irodalmi találkozóhellyé szervezésének elvi és gyakorlati részleteit gróf Festetics György utasítására Asbóth János, a keszthelyi mezőgazdasági tanintézet, a Georgikon professzora, a gróf birtokainak inspektora dolgozta ki.[1] A latin nyelvű tervezet *Projectum de Heliconis Keszthelyensis institutione* címmel 1816. december 30-án kelt Keszthelyen.[2]

A keszthelyi iskolák által 1804-től elindított nyári ünnepélyeket, amelyeken a diákság pályaműveket, verseket adott elő, illetve a Festetics által alapított keszthelyi zeneiskola növendékei koncerteket adtak, e későbbi ünnepségsorozat előzményének tekinthetjük. Az iskolaalapító keszthelyi gróf pedig kezdettől fogva igyekezett kellő publicitást adni e rendezvényeknek. Ennek egyik példáját adja Berzsenyi Dániel Festetics Györgyhöz intézett 1816. november 15-én kelt levele, amelyben felrója a grófnak, hogy a Georgikon kiadványai német nyelvűek: *„Rumi* [Rumy Károly György, a Georgikon ökonómia professzora – K. Gy.] *megajándékoza engem a Georgikonnak legujabb nyomtatványival. Elhültem – elhaltam látván, hogy azok mind németek! – Én Keszthelyen egy magyar Veimárt ohajtok látni."*[3] Bár közvetlenül más forrá-

[1] Asbóth János (1768–1821) Nemescsón (Vas vármegye) született, evangélikus kisnemesi család sarjaként. 1801-től állt Festetics György, a felsőfokú mezőgazdasági tanintézet, a Georgikon alapítójának alkalmazásában. Asbóth egyébként korábban a göttingeni egyetem hallgatója volt, s doktori értekezését *Commentatio de interpretatione codicis sacri ad communia omnes libros interpretandi revocata* címmel nyújtotta be. A Göttingeni Tudós Társaság 1801. november 11-i ülésén a társaság levelező tagjává választotta. Az előterjesztés Heinrich August Wriesberg professzor nevéhez fűződik, lásd *Archiv der Akademie der Wissenschaften in Göttingen Pers*. 12. No. 38. Festetics életének, tevékenységének elemzését újabb átfogó bibliográfiával lásd a jelen sorok szerzőjétől: Kurucz, 2006b. 1341–1375.

[2] MOL Festetics Lt. P 237 16. cs. VIII. 2. ff. 226–227. *„*[…] *die 12 Febr. festo nativitatis scmae suae Mattis Caes. Regiae et occasione concursus majalis productiones quoque declamatoriae Heliconis celebrentur et solemni hoc utroque tempore illis studiosis cujuscumque classis, quorum elaborationes pro productione dignae reputabuntur pro singulis laboribus qumque florenorum remurationem separatum accipient, illi vero qui occasionibus talibus elaborationes tales productione dignas in pluribus linguis exhibuerint praeter 5 florenorum, paremium adhui dimidium illius ut pote 2 f. 30 xr proinde insimul 7 f. 30xr obtineant."* f. 226v.

[3] Berzsenyi, 1938. 60. Ennek előzményéhez lásd a feltehetően Rumy Károly Györgytől származó rövid tudósítást egy jénai lapban: *„Am 20 und 21 May 1815 hatte der mit den öffentlichen Prüfungen verknüpfte landwirtschaftliche Besuch des Georgikons statt. Der Besuch war sehr zahlreich. Die Zusammenkunft eröffnete der Prof. der Ökonomie Hr Dr. Rumy, mit einer lateinischen Rede, in welcher er die vorzüglichsten Vorfälle, Bezeichnungen und Fortschritte dieser Wirtschafts-Lehranstalt erzählte, und dann die Frage beantwortete, „wie die Besoldungen der ökonomischen Beamten und die Löhne des Landwirtschaftlichen Gesindes, wie auch der Hirten, so einzurichten seyen, dass dieselben mit dem Vortheile des Eigenthümers im Interesse und Verhältnisse stehen"? Diese Rede wird im Druck erscheinen. Der gräfliche festetitschische Güterpräfect, Hr Johann von Asbóth, las eine interessante deutsche Abhandlung über den oedenburger und ruster Weinbau, der*

sokkal nem megerősíthető, de feltételezhetően ez a levél indította a keszthelyi grófot arra, hogy utasítsa Asbóthot a helikoni ünnepségek tervezetének kidolgozására.

Az Asbóth által kidolgozott tervezet - a korábbi georgikoni vizsgákat meghaladva, illetve az egyéb keszthelyi iskolai rendezvényekhez képest - kimondottan a hazai irodalmi élet vezető személyiségeinek részvételével számolt.[4] Az ünnepségsorozat elnevezése szintén figyelemre méltó. Az ókori mitológiai hivatkozás mellett, közvetlen utalásként is értelmezhető Keszthely új Helikonként való bevezetésére a korabeli hazai irodalmi köztudatba. A névválasztás szintén nem lehet véletlen, hiszen Festetics – az egykori szabadkőműves – *Bruder Heliconus*ként volt ismert.[5]

Festetics György életének utolsó nagy jelentőségű mecénás vállalkozásával kapcsolatban az eddigi irodalomtörténeti kutatások egyetértenek abban, hogy a gróf 1819-ben bekövetkezett haláláig megtartott keszthelyi rendezvények mindenekelőtt a nyelvújítási viták során keletkezett konfliktusok feloldásában játszottak kiemelkedő szerepet.[6] Jelen írás a korábbi kutatások kiegészítéseként nemcsak az ünnepségek hátterének, továbbá gyakorlati részleteinek vizsgálatára vállalkozik, hanem a keszthelyi rendezvényeknek Kazinczy Ferenc és a mecénás gróf kapcsolatát befolyásoló szerepéhez is adalékokkal kíván szolgálni.

*

Festetics György és a jakobinus összeesküvést követően hosszú börtönbüntetést szenvedett Kazinczy Ferenc kapcsolatát hosszú időre beárnyékolta Festetics elutasító magatartása, amikor a börtönből szabaduló Kazinczy versfordításait felajánlva a keszthelyi gróf anyagi támogatásáért folyamodott. *„Nagyságodat jövök megkoldúlni"*– írta Kazinczy 1802. december 3-i levelében, ám hiába adta okát annak, hogy miért kénytelen a mecénás hírében álló grófhoz fordulni, hiába említette meg a jogügyi igazgató méltánytalan eljárását, midőn szabadulásakor a fogva tartásának költségeit is rá rótta, Festetics György három héttel később titkárán keresztül, rövid latin nyelvű levélben utasította el Kazinczyt.[7]

gräfliche Ober-Ingenieur, He Johann Seidenschwarz, eine deutsche Abhandlung über das zu erbauende neue Kormagazin des Georgikons mit fagottischen Röhren, und der Prof. der Physik und Veterinärwissenschaften im Georgikon, Hr. Julius Liebbald, eine deutsche Abhandlung über eine permanente Schafpocken-Impfungsanstalt. Hr. Wirtschaftsdirector Joseph von Bartosságh, der ein Diplom zum Assessor des Georgikons ernannt wurde, beantwortete in ungarischer Sprache mehrere der bey dem vorjährigen Maibesuch aufgestellten ökonomischen Fragen. Sämmtliche Abhandlungen werden in der Ährenlese des Georgikons im Druck erscheinen. Drey Zöglinge des Georgikons wurden einer rigorosen Prüfung aus der Ökonomie und deren Hülfswissenschaften unterzogen, und erhielten ökonomische Diplome. Einer derselben Johann Petrovics, las eine Dissertation über den wichtigen Einfluss der Chemie auf die Vervollkommung der Landwirtschaft." Lásd *Intelligenzblatt der Jenaischen Allgemeinen Literatur-Zeitung*, 12. (1815) 50. sz. 393–394.

[4] *„Pro solemnibus diebus quibus productiones habentur invitandi erunt etiam alii viri litterati"* MOL Festetics Lt. P 237 16. cs. VIII. 2. f. 226v.

[5] Festetics György a Zur wahren Eintracht bécsi szabadkőműves páholyban 1778-ban elmondott *Versammlungsrede der R.C. des alten Systems* című beszédének egyik példányát *Br*[uder] *Heliconus*ként szignálta. Ez a példány fellelhető az egykori Festetics családi könyvtár, a mai Helikon Könyvtár állományában.

[6] NÉGYESY, 1925. 37–325.; MERÉNYI, 1979. 588–594.; NÉMETH, 1989. 179–183.; CSÉBY, 1989. 184–188.; CSÉBY, 1998. 9–26.

[7] KAZINCZY, 1901. 515–517.; 534. – Kazinczy Ferenc levele gróf Festetics Györgynek (Regmec, 1802.

Kazinczy sokáig nem tudott megbocsátani, s levelezőtársai számára igen gyakran nyilvánvalóvá tette, hogy a „nagyság" előtt érdemtelenül hódol a közítélet. S amikor egykori rabtársa, Rosty János öngyilkosságáról értesült, Cserey Farkas őrnagynak írott leveléből a keserű harag hangja is kivehető: *„Kitöltvén ott a 3. esztendőket haza jött. Gróf Festetics György – ez a sok Dominiumu ember! – neki 25 forintos bankót adott. Érted ezt, s csudáld a magasztalt nagyságot (…) Nem annyi-e ez mintha én egy ilyen szerencsétlennek 25 fillért adnék?* […] *De félt a nagy ember, hogy megint veszedelemben lesz a kolcsa* [aranykulcs, kamarási jelvény – K. Gy.], *ha olyat vész pártfogása alá, akit a villám megsújtott."*[8] Bármennyire is igazat adhatna a késői olvasó Kazinczy felháborodásának, feltétlenül meg kell említenünk, hogy Rosty már fogsága alatt is terhelt, öngyilkosságra hajlamos ember volt.[9]

Egy Virág Benedekhez írott másik levelében Kazinczy ráadásul fukarnak, s a rangjához képest még feljebb ácsingózó főnemesnek aposztrofálja Festeticset: *„A Herczegi-Mennyel kevélykedő Festetics a maga Embereinek (- a szót nem a megvetés hanem a tisztelet értelmében vedd -) fizetéseket megnyirbálta s Ruminak Monumenta Hungaricájit azért nem engedte magának dedicáltatni; mert nem segéllheti nyomtatását, nekem ugymond ő, a kitrombitált Maecenás, a magyar Literatúra úgy is igen sokba vagyon már. Ha Én a Festetics birtokának ezred részét bírnám, megmutatnám mit tennék, ha herczegmenyem nem lenne is."*[10] A Rumyval történt levélváltása nyomán pedig az is kifejezésre jutott, hogy Kazinczy a grófot mindemellett még különösen nehéz természetűnek is tartotta, mivel – szavai szerint – Asbóth János professzoron kívül *„talán nem volt egyetlen ember, aki jól kijött volna"* a keszthelyi gróffal.[11]

A keszthelyi gróf azonban maga is „villámsújtotta" ember volt, hiszen 1790-ben azért volt kénytelen a katonai rangjáról hosszabb vizsgálati fogság után lemondani, mert tiszttársaival együtt az önálló magyar haderő megteremtésének lehetőségét magában rejtő beadványt készített, s terjesztett a magyar országgyűlés elé.[12] Ráadásul 1797-ben a Zala vármegyei közgyűlésen gróf Althan Mihály főispánnal, Spissich János alispánnal s másokkal együtt a győzelmesen előrenyomuló francia csapatokkal szemben hiábavalónak ítélte a nemesi felkelést. Az utóbb elrendelt vizsgálat nyomán az uralkodó Bécs városából kitiltotta, s kamarási rangjától megfosztotta.[13] Mindezek után érthető, hogy a magyar irodalom, s a hazai agrárszakoktatás támogatása Festeticsnek valóban sok pénzébe került, messze meghaladva a konkrét támogatások összegét, hiszen a kormányzat kegyének, a mecenatúra működéséhez szükséges elnéző jóindulat megnyerésének egyetlen módja volt, ha a félreértett, ám udvarhű alattvaló szerepét eljátssza. Ennek képezte részét a magyar katonai tisztképzés érdekében az 1802. évi országgyűlésen tett 40 000 forintos felajánlása,[14] illetve a Habsburg-dinasztia elhúzódó, Napóleon elleni háborúinak

december 3.), Csapó Imre levele Kazinczy Ferencnek (Keszthely, 1802. december 21.)

[8] KAZINCZY, 1893. 519–520. – Kazinczy Ferenc levele Cserey Farkasnak (Széphalom, 1807. március 12.)

[9] TOLDY, 1987. 162.

[10] KAZINCZY, 1898. 427. – Kazinczy Ferenc levele Virág Benedeknek (Széphalom, 1812. április 29.). Festetics György fia, László gróf, Josephine von Hohenzollern hercegnőt vette feleségül 1811-ben.

[11] *„Ausser Asbóth kam noch vielleicht nicht ein einziger Mann gut mit ihm heraus."* KAZINCZY, 1895. 468. – Kazinczy Ferencnek levele Rumy Károly Györgynek (Keszthely, 1809. július 24.)

[12] A haditörvényszéki eljárás részleteihez lásd Bécs, Kriegsarchiv, HKR Akten 1790/44/420.

[13] A Zala vármegyéhez intézett 3491. sz. királyi leirat 1798. április 12-én kelt.

[14] MÁRKUS, 1901. 281–283. A felajánlás eredményeként került sor a Festetics elleni fent említett

komoly pénzösszegekkel és élelmiszerrel való támogatása. Csupán 1800-ban Festetics muraközi uradalma 12 262 forint készpénzzel, s 16 575 forint értékű takarmány és élelmiszer szállításával járult hozzá a francia háborúk költségeihez.[15] Az összeg jelentőségét akkor érezhetjük igazán, ha figyelembe vesszük, hogy Festetics éves tiszta jövedelme az 1790-es években átlagosan 60 000 forintot tett ki.[16] Mindamellett Festeticsnek azt is tudomásul kellett vennie, hogy a Habsburg kormányzat sokáig nem felejti korábbi politikai megnyilvánulásait, s Kazinczy pontosan akkor fordult hozzá támogatásért, amikor végre nem csekély áldozat árán az udvar viszonya is kezdett megenyhülni irányában.

Természetes módon a dunántúli főnemes és az állandó pénzhiánnyal küszködő, börtönviselt író között látszólag kevés érintkezési pont adódhatott volna. Tény, hogy Kazinczy hosszú éveken át csakis mások elbeszélései alapján alkotott ítéletet Festeticsről, de nem volt kétséges számára, hogy fontos személyiség, akire mindig oda kell figyelni. A katolikus főrend létére Csurgón protestáns gimnáziumot alapító keszthelyi grófra, aki a Georgikon megalapításával a hazai mezőgazdasági szakképzés érdekében is komoly áldozatot vállalt, érthető módon megkülönböztetett figyelemmel tekintett a korabeli magyar nemesi, egyházi értelmiség. Ugyanakkor, az anyagi lehetőségeket nem számítva, Kazinczyról szintén elmondható, hogy megnyilatkozásai folytán sokak figyelmét magára vonta. Miután széphalmi házacskáját felépítette, s komoly anyagi gondokkal küszködve sem mondott le a nyelv és irodalom „csinosításáról", rendkívül kiterjedt levelezésével, illetve nyelvművelő, kritikusi és esztétai tevékenységével – s nem kevésbé az őt ért támadások miatt – neve mindig jelen volt a kor dunántúli költőinek, íróinak beszélgetéseiben, levélváltásaiban. Ezt erősíti meg egy barátjához, gróf Dessewffy Józsefhez írott, 1815-ből származó levele, amelyben részletesebben reflektált a vele szemben szerveződött, eltérő nyelvművelői felfogást valló dunántúli tábor, a „mondolatisták" támadására: *„Esküdt Somogyi Gedeon Tóth-Vázsonyban azt gondolta, hogy én leszek ütve, ha engem szamárra festet, ha Folnesiccsel öszve kever, s ezen szép szándékban Túl a Dunának némelly fijai kezet fogtak a pajzán és szörnyű tudatlan emberrel. Philos. Prof Ruszek javallá a szándékot, toldította, az exemplárokat maga terjesztette, a Gróf Festetics György Ő Exc. Asztalánál maga kiosztatta, – minden Vendég két exemplár munkát kapott, eggyiket a Prof. Ruszek (ki most Keszthelyi Pleb. és ez által Hahotai Apát) Philos. munkáját, és eggyet a Mondolatot, s így azt a gyanút támasztotta, hogy a Mondolatba* dolgozott *is. Annyi bizonyos, hogy* Kéziratban olvasta. – *Én vettem postán a könyvet egy idegentől, kinek nevét sem hallám soha, s képzeled ha nem tettem e fel, hogy a ki nekem ezzel hizelkedve kedveskedik, csak kém talál lenni."*[17]

Nem volt véletlen tehát, hogy Festetics – amint annak egyéb tekintetben oly sokszor adta bizonyságát, hogy nála valóban az érdem számít – anélkül, hogy valójában Kazinczy jelenlétével számolt volna Keszthelyen, a Berzsenyi Dánielhez intézett helikoni meghívó levelében „somogyi Kazinczynak" nevezte a költőt. *„Azért, hogy beteljesedjen a Niklai bölcsnek mondása,* […] *íme Keszthelyen, február 12-*

uralkodói végzések feloldására. MOL Festetics Lt. P 235 109. cs. No. 409 f. 707.

[15] MOL Festetics Lt. P 233 2. cs. f. 12–13.

[16] KURUCZ, 2006a. 551.

[17] KAZINCZY, 1902. 335–336. – Kazinczy Ferenc levele gróf Dessewffy Józsefnek (Széphalom, 1815. december 15.)

én Felséges Uramnak születése napját ülni az ifjúságot Helikonra vezetni akarjuk. De a Helikonra vezető Kalauz nekünk szükséges. Bátorkodunk tehát a somogyi Kazinczyra vetni szemeinket és azon napra való maga megalázására kérni."[18] Berzsenyi minderről részletesen beszámolt széphalmi barátjának, aki bár igencsak neheztelt Festeticsre, de emberileg érthető módon egyáltalán nem volt közömbös számára, hogy mi történik Keszthelyen. Ezzel magyarázható, hogy a sértett mellőzöttség hangján szól az első keszthelyi „Helikon-rendezvény" napján, 1817. február 12-én Berzsenyihez intézett levelében: *„Te tehát ma Keszthelyen vagy az istenek asztalánál* […] *élj szerencséddel kedves barátom, én oda nem mehetek, nem csak mert meg nem hivattatám, hanem azért is, mert oda nem illek."*[19]

Az események lefolyásáról a gróf szándékainak megfelelően Asbóth János tudósításokat küldött a lapoknak, mindenekelőtt a Magyar Kurírnak és a Hazai és Külföldi Tudósításoknak.[20] A tartalom mellett azonban, minthogy a diákok és a keszthelyi professzorok előadásán túlmenően a vendégek is hoztak műveket, elsősorban alkalmi verseket, Festetics az előadók, illetve a legcsekélyebb mértékben közreműködő személyek honoráriumára is figyelmet fordított. Központi birtokigazgatási testülete, a Directio 1817. március 10-i ülésén többek között az alábbi döntéseket hozta: *„A keszthelyi tanuló ifjuság kik az első helikoni productióra legjelesebb munkákat adtak be, s azokat amennyire az idő engedte, declamáltak is* […] *mindegyiknek a designált 5 forintból álló remuneratio, összesen 55 forintok adassanak* […] *A helikoni rendtartásnak systemája szerint Mosner muzsika prof. nak mivel jól producálta magát, nyolcvan forintok, muzsika segédjeinek pedig negyven forintok resolváltatnak a crediti cassából."*[21] Az előkelő vendégek látogatására tekintettel a Georgikon épületeit mindig újrameszelteték, a kastélyban az eltört porcelán készletek darabjait pótolták, s Festetics külön utasítást adott arra nézve is, hogy unokái ruhatárát kitisztítsák, rendbe tegyék. A „helikoni" ünnepségek alkalmából egyébként az uradalmak (keszthelyi, ollári, csáktornyai, csurgói, szentmártoni, szentmiklósi, szentgyörgyi) szegényei számára 1261 forintos támogatás kiosztása felől is rendelkezett.[22]

A tényleges érdemi részletek azonban Kazinczy számára nem a lapokból,[23] hanem a Berzsenyivel és Pálóczi Horváth Ádámmal folytatott levélváltásokból derültek ki. Berzsenyi 1817. február 27-i levele viszont minden várakozását felülmúlhatta, hiszen Keszthelyen róla is folyt a szó, még ha esetleg egyszerre bántóan és elismerően. *„A solemnitás nagy volt, de erről hallgatok, mert Téged a pompás nagy Mise, a Comoedia, Concert, bál* […] *nem interessál* […]. *Rólad sok szó volt, s miattad nékem sok*

[18] KAZINCZY, 1904. 24. – Berzsenyi Dániel levele Kazinczy Ferencnek (Nikla, 1817. január 13.)
[19] KAZINCZY, 1904. 62. – Kazinczy Ferenc levele Berzsenyi Dánielnek (Széphalom, 1817. február 12.)
[20] MOL Festetics Lt. P 274 13. k. 1817. f. 10.
[21] MOL Festetics Lt. P 274 13. k. 1817. f. 33. Festetics az őrség jutalmazásáról sem feledkezett meg: *„Addig is míg múlt február 12kén Ő Felsége születése napján tartott ünneplések és Helikoni gyakorlások alkalmatosságára határozott ajándékok eránt határozást tenni fogok, az itteni katonaság számára, mely azon nap a mise alatt salvékat lőtt, s rész szerint a klastromban, rész szerint a bálnál őrt állott, oly gratificatio resolváltatik, hogy azok közül akik lőttek, mindegyik közlegénynek egy forint, egy egy káplárnak két forint, és a strázsamesternek három forintok adassanak, az őrállóknak, különösen egy egy közlegénynek egy forint, a mellettek volt káplárnak két forint applacidáltatik. Ezen kívül azon puskapornak ára mely az említett salvénál ellövettetett megtéríttessen."* MOL Festetics Lt. P 274 13. k. 1817. f. 19.
[22] MOL Festetics Lt. P 274 13. k. 1817. ff. 33.; 167.
[23] KAZINCZY, 1904. 598–602.

bajom. Kisfaludi gyűlöl és mocskol, s nem a recensióért (ugy mondja), hanem azokért a miket ezeknek s amazoknak firkálsz. Én kérleltem s oltalmaztalak, de egyebet nem nyertem, hanem hogy én reám is meg haragudott, úgy hogy bucsuzatlan hagyott el, pedig egy házban, az az a Grófi udvarban, voltam vele szállva […]. *A Gróf mindenkor nagy tisztelettel emlékezett rólad, csak a te németizmusodat nem szereti. Mondtam, hogy te azzal a nyelvet lágyítani s rövidíteni akarod, de ő csak azt állítá, hogy a németizmus ellen harczolnunk kell, s végre csakugyan meg kellett magamat adni, s biztatám a magyar szívű Grófot, hogy harczolnunk nem szükség, mert eléggé harczol az antipathia, melly e két nyelvben van."*[24] Ugyanezen levél befejező soraiban pedig a dunántúli költő szelíd rábeszéléssel szinte arra kényszeríti Kazinczyt, hogy adja fel sértettségét. „[…] *igen illene néked Keszthelyt meg tekinteni. Tán ezen intézetnek olly igazítást is adhatnál, melly nélkül, meglehet, hogy a czélt egészen eltéveszti. Kisfaludy azt mondá, hogy ő nem philosophus, hanem katona s vagdalkozni szeret. Melly szép volna néked meg mutatni, mint tud a philosophus a vagdalkozóra mosolyogni."*[25]

S a filozófus valóban feledte korábbi keserűségét, midőn az újabb helikoni ünnepségre már meghívást is kapott. A következő évi, 1818. február 12-i ünnepségen azonban a korábbi író vendégek közül csupán Dukai Takács Judit volt jelen. Kazinczy 1818. március 25-én Festeticshez intézett levelében viszont kifejezte reményét, hogy a nyáron eljuthat Keszthelyre, mondván, *„hogy végre ne legyen okom pirulni, hogy soha nem láttam azt a nagy férjfit, akinek emlékezete örök áldásban lesz a Nemzet előtt, s annak mások által is irigylett Alkotásait"*. Költő és író barátjához, Kis János evangélikus szuperintendenshez intézett levelét, amelyhez mellékelte Festeticsnek küldött válaszát, nem csekély elégtételt érezve, így kezdi: *„Én tehát keszthelyi ember vagyok!"*[26]

Az 1818. májusi georgikoni vizsgán már jelen volt Pálóczi Horváth Ádám, Dukai Takács Judit, továbbá Nagyváthy János mezőgazdasági szakíró, maga is alkalmi versek szerzője,[27] Festetics birtokainak korábbi igazgatója, s természetesen ne feledjük, mint egykori szabadkőműves, a társadalmi változásokat sürgető névtelen röpiratok szerzője.[28] Kazinczy ezúttal sem tudott jelen lenni, mert termését elverte a jég, lovai megbetegedtek. Véleménye azonban gyökeresen megváltozott Festeticsről. A keszthelyi gróf iskolaalapításait, a nyelvújítás megfelelő kritikai keretek között történő elfogadtatását, csakúgy mint az abszolutisztikus módszerekkel uralkodó Ferenc császár tervezett látogatásának megszervezését – legalábbis levelezése tanúsága szerint – más színben látta. *„Festetics gyönyörű fényben ragyog már is, ki tett ennyit a nemzet fényéért!"*[29] A tavaszi rendezvényen ugyanakkor szimbolikus eseményre is sor került: Festetics György fát ültetett Kazinczy Ferenc tiszteletére, mint ahogyan korábban fát ültettek az ekkor már több mint tíz éve halott költő, Festetics egykori alkalmazottja, Csokonai Vitéz Mihály emlékére is. Kazinczyt na-

[24] KAZINCZY, 1904. 80. Berzsenyi Dániel levele Kazinczy Ferencnek (Nikla, 1817. február 27.)
[25] KAZINCZY, 1904. 81. Berzsenyi Dániel levele Kazinczy Ferencnek (Nikla, 1817. február 27.)
[26] KAZINCZY, 1904. 538–539. – Kazinczy Ferenc levele Kis Jánosnak (Széphalom, 1818. március 29.)
[27] Nagyváthy János Festetics György fia, László gróf esküvője alkalmából írt „Lakodalmi verse" az Alexandra Antikvárium ritkaságai közt bukkant fel. KURUCZ, 2008. 184–186.
[28] Nagyváthy életéhez lásd VÖRÖS, 1961. 10–31.; 371–408.
[29] KAZINCZY, 1905. 105. – Kazinczy Ferenc levele Pálóczi Horváth Ádámnak (Széphalom, 1818. július 2.)

gyon meghatotta ez a gesztus. Pálóczi Horváth Ádám beszámolója alapján pedig teljes elégtétel lehetett számára, hogy levelét a gróf „nagy örömmel vette", illetve Keszthelyen „nagyon várt" vendég volt.[30]

Az 1819. februári helikoni ünnepekre talán még nagyobb pompával készültek Keszthelyen, de a rendezvényre erősen rányomta bélyegét a gróf betegsége. Festetics betegsége miatt egyébként a korábban tervezett uralkodói látogatás is elmaradt, pedig igen nagy előkészületek történtek, diadalkapukat akartak emelni, kizárólag magyar nyelvű köszöntő versekkel, feliratokkal. Az uralkodó asztalára szánt 1810-es évjáratú somlai borból, s az ugyanezen évből származó georgikoni vörösborból végül is a magyar íróknak, költőknek szolgáltak fel Keszthelyen.[31] Az újabb februári ünnepre azonban Kazinczy ismét hiába készült. 1819. január 3-i Festeticshez intézett levelében szabadkozni kénytelen, bár megküldi alkalmi dicsőítő versét, amelyben „mint sok hős polgára a régi Rómának" jelenik meg a keszthelyi gróf. Kazinczynak ez a műve ma már aligha tekinthető kiemelkedő irodalmi alkotásnak, inkább tiszteletadás a kortársak által – s így Kazinczy által is – ellentmondásosnak, ám példaadónak ítélt mecénás iránt. A vers gondolati súlypontja szerint a megszólított Festetics nem öncélúan, pusztán saját luxusigényei érdekében használja vagyonát, hanem *„azért örülsz a nagy birtok nagy hasznának, hogy a sokból sokat nyújthass a hazának"*.[32] A verset megküldte levelezőtársának és barátjának, gróf Dessewffy Józsefnek is, aki válaszlevelének utolsó mondatában sokatmondóan így foglalta össze véleményét Kazinczynak Festetics irányában megváltozott viszonyáról: *„Festeticsnek sok szépet mondál, neked az esett legjobban, hogy nem kellett füllentened, néki pedig az, hogy te magasztaltad."*[33]

Az utolsó helikoni ünnepre azonban nem február 12-én, hanem február 16-án került sor, mert a gróf babonából nem engedte péntekre tenni az ünnepséget. Ekkor összesen 24 művet olvastak fel, s vitattak meg. Festetics egyébként Kazinczy versét nem engedte felolvastatni, mert túlságosan dicsérőnek találta. Pálóczi Horváth Ádám Kazinczyhoz intézett levelében, amelyben a gróf haláláról is beszámolt, utóbb azt írta, hogy ez a helikoni együttlét hangulatában nem olyan volt, mint a többi. Festetics már szobáját sem tudta elhagyni, s hiányzott az ünnepségek korábbi fő szervezője, Asbóth János is, aki ekkora már távozott Keszthelyről.[34]

*

A helikoni együttlétek irodalomtörténeti jelentőségét vizsgálva feltétlenül megállapíthatjuk, hogy a korlátozott hatókörű, kisebb irodalmi szalonokat meghaladó, idővel országos szintű irodalmi társasélet megteremtésére tett kísérletet Festetics. Az ő jóvoltából Keszthelyen találkoztak a kor elismert, főként dunántúli költői, írói.

[30] KAZINCZY, 1905. 106.; 110. – Pálóczi Horváth Ádám levele Kazinczy Ferencnek (Petrikeresztúr, 1818. július 7.)
[31] MOL Festetics Lt. P 274 14. k. 1818. ff. 61., 63.
[32] KAZINCZY, 1905. 271–274. – Kazinczy Ferenc levelei gróf Festetics Györgynek és Kis Jánosnak (Széphalom, 1819. január 3.)
[33] KAZINCZY, 1905. 276. – Gróf Dessewffy József levele Kazinczy Ferencnek (Kassa, 1819. január 16.)
[34] KAZINCZY, 1905. 349. – Pálóczi Horváth Ádám levele Kazinczy Ferencnek (Petrikeresztúr, 1819. április 10.)

A keszthelyi rendezvények alkalmából született alkalmi versek, írások egy része 1818-ban a gróf anyagi támogatásának köszönhetően meg is jelentek, s ezek az írások ma már fontos kor- és stílusdokumentumnak tekinthetőek.[35]

Mindemellett az sem lehet kétséges, hogy a Kazinczy nélkül lezajlott keszthelyi irodalmi beszélgetések, előadások és viták megrendezését biztosító gróf egész életművének értékelése szegényebb lett volna a széphalmi író levelezése nélkül. Egy olyan korban történt mindez, amelyben Berzsenyi szavaival a „nagyok" a poétát és a nyelvet lenézték, de a „somogyi Kazinczy" ítélete szerint, ha igaz, hogy *„minden cselekedet becsének az idő és a hely az igaz mértéke"*, a művelt mecénás keszthelyi gróf nem pusztán „nagy ember" volt, *„hanem ami még több, jó ember"*.[36]

Felhasznált irodalom és rövidítések

HKR	Hofkriegsrat
Lt.	Levéltár
MOL	Magyar Országos Levéltár
MTA	Magyar Tudományos Akadémia

BERZSENYI

1938 *Berzsenyi Dániel ismeretlen és kiadatlan levelei*. Szerk.: MERÉNYI Oszkár. Budapest, MTA Irodalomtörténeti Bizottság, 1938.

CSÉBY

1989 CSÉBY Géza: Három Helikon. (Adalékok a helikoni ünnepségek történetéhez). *Horizont*, 17. (1989) 3. sz. 184–188.

1998 CSÉBY Géza: A Keszthelyi Helikoni Ünnepségek rövid története 1817–1819-ig. In: *Az ifjúság Helikoni Ünnepségei Keszthelyen.* Szerk.: SZABOLCS András. Nagykanizsa, Czupi, 1998. 9–26.

Helikon

1818 *Helikon*. Keszthely, 1818.

KAZINCZY

1891 KAZINCZY Ferencz: *Kazinczy Ferencz levelezése.* II. kötet. Szerk.: VÁCZY János. Budapest, MTA, 1891. (*Kazinczy Ferencz Összes Művei*)

1893 KAZINCZY Ferencz: *Kazinczy Ferencz levelezése.* IV. kötet. Szerk.: VÁCZY János. Budapest, MTA, 1893. (*Kazinczy Ferencz Összes Művei*)

1895 KAZINCZY Ferencz: *Kazinczy Ferencz levelezése.* VI. kötet. Szerk.: VÁCZY János. Budapest, MTA, 1895. (*Kazinczy Ferencz Összes Művei*)

1898 KAZINCZY Ferencz: *Kazinczy Ferencz levelezése.* IX. kötet. Szerk.: VÁCZY János. Budapest, MTA, 1898. (*Kazinczy Ferencz Összes Művei*)

1902 KAZINCZY Ferencz: *Kazinczy Ferencz levelezése.* XIII. kötet. Szerk.: VÁCZY János. Budapest, MTA, 1902. (*Kazinczy Ferencz Összes Művei*)

1904 KAZINCZY Ferencz: *Kazinczy Ferencz levelezése.* XV. Kötet. Szerk.: VÁCZY János. Budapest, MTA, 1904. (*Kazinczy Ferencz Összes Művei*)

1905 KAZINCZY Ferencz: *Kazinczy Ferencz levelezése.* XVI. kötet. Szerk.: VÁCZY János. Budapest, MTA, 1905. (*Kazinczy Ferencz Összes Művei*)

[35] *Helikon*, 1818.

[36] KAZINCZY, 1904. 80. – Berzsenyi Dániel levele Kazinczy Ferencnek (Nikla, 1817. február 27.)

KURUCZ
2006a KURUCZ György. Adósság, hitel, törlesztés. Festetics György pénzügyi helyzete 1782 és 1818 között. *Századok,* 140. (2006) 3. sz. 539–565.
2006b KURUCZ György: Kényszer és szolgálat. Portrévázlat Festetics Györgyről. *Századok,* 140. (2006) 6. sz. 1341–1375.
2008 KURUCZ György: Gazdaságtörténeti dokumentumok. In: *Új Magyar Athenas. Válogatás az Alexandra Antikvárium kincseiből*. Szerk.: GRÉCZI Emőke – KISS Ferenc. Budapest, Alexandra Antikvárium, 2008. 183–187.

MÁRKUS
1901 *Magyar törvénytár. 1740-1835. évi törvényczikkek*. Szerk.: MÁRKUS Dezső. Ford.: Csiky Kálmán. Budapest, Franklin Társulat, 1901.

MERÉNYI
1979 MERÉNYI Oszkár: Adalékok Berzsenyi Festetics-ciklusának történetéhez. *Irodalomtörténeti Közlemények,* 83. (1979) 5–6. sz. 588–594.

NÉGYESY
1925 NÉGYESY László: Gróf Festetics György a magyar irodalomban. In: *Keszthelyi Helikon*. Szerk.: LAKATOS Vince. Keszthely, 1925. 37–325.

NÉMETH
1989 NÉMETH József: Festetics György és a magyar kultúra. *Horizont,* 17. (1989) 3. sz. 179–183.

TOLDY
1987 TOLDY Ferenc: *Kazinczy Ferenc és kora. Életrajzi emlék 1859–1860*. Budapest, Szépirodalmi, 1987.

VÖRÖS
1961 VÖRÖS Károly: Fejezetek Nagyváthy János életéből. *Agrártörténeti Szemle,* 3. (1961) 1. sz. 10–31.; 3–4. sz. 371–408.

Kurucz, György

Ferenc Kazinczy and the Helicon Festivities

The literary festivities of Keszthely, Transdanubia, West Hungary, have long been considered by Hungarian literary historians as an attempt to organise a regular forum for the foremost contemporary poets and men of letters of Hungary in the second half of the 1810s. The whole agenda of the series of events was instigated by Dániel Berzsenyi through a letter addressed to Count György Festetics envisaging the creation of a literary centre in Keszthely, the centre of Festetics's estates, similar to the one in Weimar, Germany, on a smaller scale, though. Festetics belonged to the educated layer of contemporary higher nobility who had the means and inclination to promote education and national literature and language in an era when the Hungarian language was not even recognized as the official language of the Kingdom of Hungary within the Habsburg Empire. However, Ferenc Kazinczy, a well-known man of letters of his age was highly critical of the count on account of the fact that Festetics had declined to support him on his release from prison for his involvement in the Jacobin plot in

the mid-1790s. Festetics simply did not want to jeopardize his schools by being associated with a former political prisoner as a result of which it had taken years for Kazinczy before he could forgive him. This paper is concerned with the slow process of Kazinczy's changing views of Count Festetics who was a controversial and enigmatic, yet unique patron of Hungary's cultural scene at the turn of the 18th and 19th centuries.

Szilágyi Márton

„... kétezerháromszáznyolcvanhét napig szendvedtem”

A fogság helyzete mint téma Kazinczy Ferenc *Fogságom naplója* című művében[1]

Ha Kazinczy 2387 napos fogságának[2] az életműben megjelenő önéletrajzi jellegű megörökítésére vagyunk kíváncsiak, akkor nem kizárólag a *Fogságom naplója* címen ismeretes prózai művet kell számba vennünk. Igen tanulságosak ugyanis az írás korábbi változatai, s ezek nem csupán a készülés fázisainak dokumentumaiként olvashatók, hanem figyelemre méltó variációkként is. Fried István joggal hívta fel a figyelmet arra, hogy *„ a Fogságom naplója és még inkább a Pályám emlékezete »fikcionáltságá«-ra csak úgy és akkor derülhet(ett volna) fény, ha elvégződött volna a szükséges filológiai munka, nevezetesen a változatok, az előkészületként számba jöhető szövegek gondos egybevetése.”*[3] A *Fogságom naplója* értelmezése[4] valóban csakis azoknak a szövegeknek a kontextusában végezhető el, amelyek tartalmilag vagy genezisük tekintetében ugyanazt az élményanyagot igyekeztek megfogalmazni. Tanulságos végiggondolni, hogy milyen szövegtípusok vagy műfajok keretében kísérletezett Kazinczy ennek a – számára nyilvánvalóan rendkívül fontos és traumatikus – élménynek a feldolgozásával. Ezekhez a korábbi változatokhoz és kísérletekhez mérten lehet ugyanis igazán beszédes az a döntés, amely ennek az 1828-ban lezárt műnek a végső formáját kialakította.

Ha áttekintjük a naplóírásra tett korábbi kísérleteit, akkor – a fogság időszakában készített feljegyzéseket most nem számítva – azt vehetjük észre, hogy Kazinczy első naplóját a fogság utolsó periódusának leírásával indította. Ám ez a szöveg a későbbiektől jelentősen eltér abban, hogy nem terjeszkedik ki a fogság korábbi időszakában átélt élmények visszatekintő összefoglalásáig.[5] Későbbről – bár pontosan ez a kézirat nem datálható – ismerünk olyan kísérletet, amelyben Kazinczy a letartóztatása körülményeivel kezdte az események leírását, s eljutott a budai vizsgálati fogság első napjának az ábrázolásáig – ebben a szövegben már a majdani *Fogságom naplója* kezdete rajzolódik ki.[6] Látunk azonban táblázatszerű összefoglalást is (*Az országlás foglyai 1795-ben*), amely a letartóztatottak és elítéltek névsorát, az őket

[1] Előadásként elhangzott a Magyar Tudományos Akadémia 2009. évi ünnepi Kazinczy-ülésszakán.
[2] Az alábbiakban Kazinczy művét a következő kiadás alapján idézem: Kazinczy, 2000.
[3] Fried, 2009. 141.
[4] Az ezzel kapcsolatos filológiai kérdésekről lásd Fried, 1996. A tanulmány először 1986-ban jelent meg.
[5] Az én naplóm (kézirat), MTAK Kt K 614, 1a–25a. Kritikai kiadása: Kazinczy, 2009. 233–319.
[6] Kazinczy Ferencz' Naplója. – Töredéke egy első dolgozásnak a század' első éveiről (kézirat); MTAK Kt K 610, 121a–130b. Jegyzetekkel közli: Kazinczy, 1987. 162–172.

sújtó ítéletet és egyéb adatszerű információkat tartalmazza, s alapvetően nem narratív karakterű.[7] Felbukkannak kommentárként, glosszaként rögzített szövegegységek is, amelyek az anekdotaszerű műforma irányába lépnek tovább, de jobbára megmaradnak a helyesbítés szándékát hordozó pontosítás keretei között. Ezek a Szirmay Antal latin nyelvű munkájához kapcsolódó magyar nyelvű feljegyzésekben tanulmányozhatók.[8] A kommentárok, glosszák – még ha kéziratban maradtak is – a nyilvánosság számára töredékesen vagy tendenciózus torzításban ismeretes események pontosabb dokumentálásának az igényét mutatják, s voltaképpen a szórványosan, de folyamatosan létrehozott rövidebb feljegyzések egy része is őrzi egy ilyen jellegű indíttatás nyomait.

A *Fogságom naplója* azonban más karakterűnek mutatkozik. Kazinczy itt narratív formát választott, s visszatekintő, emlékező pozícióból, de a naplóforma kereteit imitálva alakított ki egy sajátos szerkezetet. Ráadásul a korábban rögzített élményeket nem csupán átemelte szövegszerűen az előzőekben vázlatosan ismertetett kéziratairól, hanem koncepciózusan rendezte el az anyagot. Figyelemre méltó narratológiai megoldásai leginkább talán az 1795. május 25-i kivégzés megörökítésében mutatkoznak meg. Ennek az eseménynek nem lehetett szemtanúja, ám – miközben félreérthetetlenül jelezte ezt a korlátozottságot – voltaképpen egy poétikai értelemben vett narrátori pozíciót hozott létre a szövegben.[9] A *Fogságom naplója* forráshasználata már csak ezért is tüzetesebb vizsgálatot érdemel. Kazinczy nem csupán saját emlékeire támaszkodott, azokból ugyanis – nézőpontjának kényszerű korlátozottsága miatt – nem alakíthatott volna ki egy olyan, némely ponton szinte panoramatikusnak szánt narratív szerkezetet, amelyre például a kivégzések leírásakor nyilvánvalóan törekedett. Fölhasznált korábbi, a fogság idejéből származó írásos dokumentumokat (saját, töredékes feljegyzéseit, erre az időszakra datálható, elküldött vagy megkapott leveleket), de támaszkodott szóbeli információkra is. Martinovics kivégzésekor utalt például arra, hogy az információinak egyike a kivégzésen jelenlévő, a foglyokat felügyelő Plecz kapitánytól származik,[10] de nyilván fogolytársaitól is szerzett értesüléseket. Mindemellett gyűjtötte az összeesküvésre vonatkozó, egykorú hivatalos közleményeket is.[11] Kazinczy tehát meglehetősen kiterjedt előzetes anyaggyűjtés után alakította ki a *Fogságom naplójá*t. A pontos dokumentálás érdekében ragaszkodott a kronológiához mint vezérelvhez, s ez magyarázza meg a *Fogságom naplója* szerkezetének néhány szembeötlő sajátosságát is.

Látható, hogy a szöveg mennyire erősen exponál terjedelmileg néhány rövidebb időszakot, azaz erőteljes diszkrepancia van az ábrázolt időtartam hossza és a neki szentelt leírás terjedelme között. A Kufsteinből Munkácsra való szállítást tartalmazó szövegrész például hosszabb, mint az egész munkácsi fogság leírása, pedig az előbbi nem egészen két hónap eseményeit foglalja össze (1800. június 30-tól augusztus 25-ig), míg az utóbbi, a munkácsi várfogság majdnem egy évig tartott (1800. augusztus 25-től 1801. június 28-ig). Ez az eljárás természetesen összefügg

[7] Az országlás foglyai (kézirat), MTAK Kt K 632, 9a–11a.
[8] BENDA, 1952. 354–423.
[9] Ennek problémáiról lásd SZILÁGYI, 2008.
[10] Lásd KAZINCZY, 2000. 30.
[11] Kazinczy forráshasználatát egy másik tanulmányomban próbáltam részletesebben áttekinteni, lásd SZILÁGYI, 2009.

az alapul vehető források és információk bőségével vagy szűkösségével is, s a fogság két helyszíne közti utazás jóval változatosabb lehetett, mint az egyszemélyes cellában töltött időszak. A várfogság monotóniája, az ismétlődő napi tevékenységek nem nyújtottak elegendő lejegyeznivaló témát, mindamellett Kazinczy nem tarthatott magánál folyamatosan írószereket, s így nem tudott rendszeresen napi feljegyzéseket vezetni. Jellemző ugyanakkor, hogy a fogság eseményeinek ideje és azok szövegszerűen megfogalmazott terjedelme közötti aránytalanságokra Kazinczy egyszer sem reflektált, miközben az írószerek hiányát vagy a rövid feljegyzések készítésének megakadályozását nem hagyta említetlenül, s ezeket mint a hitelességet korlátozó körülményeket hozta szóba.[12] Ez is arra mutat, hogy mennyire az emlékezet (s ezzel együtt természetesen a felejtés) működése határozta meg a szöveg tartalmát, s ennek következtében egy olyan mű jött létre, amely a szituációhoz kötött s már akkor jelentőséggel felruházott események kiemelése révén szelektálhatott az élmények között, majd pedig ezt egy tudatos és átgondolt retorikai stratégia mentén értelmezte át.[13] Erre csupán egyetlen, aprócska példát említenék. 1800. augusztus 21-ről a következő történetet olvashatjuk a *Fogságom naplójá*ban:

„E napra jegyzésemben e két nevet lelem: Rékey, Barta; s gyalázattal vallom meg vétkemet, hogy egy nagyon széplelkű ember nevét egészen elfelejtém. – Egy szegénysorsú nemesember hozzám vonakodék.

– Uram, én szegény ember vagyok, s neked nincs szükséged az én pénzemre. De ki tudja, melly bajba jöhetsz; kérlek, vedd a két forintot – s kezembe ada két húszast. Megcsókolám az embert.

– Uram – mondám –, ezt a pénzt soha el nem költöm. Örömmel, sőt kevélykedve fogadom el az úr alamizsnáját. Engedje Isten, hogy ha kiszabadúlok, megérdemelhessem.

Érdemtelen valék jóságára; nem tudom, Rékey vala-e, vagy Barta; és neki a szép tettet soha meg nem köszöntem. Most (auguszt. 27-én 1828.) akadok régen nem illetett papirosaimban e jegyzésemre."[14] Az itt emlegetett forrás, a „régen nem illetett" papír pontosan azonosítható, hiszen a *Rövid jegyzések* címet viselő egykori feljegyzésről van szó, amelyben az adott napra a következő beírást találjuk: *„[Augusztus] 21. Orvossággal éltem. Rékey, Barta."*[15]

[12] Mint például az 1795. június 11-i bejegyzésben: *„Én papirost hozaték, és tintát, s reggeli három olta késő estig szüntelen dolgoztam. Bár mindjárt akkor írtam volna meg szenvedésünk históriáját. Mint örvendek most, hogy csak rövid jegyzéseimet is bírom."* Vagy az 1799. június 22-iben: *„Mindezt úgy amint itt áll, régi papirosaimból. – Aubert csak azt sem engedé meg, hogy tudhassuk a helyek neveit. Így történt, hogy jegyzéseimben hézagok vagynak."* KAZINCZY, 2000. 40; 73.

[13] Persze erre a szerkesztésmódra találhatott szépirodalmi példát is: az általa fordított Sterne-mű, a *Sentimental Journey* hasonlóképpen kezeli az események, élmények kiemelését, azaz ott sincs arányosság a terjedelem és az időtartam között. Erre az összefüggésre Szegedy-Maszák Mihály figyelmeztetett; ezt ezúton is köszönöm. Sterne lehetséges hatását Fest Sándor elsősorban Kazinczy kései útleírásaiban vélte felfedezni *(Magyarországi utak*, *Erdélyi levelek)*, lásd FEST, 2000. 373–374. Lásd még HARTVIG, 2000. 101–103. Mindazonáltal a Kazinczytól már az 1790-es években – közvetítő nyelvből – megismert Sterne-re a *Fogságom naplójá*ban sehol sincs explicit utalás, mint ahogy más irodalmi előképre sem, s a mű hangneme és szerkesztésmódja is jelentősen eltér az útleírásokétól. A *Fogságom naplója* – a felhasznált írói eszközöknek köszönhetően – következetesen a dokumentálás illúzióját kelti az olvasóban.

[14] KAZINCZY, 2000. 110.

[15] Rövid jegyzések (kézirat), MTAK Kt K 632. A két név egyébként utólagos betoldásnak látszik.

A *Fogságom naplója* önmaga keletkezésére visszautaló megjegyzése azonban nem csupán Kazinczy forráshasználata szempontjából tanulságos, hanem láthatóvá teheti a szöveg kidolgozásakor működő emlékező mechanizmus logikáját is. Kazinczy számára a másnak értelmezhetetlen, személyes bejegyzés elegendő arra, hogy novellisztikusan felidézzen egy olyan találkozást, amely számára igen emlékezetes lehetett – hiszen az emlékezés mechanizmusának törvényszerűségei miatt a nagy időbeli távlatból felidézhető emlékeink közül csak azokat tudjuk eseményekként értelmezni, amiknek már akkor is valamiféle jelentőséget tulajdonítottunk. Kazinczy nyilván az önzetlen emberi segítőkészség példázataként értelmezte ezt az esetet, legalábbis a *Fogságom naplója* szövegébe így illesztette bele, ráadásul a dialogikus szerkesztés révén a beszélgetőtárs jellemzését is megvalósította. Eközben éppen a részvét emberi példáját megtestesítő személy neve volt számára felidézhetetlen, s a bejegyzés sajátosságai, a két név egymás melletti szerepeltetése miatt azonosíthatatlan. Ez aligha véletlen. A *Fogságom naplójá*ban számos példa van arra, hogy a Kazinczy számára valamiféle jelentőséggel vagy ismertséggel bíró nevek nem merültek feledésbe (például ha az illetővel valami rokonsági kapcsolat vagy közös ismeretségi kör mutatható ki, vagy ha az illető foglalkozása, tevékenysége révén markánsan meghatározható) – ám ez alkalommal egyik feljegyzett vezetéknév sem látszott Kazinczyban semmi ilyenféle asszociációt ébreszteni. A megírt szituáció mindazonáltal rendkívül elevennek látszik, noha a beszéltetés eszközét alkalmazó szövegrész hitelessége inkább tartalminak tekinthető, s nem szó szerintinek. Kazinczy azonban a memoár megalkotásának poétikai szándéka miatt nem mondott le arról, hogy ezt a megelevenítő írói eszközt alkalmazza. Ebből a szempontból egyébként igen tanulságos, hogy míg a *Fogságom naplójá*ban számos helyen alkalmaz hasonló eljárást, nemcsak magyar, hanem latin vagy német párbeszédeket is beépítve a szövegbe, addig a *Rövid jegyzések*ben egyáltalán nem rögzített dialógusokat vagy egyéb kijelentéseket. Az egykori bejegyzések – nyilván szükségképpen rövid – egységei csupán az adatok (helységek és személyek nevei, ehhez kapcsolódó apróbb, a kívülálló számára nem egyértelműen felfejthető utalások) rögzítésére vállalkoztak, amelyek legföljebb múltat felidéző funkciót tölthettek be. A többi, hasonló szöveghelyhez képest Kazinczy naplójának ez a passzusa azért igen érdekes, mert az író ezen a ponton beismeri memóriája csődjét, azaz szinte színre viszi az emlékezés folyamatát, az emlék dokumentálásának szándéka és poétikai érdekű alakításának igénye közt feszülő dichotómiát.

Innen válik érthetővé az is, hogy Kazinczy miképpen kezeli azokat az élményeket, amelyeknek a megörökítését fontosnak tartja ugyan, ám – nyilván az utólagos, emlékezetből történő felelevenítés miatt – nem tudja őket kellően pontosan felidézni. Ezek az élménytöredékek anekdotaként épülnek be a szövegbe, olyan kisepikai formában, amely Kazinczy számára egyébként sokkal fontosabb műfaj volt, mint azt az irodalomtörténeti szakirodalom számon tartja.[16] A csupán helyszínhez, de időponthoz nem kötődő anekdoták az adott várbörtönről szóló szövegrész végére kerülnek, hiszen az egyértelmű lokalizálás valamiféle elhatároló szerepű datálást is magába foglal – Kazinczy azt ugyanis pontosan tudja, mikortól

[16] Ezt jelzi, hogy az anekdotáról szóló, két fontos tanulmány egyike sem számol Kazinczyval, s nem is említi életművét: ALEXA, 1983.; THOMKA, 1986.

s meddig tartózkodott fogsága különböző helyszínein. Ez a magyarázata annak, hogy a brünni időszak lezárásaképpen olvashatjuk a külön címmel is megjelölt *„Filangieri munkája"* című passzust, amelynek már első két mondata világossá teszi, hogy Kazinczy nem tudja pontosan datálni az eseményt.[17] Feltűnő azonban, hogy a közvetlenül ez előtt szereplő másik, hasonló jellegű szövegegység, *„A magyar ökör"* című pontosan megjelöli az alapjául szolgáló esemény időpontját[18] – ez esetben tehát feltehetőleg a retorikai, poétikai célhoz igazodott az élmény beillesztésének a szándéka, az imagológiai tartalmakat hordozó szembeállításra épülő anekdota formaelve vezethetett oda, hogy ez a szövegrész a kronológiai elvű narrációtól elkülönítve lett része a *Fogságom naplójá*nak. Az anekdotikusságnak a naplószerű dokumentálást bizonyos pontokon átmetsző jelenléte – ahogy ennek a két kisebb szövegrésznek az egymás mellé kerülése is mutatja – nem elhanyagolható eleme a *Fogságom naplójá*nak. S ezt azért is érdemes hangsúlyozni, mert a mű befejezésének a funkciója is itt ragadható meg. A *Fogságom naplója* ugyanis nem a szabadulás heroizált és az emlékező pozíció révén a jövőbe (azaz a szöveg létrehozásának jelenidejébe) is mutató értékelésével zárul le, noha erre meglenne a lehetőség, ha a következő mondatot hagyná meg Kazinczy zárómondatnak: *„– Kisasszony – mondám – kétezerháromszáznyolcvanhét napig szenvedtem; érdemlem, hogy valaha szerencsés legyek, emlékezni fogok a jövendölésről, s óhajtom, hogy prófétámat áldhassam."*[19] Kazinczy azonban beilleszt ezután egy anekdotikus történetet arról, hogy miképpen szeretett bele egy munkácsi szépségbe, s hogyan udvarolt neki kicsempészett szerelmeslevelekkel. S bár ez a szövegegység nem mutat annyira lekerekített, zárt formát, mint az előbb idézett két, Brünnhöz kapcsolódó anekdotája, a szerkezet hasonlónak mutatkozik. Mindez persze felfogható a szabadulás eufóriájának lehetséges patetizmusát ironizáló írói gesztusként, ám talán helyesebb következtetésekre jutunk, ha itt is az anekdotikus szerkesztés korábban már határozottan – s nem a lezárás szerepében – felbukkanó mozzanatát azonosítjuk. Annál is inkább, mert Kazinczy végülis a *Fogságom naplójá*ból kihagyta azt a mozzanatot, amelyet korai naplójában még megörökített, s amely a leginkább alkalmas lehetett volna deheroizáló tartalmakat hordozni. A naplóból ugyanis megtudhatjuk, hogy Kazinczy szabad élete első napján a szintén ekkor szabaduló Szmethanoviccsal együtt rögtön Trautelnál *„hált"*.[20] Ez az információ jelentősen átértelmezi a *Fogságom naplója* végén szereplő utalást, miszerint Trautel *„hetéra"* volt,[21] s arra utal, hogy a kapcsolat nem lehetett olyan plátói, mint amilyennek a szöveg alapján esetleg gondolnánk. Arról nem is beszélve, hogy a napló azon része, amely ezt az ott hálást megörökíti, éppen a fogságból kiszabaduló egykori államfogoly, Laczkovics László, illetve Kazinczy két férfirokona – akik azért jöttek, hogy meglátogassák őt – szexuális természetű kalandozásait foglalja össze, s ezzel igencsak gyanús kontextusba vonja az önma-

[17] *„Gubern*[iális] *tanácsos Schröter úr egyszersmind könyvek revizora volt. 1799 hozzám jő:* […]" KAZINCZY, 2000. 71.

[18] *„Direktor Schramek 1798 május 14. hozzám jöve:* […]" KAZINCZY, 2000. 69.

[19] KAZINCZY, 2000. 122. A fogság teljes időtartamának napra lebontott idejét Kazinczy nem csupán a *Fogságom naplójá*ban örökítette meg, hanem ugyanez a szám már egy 1807-ben elkészült jegyzetében is szerepel: N. N. 1869. Jegyzetekkel közli: KAZINCZY, 1987. 176–177.

[20] KAZINCZY, 2009. 239.

[21] *„Trautel egy gyönyörű húsos blondine volt; de nem egyéb, mint egy férjhez menni nagyon vágyó hetérácska, a hetérák nemesb classisából."* KAZINCZY, 2000. 122.

gában esetleg még ártatlannak is tűnő utalást. A vonatkozó szövegrész ugyanis így szól: *„29dben elhagyám Munkácsot Szmethanovicsot elhozván. Laczkovics még ott maradt, Szuli után várakozván, ki ételeinket hordotta-fel, 's farsangban eggy vén Kőmíveshez ment férjhez. Szuli Máramarosba ment vala kevés nappal azelőtt hogy kiszabadúlánk, 's L. méltónak tartá bevárni, 's értte küldött. Ezen vadságát azzal hozá helyre, hogy azt a' Molnárleányt, kit fogsága előtt háromszor teve anyává, gyermekei életben lévén, elvette. – Éjtszakára Pálóczra értünk. Gr. Barkóczy János nem vala ott, és így a' fogadóban háltunk. – Ungváron meglátogatánk a' Püspököt 's a' szép Kelcznét, Ibrányi Therézt, kinél a' két Öcsém eggy német Tisztet az Asszonynak öszve nyalásai által halálra kínzott."*[22]

A *Fogságom naplója* és a korábbi napló szövegeinek egymásra vetítéséből kirajzolódó, imént vázolt szövegszerkesztési eljárás azért lehet sokatmondó, mert azt mutatja, hogy Kazinczy a *Fogságom naplója* szerkezetének kialakításakor – a korábbi, más célú szövegeiben még szereplő történetelemek kihagyásával vagy átszerkesztésével – aligha törekedett ironikus távolságtartásra, bár a hitelesség és a minél pontosabb dokumentálás szándéka mintha néha már erre utalna. Ilyenformán az sem valószínű, hogy a *Fogságom naplója* zárómondataiban egy speciális esztétikai értékkel felruházható, pompás nyitott befejezést kell látnunk – bár egy ilyen befogadói tapasztalatot sincs okunk s jogunk illetéktelennek nyilvánítani –, hanem inkább egy, a mű egészében megragadható, a naplóformát az anekdotikus szerkesztéssel ötvöző írói eljárás aktuális alkalmazásáról van szó.

Kazinczy a *Fogságom naplójá*ban kettős mércének akart megfelelni: egyfelől a számára ismeretes igazságot akarta elmondani, mintegy saját személyes hitelét felhasználva megalkotni a per és a fogság „igazi" történetét, másfelől azonban a morális példaadás szándéka is vezette annak bemutatásában, miképpen reagál a szellem embere, az európai kultúrán iskolázódott szuverén egyéniség a méltatlan és embertelen körülményekre. Ez utóbbi szándéktól egyébként aligha független, hogy Kazinczyt a fogságról szóló beszámolók egyetlen részében sem érdekelte az ellene indított per igazságos vagy igazságtalan mivolta, saját ártatlanságának bizonyítása – ezért nem tudunk meg voltaképpen semmit Kazinczy különböző időszakokban keletkezett szövegeiből magáról az összeesküvésről. A pontosságra törekvés ilyenformán nem az önigazolás stratégiájának rendelődött alá, s ezért értékelődhetett fel a személyes emlékezetbe mélyen beívódott eseményeknek a rögzítése, még akkor is, ha ezeket egykorú feljegyzésekkel nem lehetett dokumentálni. Hiszen Kazinczy számára a *Fogságom naplójá*hoz ebben az értelemben szervesen hozzátartozott az is, amivé ő a fogság révén vált, s az ilyenformán egységessé kiépülő személyiség reakciói visszamenőleg is hitelesítették az egykori magatartásforma rendületlennek láttatott, sztoikus erkölcsi alapelveit. Ennek a szándéknak a megvalósításához pedig úgy vélt eljutni az író, hogy szinte párhuzamosan alkalmazott két forráshasználati metódust: az egykori feljegyzéseiben szereplő adatok változatlan beépítését egyfelől, a csak az emlékezetében megőrződött események tudatosan novellisztikussá formált megalkotását másfelől. Ezeken az alapokon épült föl aztán a kronológiai elvű, naplószerkezetű műforma, amelyet az anekdotikus kisepikai egységek gazdagítottak. A szöveg poétikai újítása tehát éppúgy szembeötlő, mintha a mű forrásértékét tennénk mérlegre.[23]

[22] KAZINCZY, 2009. 240.

[23] Ez a dolgozat a *Fogságom naplója* kritikai kiadásának tapasztalatából nőtt ki, s ilyenformán sokat köszönhet a szöveg textológiai feldolgozását végző Hegedűs Béla munkájának is. A kritikai

Felhasznált irodalom és rövidítések

MTAK Kt – Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattára

ALEXA
1983 ALEXA Károly: Anekdota, magyar anekdota. In: *Tanulmányok a XIX. század második feléről*. Szerk.: MEZEI József. Budapest, ELTE BTK, 1983. 5–85.

BENDA
1952 *A magyar jakobinusok iratai.* III. kötet. Kiad.: BENDA Kálmán. Budapest, Akadémiai, 1952.

FEST
2000 FEST Sándor: Angol irodalmi hatások hazánkban Széchenyi István fellépéséig (1917). In: *Skóciai Szent Margittól a walesi bárdokig. Magyar-angol történeti és irodalmi kapcsolatok*. Szerk.: CZIGÁNY Lóránt – KOROMPAY H. János. Budapest, Universitas, 2000, 302–375.

FRIED
1996 FRIED István: A „Fogságom naplója" regénye. In: FRIED István: *Az érzékeny neoklasszicista. Vizsgálódások Kazinczy Ferenc körül*. Sátoraljaújhely – Szeged, Kazinczy Ferenc Társaság, 1996. 129–145.
2009 FRIED István: Kazinczy Ferencről – mai szemmel. In: FRIED István: *„Aki napjait a szépnek szentelé…", Fejezetek Kazinczy Ferenc pályaképéből és utókora emlékezetéből*. Sátoraljaújhely – Szeged, Kazinczy Ferenc Társaság, 2009. 135–147.

HARTVIG
2000 HARTVIG Gabriella: *Laurence Sterne Magyarországon 1790–1860*. Budapest, Argumentum, 2000.

KAZINCZY
1987 KAZINCZY Ferenc: *Az én életem*. Szerk.: SZILÁGYI Ferenc. Budapest, Magvető, 1987. (*Nemzet és emlékezet*)
2000 KAZINCZY Ferenc: *Fogságom naplója.* A szöveget gondozta és a jegyzeteket írta: SZILÁGYI Márton. Budapest, Osiris, 2000.
2009 KAZINCZY Ferenc: *Pályám emlékezete*. Debrecen, Debreceni Egyetemi, 2009. *(Kazinczy Ferenc művei. Első osztály. Eredeti művek. Kritikai kiadás*)

N. N.
1869 N. N.: Adalék a Martinovics-pörhöz VI. Kazinczy Ferencz jegyzete 1807-ből. *Vasárnapi Ujság,* 16. (1869. május 26.) 20. sz. 267.

SZILÁGYI
2008 SZILÁGYI Márton: A Fogságom naplója mint szöveg és mint forrás. *Korunk*, 19. (2008) 5. sz. 97–104.
2009 SZILÁGYI Márton: Párhuzamos börtöntörténetek. Kazinczy Ferenc és Andreas Riedel. In: *Leleplezett mellszobor. Nyomozások Kazinczy birtokán*. Szerk.: CZIFRA Mariann. Budapest, Gondolat, 2009. 43–81.

THOMKA
1986 THOMKA Beáta: *A pillanat formái. A rövidtörténet szerkezete és műfaja.* Újvidék, Forum, 1986.

kiadáshoz munkálatai az MTA – DE Klasszikus Magyar Irodalmi Textológiai Kutatócsoport (2006 TKI207; témavezető: Bitskey István) keretében és támogatásával folynak.

Szilágyi, Márton

The State of Captivity as a Subject in *A Diary of My Captivity* by Ferenc Kazinczy

In 1828 Ferenc Kazinczy finished his work entitled *A Diary of My Captivity* in recalling the story of his 2387 days of his imprisonment starting from 1794. As he had previously reviewed the most difficult period of his life in several structurally different and fragmented manuscripts, he, this time, chose a narrative form and formulated a peculiar sort of literature, albeit from a point of retrospection and remembrance, yet imitating the frames of writing a diary. Kazinczy wanted to fit to twofold expectations in his *A Diary of My Captivity*. On the one hand, he wanted to tell the truth, as he saw it relating the 'true' story of the trial and the captivity by calling his own credence to testify it. On the other hand, he wanted to set a moral example showing how a men of spirit, a sovereign individual educated in the ways of European culture responds to unworthy and inhuman conditions. Hardly it is without reference to this intent of his, that he, in the whole time of dealing with the subject, was not interested in the justness or unjustness of the trial against him, nor in proving his own innocence. Consequently, the description of human attitudes necessary for coping with the state of captivity came to the front, and these roles were emphatically formed on the basis of antique standards. Kazinczy, while writing a memoir, also the practised the methods of fiction-writing and editing. This is displayed in the way he integrated certain forms of short epic and anecdotes into his text. For this reason, *A Diary of My Captivity* has a dual character. From one point of view it is the most important source for the trials and jail conditions of the Hungarian Jacobin conspiracy (Martinovics-conspiracy), then again it is an innovative work of poetry.

Krász Lilla

„Miképpen kellessék az egészséget őrizni és becsülni"

Kazinczy Ferenc és orvos barátai

Medikalizáció, szakosodás és szakszerűsödés; kiépülő közegészségügyi és szociális intézményi háló; klinikai medicina, s benne a betegágy melletti oktatás beépülése az egyetemi *curriculum*okba; új sebészeti és szülészeti eljárások; himlőoltás mint az első aktív immunizálás megjelenése – ezek azok az új jelenségek, amelyek Kazinczy korának európai és benne a magyarországi medicináját meghatározták. Az orvostudományban valójában már a reneszánsz kora óta jelen volt a kísérletekkel igazolt ismeretek rendszerezésére, gyakorlati alkalmazására való törekvés, a struktúra és a funkció egységének hirdetése különösen az experimentális élettan megalapozásában. Ezen a területen a 18. század nem hozott annyi változást, mint az előző két évszázad, sokkal inkább elmélyítette a *filantrópia*, a személyi és kollektív *higiéne*, a – jelen tanulmány fő címében is jelzett – *prevenció* gondolatát, rendszerezte az addigi elméleti és gyakorlati ismereteket.

A 18. században divatos betegségkoncepciók tekintetében addig soha nem tapasztalt bőség, s ezzel együtt rendkívül megosztott, eklektikus kép rajzolódik ki. A század nagy orvosi iskoláira egyrészt az antik hagyományok ápolása és a pontos betegmegfigyelés, a tünettan és az orvosi gyakorlat, minden elméleti spekuláció elutasítása (az angol Thomas Sydenham, a holland Hermann Boerhaave), vagy a misztikus-mágikus elméleti rendszerekhez való ragaszkodás (a hallei egyetemen egymással vitatkozó két német tudós, Georg Ernst Stahl és Friedrich Hoffmann), illetve a spirituális, az életerőt hangsúlyozó úgynevezett *vitalisztikus tanok* (a svájci Albrecht von Haller, a skót John Brown, a német Christian Wilhelm Hufeland), vagy ezekkel ellentétben – Descartes nyomán – az élettani funkciók mechanikus magyarázata (a francia La Mettrie) volt jellemző. A század második felének nagy természettudományos kutatásai – különösen a mechanika, az elektromosság és a gáztörvények terén elért új ismeretek – paradox módon nem az orvosi gyakorlatot, hanem a klinikai tapasztalattal és kísérletekkel alá nem támasztott spekulatív-elméleti medicina virágzását (például Franz Anton Mesmer állati delejességről szóló teóriája) segítették. Ezt a teóriákban oly gazdag századot a Schelling természetfilozófiáján alapuló romantikus medicina, valamint a paracelsusi hagyományokra támaszkodó homeopátia zárják le.[1]

Gyógymódok tekintetében e század ugyanakkor tele volt ókori szerzőkre hivatkozó orvosok sematikus, hatástalan vagy egyenesen káros terápiás eljárásaival, a hippokratész-galénoszi medicina „nedvürítő" módszereivel. Miközben a tanult,

[1] Vö. Nemes, 2008. 145–180. passim.; Rothschuh, 1978. passim.; Porter, 2003. 246–306.

akadémikus orvosdoktorok ádáz küzdelmet folytattak és szankcionálták a képzetlen, tapasztalati úton működő, kuruzslóknak tekintett gyógyítókat, ők is – hasonlóan lenézett kollégáikhoz – többnyire köptettek, hánytattak, beosztott sebészeikkel klistélyoztattak, eret vágattak.

Az orvosképzés területén a 17. század közepéig a természetrajzi *(Historia Naturalis)* alapokra építő, többé-kevésbé gyakorlatorientált orvoslás tekintetében a vezető szerep a Padova és Bologna egyetemein működő orvosi fakultásoknak jutott. A harmincéves háborút követő időszakban azután az itáliai egyetemektől ezt a vezető szerepet a holland univerzitások, Franeker, Utrecht, Leiden vették át. A német egyetemek csak a 18. században kezdtek felzárkózni a kontinens vezető orvosi fakultásai mellé. E tekintetben az irányadó az 1694-ben alapított hallei egyetem volt. Az egyetemi orvosképzés modernizációjában a 17. századtól végbement súlyponteltolódásoknak köszönhetően a magyarországi protestáns peregrinusok a 18. század első felétől mindinkább a német egyetemek felé kezdtek orientálódni orvosi oklevél megszerzésének vagy néhány hetes, hónapos tanulmányi utazás céljával. Előbb Halle, majd a század közepétől Göttingen, Jéna, Erlangen egyetemei váltak a legnépszerűbbekké. Az igazi nagy áttörést egész Európa számára a göttingeni egyetem orvosi fakultása jelentette, ahol a korszak kedvelt elméleti rendszereit, a korai romantika spekulatív irányzatait *(mesmerizmus, brownizmus)* hirdető egyetemekkel ellentétben a statisztika tudományára építő gyakorlatorientált képzés valósult meg.

Magyarország vonatkozásában ezeket a jelenségeket jól reprezentálják tevékenységükkel a Kazinczy Ferenc szűkebb és tágabb baráti köréhez, vagy éppen rokonságához tartozó orvosok. A leghívebb orvos barát kétség kívül Szentgyörgyi József (1765–1832) volt, akivel a széphalmi literátor élete végéig intenzív levelezésben állott. Levelezésük 1802-ben kezdődött egy Debrecenben élő közös ismerős, Spáh Gábor és felesége révén.[2] Bár a nyelvújítás kérdésében egymással ellentétes álláspontot képviseltek, ez azonban soha nem zavarta meg kapcsolatukat: életük végéig szinte szenvedélyes barátság kötötte őket egymáshoz. Barátságuk mintegy három évtizede alatt, voltak időszakok, amikor naponta váltottak levelet, amelyek mindegyikéből egymás mélységes tisztelete, odaadó szeretete, nyílt őszinteség, méltányosság, s a bizalom tiszta érzése árad. A kapcsolatukra végig jellemző tiszteletet, bensőségességet, érzékeny hangvételt a levelezésükben kölcsönösen használt vissza-visszatérő megszólítási, búcsú-, illetve levélközi formulák is jól tükrözik: *„lelkem/kintsem, kedves/mennyei szívű szeretett barátom"*; *„keresem szorgalmatosan szívedhez való közelebbedést"*; *„éljetek szerencsésen édeseim, míg látásodhoz valaha szerencsém leszen"*; *„ölellek tisztelettel, szeretettel, tisztelő barátod"*; *„engedd megölelni magadat teljes szívemből, teljes lelkemből és minden erőmből, örök híved"*. A barát iránt érzett gyengéd érzelmek nyílt kifejezése tekintetében kettejük közül Kazinczy volt az, aki sokszor szinte szenvedélyes szóáradattal magasztalta Szentgyörgyit: *„Te felkent papja vagy az Gráciáknak"*; *„kedves lesz nékem néha az te karjaid közé vetnem magamat, s nagynak, s szeretetre méltónak gondolni személyemet, minthogy engem nagy és szeretetreméltó ember szeret"*.[3]

[2] Spáh Gábor és felesége Kazinczyval levelezett, s Szentgyörgyi betegei voltak. Kazinczy előbb Spáh Gábornéval ismerkedett meg Nagyváradon. A házaspár közvetítésével találkoztak először 1802-ben Debrecenben a Református Kollégium évi vizsgáján. HALMY, 1991. 337–338.

[3] KAZINCZY, 1892. 27–28. – Kazinczy Ferenc levele Szentgyörgyi Józsefnek (Érsemlyén, 1803. február 27.).

Az élet minden apró és nagy örömeit, gyötrelmeit, a közéletben elszenvedett sérelmeket, emberi csalódásokat megosztották egymással, döntéshelyzetekben kölcsönösen kikérték egymás véleményét. Fesztelen nyíltsággal írtak leveleikben családi életük legintimebb részleteiről is. 1804 szeptemberében Kazinczy részletesen beszámolt barátjának, miként közölte utólagosan anyjával, hogy megházasodott, s Török Sophie-t vette feleségül.[4] De ugyanígy Szentgyörgyi számára is Kazinczy jelentette az elsődleges támaszt élete folyamán gyakran elszenvedett családi tragédiák, különösen gyermekei elvesztése idején.[5] Kazinczy ezt a kezdettől fogva megbonthatatlan barátságot műrokonsággal is szorosabbra fűzte 1805-ben, amikor első gyermeke, Iphigenie születésekor Szentgyörgyit kérte fel komaságra: *„Lelkem becses fele! Iphigenie megszületett. Te vagy az első a kinek ezt írom mind háládatosságból példátlan és soha meg nem érdemelhető barátságodért. – Mind az atyai örömnek édes új érzésében ismervén eléggé, melly igen tieid ezek az érzések, mellyekkel lelkem most el van telve. Imádva szeretett anyja tegnap éjféli 11 olta reggeli 4-ig szenvedett. A gyermek ép, nagy és gyönyörű még pedig nem csak az én szemeimnek. Keresztszülei B*[áró] *Wesselényi Miklós és az ő nagylelkű felesége, a gyermeket B*[áró] *Splényi Magdaléna Kisasszony fogja a keresztvíz alá nyújtani. Te pedig édes Szentgyörgyim kedves hitveseddel Komáknak vagytok megkérve. Fűzze öszve lelkünket ez az actus újabb lánczokkal minthogy szorosabbra fűzettetniek lehetetlen."*[6]

Ki is ez a barát, honnan jött és hová jutott el? Életéről fennmaradt naplófeljegyzéseiből és kiterjedt levelezéséből tudunk.[7] A többgenerációs református lelkészcsaládból származó Szentgyörgyi 1772 és 1787 között alsóbb iskoláit Komáromban, Pozsonyban, Nagykőrösön és Debrecenben abszolválta. A debreceni Református Kollégium elvégzése után még nevelőként ott maradt, majd Ceglédre költözött, ahol három évig a helyi református egyház szolgálatában állt. Innen utazott 1790-ben Jénába, ahol hét szemeszteren át tanult az orvosi fakultáson. Családi háttere arra predesztinálta volna, hogy a teológia fakultásra iratkozzon be. Hogy miért a medicinát választotta, az a fennmaradt forrásokból nem derül ki. Mindenestre a századforduló idején a jénai egyetem orvoskarán a korszak Európa-hírű, iskolateremtő professzorainak óráit látogathatta: többek között az anatómus-sebész Johann Christoph Loder (1753–1832), a mineralógus Johann Georg Lenz (1748–1832), a vitalista betegségkoncepció egyik meghatározó képviselőjeként számon tartott Christoph Wilhelm Hufeland (1762–1836) kurzusait. A már otthonról hozott latin, német, francia nyelvismerete mellett itt tanult meg olaszul és angolul is. Jénai évei alatt – több más társához hasonlóan – számos német városba elutazott tanulmányi és szakmai kapcsolatteremtési célzattal, így többek között Halléba, Göttingenbe, Erlangenbe, Lipcsébe. Mindegyik egyetemi városban a kor szokásainak megfelelően ellátogatott az egyetemekhez tartozó kórházakba, s ismerkedni próbált egy-egy szakterület avatott művelőivel, operációkra járt, szüléseket nézett végig. 1794-ben

[4] KAZINCZY, 1892. 152. – Kazinczy Ferenc levele Szentgyörgyi Józsefnek (Ujfalu, 1804. szeptember 10.).
[5] Szentgyörgyi Józsefnek összesen hét gyermeke közül mindössze egyetlen Elek nevű fia élte meg a felnőttkort.
[6] KAZINCZY, 1892. 402–403. – Kazinczy Ferenc levele Szentgyörgyi Józsefnek (Kázmér, 1805. augusztus 8.).
[7] Szentgyörgyi József naplójából és orvosi tárgyú levelezéséből részleteket közöl HALMY, 1991. és DIÓSADI ELEKES, 1937–38. További kiadatlan leveleit a debreceni Református Kollégium Kézirattára őrzi. Ezek feldolgozásával jelen tanulmány szerzője foglalkozik.

Jénából Bécsbe ment, ahol a Polgári Kórház *(Bürgerspital)* és – a korszakban nem szokványos módon – a Szülőotthon *(Gebährhaus)* gyakornokaként szerezte meg a klinikai jártasságot, majd a bécsi egyetem orvosi fakultásán szigorolt és disputált, valamint itt avatták doktorrá, s ezzel protestánsként Magyarország területére megkapta a gyakorló orvosi működéséhez szükséges licencet. 1795-ben tért haza, s Győrben telepedett le, ahol ifjúkori barátja, Kis János révén előkelő pacientúrára tett szert. Itt házasodott meg, elvette a helyi főjegyző lányát, Sólyom Katalint. 1799-ben, miután meghalt Weszprémi István, Szentgyörgyi elfogadta a Debrecenbe szóló meghívást, s elfoglalta a megüresedett városi tiszti orvosi állást, amelyet haláláig, megszakítás nélkül ő töltött be. Fizetése évi 400 forint volt, ami kezdetben nem volt arra elegendő, hogy gyorsan bővülő, népes családját eltartsa, ezért kosztos diákokat fogadtak. Szakértelme, emberi gesztusai azonban hamar teremtettek körülötte fizetőképes pacientúrát. Betegei között ott találjuk a báró Vay, gróf Török, a Budaházy, Bárczy családok tagjait. Ő volt Csokonai kezelőorvosa is, akit életének utolsó napjaiban is ápolt s őrzött a halálos ágyánál. Mindamellett élénk társadalmi életet élt, s a város intellektuális rétegével érintkezett. Különösen büszke volt arra, hogy – csakúgy, mint Kazinczyt is – beválasztotta levelező tagjai sorába[8] az 1797-ben alakult Jénai Mineralógiai Társaság *(Societät für die gesamte Mineralogie)*, amely igen sokat tett a modern ásványtani ismeretek terjesztéséért. A társaság védnöke maga Goethe volt, szellemi mozgatója pedig Lenz professzor. A korszakban a mindenséget átfogó természetismeret iránti romantikus érdeklődés az értelmiségi létnek szinte elvárt attribútuma volt. A jénai társaságban éppen ezért orvosokat, tanárokat, írókat, hivatalnokokat egyaránt találunk.[9]

Szentgyörgyi hatalmas energiákat fektetett a himlőoltás debreceni elterjesztésébe, jó példát igyekezett mutatni, amikor saját gyermekeit oltotta be. Ugyanígy a medikalizáció jegyében küzdött a képzetlen gyógyítók sokszínű és igen népes csapata ellen. Egyik Kis Jánoshoz írott levelében felsorolja ki mindenki jelentett a korszak tanult, akadémikus orvosdoktorai és gyógyítói számára komoly konkurenciát: *„Collegatusom igen számos, mert charaltánok, borbélyok, bábák, hóhér, hóhérnék, vénaszszonyok, bűvös-bájosok, kenők-fenők, pokolvar-gyógyítók, rontás ellen tudók, füvesaszszonyok és nézők számát egybe tudván tehetem legalább háromszázra."*[10]

Szentgyörgyi levelezéséből pontos képet kaphatunk arról, hogyan is teltek egy korabeli orvos hétköznapjai. Egy 1800-ban öccséhez írott leveléből kiderül, hogy hajnalban már páciensekhez megy, s délig úton van, majd ebéd és kis pihenő után szakvéleményeket, jelentéseket, orvosi leveleket ír, délután 4-kor indul az esti vizitre, ami rendszerint 6-ig is eltart, majd az esti órákat tanulással tölti. Éjszakánként pedig sokszor előfordul, hogy akár két-három alkalommal is felköltik beteghez.[11]

[8] BENEDEK, 1942. 21.

[9] A társaság filozófiájáról bővebben lásd GURKA, 2009. 105–118.

[10] A levelet közli HALMY, 1991. 337.

[11] A levelet közli HALMY, 1991. 335–336. Egy későbbi, Kazinczyhoz írott levelében hasonló feszített munkatempóról számolt be, midőn beosztott kollégája, Debrecen város másodfizikusa Zilahi Sámuel beteget jelentett, az ő munkáját is kénytelen volt Szentgyörgyi átvenni: *„meg sokasodott a bajom, hogy nem csak naponként a felkelő nappal indulván, soha a lemenővel haza nem érhettem, hanem még azzal is ritkán dicsekedhettem, hogy három éjtszakán egymás után a legsivatagabb fergeteges időkbe ne kellett volna a városnak legtávolabb való részeire is gyalogolnom. Estvéimet, nagy ellankadásaim mellett is, többnyire hivatalbeli irkálás foglalta el, sokszor csak az újság elolvasására napokig rá nem értem, az*

A hatékony orvosi munka mellett Szentgyörgyi doktor maga is foglalkozott írással. Egy tankönyv és református dicséretek szövegei fűződnek nevéhez. Kazinczy volt legfőbb kritikusa, de ez fordítva is igaz: sűrűn küldözgették egymásnak átolvasásra, véleménynyilvánításra a kéziratokat. Szentgyörgyi 1801-ben a debreceni Református Kollégiumtól kapott megbízást iskolai természethistóriai tankönyv írására. A 19 színes metszettel ellátott kézirattal nem egészen két esztendővel később el is készült, s a doktor első dolga volt, hogy a kéziratot átnézésre elküldje barátjának. Kazinczy 1803 áprilisában Kis Jánoshoz írott levelében is igen elismerően nyilatkozott róla: *„Dr Szentgyörgyi egy excellens természeti historiát írt magyarúl. Nem, mert barátom munkája, de mert valóban excellens, nem csudálni eléggé. De nem tanácslanám, hogy a szép tudományok körül próbáljon valamit. Annyira ellensége a Neologismusnak, soloecismusnak, hogy még Kist és engem is vádol ezért. Mi pedig tudjuk, hogy azt cselekednünk szabad, sőt kell."*[12] A gazdagon illusztrált munka kollégiumi tankönyvként 1803-ban jelent meg.[13] Ugyanebben az évben küldött el elbírálás végett Szentgyörgyi Kazinczynak néhány *„morális énekeket és verseket"*.[14] Ezek a versek 1808-ban a megújított református *Énekes könyv*be mint dicséretek kerültek be.[15]

Mindemellett Szentgyörgyi volt Kazinczynak és családjának a házi orvosa. Többnyire levélben, a korszakban még „divatos" távgyógyítás útján látta el Szentgyörgyi doktor gyakran betegeskedő barátját hasznos tanácsokkal, de számos alkalommal személyesen is találkoztak Debrecenben. Kazinczy egész életét végigkísérték a kisebb-nagyobb betegségek: aranyér, sárgaság, „forró nyavalya", tífusz, s ezeken kívül számos apróbb kórság, mint múló gyomorpanaszok, bőrirritációk, kisebb baleseteket okozta zúzódások. Már ezekből a levelekből is kirajzolódik Szentgyörgyi

theatrumnak 19-ik hete, miólta felé sem mehettem, stb. És mind ennyi erőlködéseim mellett, vagynak bizonyos magok előtt nagy érdemű és a világ kerekségit a magok énjéből, mint egy közép pontból mérni szokott urak és asszonyságok, kik, hogy órákig a publicumot és a Nouvelles du jourokat velek nem recenseálgatom, azzal méltóztatnak vádolni, hogy ki sem beszélhetik előttem magokat s nyavalyájokat. Mások azt neheztelik, hogy falura hozzájok nem mehetek, ezt vetvén okul, hogy az idevalók kapnak más doktort is: de kettőn áll a vásár, és nem úgy van az orvoslás állapotja, mint a jó prédikáció, hogy a két esztendős deákocska szájából is meghallgatja örömest az ember: sok függ a beteg bizodalmától." KAZINCZY, 1895. 229. – Szentgyörgyi József levele Kazinczy Ferencnek (Debrecen, 1809. február 14.).

[12] KAZINCZY, 1892. 49. – Kazinczy Ferenc levele Kis Jánosnak (Érsemlyén, 1803. április 6.). Szentgyörgyi a kéziratot 1803 februárjában küldte el barátjának a következő kéréssel: *„Minap adott szavadon marasztván, küldök aesthetikus törvényszéked elibe készülő munkácskámból vagy száz paragrafust: szoros ítéletedet, kivált a világos, folyó és könnyű előadásra, a Magyarságnak tiszta voltára és propriétására nézve, bizodalmasan kikérvén: az nékem vezetőm, intőm és biztatóm fog lenni igyekezetemnek tökéletességre vitelében."* KAZINCZY, 1892. 31. – Szentgyörgyi József levele Kazinczy Ferencnek (Debrecen, 1803. február 18.).

[13] Szentgyörgyi József: *A leg-nevezetesebb természeti dolgok esméreti*. Debrecen, Szigethy Mihály nyomtatta, 1803.

[14] Kazinczy a következőképpen értékelt válaszában: *„Énekeid felől itt mégyen ítéletem. Morális becsekről szóllani nem kell. Nemzetem nem ismér jobbakat. Jó bennek a versificatio is, egy kis hibácskát kivévén némely 8 sorú strófában, melyről bővebben írok az ide tett jegyzésben. – Ha pedig ítéletemet úgy kívánod, hogy mondjam, hogy ne szakasszam külön a morált – a versificatiót és – a magyarságot, hanem mondjam-ki, micsoda Total Eindruckot tettek reám, úgy baráti színetlenséggel kimondom, hogy felette jók, nékem felette kedvesek."* KAZINCZY, 1892. 136. – Kazinczy Ferenc levele Szentgyörgyi Józsefnek (Érsemlyén, 1803. december 29.).

[15] Az 1808-ban megújított *Énekes könyv*ben a Szentgyörgyi által szövegezett dicséretek: 77., 83., 92., 152., 160., 236. A következő, 1952-es kiadásban már csak öt maradt. A máig érvényes 1985-ös kiadásba pedig négyet vettek be: 253., 281., 499., 504.

orvosi szemlélete, amire leginkább az eklektikus jelzőt használhatjuk. Vonzódott a Hufeland-féle vitalizmushoz, prevenciós medicinához, de – pontosan vezetett betegnaplójának tanúsága szerint – nem álltak távol tőle a spekulatív-romantikus irányzatok sem, mint a brownizmus. Valójában nem igazán volt saját orvosi szemlélete: korának modern irányzatain kívül ő is előszeretettel alkalmazta az antik medicina felülről és alulról tisztító hagyományos eljárásait is.

Kazinczy másik közeli, hűséges orvos barátja a Kassán működő Viczay József (1746–1810)[16] volt, akit 1810-ben, közvetlenül a halála után, éppen egy Szentgyörgyihez írott levelében a debreceni orvossal helyez kvázi egy szintre, mindkettejükről a legmélyebb emberi tisztelettel nyilatkozva: *„Nem ismerek érdemesebb két embert mint ő és Te"*.[17] Az evangélikus nemesi-polgári közegből származó Viczay minden bizonnyal külhoni előtanulmányok után 1772. november 8-án iratkozott be a nagyszombati orvosi fakultásra, ahol 1773-ban disputált.[18] A nyelvről mint a betegség kórjelzőjéről írott disszertációját Kassa város sebészeként működő apjának ajánlotta.[19] Tanulmányai végeztével visszatért szülővárosába, ahol egyrészt komoly pacientúrával rendelkező gyakorló orvosként tevékenykedett, másrészt élete végéig ő töltötte be a korszakban már komoly tekintélyt és megbecsülést jelentő Torna vármegyei tiszti főorvosi pozíciót.

Kazinczy és Viczay barátságáról nem az egymás közötti levélváltásból tudunk, hanem a széphalmi mesternek a közös ismerősökhöz intézett leveleiből. Ők ketten többnyire személyesen vagy közvetett módon, a közös barátokon keresztül érintkeztek egymással. Kazinczy és Viczay kapcsolatát a 18–19. századforduló időszakára jellemző, bensőséges intellektualizmusban kifejeződő barátság-kultusz[20] éltette, s tette igazán személyessé. A szokványos orvos-beteg viszonyon túl,[21] a szabadkőműves eszmeközösségben megélt szellemi rokonság, a kedves barátról készíttetett portré, egymás gyakori megajándékozása,[22] majd a barát halála után a neki

[16] A nagyszombati egyetem orvoskarán benyújtott és megvédett orvosdoktori disszertációján a Kazinczy által mindig következetesen Viczay Józsefként emlegetett orvos neve *Kis-Witzay* József alakban szerepel. Lásd KIS-WITZAY, 1773. Jelen írásban a Kazinczy-levelezésben megjelenő *Vitzay* alakot használjuk.

[17] KAZINCZY, 1896. 493. – Kazinczy Ferenc levele Szentgyörgyi Józsefhez (Széphalom, 1810. június 3.).

[18] Viczay József külhoni előtanulmányairól konkrét adatokkal nem rendelkezünk. Evangélikus vallása miatt, az akkor hatályos előírásoknak megfelelően a nagyszombati jezsuita egyetem orvoskarán nem promoválhatott, hanem csak disputálhatott. Promóciót, azaz doktori fokozatot kizárólag a katolikusok érhették el, a más vallásúak, mivel nem tették le a „szeplőtelen fogantatásra" az esküt, csak licenciátusok lehettek. Az így megszerezett *„litentiati cum juribus doctoralibus"* cím azonban inkább az érzelmek megsértését jelentette, semmint gyakorlati hátrányokat. *De jure* nem zárta ki a protestánsokat a városi és vármegyei tiszti főorvosi hivatalból sem. A megkülönböztetésnek II. József 1784. évben hozott rendelete vetett véget. DUKA-ZÓLYOMI, 2005. 273–277.

[19] A disszertációra a legjobb *„simpliciter admissus attamen cum bona spe"* minősítést kapta. Vö. DUKA-ZÓLYOMI, 2005. 273. és DÖRNYEI, 2005. 292–293.

[20] A barátság-kultuszról, a barátság és a 18. századi portréfestészet kapcsolatáról részletesebben lásd BUZÁSI, 1984. 212–236.

[21] Viczay doktor az igen gyakran betegeskedő Kazinczyt többször meggyógyította. 1789 májusában, amikor Kazinczy a Szepességből tért vissza ideglázban szenvedett, s Kassán volt kénytelen időzni, ahol Viczay éjjel-nappal felügyelte barátja állapotát, s háza népével együtt gondoskodott róla. KAZINCZY, 1890. 585.

[22] 1798 januárjában Kazinczy anyjához és öccséhez címzett leveléből tudjuk, hogy oltani való fát küldött barátjának: *„Ha melegebb lesz az idő, Viczay postán kap egy skatulyácskát, benne körtvélyágak*

kijáró méltó emlékezetről való gondoskodás – mind-mind fontos tartóoszlopai és egyúttal szimbolikus kifejezői voltak ennek a barátságnak. Viczay József alapító tagja volt a Kazinczy apósa, gróf Török Lajos által 1793-ban Kassán alapított Rettenthetetlen Erényhez *(Intrepida Virtutis)* címzett szabadkőműves páholynak, ahol a páholyülésen készített jegyzőkönyvben már 1794-ben helyettes főmesterként szerepelt. A páholytagok között találunk grófokat, bárókat (Gróf Csáky Antal cs. k. kamarás, majd szepesi főispán, Báró Splényi Gábor tábornok), tanárokat, mérnököket, kereskedőket, mesterembereket egyaránt. A szabadkőművesség betiltása után, 1795-től az egykori páholytagok Viczay kassai házának kerti lakában találkoztak, ahol minden valószínűség szerint a páholy iratanyagát is őrizték.[23]

Viczay doktor egy nagyobb közösség előtt is szellemi példaképként jelent meg akkor, amikor Kazinczy 1803-ban saját költségén metszetet készíttetett róla. A barát akciójának előzményéről egy Schedius Lajosnak címzett német nyelvű levél tudósít.[24] Ebből kiderül, hogy valójában Viczay egyik hűséges betege Kassa szenátusának azt javasolta, hogy a város nagylelkű és hatékony orvosdoktora iránt érzett általános tisztelet, megbecsülés és köszönet jeléül egy arra érdemes festővel készíttessék el a portréját, s azt helyezzék el a szenátusi teremben. A portrét végül Kazinczy saját költségén rendelte meg a korszak egyik jó nevű művészétől, Czetter Sámueltől, aki egy Szekeres nevű ismeretlen festő által 1793-ban festett portré alapján metszette ki a doktor képmását. A Viczayról készült metszet másolatait egyébként Kazinczy tágabb ismeretségi körében mintegy az összetartozás és személyesség baráti gesztusaként küldözgette.[25]

1810-ben, miután Viczay meghalt, Kazinczy megrendült levélben írt Szentgyörgyi Józsefnek a közös barát halálának általa ismert körülményeiről: *„Dr Viczay Kassán 5-a Apr*[ilis] *holt-meg. Eggy Fejedelemnek sem lehet szebb temetése: A'szegények öszvefutottak házánál 's sírva kísérték a'temetőig kővel megterhelt üres koporsóját, mert hamvai kertjében rejtettek-el titkon, magának kívánsága szerént. Tíz ezer ƒ*[orint] *gyűjtetik öszve annak a' helynek, a'hol végre nyugszik, szépítésére. A'Patikában 7000 ƒ*[orint]*nál többel adós. Kell e nagyobb dicséret reá? Dr Krügert*[26] *Eperjesről magához hívatta, nem gyógyítani, ugymond, hanem hogy barátjától búcsút vehessen, és neki kimondhassa akaratját, melly szerént holmijával bánnia kell. Kérlek, ne nyújtóztattass ki úgy min a'holtakat szokás, ugymond; mintha csak aludnám, tenyeremet ábrázatom alatt tartva és fél oldalt fekve. Éle-*

lesznek óltani, 's megérdemli ezt a gondoskodást. Vigasztalhatatlan lennék, ha hasztalan volna küldésem." KAZINCZY, 1891. 425. – Kazinczy Ferenc levele anyjának és öccsének (Tállya, 1798. január 10.).

[23] ABAFI, 1993. 342–349.

[24] *„Bei meiner Durchreise in Debreczin theilte ich einen Abdruck der Viczayschen Kupferplatte auch H. Doktor Szentgyörgyi mit, und erzählte ihm zum Lobe meines Freundes unter anderen auch, dass im Senate der Stadt Kaschau durch einen Mann, den Viczay eben vom Tode gerettet, die Motion gemacht wurde, diesem würdigen Manne einen Beweis der öffentl. Dankbarkeit, auf die er so gerechte Ansprüche hat, zu geben* [...] *es wurde beschlossen, ihn durch einen geschickten Mahler mahlen zu lassen, und das Bild in dem Saale des Senats aufzustellen."* KAZINCZY, 1892. 75. – Kazinczy Ferenc levele Schedius Lajosnak (Pásztó, 1803. július 23.).

[25] 1805-ben Kozma Gergelynek is küldött Kazinczy egy Viczay portrét, amit a hálás címzett levélben köszönt meg: *„Köszönöm alázatosan, hogy a' nagy érdemű Orvos Viczay Úrnak betses képével engemet megajándékozott."* KAZINCZY, 1892. 251. – Kozma Gergely levele Kazinczy Ferencnek (Szt. Geritze, 1805. június 28.).

[26] *Dr Krüger* Ernst Christian Krieger Eperjes város tiszti orvosával azonos.

temben soha sem volt nyugtom: hadd láttassam halva, nyugodni."[27] Viczay 1810-ben bekövetkezett halála után kassai sírja fölé szabadkőműves testvérei kápolnát emeltek. Az egykori páholyülések helyszínén, a kassai ház kertjében helyezték el mellszobrát, amelyre Dessewffy József szövegezte meg a magyar, német és latin nyelvű feliratot.

A harmadik hűséges orvosbarát, a Komáromban tevékenykedő Nagy Sámuel (?–1810), aki ugyanabban az évben halt meg, mint Viczay. Kazinczy Nagy doktorral is igen szívélyes viszonyt ápolt, akit több levelében is *„kedves barátom"*-ként emleget. Barátságuk és egyúttal levelezésük Nagy Sámuel kezdeményezésére 1793 áprilisában kezdődött, s ő is azon kevesek közé tartozott, aki a fogság évei után sem fordult el Kazinczytól, hanem – Viczayhoz hasonlóan – töretlen jó szívvel és jó akarattal fogadta közeledését.

Nagy Sámuel középiskoláit előbb a pozsonyi líceumban, majd 1788-tól a debreceni Református Kollégiumban végezte. Az 1790-es évek első felében a kollégium könyvtárosa volt, később senior, Csokonai jó barátja, s körének tagja. Ezidőtájt került Kazinczyval is kapcsolatba. 1794-ben, még debreceni könyvtárossága idején, egy karlsruhei gimnáziumi tanár-író Heinrich Sander (1754–1782)[28] teológiai munkájának fordítását adta ki. A kötetet Kazinczynak ajánlotta, amire az akkor már jól ismert literátor felettébb büszke volt, s szinte kitörő örömmel értesítette erről Kis János barátját is: *„Nagy Sámuel, Bibliothekáriusa a'Kollegyumnak. – De már erről kevélykedve szólok. – Ez a'szeretetreméltó ember Áprilisban írt nékem először, s első levelében az a'kérés vala, hogy engedjem meg néki, hogy ő egy munkáját, Sander v*[on] *der Weisheit u*[nd] *Güte Gottes in der Natur (n*[ota] *b*[ene] *ő ezt a'Magyar fordításban így nevezi REND A TERMÉSZETBEN*[29]*)* [...] *nékem dedikálhassa. – Maga ez a'cselekedet már ollyan, hogy én ezt az embert szeretném érette, ha mást tisztelt volna is meg dedikatziójával, mert én nem személyemet nézem benne, hanem az ő szíve érzékenységét."*[30]

Nagy Sámuel Bécsben szerzett orvosdoktori oklevelet és klinikai gyakorlatát a Polgári Kórházban *(Bürgerspital)* végezte. 1798 és 1799 között több szemesztert töltött a jénai egyetemen is, ahol a matrikulák tanúsága szerint a teológia fakultásra

[27] KAZINCZY, 1896. 442. – Kazinczy Ferenc levele Szentgyörgyi Józsefnek (H.n., é.n.). Kazinczy egy másik Szentgyörgyihez címzett levelében azon méltatlankodik, hogy a kassaiak még egyetlen lapban sem emlékeztek meg méltóképpen a város e jeles szülöttéről. Ugyanezen levélből azt is megtudjuk, hogy Viczay nőtlen volt, ezért földi javait orvosdoktor kollégájának fiára hagyta: *„Dr Viczay felől hogy az újságokban még nincs emlékezet, nagyon csudálom. Én régen küldtem volna, de azt hittem, hogy Kassai barátaji közzül egyik vagy másik megszóllal. Felesége nem volt, de a' fijának Sihulszky nevű Kassai születésű Kassai Doctornak hagyta mind a' mit hagyhatott."* KAZINCZY, 1896. 493. – Kazinczy Ferenc levele Szentgyörgyi Józsefnek (Széphalom, 1810. június 3.).

[28] Heinrich Sander (1754–1782): természettörténet és szónoklattan gimnáziumi tanára, író Karlsruhében. Előbb Tübingenben tanult teológiát, majd Göttingenben ökonómiát. Népi felvilágosító és tudományos írásai mellett teológiai munkákat is közreadott. Több tudós társaságnak volt tiszteletbeli tagja, személyes jó viszonyban állott Klopstock-kal, Wielanddal, Goethe-vel, Lessinggel.

[29] Heinrich Sander munkája végül *„Az Istennek jósága és bölcsessége"* címmel jelent meg 1794-ben (*Az Istennek jósága és bölcsessége a természetben.* Sander Henrik után. Fordította: Nagy Sámuel. Pozsony és Komárom, 1794.), sőt négy esztendővel később a javított és bővített második kiadás is napvilágot látott Pozsonyban. Az eredeti mű 1778-ban jelent meg Karlsruhében (Heinrich Sander: *Von der Güte und Weisheit Gottes in der Natur.* Karlsruhe, 1778.).

[30] KAZINCZY, 1891. 334. – Kazinczy Ferenc levele Kis Jánosnak (Regmecz, 1793. július 27.). Később már orvosként Nagy Sámuel Gessnert is fordított, amely munkához a kor szokásainak megfelelően ő írta az előszót, lásd *Dafnis és az első hajós.* Gesznerből. Fordította: Nagy Sámuel. Pozsony és Komárom, 1797.

iratkozott be,[31] de minden bizonnyal szorgalmatosan látogatta a korszak Európahírű természettudós professzorainak (Lenz, Loder vagy Hufeland) óráit. A Jénai Ásványtani Társaság *(Mineralogische Societät)* 15 alapító tagja között Bredeczky Sámuel és Mihalik Dániel mellett ő volt a harmadik magyar, akit azután a tudós társaság tiszteletbeli levelező tagjai sorába választott. A társaság első nyilvános ülését 1799-ben, az egyéves fennállás ünneplésére rendezte meg, amelyen – az ülésen vezetett jegyzőkönyv tanúsága szerint – Nagy Sámuel Magyarország ásványtani történetét ismertette.[32]

Amikor 1801-ben visszatért hazájába, szülővárosában, Komáromban telepedett le, ahol élete végéig gyakorló orvosként dolgozott. Nagy Sámuel orvosi működése során igen sokat tett a rá bízott területen élők orvosi felvilágosításáért. Az elsők között volt, aki népszerűsíteni próbálta a himlőoltást: a hatékony meggyőzés és a példaadás jegyében saját gyermekét oltotta be, s ezzel is bizonyította, hogy az oltás fontos és nem veszélyes. A korszak filantróp törekvéseinek egyik szép példájaként saját költségén adta ki az *Oltalmazó himlőről* című,[33] az úgynevezett *medicina pastoralis*[34] műfajba tartozó orvosi felvilágosító munkáját. A kis, füzetszerű kiadvány előszavában egyértelműen fogalmazott, amikor kifejtette, hogy a himlőt néhány év alatt ki lehetne irtani Európából, ha a kormányzat az oltást kötelezővé tenné, s a közembert meggyőznék az oltás szükségességéről. Ez a feladat példaadással és tanítással együtt a földesurak, papok kötelessége is, amihez hatékony segítséget próbált nyújtani magyar nyelvű írásával. Azt próbálta bizonyítani, hogy az oltás elkerülhetetlenül szükséges és veszélytelen. A korszakban sok szakembert és nem-szakembert egyaránt intenzíven foglalkoztató kérdésben – hogy tudniillik oltani vagy nem oltani, az oltás halált okoz avagy nem – Nagy Sámuel felvilágosító kiadványában a következő meggyőzési stratégiát alkalmazta: *„Az egész béoltás alig okoz nagyobb fájdalmat egy jó bolhacsipésnél. Azonban semmi veszedelemmel sincsen összekötve. Nem csak az, hogy meg nem halhatnak ezen oltalmazó himlőbe az gyermekek, de még csak meg sem betegedhetnek. Millió gyermeket oltottak már bé, és még soha sem volt rá példa, hogy csak egynek is orvosságra lett volna szüksége.“*[35]

A szűken vett szakmai, orvosi problémákon túl az enciklopédikus műveltségű és érdeklődésű Nagy doktor más műfajban is kipróbálta magát. Neki tulajdonítható a franekeri egyetem híres anatómia-sebészet-szülészet-botanika professzora, Petrus Camper (1722–1789) által írott pszichológiai munka „magyar viszonyokra alkalmaztatott“ fordítása. A kötetről, s benne Nagy Sámuel előszaváról Szentgyörgy István Kazinczyhoz írott levelében a következőképpen nyilatkozik: *„A’Campe Psychologiátskája belső tapasztaláson fundáltatott. Igen kevés okoskodás van abban. Nagy Sámuel az Előbeszédben egyebet a’gyermek nevelésrül nem mond, hanem hogy az Istennek esmeretire a’természet után kell vezetni kezdeni a’gyermeket, úgy vinni tovább*

[31] A jénai egyetemi matrikulák szerint Nagy Sámuel 1797. szeptember 19-én iratkozott be a teológia fakultásra, lásd SZÖGI, 2001. 329.
[32] BENEDEK, 1942. 10–11.; 22.
[33] NAGY, 1801.
[34] A *medicina pastoralis*-irodalom a 18. század közepétől megjelenő nyomtatott orvosi felvilágosító irodalomnak azon része, amelyet orvosok írtak segédletként, útmutatásként falusi papok, lelkészek számára. A műfajról bővebben lásd DEÁKY, 2002. 224–246.
[35] NAGY, 1801. 22.

a' ki jelentetett dolgokra, ezt már sokan tselekedék is."[36] Nagy doktort élénken foglalkoztatta a század nagy dilemmája, a test és a lélek kapcsolata, ami a descartes-i dualista szemlélet (test és lélek egyenértékűségének hangsúlyozása) és a vele szöges ellentétben álló La Mettrie-féle iatrofizikai modell (a gondolkodás testi és nem lelki funkciók eredménye) a medicinára is nagy hatást gyakorló ismeretelméletek harcát jelentette. A doktor 1794-ben e tárgyban Kazinczynak hosszas filozófiai fejtegetésekbe bocsátkozó levelet fogalmazott, amelyben azt a kérdést boncolgatta, mi az, ami az emberben gondolkodik, vajon a test, vagy a testtől különböző valóság.[37] Nagy Sámuel széles körű műveltségét, mindenre kiterjedő érdeklődését mutatja, hogy több, egymástól eltérő profilú tudós társaság is tagjai sorába választotta. A jénai Mineralógiai Társaságon kívül tagja volt a Péczeli József Mindenes Gyűjteménye körül kialakult irodalmi körnek, a Komáromi Tudós Társaságnak, a Westfáliai Királyi Természetvizsgáló Társaságnak és a Gothai Erdőmívelő Társaságnak.

Kazinczy több ízben is igénybe vette barátja orvosi szolgáltatásait. A legemlékezetesebb eset 1803 májusában történt, amikor Tata közelében balesetet szenvedett, s ennek során orra betört és bal karja is megsérült. Egy hetet töltött a helyi fogadóban, ahol a tatai sebész látta el instrukciókkal, s amint egy kicsit felerősödött, átment a szomszédos Komáromba. Itt Nagy doktor, az akkor már hű barát, saját otthonában utókezelte. Kazinczy szokásához híven már Komáromból több, közelebbi, s távolabbi baráthoz, ismerőshöz címzett levelében is kitért szerencsétlenségének részletező történetére.[38]

Kettejük – nem túl gyakori – levelezésében találunk utalást Nagy Sámuel által használt gyógymódokkal és gyógyító szerekkel kapcsolatban. A doktor több ízben is kérte barátja segítségét. 1806-ban a komáromi patikust küldte Tokajba, hogy jó bort szerezzen, amit ő azután a betegeknek orvosság gyanánt rendelhet el. Nagy Sámuel levélben kérte Kazinczyt, igazítsa el a gyógyszerészt, hogy valóban becsületes embertől vegye az értékes és drága nedűt, mert náluk Komáromban *„gyalázatos borokat adnak Tokaji bor helyett drága pénzen"*.[39]

---

[36] KAZINCZY, 1891. 372. – Szentgyörgy István levele Kazinczy Ferenchez (H.n., 1794. augusztus 12.).

[37] KAZINCZY, 1891. 331–338. – Nagy Sámuel levele Kazinczy Ferencnek (Debrecen, 1794. február 15.).

[38] Az esetet Kazinczy a legrészletesebben Spáh Gábornénak írott levelében taglalta: *„S a'mint ott* [Tatán] *reggeli 10 órakor ismét szekérre ültem, a' Posta loval szekeremet elragadták s' vágtatva vittek végig a' Városon. A' Város végén felfordítottak, és szerencsémre kikapván a' két első kereket, vele és a' Postakocsissal jól elmentek, 's a' kocsit velem együtt ott hagyták. Az orrom betört, elborította a' vér 's érzettem, hogy a' balkaromnak is nagy baja van. De legelső gondom a" két szemem volt, ha nem maradtam e vakon az eggyikére. Látván, hogy mind a' kettő épen maradt, felszedtem magamat a' földről minden jajgatás, sőt minden pisszenés nélkül 's meg indultam a' Város felé. A' vér nem csepegett, hanem ömölve omlott az orromból, 's midőn hozzá értem az orromhoz, hallottam az orr nyergében a' megtört porczogók porczogását.* [...] *Itt* [Komáromban] *Dr. Nagy Sámuel és Sett* [Seth János Komárom vármegye tiszti főorvosa] *Urak Pezzl nevű Chirurgussal a' karomat a' legnagyobb szorgalommal meg nézették, és úgy lelték, hogy, hála Istennek, semmi baja sem lessz. Csak Contuziót kapott irtóztató nagyot a' kar. E szerint nem félhetek, hogy karom hasznavehetetlen lessz, vagy öszve sugorodik."* KAZINCZY, 1892. 64–65. – Kazinczy Ferenc levele Spáh Gábornénak (Komárom, 1803. május 30.).

[39] *„Komáromi Patikárius Pados Úr, talpig emberséges ember, az Tokaji Hegyekre szándékozik az boroknak vásárlása végett: kérlek igazítsd őtet valami emberséges emberhez az ki jó Tanátsot adjon nékie. Nálunk gyalázatos borokat adnak Tokaji bor helyett drága pénzen az betegeknek: egész nagy hasznára lenne tehát az betegeknek, hogyha ez az Úr valóságos jó borra tehetne szert."* KAZINCZY, 1893. 383. – Nagy Sámuel levele Kazinczy Ferencnek (Komárom, 1806. október 26.).

Kazinczy az újságból értesült barátja haláláról. Azonnal írt Szentgyörgyi Józsefnek, aki szintén baráti viszonyt ápolt Nagy Sámuellel,[40] hogy tájékoztassa őt mindarról, amit életéről tud, (mikor született, kik a felmenői, tanulmányai, felesége, gyermekei, mit írt nyomtatásban, mikor halt meg) gondoskodni kívánt ugyanis a számára méltó és neki kijáró méltatás megíratásáról.[41] Szentgyörgyi Kazinczyhoz írott leveléből tudhatja az utókor Nagy Sámuel halálának okát: *„Szegény D. Nagy Sámuel Úr haláláról egyebet nem tudok, hanem hogy mint Schraud,[42] Seth,[43] és más érdemes Doktorok, az ispotályok látogatásában kapta el a'veszedelmes ragadó forró nyavalyát (typhus nosodochialis) és az vitte el sokaknak bánatukra és szomorúságukra. A' mint hallom, négy árvákat hagyott nem szegény – de fájdalom neveletlen állapotban.“*[44]

Kazinczy leveleiben többször, igen nagy tisztelettel és elismeréssel említi Cseh-Szombati Józsefet (1748–1815).[45] Egymással ugyan nem álltak közvetlen levelezésben, de a széphalmi mester távolról követte és elismerte az országos hírű orvos igen hatékony működését. Cseh-Szombati József pályája igen szemléletesen mutatja a 18–19. századforduló vezető protestáns értelmiségének műveltségi és kulturális igényeit, igényességét. Alsóbb iskoláit szülővárosában, Komáromban végezte, majd középfokú tanulmányait a pozsonyi evangélikus líceumban folytatta, ahová elsősorban a német és latin nyelv alapos elsajátítása céljából ment.

[40] Szentgyörgyi József több ízben is barátjának nevezi Kazinczyhoz írott leveleiben Nagy Sámuelt, lásd például KAZINCZY, 1892. 31–32. – Szentgyörgyi József levele Kazinczy Ferencnek (Debrecen, 1803. február 28.).

[41] KAZINCZY, 1896. 492. – Kazinczy Ferenc levele Szentgyörgyi Józsefnek (Széphalom, 1810. június 3.). Nagy Sámuelről a bécsi irodalmi újságban *(Annalen der Literatur)*, valamint a *Hazai és Külföldi Tudósításokban* jelent meg nekrológ.

[42] Schraud Ferenc (1761–1806): a pesti és bécsi egyetemeken folytatott tanulmányok után 1786-ban a lembergi egyetem orvoskarán szerzett oklevelet. Előbb Bécsben volt gyakorló orvos, majd 1787-ben hazatért, s Szegeden telepedett le, ahol előbb Csongrád, utóbb Csanád vármegyék tiszti főorvosaként működött. 1792-től a pesti egyetem orvoskarán az elméleti orvostan és a törvényszéki orvostan tanára volt, emellett 1799 és 1802 között orvoskari dékán is, s ebben a minőségében ő vezette be a sebész- és bábaképzésben a magyar nyelv használatát. Pályája csúcsán, 1802-től Schraud doktort nevezték ki országos tiszti főorvossá *(protomedicus regni Hungariae)*. Ugyancsak 1802-től az elsők között javasolta a vármegyéknek a himlőoltás bevezetését, 1803-tól rendszeresen magyar, német, román és szlovák nyelven *medicina pastoralis* orvosi felvilágosító műfajba tartozó ismertetőket adott ki plébánosok, vidéki tanítók számára az oltás népszerűsítése céljából. Jelentős szerepet vállalt a különböző járványok, a szerémi pestis, a bukovinai tífusz, a stíriai sárgaláz leküzdésében, s ezen a területen szerzett érdemei elismeréseképpen magyar nemességet és királyi tanácsosi címet kapott. 1806-ban a dunántúli tífusz megfékezésére küldték ki, de maga is elkapta a kórt, s belehalt.

[43] Seth János (?–1810): Komárom vármegye tiszti főorvosa, s nagy érdemeket szerzett a himlőoltás népszerűsítése területén. A himlőoltásról írott német nyelvű felvilágosító munkája (*Versuch über die Blattern-Impfung und deren wesentliche Vorzüge zur Beförderung dieser wohltätigen Erfindung.* Komárom, 1801.) ugyanabban az évben jelent meg, mint Nagy Sámuel füzete. Ismeretterjesztő és tudományos igényű cikkei jelentek meg továbbá Schedius lapjában a *Zeitschrift von und für Ungern*-ben, a *Patriot*-ban, valamint a *Wochenblatt für Ungarn*-ban.

[44] KAZINCZY, 1896. 469–470. – Szentgyörgyi József levele Kazinczy Ferencnek (Debrecen, 1810. május 26.).

[45] A nemes Cseh család eredetileg Pozsony vármegyéből, Nagyszombat városából származik, később több ágra szakad. Az az ág, amelyikhez Cseh-Szombati József tartozott, Révkomáromba költözött és a 18. század első felében vette fel a „Szombati” nevet. Cseh-Szombati József Sámuel nevű öccse (1757–1838) szintén Pesten volt gyakorló orvos, minden tekintetben bátyja nyomdokain haladt. Az orvos testvérpár működéséről részletesebben lásd KRÁSZ, 2010. 169–171.

1763-tól már a debreceni Református Kollégiumban a legkiválóbb diákok sorában találjuk. A nagy hírű iskolában közel 13 esztendőt töltött, 1766-tól már tógátus diákként hallgatta az akkor Európa-hírű professzorokat, köztük az orvos-polihisztor Hatvani Istvánt, a történész Sinai Miklóst, a teológus Szathmári Paksi Istvánt. A tógátusság lejárta után kipróbálta magát az oktatásban is, éveken át tanított latin és görög irodalmat, logikát, matematikát, metafizikát és teológiát, majd elnyerte a kollégium legmagasabb hivatalát, a seniorságot, amelynek lejárta után 1776 októberében indult el külföldi tanulmányútjára. 1777 áprilisában Hollandiában, a franekeri egyetemen kezdte meg orvosi tanulmányait, itt ismerte meg későbbi mesterét, Petrus Campert, aki azután atyai barátja lett. Camper javaslatára és ajánlásával a következő, 1778. esztendőt a göttingeni egyetemen töltötte: előbb a teológiai fakultásra iratkozott be, majd az orvoskarra váltott, és az antropológus Johann Friedrich Blumenbach (1752–1840), a kémikus Johann Friedrich Gmelin (1748–1804), a botanikus Johann Andreas Murray (1740–1791), az anatómus-szülész Heinrich August Wrisberg (1739–1808), a sebész August Gottlob Richter (1742–1812) és a klinikus Ernst Gottfried Baldinger (1738–1804) professzorok óráit látogatta. 1780-ban Camper hívására ismét visszatért Franekerbe, ahol a gyakorlati orvostanban mélyedt el, s rövid idő alatt olyan nagy sikereket ért el a gyógyításban, hogy egész Hollandiában híre ment, és mint „Tudós Magyart" emlegették. Cseh-Szombatit 1781 áprilisában már Párizsban találjuk, ahová ismételten mesterének, Campernek az ajánlásával érkezett. A francia fővárosban meglátogatta a korszak híres orvosdoktorait, köztük Antoine Louis-t (1723–1792) a neves sebészt és törvényszéki orvostanászt, Louis tanítványát a szintén sebész Pierre Joseph Desault-t (1738–1795) és a nagy anatómus-orvostörténészt, több francia uralkodó udvari orvosát, a *Collège de France* professzorát Antoine Baron Portal-t (1742–1832). Cseh-Szombati útja innen tanulmányi céllal és szakmai kapcsolatok kiépítésének szándékával Strassburgon, nevezetes német városokon keresztül vezetett Bécsbe. A hatályos rendeletek értelmében a Monarchiában senki nem praktizálhatott, aki valamely császári vagy királyi egyetemen előzetesen nem graduálta magát. Miután hónapokig praktizált a bécsi polgári kórházban *(Bürgerspital)*, 1782-ben Anton Störck, az orvosi fakultás dékánjának elnökletével a bécsi orvoskaron disputált és nyert oklevelet. Még ugyanebben az évben mintegy hat esztendei külhoni távollét után tért vissza hazájába, s Pesten telepedett le, ahol gyakorló orvosként kezdte meg pályafutását. Rövid időn belül országos hírnevet szerzett magának: praxisának kezdetén a Pest városában pusztító, járványszerűen terjedő veszedelmes hideglelésnek néhány nap alatt sikerült véget vetnie, s ennek nyomán számos előkelő házba szerzett utat magának, de ezen túlmenően, mint valami „csodadoktorhoz" az ország minden részéből szinte özönlöttek a páciensek.[46] 1784-től négy éven át a híres Samuel Glosius mellett Pest vármegye tiszti főorvosi hivatalát is betöltötte.[47] Kiterjedt praxisa miatt azonban

[46] BÁTHORI, 1821. 78–86.

[47] A Helytartótanács Számvevősége által 1786. szeptember 19-én a vármegyékben, szabad királyi városokban alkalmazott tiszti főorvosok, sebészek és bábák éves fizetéséről készített kimutatás alapján Cseh-Szombati József évi 200 forint, Samuel Glosius évi 300 forint állami fizetést kapott. A Helytartótanács Számvevőségének 1785. évre vonatkozó kimutatása a vármegyékben alkalmazott orvosok, sebészek, gyógyszerészek és bábák fizetéséről. MOL C 66 Nr. 43. pos. 40. fol. 201–204/1785–1786.

felhagyott a hivatalnok-orvos szereppel és 1788 után haláláig gyakorló orvosként csakis a betegek gyógyításával foglalkozott. Mindemellett aktív közéleti tevékenységet folytatott, amelynek része volt az is, hogy 1782-től folyamatosan több pesti, majd budai szabadkőműves páholy tagja volt.[48] Szaktudományos közéleti tevékenységéhez tartozik az is, hogy a Jénai Ásványtani Társaság őt is tiszteletbeli levelező tagjai sorába választotta.[49] Cseh-Szombati József önálló szakirodalmi tevékenységet ugyan nem fejtett ki, de hollandról latin nyelvre fordította és 1784-ben kiadta mesterének, Petrus Campernek orvosdoktori értekezését.[50] Élete során tekintélyes, több mint 3700 darabból álló – rendszerességet és tudatosságot tükröző – orvosi szakkönyvtárat gyűjtött össze. A könyvek egy részét még peregrinációs útjáról hozta haza, másik részét pedig későbbi praxisa alatt szerezte, illetve szereztette be. Könyvtárában az antik orvoslás klasszikus szerzői – Hippokratész, Galénosz stb. – mellett gyakorlatilag a középkori, a reneszánsz, a barokk és a felvilágosodás medicinájának minden fontos elméleti és gyakorlati szakmunkái szisztematikus rendben megtalálhatóak. Cseh-Szombati doktor az orvoslással foglalkozó köteteken kívül számos szépirodalmi és filozófiai munkát is beszerzett. A gyűjtemény nagyobb részét azonban korának „kurrens" vagy éppen divatos orvosi szerzőitől származó, a legújabb irányzatokat taglaló művek alkotják: minden angol, német, francia, holland, olasz és svájci újdonságot azonnal megszerzett, s üres óráiban ténylegesen áttanulmányozott. A doktor, hasonlóan igényes nyugat-európai és számos magyarországi pályatársához, a latinon és ógörögön kívül a fent említett valamennyi modern nyelv birtokában volt. A könyvek között békésen megfért egymás mellett az életben sok esetben ellenséges, vitatkozó Stahl, Hoffmann, Boerhaave, Haller, Wrisberg, Camper, Gmelin, Hahnemann stb.[51] Cseh-Szombati doktor saját családot nem alapított, ezért élete végén vagyonának egy kisebb részét testvéreire és azok utódaira, nagyobbik részét azonban a köz javára fordította. Testamentumában a szeretett debreceni Református Kollégiumra 25000 forintot hagyott a kémia, technológia, botanika és mineralógia tanítására felállítandó tanszékek számára. A sárospataki és pápai kollégiumok 1000–1000 forintot, a pesti református gyülekezet 3000, annak lelkipásztora 1000, a pesti városi ispotály 500 forintot kapott.[52]

Cseh-Szombati Józsefet barátja, Báthori Gábor református teológus, a pesti egyházközösség lelkipásztora és a Dunán Inneni Református Egyházkerület szuperintendense temette el, sírhalma felett ő prédikált és mondott gyászbeszédet, amit a jeles orvosdoktor rövid életrajzával kiegészítve a kor szokásának megfelelően nyomtatásban is megjelentetett. Kazinczy több levelében szinte magából kikelve kárhoztatta a nyelvújítás körüli vitákba az ortológusok oldalán bekapcsolódó Báthorit. 1815 novemberében Szabó Jánoshoz címzett levelében ennek kapcsán a

[48] Cseh-Szombati József szabadkőműves tevékenységéről, a páholytársairól bővebben lásd ABAFI, 1993. 190.; 214.; 275.; 281.; 286.; 295.; 339.; 364.; 366–367.; 388–389.; 396.; 404., 408.
[49] BENEDEK, 1942. 23.
[50] Petri Camperi: *Observationes circa mutationes quas subeunt calculi in vesica*. Ex Belgico sermone in Latinum translatae a Josepho Cseh Szombati. J. M. Weingand et J. G. Koepf, Pestini, 1784.
[51] A könyvtárról 1864-ben *Series Librorum Bibliothecae Cseh-Szombatianae* címmel jegyzék készült. Lásd Debreceni Református Kollégium Könyvtárának Kézirattára, R 71. 10. Jelenleg a könyvtár könyvtörténeti feldolgozását ezen tanulmány szerzője végzi.
[52] BÁTHORI, 1821. 89.

következőképpen fogalmazott: „*Olvasta e az Úr, édes barátom, a' Dr. Szombati felett mondott dög Prédikátziót? Kevés rossz neológ van az Országban, a' ki olly rossz munkát írna, mint az a' tudós Orthologus. És még is neki 's társainak van feljebb.*"[53]

A századforduló időszakának ifjabb orvosgenerációjából Kováts Mihály (1768–1851) személye emelkedik ki, akit Kazinczy a tágabb baráti köréhez tartozónak tekintett. A református lelkészcsaládból származó Kováts Mihály korának enciklopédikus műveltséggel rendelkező, öt nyelvben járatos, komoly szakirodalmi tevékenységet kifejtő tudós-orvosdoktora volt. Ifjúkoráról, tanulmányairól a Magyar Tudományos Akadémia Kézirattárában őrzött naplófeljegyzéseiből tudunk.[54] Egy kis Abaúj vármegyei faluban (Korlát) született 1768-ban. Középiskoláit a sárospataki kollégiumban, majd Lőcsén végezte. Ez idő alatt tanult meg latinul, görögül, németül és franciául, szépen zongorázott és hegedült, majd Losoncon tanítóskodott négy évig. Orvosi diplomáját 1791-ben a pesti fakultáson szerezte meg. Kováts nemzedékében már nemcsak Nyugat-Európában, hanem az igényesebb magyarországi orvosok körében is fontos törekvésként jelent meg, hogy az elméleti tudás mellett gyakorlati-technikai ismeretekre is szert tegyenek. A frissen végzett Kováts doktor két évre Bécsbe ment, ahol előbb – szokványos módon – a Polgári Kórházban *(Bürgerspital)*, majd a II. József által alapított Katona Orvosi-Sebészeti Akadémián *(Medicinisch-Chirurgische Josephs Akademie/Josephinum)* szerzett klinikai gyakorlatot. Gyakornokoskodott továbbá – s ez nem volt szokványos a kortársak körében – a szintén II. József által 1785-ben alapított Általános Kórház *(Allgemeines Krankenhaus)* három részlegében (Szülőotthon/*Gebärhaus*, Lelencház/*Findelhaus*, Elmeháborodottak Részlege/*Narrenturm*), különös figyelmet fordítva a szülészeti ismeretek elsajátítására. Ezután több más társához hasonlóan, ő is bejárta az elméleti és gyakorlati orvoslás szempontjából meghatározó, Európa-hírű német egyetemi városokat, mint Halle, Lipcse, Göttingen, Jéna, s közben megtanult angolul is. Gyakorlati tanulmányait útja végén a *Josephinum*ban töltött újabb szemeszterrel zárta, ahol ezúttal sebészeti operációs technikákat próbált elsajátítani. Tanulmányútjáról 1795-ben tért vissza, s élete utolsó időszakáig, 1849-ig Pesten dolgozott gyakorló orvosként, és csak rövidebb tudományos utazásokat tett a korabeli Magyarország területén. Jellemző, hogy élete végén mintegy 740 kötetes orvosi szakkönyvtárát a sárospataki kollégiumnak adományozta.

A gyógyítás mellett a tudományok magyar nyelven való terjesztését tekintette életcéljának. Gyakorló orvosként nagy hírnévre tett szert, az országnak szinte valamennyi részébe hívták betegekhez. Gyógyító körútjai során megtapasztalt betegségek orvoslására, de mindenekelőtt a betegségek megelőzésére szolgáló preventív szemlélet és igényesség kialakítása és elmélyítése céljából 1798-ban lefordította, s hazai tapasztalataival kiegészítette, a századforduló nagy népszerűségnek örvendő jénai professzorának Christoph Wilhelm Hufelandnak az élet meghosszabbításá-

[53] KAZINCZY, 1903. 281. – Kazinczy Ferenc levele Szabó Jánosnak (Széphalom, 1815. november 9.). Ugyancsak Báthori Gábor prédikációját kárhoztatta a Szentgyörgyihez, Kishez és Döbrenteihez írott levelekben. Lásd KAZINCZY, 1903. 225. – Kazinczy Ferenc levele Szentgyörgyi Józsefnek (Széphalom, 1815. október 20.); KAZINCZY, 1903. 229-234. – Kazinczy Ferenc levele Kis Jánosnak (Széphalom, 1805. október 22.); KAZINCZY, 1960. 248. – Kazinczy Ferenc levele Döbrentei Gábornak (Széphalom, 1815. október 27.).

[54] Kováts Mihály saját kezű rövid életrajza. MTAK Kt., Levelezések, 85/1833.

nak művészetéről írott nagy művét. Ez volt az a munka, amely később *Makrobiotika* címmel német földön számos kiadást ért meg. Hufeland művének magyarországi népszerűségét mutatja, hogy Kováts doktor háromszor is lefordította, minden alkalommal a legújabb német kiadást véve alapul.[55] A preventív szemlélet és egészséges életmód mellett nagy propagátora volt a himlőoltásnak is.[56] Széles körű orvosi felvilágosító munkássága révén, ádáz küzdelmet folytatott a kuruzslás ellen.[57] Különleges figyelmet szentelt a veszettség problémakörének, a *„rögtöni eseteknek"*, vagyis az elsősegélynyújtásnak, valamint a korszak tipikus fóbiájának tekinthető *„látszatos halál"*-tól való rettegésnek. A laikus, egyszerű nép tájékoztatására az orvosi felvilágosító irodalomnak egy sajátos műfaját használta. Saját költségén többször is kiadta a különböző *Szükségben-való Segedelem Táblá*-it, amelyek nem könyvek voltak, hanem egyetlen lap egy oldalán két hasábban nyomtatott nagyméretű táblák, oktató, felvilágosító, akár falra is kifüggeszthető, könnyen áttekinthető, röviden és tömören megfogalmazott hirdetések.[58]

Orvosi felvilágosító munkája során fellépett minden, általa tudománytalannak vélt irányzat ellen, így Mesmer magnetizmusával szemben valóságos hadjáratot indított.[59] Ugyanígy Samuel Hahnemann hasonszenvi gyógymódjával kapcsolatos tanításait sem fogadta el. 1830-ban megírta az irányzat alapművének tekinthető *Organon* elleni gúnyiratát, amely valójában egy nem szakmai érvekkel alátámasztott cáfolat, ügyes stílusgyakorlat.[60]

---

[55] A fordítás alapjául szolgáló eredeti munka: Christoph Wilhelm Hufeland: *Die Kunst das menschliche Leben zu verlängern.* Jena, Akademischer Buchverlag, 1797. Hufeland munkájának hazai megjelentetését a keszthelyi gróf Festetics György finanszírozta. Az első kiadás 1798-ban, a második 1799-ben jelent meg két kötetben *„Az ember élete meg-hosszabbításának mestersége"* címmel Pesten, Patzkó Ferentz nyomtatásában. A harmadik kiadás a *Makrobiotika, vagy az ember életét meghosszabbító mesterség* címet kapta, s egy kötetben 1825-ben Budán jelent meg.

[56] A századforduló idején mind Pest-Budán, mind vidéken több száz embert oltott be, s 1822-ben Pesten saját pénzen adta ki *Értekezés a himlőkiírtásról* címmel írt kis értekezését.

[57] Külön figyelmet fordított a falusi bábák tevékenységének ellenőrzésére és szakszerű oktatásukra. Ugyancsak saját pénzen jelentette meg 1822-ben Pesten azt a *Rövid oktatás, mit kell, és mit nem kell cselekedni a falusi bábáknak a természeti szüléskor* című füzet formátumú kis felvilágosító kiadványát, amelyben közérthető formában gyakorlati útmutatót ad számukra a természetes szülések levezetéséhez.

[58] A tetszhalál eseteivel, felismerésével foglalkozó tábláján sorra vette azokat a helyzeteket, amelyekben a halottnak látszó ember felélesztése lehetséges, ha időben és szakszerűen cselekednek a segítők. A tábla jobb és bal felső sarkában Kováts doktor felsorolta az elsősegély legfontosabb kellékeit is. Lásd Kováts Mihály: *Szükségben való és Segedelem-Tábla a vízbefúlt, megfagyott, felakasztott emberekre és holtan születni látszott kisdedekre nézve.* Pest, 1798. 1820-ban két lapra bővítve, de ugyanígy kéthasábos formában jelentette meg. Lásd Kováts Mihály: *A hirtelen Halál Veszedelmeiben való Segedelem-Tábla.* I–II. Pest, 1820. A veszettség elleni védekezés tárgyában írott *Segedelem-Tábláját* szintén 1798-ban adta ki. Lásd Kováts Mihály: *Szükségben való és Segedelem-Tábla a veszett kutyaharapásról, a mérgekről.* Pest, 1798.

[59] Saját költségén jelentette meg Franz Anton Mesmer, különösen az arisztokrácia és tehetős nemesség köreiben divatos spekulatív gyógymódja ellen írott két kötetes munkáját. Lásd Kováts Mihály: *Az állati delejesség mérőserpetyűje.* I–II. kötet. Pest, 1819.

[60] Kováts Mihály: *Antiorganon, azaz: Orgonarosta.* Pest, 1830. Az 1820–30-as években a magyarországi arisztokrácia nagy érdeklődéssel fordult az új gyógymód felé. Az ország legbefolyásosabb főurai homeopátiás orvosokat alkalmaztak családjuk gondozására (Batthyány, Esterházy, Festetics, Széchenyi, Zichy stb). A legújabb összefoglaló munkát a homeopátia magyarországi történetéről lásd KÓCZIÁN – KÖLNEI, 2003.

Szakíróként nem annyira orvosi felvilágosító munkáival sokkal inkább a kémia és a mineralógia területén szerzett nagy érdemeket, a legnagyobb elismerést 1832-ben kapta, amikor a Magyar Tudományos Akadémia a tagjai közé választotta. Kováts Mihály volt az első magyar nyelvű törvényszéki orvostan szerzője,[61] ásványtani lexikonáért pedig elnyerte a Jénai Mineralógiai Társaság elismerését.[62]

1808-ban jelent meg a sárospataki kollégium diáksága számára írott négykötetes szakmunkája, amely komoly előrelépést jelentett a magyar kémiai szaknyelv megteremtésében. Nem teljesen önálló alkotás, Friedrich Albert Carl Gren (1760–1798) hallei professzor általános kémiai kézikönyve nyomán készült,[63] amelyet Kováts doktor igyekezett modernebb szemléletűvé tenni. A Gren által képviselt, a hallei orvosi iskolához kötődő Stahl-féle flogisztonelméletet[64] Kováts alapvetően elvetette, s helyette az atomelméletet hirdette. Ez a műve az első magyar nyelven megjelent rendszeres – általános és szervetlen – kémia.[65] Kováts Mihály 1808-ban, amikor elkészült a négy kötettel, először Kazinczynak küldte el, hogy a *„magyar nyelvre nézve tett változásokban"* studírozza át, s egy kéréssel is fordult a nagyra becsült mesterhez: *„A Chemiám már kijött egészen, a II. darab előtt vagyon az Ő Excellenciája képe* [Prónay László]. *Imé küldök mind ebből, mind pedig a fólion lévő réztábla nyomtatványából. Az egyiket én adom, a másikat Ő Excellentiájától kértem számodra. – Kérlek cselekedd meg azt, a mire Ő Excellentiája kér. A Nemzet létét tartod meg. Senki azt illendően s alkalmatosan rajtad kívül nem cselekedheti meg. Örök hálákat nyersz evvel az egész Nemzettől, s annak maradékától.*

Szeretném ha megolvasnád a Chémiámat, s kérnélek arra, hogy minden kedvezés nélkül recenseálnád. Csak téged birállak erre, és senki mást. Szükség vólna azért, hogy tudná a Nemzet, vajon van é igazságom? Vagy nincs? A Magyar nyelvre nézve tétetett változásokban, és a magyar nevezetekben. Ismét kérlek, tedd meg ezt az áldozatot – mert tudom hogy foglalatoskodván, valóban bajjal esik ez meg rád nézve."[66]

Dercsényi János, alias Johannes Weisz (1755–1837), a meglehetősen nehéz természetű Kazinczy Júlia férjeként került Kazinczyval kapcsolatba, s nem tartozott a széphalmi literátor szűk baráti körébe. Kettejük viszonya éppen a problémás, kötekedő lánytestvér miatt nem volt felhőtlen, akit Dercsényi 1785-ben vett feleségül. A két testvér közötti kapcsolat akkor romlott meg végképp, amikor anyjuk halá-

[61] Kováts Mihály: *Medicina forensis, vagy orvosi törvénytudomány a táblabíró, bíró, ügyvédő, törvénytudó, törvénytanuló orvos, tanulóorvos uraknak számokra. Számos hazai példákkal megvilágosíttatva, némely hazai tudós orvosoknak dítséretes emlékezetekkel megdíszesíttetve és toldalék szótár.* Pest, 1828.

[62] Kováts Mihály: *Lexicon mieralogicum enneaglottum.* Pest, 1822.

[63] Kováts doktor számára mintául szolgáló munkát lásd Friedrich Albert Carl Gren: *Systematisches Handbuch der gesamten Chemie.* Halle, 1787–1794.

[64] A hallei egyetem orvosprofesszora Georg Ernst Stahl (1660–1734) által képviselt, az ő nevével fémjelezett flogisztonelmélet minden égési folyamatot az éghetőség feltételét jelentő flogiszton meglétével magyaráz. Az éghető anyagok zsíros földet tartalmaznak, s az égési folyamat során az anyagokból flogiszton távozik.

[65] Kováts ebben a munkájában a kémia egésze számára mind szakmai, mind nyelvészeti vonatkozásban megfelelő nómenklatúrát keresett, újításainak köszönhetjük többek között a *kísérlet, anyag, elegyítés, elválasztás* szavainkat. Lásd Kováts Mihály: *Chémia, vagy Természettitka.* I–IV. kötet. Buda, Anna Landerer, 1807–1808.

[66] KAZINCZY, 1894. 421. – Kováts Mihály levele Kazinczy Ferencnek (Pest, 1808. május 4.). Kováts doktor kérése nem valósult meg. A kötetről a *Hazai Tudósítások* 1808. április 9-i számában jelent meg meleg hangú bírálat név nélkül, de az írója bizonyosan nem Kazinczy volt.

la után, 1812-ben az örökség megosztására került sor az akkor élő hét testvér között, s Júlia volt az egyetlen, aki nem tudott megegyezni, és bíró elé vitte az ügyet. Dercsényi és Kazinczy minden bizonnyal rendszeresen váltottak egymással levelet, ám kettejük levélváltásából eddig egyetlen darab sem került elő. Így kapcsolatuk alakulását Kazinczy másokkal folytatott levélváltásából követhetjük nyomon.

Dercsényi János születési anyakönyvében a Johannes Weisz bejegyzés olvasható. A szepességi evangélikus lelkészcsaládból származó Weisz lőcsei és pozsonyi líceumi tanulmányai után 1780-ban Bécsben szerezte meg orvosi oklevelét.[67] Majd hazatért és Zemplén vármegye tiszti főorvosaként működött, s mint hivatalnok-orvos szorgosan írta a Helytartótanács számára az éves egészségügyi jelentéseket.[68] Ebben az időszakban lett tagja a Török Lajos, majd Viczay József vezette – Rettenthetetlen Erényhez címzett - „kassai páholynak". Szabadkőműves érzületét még bécsi időszakából hozta magával. Az orvoslás mellett minden idejét a természet tanulmányozásának, a kémiának és a mineralógiának szentelte. Az 1790-es években több ízben is részt vett a botanizáló késmárki evangélikus lelkész, Mauksch Tamás tátrai túráin.[69] Orvosi érdemei, mineralógiai[70] és borászati[71] munkáinak elismeréseképpen 1793-ban nemességet kapott, s hozzá a Bereg vármegye területén fekvő Derczen birtokát, valamint királyi tanácsosi címet. Azt biztosan tudjuk, hogy 1802-ben már nem folytatott orvosi gyakorlatot, csak timsó-vállalkozásának élt, amiből jelentős vagyonra tett szert.[72] Kazinczy és Dercsényi viszonyát nemcsak Kazinczy Júlia nehezítette, hanem a kettejük anyagi helyzete közötti nagy különbség is. A kis birtokából származó szerény jövedelméből szűkösen élő író és a timsógyártásból, s egyéb vállalkozásaiból meggazdagodott birtokos Dercsényi valóban távol álltak

[67] KISS, 2000. 82.

[68] A korszak modern statisztikai szemlélete jelent meg II. József uralkodása idején az egészségügy területén is, amikor rögtön trónra lépését követően, 1780-ban elrendelte a vármegyei tiszti főorvosok számára az éves jelentések készítésének kötelezettségét. Az első, szakszerűen elkészített narratív jelentések (az adott vármegyében, az adott évben előforduló betegségekről, azok gyógyításáról, az időjárásról havi bontásban, a járványokról, állatállományról stb.), a vármegye egészségügyi személyzetének munkavégzéséről összeállított tabellák csak 1783-tól futottak be a Helytartótanács Egészségügyi Ügyosztályára. Dercsényi még Johannes Weisz néven szignált jelentéseit 1783-tól ismerjük. Ez utóbbit közli: KISS, 2009. 82–87. Az utolsó jelentése 1789-ből való. Lásd MOL C 66 Nr. 123. pos.1/1789.

[69] Kazinczy gyermekkori német tanítómestere, rövid ideig nevelője, Mauksch Tamás (1749–1832) lelkész-botanikus, a Tátra természeti viszonyainak és flórájának kutatója és egyik legjobb ismerője. Számos magyar és külhoni arisztokratát és tudós utazót kalauzolt az általa szervezett tátrai kirándulásokon: 1793-ban az angol természettudós, utazó Robert Townsont (1762–1827), 1806-ban József nádort, 1813-ban a svéd orvos-botanikus, geológus Göran Wahlenberget (1780–1851), gyakori útitársai voltak a neves közgazdász Berzeviczy Gergely, a későbbi georgikoni tanár Asbóth János, Csáky István gróf. Életében csupán egyetlen könyve jelent meg nyomtatásban (*Ueber Witterung in der Zips, besonders unter den karpatischen Alpen.* Wien, 1793.), s több tudományos közleménye a *Patriotische Wochenblatt für Ungern, Isis* és *Ungrisches Magazin* című lapokban. Növénygyűjteményét és kéziratainak egy részét Kitaibel Pálnak küldte meg, kéziratainak másik részét pedig Rumy Károly Györgynek. Könyvtárát és máig kiadatlan naplóját a késmárki Evangélikus Líceumra hagyta. Ez utóbbit a líceum kézirattára őrzi, s jelen sorok írója dolgozik a kézirat kiadásán. A naplóra egykori mesterem H. Balázs Éva professzor hívta fel figyelmemet.

[70] Johann von Dercsenyi: Mineralogische Bemerkungen über die Karpatischen Zipser Alpen in Ungarn. *Vaterländische Blätter für den österreichischen Kaiserstaat,* (1811) 5. sz.

[71] Johann Dercsenyi von Derczen: *Ueber Tokay's Weinbau*. Wien, bey Blumauer, 1796.

[72] Dercsényi János munkásságát feldolgozó legújabb monografikus munkát lásd KISS, 2009.

egymástól. A széphalmi literátor a sógor – hozzá képest – fényűző életmódjáról levelezésében gyakran tesz említést. 1825-ben egyik húgához, Kazinczy Klárához intézett levelében erről így nyilatkozik: *József öcsém* […] *beszélli, hogy Dercsényi János egy nap tanúl francziáúl, olaszúl, anglusúl, Muzsikát, duellálást, 's minden órát ezekben egy tallérral fizet. Öt tallér tehát minden nap. Nyolcezerre felmegyen esztendei költsége 's adóssága 1 xr sincs. Ha mind a' 4 fiú 8000 költ 's maga az atya is annyit, úgy negyvenezer jövedelmének kell lenni. És még tőlem is kér órát, 's haragszik, hogy azt én nem adok.*"[73] Kazinczy a sógor orvosi szolgálatait valószínűleg egyáltalán nem vette igénybe, hiszen számos testi nyavalyájának orvoslására ott voltak a hűséges barátok, mindenekelőtt Szentgyörgyije és Viczay doktor. Dercsényi életének utolsó időszakában igen aktív szakírói tevékenységet fejtett ki, s élénk érdeklődéssel követte a Magyar Tudós Társaság körüli eseményeket. Élete végéig rendszeresen publikált földrengésről, sóaknákról, artézi kutakról, az „időjárás tudományáról" a *Tudománytárban* és a *Társalkodóban*.[74]

*

Szentgyörgyi, Viczay, Nagy, Cseh-Szombati, Kováts és Dercsényi doktorok a felvilágosodás és a korai romantika időszakában formálódó enciklopédikus műveltségű protestáns értelmiség meghatározó rétegéhez tartoztak. Ezek a karakterében, motivációiban új réteghez tartozó akadémikus orvosok valamennyien a legkiválóbb református kollégiumokban vagy evangélikus líceumokban szerezték meg azt az alaptudást, amellyel azután útnak indultak. A 18–19. századforduló időszakában körvonalazódó protestáns orvos-értelmiségi rétegre származását tekintve általában felvidéki és nyugat-dunántúli nemes-polgár közeg volt jellemző: többen jeles orvos, gyógyszerész vagy lelkész felmenőkkel rendelkeztek. Camper, Lenz, Hufeland, Loder, Gmelin, Blumenbach, Murray, Wrisberg, Richter, Baldinger tanítványaiként a külhoni egyetemek anatómiai gyűjteményeinek preparátumait tanulmányozhatták, részt vehettek bonctani órákon, végignézhettek szüléseket, sebészeti operációkat, sőt egyesek meg is tanulták azokat, megtanultak szakszerű betegnaplót vezetni, szakszerű betegjelentéseket fogalmazni, statisztikai kimutatásokat készíteni. Sokoldalú és intenzív kapcsolatokat építettek ki professzoraikkal, s miután tanulmányaik befejeztével visszatértek hazájukba, magas szinten elsajátított ismereteik, szakmai működésük meghatározó módon befolyásolta Magyarországon, a felvilágosodás és a modern tudományok hatékony terjedését. Valamennyien tudást, tapasztalatot, reformakarást és rengeteg könyvet hoztak magukkal. Későbbi pályafutásuk során többnyire mint független gyakorló orvosok, vagy mint a vármegye, a város szolgálatában álló hivatalnok-orvosok szereztek társadalmi státust és pozíciót maguknak, ugyanakkor aktív közéletet éltek, néhányan – a kor „divatjának" megfelelően – tekintélyes tudós könyv- és egyéb gyűjtemények tulajdonosai voltak, többeket külföldi akadémiák, tudós társaságok választottak tagjaik sorába. A külföldi, elsősorban német egyetemeket megjárt orvosdoktorok között

[73] KAZINCZY, 1909. 281–282. – Kazinczy Ferenc levele Kazinczy Klárának (Széphalom, 1825. január 16.).
[74] Erről bővebben lásd KISS, 2009. 53–66.

akadtak néhányan, akik – mint Cseh-Szombati József és Kováts Mihály – működésükkel az európai szintet is elérték. A második vonalbeli akadémiták megmaradtak a hazai keretek között, de aktív részt vállaltak a reformkori nemzedék felkészítésének feladatában, a harmadik csoport tagjai a körülmények alakulása vagy korai haláluk miatt maradtak a gyógyítás „névtelen" szolgálói.

Felhasznált irodalom és rövidítések jegyzéke

MOL Magyar Országos Levéltár

MTAK Kt Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattára

ABAFI

1993 ABAFI Lajos: *A szabadkőművesség története Magyarországon.* Budapest, 1993. [1900]. (Reprint)

BÁTHORI

1821 BÁTHORI Gábor: „Néhai nagy Hírű Orvos Doktor Tekintetes, Nemes, Nemzetes Cseh Szombati Jó'sef Úr Életének rövid leírása", In: BÁTHORI Gábor: *Emlékeket kövekkel megrakott Temető Kert, vagy olly Halotti Prédikátziók, mellyeket külömb' külömb' helyeken,'s időben elmondott Báthori Gábor.* 2. kötet, Trattner Nyomda, Pest, 1821, 77–97.

BENEDEK

1942 BENEDEK Klára: *A jénai Ásványtani Társaság magyar tagjai. Levelek a magyar felújulás szellemi életének történetéhez.* Budapest, Danubia, 1942.

BUZÁSI

1984 BUZÁSI Enikő: A barátság-motívum térhódítása a 18. századi magyar portréfestészetben. *Művészettörténeti Értesítő,* 33. (1984) 4. sz. 212–236.

DEÁKY

2002 DEÁKY Zita: *A hivatalos és a hagyományos gyógyítás a magyar történeti forrásokban.* Budapest, Osiris, 2002.

DIÓSADI ELEKES

1937–38 DIÓSADI ELEKES György: Dr. Szentgyörgyi József debreceni orvos (1765–1832) élete és orvosi levelei. *Orvostörténelem,* 1. (1937) 3. sz. 4–10.; 1. (1937) 4. sz. 2–13.; 1. (1937) 5. sz. 1–9.; 1. (1937) 6. sz. 1–9.; 1. (1937) 7. sz. 1–7.; 2. (1938) 1. sz. 5–6.; 2. (1938) 2. sz. 17–19.; 2. (1938) 3. sz. 1–5.; 2. (1938) 4. sz. 1–4.

DÖRNYEI

2005 DÖRNYEI Sándor: *A Nagyszombatban orvosdoktori disszertációjukat megvédő személyek.* In: SCHULTEISZ Emil – MAGYAR László András: *Orvosképzés a nagyszombati egyetemen.* Piliscsaba, Magyar Tudománytörténeti Intézet, 2005. 291–306.

DUKA-ZÓLYOMI

2005 DUKA-ZÓLYOMI Norbert: A nagyszombati orvostudományi kar hallgatói. In: SCHULTEISZ Emil – MAGYAR László András: *Orvosképzés a nagyszombati egyetemen.* Piliscsaba, Magyar Tudománytörténeti Intézet, 2005. 257–283.

GURKA

2009 GURKA Dezső: Az ásványtani tájékozódás szerepe a jénai konstellációban. In: *A romantika terei. Az irodalom, a művészetek és a tudományok intézményei a romantika korában.* Szerk.: GURKA Dezső. Budapest, Gondolat, 2009. 105–118.

HALMY

1991 HALMY Márta: Szentgyörgyi József orvosi levelei Kazinczy Ferenchez. In: *A debreceni Déri Múzeum évkönyve,* (1991) 69. sz. 333–357.

KAZINCZY

1890 KAZINCZY Ferencz: *Kazinczy Ferencz levelezése.* I. kötet. Szerk.: VÁCZY János. Budapest, MTA, 1890. *(Kazinczy Ferencz Összes Művei)*

1891 KAZINCZY Ferencz: *Kazinczy Ferencz levelezése.* II. kötet. Szerk.: VÁCZY János. Budapest, MTA, 1891. *(Kazinczy Ferencz Összes Művei)*

1892 KAZINCZY Ferencz: *Kazinczy Ferencz levelezése.* III. kötet. Szerk.: VÁCZY János. Budapest, MTA, 1892. *(Kazinczy Ferencz Összes Művei)*

1893 KAZINCZY Ferencz: *Kazinczy Ferencz levelezése.* IV. kötet. Szerk.: VÁCZY János. Budapest, MTA, 1893. *(Kazinczy Ferencz Összes Művei)*

1894 KAZINCZY Ferencz: *Kazinczy Ferencz levelezése.* V. kötet. Szerk.: VÁCZY János. Budapest, MTA, 1894. *(Kazinczy Ferencz Összes Művei)*

1895 KAZINCZY Ferencz: *Kazinczy Ferencz levelezése.* VI. kötet. Szerk.: VÁCZY János. Budapest, MTA, 1895. *(Kazinczy Ferencz Összes Művei)*

1896 KAZINCZY Ferencz: *Kazinczy Ferencz levelezése.* VII. kötet. Szerk.: VÁCZY János. Budapest, MTA, 1896 *(Kazinczy Ferencz Összes Művei)*

1903 KAZINCZY Ferencz: *Kazinczy Ferencz levelezése.* XIII. kötet. Szerk.: VÁCZY János. Budapest, MTA, 1903. *(Kazinczy Ferencz Összes Művei)*

1909 KAZINCZY Ferencz: *Kazinczy Ferencz levelezése.* XIX. kötet. Szerk.: VÁCZY János. Budapest, MTA, 1909. *(Kazinczy Ferencz Összes Művei)*

1960 KAZINCZY Ferencz: *Kazinczy Ferencz levelezése.* XXIII. kötet. S.a.r.: BERLÁSZ Jenő – BUSA Margit – Cs. GÁRDONYI Klrára – FÜLÖP Géza. Budapest, MTA, 1960. *(Kazinczy Ferencz Összes Művei)*

KIS-WITZAY

1773 KIS-WITZAY Josephus: *Dissertatio inauguralis medica de lingua ut signo in morbis.* Tyrnaviae, typis Collegii Academici S. J., 1773.

KISS

2000 KISS József Mihály: *Magyarországi diákok a bécsi egyetemen 1715–1789.* Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára, 2000. (*Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban,* 2.)

KISS

2009 KISS László: *Kazinczy sógora, Zemplén főorvosa: Dercsényi János.* Budapest – Dercen, 2009.

KÓCZIÁN – KÖLNEI

2003 KÓCZIÁN Mária – KÖLNEI Lívia: *Homeopátia Magyarországon 1820–1990.* Budapest, Noran, 2003.

KRÁSZ

2003 KRÁSZ Lilla: *A bába történeti szerepváltozása a 18. századi Magyarországon.* Budapest, Osiris, 2003.

2010 KRÁSZ Lilla: „Bibliothekmedizin" kontra „Göttinger Medizin". Magyarországi és erdélyi diákok a göttingeni orvosi fakultáson a 18. században. In: *Göttingen dimenziói. A göttingeni egyetem szerepe a szaktudományok kialakulásában.* Szerk.: GURKA Dezső. Budapest, Gondolat, 2010. 163–175.

NAGY
1801 NAGY Sámuel: *Az oltalmazó himlőről.* Komárom, 1801.

NEMES
2008 NEMES Csaba: *Orvostörténelem. Az egyetemes és magyarországi medicina kultúrtörténeti vonatkozásaival.* Debrecen, Debreceni Egyetem Orvos- és Egészségtudományi Centrum, 2008.

PORTER
2003 PORTER, Roy: *Die Kunst des Heilens. Eine medizinische Geschichte der Menschheit von der Antike bis heute.* Heidelberg – Berlin, Spektrum Akademischer, 2003.

ROTHSCHUH
1978 ROTHSCHUH, Karl Ed: *Konzepte der Medizin in Vergangenheit und Gegenwart.* Stuttgart, Hippokrates, 1978.

SZÖGI
2001 SZÖGI László: *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és főiskolákon 1789–1919.* Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára, 2001. (*Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban,* 5.)

WESZPRÉMI
1970 WESZPRÉMI István: *Succinta Medicorum Hungariae et Transilvaniae Biographia. Magyarország és Erdély orvosainak rövid életrajza.* IV. kötet. Ford.: Vida Tivadar. Budapest, Medicina, 1970. (Reprint)

Krász, Lilla

Ferenc Kazinczy and His Physicist Friends

It was the late eighteenth century that saw the growing importance of the role of academic physicians all over Europe from England to France, including the Habsburg Empire and Hungary. An increasing number of people was beginning to resort to their healing services within the different layers of contemporary Hungarian society. It cannot be deemed as a coincidence that all the doctors belonging to the circle of friends and relatives of Kazinczy, the respected man of letters of Széphalom, appear to have been possesing the prestigious position of physicians in eighteenth century Hungarian society through their encyclopaedic erudition and sophisticated culture, such as József Szentgyörgyi, József Viczay, Sámuel Nagy, József Cseh-Szombati, Mihály Kováts and János Dercsényi. All had been educated at foreign universities with a sound knowledge of several languages, widely publishing articles and books on professional matters as well as taking an active role in public life. In addition, they were almost exclusively protestants, members of scholarly societies abroad as well as freemasons who sometimes managed to exert a considerable influence on contemporary political thinking in Hungary.

Doncsecz Etelka

„…de patvar horjon el benneteket! A′ Kazintzi levele belé tsuszott”[1]

Egy engedély nélkül közzétett magánlevél visszhangja

Kazinczy Ferenc és Verseghy Ferenc hosszú pályafutása[2] számos alkalmat teremtett a nézetkülönbségek felszínre kerülésére.[3] Mindeddig azonban kevés figyelem jutott az eszmesúrlódások első nyomtatásban megjelent dokumentumának, Kazinczy Révai Miklóshoz írt, 1806. augusztus 5-én kelt levelének,[4] noha ez mind Kazinczy, mind Révai, mind pedig Verseghy felől szemlélve egész pályafutásukat tekintve meghatározó mozzanatnak számít.[5]

Az irat nyilvánosságra kerülése voltaképpen a Révai–Verseghy-vita[6] lezárását jelentette, hiszen Kazinczy bekapcsolódásának hatására egyértelműen a pesti egyetem magyar tanszékének támogatását[7] is maga mellett tudó Révai tekintélye vált nagyobbá az inkább követőkkel, semmint intézményes támogatással bíró Verseghyvel szemben, aki korábban[8] már maga kezdeményezte a pennacsata befejezését. Kazinczy mindkettejükkel kapcsolatban állt már a vita kirobbanása előtt. Verseghyvel egy időben tevékenykedtek a *Magyar Museum*ban,[9] s mindketten a Martinovics-összeesküvés elítéltjei voltak. Révaival – mondhatni – kölcsönösen és tudatosan használták fel egymás szakmai elismertségét. Kazinczy 1805 tavaszán Sylvester János *Grammatica Hungarolatina*[10] című művének újrakiadásához kérte Révai segítségét, a lemásolt szöveg ellenőrzésének és a korrektúra elkészítésének feladatát bízva rá.[11] Közreműködése nem merült ki a munka során felmerülő feladatok elvégzésében: az

[1] Soós, 1990. 55. Ferenczy János levele Horvát Istvánnak (Pest, 1806. november 18.)

[2] Az irodalomtörténet-írás Kazinczy és Verseghy vitáihoz gyakran személyes indítékokat feltételezve közelít. E kép kialakulásához hozzájárulhattak a Kazinczy visszaemlékezéseiben rögzítettek is. Vö. Császár, 1903. 320–357.; Kazinczy, 1987. 493–500.; Kazinczy, 1956.; Kazinczy, 2000.

[3] Császár, 1903, 325–333.

[4] Kazinczy, 1893. 252–254. Kazinczy Ferenc levele Révai Miklóshoz (Széphalom, 1806. augusztus 5.)

[5] A dolgozat első változatához fűzött észrevételeikért köszönettel tartozom Balogh Piroskának, Szilágyi Mártonnak és Tóth Kálmánnak. Külön köszönet illeti Czifra Mariannt a levélváltozatok felderítésében nyújtott segítségéért és megjegyzéseiért.

[6] Vö. Margócsy, 1986.; Margócsy, 1987–88.; Kazinczy, 1898. 10–13. Vitkovics Mihály levele Kazinczy Ferenchez (Pest, 1810. július 13.)

[7] Thimár, 2007. 53.

[8] Verseghy, 1806. 42–43.

[9] Verseghy korrektorként, Kazinczy szerkesztőként. Császár, 1903. 41.; Z. Szabó, 1989. 99.; Bíró, 2004. 433–455.

[10] Sylvester János: *Grammatica Hungarolatina in usum puerorum recens scripta Ioanne Syluestro Pannonio autore*. Neanesi, 1539.

[11] Szalai, 1990. 120.

egyetem nyelvtudósaként való említése a vállalkozás kontextusában a szakmai színvonal tekintetében egyfajta garanciát is jelenthetett.[12] Hasonló eljárásuk azonban egy ponton eltér, amennyiben valóban igaz Kazinczy állítása, hogy magánlevelét tudtán kívül tárták a szélesebb nyilvánosság elé.[13] Tudtán kívül, tehát megfosztva a szerzőt a szöveg kiadás előtti ellenőrzésének és esetleges felülvizsgálatának lehetőségétől, tárták olyan közönség elé, melynek tagjai már nem feltétlenül voltak részei a levélíró publikumának,[14] így a téma és a megformáltság tekintetében egyaránt indokolt lehetett a korrekció. A levélírónak erre egyetlen módja maradt: utólag közölni saját szándékát. Kazinczy mind levelezőpartnerei, mind a szélesebb olvasóközönség előtt élt ezzel a lehetőséggel. Nyomós érve volt erre, hiszen nem ebben a formában kívánt a vitához hozzászólni. A szövegben foglaltak érintik Verseghyhez fűződő személyes viszonyát, megnyilvánulásának módja pedig példa lehet a vita műfajára, amelyről leveleiben maga is több alkalommal nyilatkozott.

A vitatott levél változatai

A levél több változatban és másolatban maradt fenn.[15] Vélhetően az Országos Széchényi Könyvtár (továbbiakban OSZK) Kézirattárában, Horvát István iratai között található az eredeti, Kazinczy által Révainak küldött példány.[16] Erdélyi Pál említi tanulmányában, hogy Révai halála után a hagyaték először Schedius Lajoshoz, majd Horvát Istvánhoz jutott, Horvát iratai között pedig rendezetlenül került a Nemzeti Múzeum Könyvtárába.[17]

Az összes közül ez a verzió mutatja a legtöbb hasonlóságot a Boldogréti Víg László[18] álnéven megjelent, Horvát Istvánnak tulajdonított[19] vitairathoz csatolttal. Tartalmilag két mondat[20] kivételével – amely hiányzik a közlésből – teljesen egyező

[12] THIMÁR, 2007. 53.
[13] Többek között lásd KAZINCZY, 1808. XXXIX.
[14] A fogalmat Mezei Márta értelmezésében használom: MEZEI, 1994. 97.
[15] OSZK Kt. Quart. Lat. 2225. ff. 488–490.; MTAK Kt. M. Ir. Lev. 4r. 27. Saját kezű másolat. MTAK Kt. M. Ir. Lev. 4r. 38. ff. két másolatban.
[16] Literae variarum personarum ad Nicolaum Révai. Ann. 1782–1807. OSZK Kt. Quart. Lat. 2225. ff. 488–490.
[17] ERDÉLYI, 1888. 239. Váczy János hivatkozása szerint az OSZK-ban őrzött változatot használta a levelezés kiadásakor. Vö. KAZINCZY, 1893. 252–254. Kazinczy Ferenc levele Révai Miklósnak (Széphalom, 1806. augusztus 5.)
[18] Boldogréti Víg László: *Versegi Ferencnek megfogyatkozott okoskodása A' tiszta magyarságban, mellyet a' józan okoskodásnak törvényeiből kihozatott igaz okokkal megbizonyít Révai Miklósnak hív tanítványa, és szerető barátja*. Pest, 1806. A szöveg megtalálható Szalai Anna kiadásában is, ám közlése nem betűhű. A helyesírásra is kiterjedő vitáról lévén szó, különösen a levélváltozatok vonatkozásában tanulságos az eredeti változatot használni. SZALAI, 1980. 337–393.
[19] ERDÉLYI, 1888.
[20] *„Maga az az ő annyira csudált chef d' oeuvre-je – ha tudni illik az ő tagadása után szabad még azt állítani, hogy az övé – a' Marseilli ismeretes marché' fordítása, erős, kemény, gyúlasztó, 's minden, a' minek azt annak imádói neveztetni akarják, csak hogy nem szép. – Haynóczy, a' ki magyarúl olly formán tudott, a' hogyan a' Lutheránus Magyarok szoktak tudni, azt tudakozta tőlem eggykor, hogy mi Isten' csudája lehet az, hogy egy Millot magyarban nem olvastatik, és hogy a' Verseghy' magyarságát, noha ő Grammaticus és igen gondos Író, senki ízlelni nem akarja? 's én a' Bürger' feleletével és a' Horátzéval feleltem."* OSZK Kt. Quart. Lat. 2225. ff. 488v.

szövegekről van szó. A helyesírás tekintetében azonban következetesen végrehajtott módosítások figyelhetők meg. Az eredeti levélben előforduló *cs* és *cz* minden esetben *ts* illetve *tz* alakban szerepel, ugyanúgy, ahogy a Kazinczy által használt *eggy egy*ként írva. A megváltoztatott alakok Révai nyelvészeti és helyesírási irányát jelzik.[21] Kazinczy, noha a vitában egyértelműen Révai oldalán állt, néhány esetben – ahogy a példa is mutatja – kitartott saját álláspontja mellett.[22] Eltérő felfogásuk[23] már a Sylvester-kiadás kapcsán nyilvánvalóvá vált, ekkor Kazinczy elfogadta a meggyőzésére felhozott érveket.[24] A javítás ténye a vitairat szerzőjének azonosításához is érdekes adalékot szolgáltathat. Ennek kiadástörténetét Thimár Attila vizsgálta,[25] aki az OSZK Kézirattárában Víg László néven jegyzett irat Horvát-féle változatát hasonlította össze a cenzúrai példánnyal, amelyről megállapította, hogy Révai kézírása.[26] A kéziratok összevetése és a módosítások nyomon követése után arra jutott, hogy Kazinczy levelének publikálása Révai Miklós beavatkozásának köszönhetően valósult meg.[27] Ezt erősítik a sajtó alá rendezés körülményei is. Horvát – munkájának végeztével – 1806 őszén Pestről Válba költözött Ürményi József kérését teljesítve, aki fiai nevelésével bízta meg.[28] A nyomtatás munkálatait Révai és Ferenczy János felügyelték.[29] Ferenczy írásban folyamatosan tájékoztatta Horvátot a fejleményekről. Fennmaradt leveleik közül kettő is utal arra, hogy Kazinczy szövege nem Horvát kezdeményezésére került kiadásra. Az első tudósítás 1806. november 17-én kelt: *„De bezzeg! egy uj könyvet nyomtatnak már! Vig László úr munkáját. A' jövő héten két árkust ki küldök bizonyságúl. Halgass! Ne irgy még Miklósnak. Jó megy a' dolog. Kazintzi levelét bé nem iktatja."*[30]

Az idézett levélrészlet két vonatkozásban is beszédes: egyrészt arra utal, hogy a közzététel szándéka ismert volt a vitairat kiadásán munkálkodók körében, másrészt sejteti, hogy Horvát ezzel nem értett egyet. Az alábbi levélrészletből is kitűnik, hogy Ferenczy sem támogatta Révai elgondolását, aki az ellenvéleményeket figyelmen kívül hagyva valósította meg azt. *„Harmadik árkus volt – emberségemre mondom – munkádból már ki nyomtatva kezembe – de patvar horjon el benneteket! A' Kazintzi levele belé tsuszott – majd a' Széphalmi kényes kis költő így fog irni – »Vissza inkább a' foglukakba, mintsem olly emberkével levelezzek, ki a' jó barátságnak titkait ki fedezni, kürtölni nem szégyenli« – A' levélből a' politikus sebek ugyan ki marattak, de ki nyomtatását már magam is sajnállom. Annyit rakott az öreg munkádhoz, hogy 24 árkusra reá nem megyen."*[31] E so-

[21] MARGÓCSY, 1986.; MARGÓCSY, 1987–88.; RUBINYI, 1904.; SIMAI, 1911. A korszak nyelvészeti irányzatairól átfogóan tájékoztat BÁRCZY, 1996. 291–265.; BENKŐ, 1982.; CSETRI, 1990.; CSETRI, 1983.
[22] SIMAI, 1911. 14.
[23] Például az *eggy–egy* vonatkozásában: *„Megütközöm benne, hogy ezt a' szót egy te is kettős gy-vel írod, eggy."* KAZINCZY, 1892. 381. Révai Miklós levele Kazinczy Ferencnek (Pest, 1805. július 14.)
[24] THIMÁR, 2007. 53.
[25] THIMÁR, 2007. 70–74.
[26] THIMÁR, 2007. 70.
[27] THIMÁR, 2007. 71.; Vö. KAZINCZY, 1895. 273–278. Vitkovics Mihály levele Kazinczy Ferencnek (Pest, 1809. március 7.) és KAZINCZY, 1896. 117–121. Vitkovics Mihály levele Kazinczy Ferencnek (Pest, 1809. december 1.)
[28] SZALAI, 1990. 159.; THIMÁR, 2007. 75.
[29] SZALAI, 1990. 159.
[30] SOÓS, 1990. 55. Ferenczy János levele Horvát Istvánnak (Pest, 1806. november 18.)
[31] SOÓS, 1990. 55. Ferenczy János levele Horvát Istvánnak (Pest, 1806. december 18.)

rok írója elsősorban a feladó beleegyezése nélküli közzététel indiszkrét[32] gesztusát kifogásolja. Egészen bizonyos, hogy ismeri a szóban forgó levelet, hiszen a *„Vissza inkább a' foglukakba"* Kazinczy szövegéből való formula.[33] Ezen kívül utal arra, hogy nem a teljes írás megjelentetéséről van szó, mert abból bizonyos *„politikus sebek"* kimaradtak.

Arra a kérdésre, hogy pontosan mit érthet *„politikus sebeken"*, a hiányzó levélrészlet lokalizálásával válaszolhatunk. Ehhez nyújtanak segítséget a fennmaradt szövegváltozatok. Ezeket összehasonlítva a kiadott verzióval megállapítható, hogy a kihagyott rész a következő két mondat között helyezkedett el: *„Ki beszéll úgy, mint ő akarja hogy beszéllyünk? 's nyer-e valamit a' beszéd az által, ha az illyen Grammaticust, Stilistát, és Poétát fogjuk követni ? Kivévén egy két dalát – eggyet kettőt ötven között – én nem tudtam soha szépnek, nem tsak olvashatónak is lelni semmi mivét, sem versben, sem prózában – 's prózában még inkább nem, mint versben. - - -*[34] [Kihagyott rész. Kiemelés: D. E.] *Azt hittem, a' nyolcz esztendei elmélkedés magához hozta; 's elréműltem, midőn leveléből írtóztató eretnekségeit láttam."*[35] A hiányzó szakasz a levél fellelhető négy kéziratos változatából kettőben megtalálható, azonban mindkettőben más formában:

OSZK Kt. Quart. Lat. 2225. ff. 488.verso	**MTA Kt. M. Ir. Lev. 4r. 27.**
„Maga az az ő annyira csudált chef d' oeuvre-je – ha tudni illik az ő tagadása után szabad még azt állítani, hogy az övé – a' Marseilli ismeretes marché' fordítása, erős, kemény, gyúlasztó, 's minden, a' minek azt annak imádóji neveztetni akarják, csak hogy nem szép. – Haynóczy, a' ki magyarúl olly formán tudott, a' hogyan a' Lutheránus Magyarok szoktak tudni, azt tudakozta tőlem eggykor, hogy mi Isten' csudája lehet az, hogy egy Millot magyarban nem olvastatik, és hogy a' Verseghy' magyarságát, noha ő Grammaticus és igen gondos Iró, senki ízlelni nem akarja? 's én a' Bürger' feleletével és a' Horátzéval feleltem."	*„Majd az ő chef d'oeuvreje – ha azt az ő állítása ellen szabad az övének venni – a' Marseilli mars fordítása, erős, kemény gyúlasztó, és minden: a'minek az annak imádóji akarják, csak nem szép. –* *Hajnóczy, a' ki magyarúl olly formán tudott, a' hogyan a' Lutheránus magyarok szoktak tudni, azt tudakozta tőlem eggykor, hogy mi Isten csudája lehet az, hogy egy <u>Millót</u> magyarban nem olvastatik, és hogy a' Verseghi Magyarságát, noha ő Grammaticus és igen gondos Iró, senki ízlelni nem akarja? 's én a Bürger feleletével feleltem kérdésére 's a' Horátzéval."*

[32] *„Szokás e korban, hogy az egy személynek szóló leveleket mutogatják, postán körözik, másolják; nem egy levél már avval a kifejezett óhajjal készül, hogy azt többen lássák. Időnként írójuk tudta nélkül ki is adják őket, korántsem alaptalanul: a magánéleti közléseket is meghatározó társadalmi szempontok, az erős általánosító igény esetenként kivívja a szélesebb körű nyilvánosságot. Baj, ellenérzés csak akkor támad a kiadatásokból, ha azok a közönség elé nem való, személyes vagy személyeskedő ügyeket visznek; valóban úgy van, hogy az »irodalmilag közvetített intimitásnak nem a publicitás az ellentéte, hanem az indiszkréció«."* MEZEI, 1994. 12. A szerzői jogi kérdések összetettségéhez lásd MEZEI, 2004.; LABÁDI, 2008. 111–113.; DIETZ–HORVÁTH–KERTÉSZ–TIMORÁNSZKY, 1995. 155–156.; LONTÁR, 2001. 33–36.

[33] OSZK Kt. Quart. Lat. 2225. ff. 488.

[34] A kiadó feltehetően ilyen módon jelezte tipográfiailag az elhagyást.

[35] BOLDOGRÉTI, 1806. 16.

Az OSZK-beli szöveg eredetisége mellett szól – amint arra már részben kitértünk –, hogy Révai hagyatékában maradt fenn. A kérdés eldöntésében az említett vitairat kéziratai segíthetnek. A vonatkozó sorokat Thimár Attila idézi a Révai kézírásában fennmaradt cenzúrai példányból: *„Maga az ő csudált chef d' oeuvre-je – ha tudni illik az ő tagadása után szabad még azt állítani, hogy az övé – a Marseilli esméretes Marche fordítása, erős, kemény, gyúlasztó, s minden aminek azt annak imádói akarják, csak hogy nem szép. – H***, aki magyarúl olly formán tudott, ahogyan a Lutheranus magyarok szoktak tudni, azt tudakozta tőlem egykor: hogy mi az Isten csudája lehet az, hogy egy Millot magyarban nem olvastatik; és hogy Versegi magyarságát, noha ő Grammaticus, és igen gondos Író, senki ízlelni sem akarja? S én Bürger feleletével, és a Horátzéval feleltem."*[36]

Amint látható, a Révai hagyatékában lévő irat és a cenzúrai példány szövege tartalmát nézve egyezik, eltekintve attól, hogy Hajnóczy nevét az utóbbi nem írja ki. A miértre vélhetően ott találjuk a választ, ahonnan a Ferenczy által használt *„politikus sebek"* kifejezés feloldására is kísérlet tehető. Mindezek ismeretében rekonstruálhatók azok a változások, amelyeken a vizsgált szöveg az eredetinek feltételezhető állapot és a kiadásra került forma között keresztülment. A változtatások vélhetően a szöveget kiadó Révainak tulajdoníthatók. Először csak Hajnóczy nevét hagyná el, utóbb az egész bekezdést. Thimár Attila cenzori szándékot sejt e mögött.[37] Ő hívja fel a figyelmet arra, hogy a Marseillaise-fordítás említése kényes téma lehetett még 1806-ban is. A szövegben ugyanez a később elhagyott részlet utal Hajnóczyra, a Martinovics-összeesküvésben részt vett egyik kivégzett[38] elítéltre, valamint Verseghy a korban nagy visszhangot keltett Millot-fordítására.[39] Ezek az utalások nem csak politikai vonatkozásban lehettek terhelőek, s nem csak a cenzor figyelmét kelthették fel. Nem hagyható figyelmen kívül továbbá, hogy ugyanebben az összeesküvésben az elítéltek közé tartozott Verseghyn kívül Kazinczy is. A jakobinus jelzővel[40] illetett mozgalomban vállalt szerepvállalás felemlegetése még tíz év távlatából is rossz fényt vethetett az udvar szemszögéből bármelyik érintettre, így Kazinczyra is, amivel Révai is tisztában lehetett. Alighanem ezzel magyarázható a levél fokozatos megszabadítása a levélíróra nézve is kompromittáló megjegyzésektől.[41] Megállapítható tehát, hogy a kiadó tudatosan, céljainak megfelelően formálta át, illetve használta fel a birtokába került levelet. Célja egy olyan dokumentum nyilvánosságra hozatala volt, mely a Verseghyvel folytatott vitában az olvasók, a szóváltást szemlélők előtt egyértelműen tekintéllyel bíró támogatót állít a saját oldalára. A levél szövegéből kiderül, hogy Kazinczy maga is készült a megszólalásra.[42]

[36] Idézi THIMÁR, 2007. 71. Hivatkozott lelőhelye OSZK Kt. Quart. Hung. 1308, f. 9. r.
[37] THIMÁR, 2007. 71.
[38] BORECZKY, 1977. 207.
[39] Erről lásd PENKE, 2000.; PENKE, 1984.
[40] A terminológiai problémáról lásd BORECZKY, 1977. 5.
[41] Kazinczy fogsága a levélről folyó diskurzusban – noha a kortársak előtt az utalástól megfosztott szövegváltozat volt ismeretes – évekkel később kerül elő. Kisfaludy hozta fel Kazinczy ellen mint az általa eddig is elítélt, Verseghyt érintő kritika súlyosbító körülményét. Kazinczy a vádat a szakmai és személyes szempontok szétválasztására hivatkozva utasította vissza. KAZINCZY, 1905. 83–84. Horváth Ádám levele Kazinczy Ferencnek (Pest, 1817. március 2.); Kazinczy, 1905. 120–122. Kazinczy Ferenc levele Kis Jánosnak (Széphalom, 1817. március 19.); Kazinczy, 1905. 123–125. Kazinczy Ferenc levele Horváth Ádámnak (Széphalom, 1817. március 19.)
[42] A vonatkozó sorok az eredetiként azonosított szövegből vett idézetek: *„Én sem maradok fele-*

Révai remek taktikai érzékkel ezt nem várta meg. Annak tudatában, hogy nem minden nyelvészeti kérdésben értettek egyet, s hogy Kazinczy maga is bejelentette véleménynyilvánítási szándékát,[43] fennállt a lehetősége annak, hogy nem áll teljes mértékben Révai álláspontja mellé, hanem egyfajta köztes megoldásként hangot ad eltérő meglátásának is. Belátható, hogy a széphalmi költő levele páratlan alkalmat kínált Révai számára, amit kockára tett volna azzal, ha engedélyt kér a közlésre, hiszen ez magában foglalja az elutasítás lehetőségét is. Saját helyzetének biztosítását szolgálhatta a levél írójára vonatkozó, csak magánlevélben vállalható részletek kihagyása. Annak ellenére, hogy a korban a levelek informális hálózatokon keresztül, másolatok formájában is terjedhettek, nem tekinthető szokványos eljárásnak a szerző engedélye nélküli nyomtatott formában történő közlés. Erre utalnak a kortársak már idézett, s a későbbiekben ismertetendő reakciói. A Kazinczy pályájára árnyékot vető momentum felidézésével a levélíró esetleges elhatárolódását is kiválthatta volna, céljának épp az ellenkezőjét érve el.

„Akkor osztán én fogok szóllani Verseghi ellen."[44] *Kazinczy reakciója*

Nemcsak Révai, Kazinczy is tudatosan járt el. Levelezésének vonatkozó darabjai mind a levél megszületése, mind pedig a megjelenés utáni reakciók átgondolt és következetesen végigvitt stratégiát sejtetnek a levélíró részéről. A rendelkezésre álló források szerint nem tudott Révai tervéről. 1805. augusztus 5-én kelt levelére csaknem két hónappal később, október elsején érkezett válasz Révaitól, amelyben utal az előzményekre és egynéhány később megjelenő kötetre: *„Augustusnak 5. napján költ leveleden bámúltam, mint váratlan jelenésen. Tehát vagyon még is olly Férjfi a' Hazában, a' ki emberűl, és emberségesen érez, útálja az álorzta alatt lappangó álnokságot! Helyben hagyod Tanítványaimnak feleletöket a' róka fordúlásra. Ezek többé már nem vesződnek a' megromlott 's megátalkodott lélekkel. Én a hibákat, a' mint elő fognak fordúlni, nagyobb és apróbb munkáimban, illőképpen megdorgálom, másoknak tanúságokra. Többre nem botsátkozom. Az ellenség zavaros fejű, 's megjobbúlhatatlan: annak megértését okosan senki sem várhatja. Vesszen oda magának, tsak másokat meg ne döglessen.* […] *Tratnert sok inség érte.* […] *Elkérte tőlem Szilvesztert a' te hagyásod szerént. Azután látogattam meg 's akkor értettem szándékodat. Te is kikelsz tehát a' tsatázó mezőre? Megtzáfolod a Szédült Főnek is eretnekségeit, nem tsak a' Debretzeni tévelygéseket? Tettem olly rendelést, hogy kezednél lehetnek már az én Ébresztő Beszédeim, azután Miklósfi Jánosnak, és Kárdos* [!] *Adorjánnak Vetekedései. Víg Lászlónak is Darabját megküldöm, mihelyt kijő egészen."*[45]

Ez az eddig figyelmen kívül maradt dokumentum több olyan részletre világít rá, ami árnyalhatja Kazinczy szerepét Révai és Verseghy vitájában. Részint jelzi,

let nélkűl annak a' Philologusnak, […] *De én hallgatni fogok, míg a' per közttetek véget nem ér, hogy a' Publicum figyelme fel ne osztassék…"* OSZK Quart. Lat. 2225.

[43] OSZK Kt. Quart. Lat. 2225. 490.

[44] KAZINCZY, 1893. 249. Kazinczy Ferenc levele Cserey Farkasnak (Széphalom, 1806. Szent Ignác napja)

[45] KAZINCZY, 1893. 346–347. Révai Miklós levele Kazinczy Ferencnek (Pest, 1806. október 1.)

hogy Révai nem csak az augusztus 5-i levélből tudhatott Kazinczy szándékáról az állásfoglalást illetően. Az idézett részlet utalása szerint Sylvester János művének kiadása kapcsán ezt már 1806-ban tervezte, bár vélhetően nem olyan formában, ahogy az 1808-ban végül megtörtént, hiszen ekkor már levele nyilvánosságra hozatalának tudatában nyilatkozott. Révai megfogalmazása szerint *„a Szédült Főnek eretnekségeit"*[46] készül cáfolni. E megjegyzés csak arra utal, hogy Kazinczy pozíciója a vitában Verseghy ellenében határozható meg, nem pedig Révai mellett, aki ebből újabb érvet meríthetett a levél szerzői hozzájárulást mellőző kiadásához. Úgy tűnik továbbá, hogy nemcsak Révainak, hanem legalább még egy személynek, Trattnernek[47] is tudomása lehetett az előkészületekről. Feltételezhető mindazonáltal, hogy Kazinczy tervéről ennél tágabb kör értesült. Leveleit áttekintve a Nagy Gáborhoz és Cserey Farkashoz írtak ezt támasztják alá. Az első irat arról tanúskodik, hogy már 1806 áprilisában foglalkoztathatta nézeteinek összefoglalása. Nagy Gábort arról értesítette, hogy birtokába jutott Verseghy *Ungarische Sprachlehre*[48] és *A tiszta magyarság*[49] című munkája. Miután röviden egyértelművé teszi negatív véleményét, kölcsönkéri Révai *Elaboratior…*[50] címet viselő művét, ahogy ő fogalmaz *„az urét fognám használni in publicum commodum."*[51]

Július 31-én – alig egy héttel a Révainak írt levél[52] előtt – Cserey Farkast egyértelműen tájékoztatta.[53] Sorai, ahogyan a Nagynak írt levél[54] esetében, szövegalkotási eljárásait tekintve is tanulságosak. Mindkét szövegben felfedezhetők ugyanis az augusztus 5-én kelt levél fordulatai.

[46] KAZINCZY, 1893. 346–347. Révai Miklós levele Kazinczy Ferencnek (Pest, 1806. október 1.)
[47] Utóbb nála jelent meg Sylvester munkája.
[48] Franz Verseghy: *Neuverfasste Ungarische Sprachlehre, worin die verschiedenen Mund- und Schreibarten der ungarischen Sprache kurz angezeigt, die Regeln aus dem morgenländischen Bau der Sprache selbst hergeleitet, mit den deutschen Redensarten zusammengehalten, und durch Beispiele erläutert werden. Mit einem Anhange, worin eine Sammlung der zum Sprechen nöthigsten Wörter, und der gewöhnlichsten Redensarten der sittlichen Umgangs; dann einige Gespräche, Erzählungen, Briefe, und Gedichte enthalten sind.* Pest, 1805.
[49] Verseghy Ferenc: *A' tiszta magyarság avvagy a' csinos magyar beszédre és helyes írásra vezérlő értekezések. Követi ezeket a' cadentiák' lajstroma, mellnek hasznát a' filologusok és a' poéták egyaránt vehetik.* Pest, 1805.
[50] Nicolaus Révai: *Elaboratior grammatica hungarica. Ad genuinam patrii sermonis indolem fideliter exacta, affiniumque lingvarum adminiculis locupletius illustrata. 2 volumina, utrumque in totidem tomos subsidium.* Pesthini, 1803-06.
[51] KAZINCZY, 1893. 117. Kazinczy Ferenc levele Nagy Gábornak (Kázmér, 1806. április 12.)
[52] OSZK Kt. Quart. Lat. 2225. ff 488; 490.
[53] KAZINCZY, 1893. 249. Kazinczy Ferenc levele Cserey Farkasnak (Széphalom, 1806. Szent Ignác napja)
[54] KAZINCZY, 1893. 116–117. Kazinczy Ferenc levele Nagy Gábornak (Kázmér, 1806. április 12.)

Kazinczy Révai Miklósnak 1806. augusztus 5.	Kazinczy Nagy Gábornak 1806. április 12.	Kazinczy Cserey Farkasnak 1806. Szent Ignác napja
„Haynóczy, a' ki magyarúl olly formán tudott, a' hogyan a' Lutheránus Magyarok szoktak tudni, azt tudakozta tőlem eggykor, hogy mi Isten' csudája lehet az, hogy egy Millot magyarban nem olvastatik, és hogy a' Verseghy' magyarságát, noha ő Grammaticus és igen gondos Író, senki ízlelni nem akarja? 's én a' Bürger' feleletével és a' Horátzéval feleltem."	*„Hajnóczy eggykor azt tudakozta tőlem, hogy honnan ered az, hogy a' Versegi munkáját senki nem olvashatja? Feleltem neki, hogy én is azoknak a' senkiknek számokból való vagyok."*	
„De én hallgatni fogok, míg a' per közttetek véget nem ér, hogy a' Publicum figyelme fel ne osztassék."		*„Azt várom, hogy azok, a' kik a' perben szorosan interesszálva vannak, magokat jól kibeszéljék. Akkor osztán én fogok szóllani Verseghi ellen."*

Hasonló művelet fedezhető fel a levelek azon csoportjában, amelyben Kazinczy Révainak címzett írása nyilvánosságra kerüléséről vall. E levélcsoport darabjai keletkezésüket tekintve két egységet alkotnak: az elsőbe azok az írások tartoznak, amelyek abban az időben keletkeztek, amikor írójuk tudomást szerzett arról, hogy magánlevele immár publikus; a második halmazba azok a dokumentumok sorolhatók, amelyekben Kazinczy Kisfaludy 1816-os vádjaira reagál.[55]

„Quod scripsi, scripsi"[56] *A kortársak reflexióinak első hulláma 1807-ben*

A Boldogréti Víg László álnéven írt vitairat 1807 januárjában jelent meg.[57] Kazinczy első írásos reakciója 1807 augusztusából származik. Nem más ez, mint a már említett, a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának (továbbiakban MTAK) Kézirattárában található levélmásolat elé Kazinczy kezével írt jegyzet: *„Boldogréti Víg Lászlónak az itt következő czím alatt kijött munkájában: Versegi Ferencznek megfogyatkozott okoskodása a' Tiszta Magyarságban, mellyet most aug 10dikén Debreczenben megvettem, merettenve látám az itt következett Révaihoz írt levelemet a' 15d lapon lenyom-*

[55] KISFALUDY, 1893. 280–292. Kisfaludy Sándor levele Ruszek Józsefnek (Sümeg, 1816. április 17.)
[56] KAZINCZY, 1894. 124. Kazinczy Cserey Farkasnak (Széphalom, 1807. augusztus 19.)
[57] THIMÁR, 2007. 170.

tatva. Rendes dolog Révaitól, ki már a' sírban nyugszik, vagy Víg Lászlótól, az illy leveleket Irójoknak hírek nélkűl közre bocsátani. Azonban meg van, 's a' mit írtam, írtam! Használhat, és így nem bánom hogy kinyomtatták. – Öszvevetettem a' lenyomtatott levéllel ezt a' mi itt következik, 's rá ismerek stylusomra; úgy írtam a' levelet, a' mint nyomtatva van, nem úgy a' mint itt áll. Az itt következő csak minútuma volt amannak. K.F."[58]

Szembeötlő, hogy a leveleknek ebből a csoportjából kiválik három írás,[59] amelyekből rekonstruálható, miként igyekszik írójuk levelezőpartnereivel megismertetni saját nézőpontját. A címzettek előzetes ismereteihez alkalmazkodva – Rumy Károly Györgynek a legbővebben, Kis Jánosnak a legkevésbé kifejtve az előzményeket – ismerteti a levéltitok megsértésével való szembesülését. Ebben az esetben sem haszontalan egymás mellett szemlélni a három tudósítást. *„Én 5-a Aug. 1806. írtam Révainak, 's elbeszélltem neki melly gondolatlan cselekedetnek nézem én a' Versegi cselekedetét, barát barátnak elbeszéltem a levélben, hogy én a' Versegi írását soha sem tudnám ízlelni, hogy én őtet eggy kellem nélkűl szűkölködő 's rögös beszédű Írónak 's rossz Grammaticusnak tartom.* […] *'S gondold, gondold! Most a' Kis István sátoránál könyveket vásárolván, megveszem az Anti Verseginek még nem látott harmadik darabját is, 's a' mint mingyár ott a' könyvet nyitogatom, szemem eleibe akad az egész levél. Borzadás futott végig a' gerincemen, mert már az csakugyan sok, hogy a' mit barát barátnak mond, azt az egész Hazának elmondjuk, még pedig az Írónak engedelme, sőt híre nélkűl. Azonban én is elmondom a' mit Jézus monda: Quod scripsi, scripsi.*[60] *Szerencsém, hogy a' levél a' tüzes Révait nem csak nem tüzeli a' Versegi bántására, sőt szelíd, de bátor gondolkozásomat annyira festi, hogy annak legtagadhatatlanabb jele 's bizonysága lehet. – Képzelheted, melly rendes dolog illy csiklandó dologban látni köz kezek között privatus levelünket."*[61]

„Kis Istvánnak a' padján a' sok semmit-nem igérő új darabok köztt megláttam a' 3dik Versegiomastyxot a' Boldogréti Víg László munkáját (czímjét ide nem írhatom, mert a' könyvkötőnél van, hogy egyformán köttessék a' Kardos Adorján és elsőbb társa munkájival) 's azonnal megvettem. Képzelheted mint lettem oda, midőn mingyárt az első árkusban Révaihoz írt levelemet, a' 41 dik lapon pedig két más leveleim' töredékjét hírem nélkűl lenyomtatva lelém. Ez eggy kevéske több mint a' mi jó emberek köztt szabadnak tarthatik. De ha

[58] MTAK Kt. M. Ir. Lev. 4r. 27.

[59] KAZINCZY, 1894. 122–126. Kazinczy Ferenc levele Cserey Farkasnak (Széphalom, 1807. augusztus 19.); KAZINCZY, 1894. 132–134. Kazinczy Ferenc levele Kis Jánosnak (Széphalom, 1807. augusztus 28.); KAZINCZY, 1894. 160–164. Kazinczy Ferenc levele Rumy Károly Györgynek (Széphalom, 1807. szeptember 20.)

[60] A Kazinczy által idézett mondatot Pilátus mondta, nem Jézus: *„A zsidó főpapok azért kérték Pilátust: »Ne azt írd, hogy a zsidók királya, hanem azt, hogy azt mondta magáról: a zsidók királya vagyok«. De Pilátus azt felelte: »Amit írtam, azt megírtam!«"* Jn 19, 21–22. A pontatlan hivatkozás eredhet tévedésből – noha nehezen hihető, hogy a levélíró ne ismerte volna a mondat eredeti kontextusát –, és oka lehet a szándékos csere is. Bármelyik is álljon a módosítás hátterében, feltűnő, hogy Kazinczy itt is Krisztushoz hasonlítja magát, mint jó tíz évvel később Márton István ügye kapcsán nyilatkozva: *„Míg Kazinczy a recenziókötet bevezetésében erkölcsi indítékkal magyarázza a vitában való megszólalását, magánleveleiben enigmatikusan fogalmazza meg motivációját. Egyik levelében például tettét így indokolja: »az Igazság ügye mellett szólni kötelesség volt, ha azért keresztre vonnak is« – Krisztus-párhuzammal pozícionálva magát a történéssorozatban. Szintén morális indítékokra hivatkozik, és megint krisztusi pózban, a magvető szerepében jeleníti meg magát egy másik levelében: »A' kiknek az igazság az ügye, 's a Nemzet' cultúrája igazán kedves, szeretni fognak esztelenségemért, 's az a' mit mondok, nem mindenütt kősziklára esett mag lészen«."* CZIFRA, 2008a. 448.

[61] KAZINCZY, 1894. 123–124. Kazinczy Ferenc levele Cserey Farkasnak (Széphalom, 1807. augusztus 19.)

megvan, megvan! Meg nem álmodtam, hogy valaha ez történhessék. Ha fáj köszönje a' jó Versegi magának, ő ingerlette Révait 's tanítványait, 's nem panaszolkodhatik, hogy úgy feleltek neki, a' hogy nem illett ugyan de érdemlette."[62]

„Révai nem volt rest, s a teljes levelet hírem nélkül betevé ama kötetbe, mit Kis Istvánnál megpillantván, rögvest megvásárolám, s az első felütésre saját levelemet találám, mit a baráti érzület íratott velem. De hát micsoda zavart kelt a világban, ha megengedjük azt, hogy az efféle, barátságban fogant levelek csak úgy közhírré tétessenek? – Mindazt, mit leírtam sem nem áll képességemben, sem nem akarom, sem nem lenne illendő retractállanom: minden szavát igaznak vallom, s erről kész vagyok bizonyságot is tenni. De hát belebonyolódni egy ilyetén vitába, felettébb kellemetlen, s azt megtenni, mit Révai velem megtett, merő barátságtalanság, s meggondolatlanság. Tán ki is kell állanom. Amennyiben megteszem, akkor azt minden bizonnyal kellő illendőséggel teszem."[63]

Kazinczy kommunikációs stratégiáját illetően tanulságos az idézett szövegrészleteket a keletkezés sorrendjében összehasonlítani. Ezt az olvasásmódot követve egy 1807. augusztus 18-tól 1807. szeptember 20-ig tartó folyamat rekonstruálható, amelynek során a magánlevelének engedély nélkül történő közléséről értesülő szerző kialakítja azt a narratívát, amit a nyilvánosság – előbb a levélpublikum, majd a szélesebb közönség – elé fog tárni saját szövegéhez, illetve annak megjelenéséhez való viszonyulásáról. Levélről levélre haladva egyre kiforrottabb koncepció figyelhető meg. Az augusztus 18-án kelt rövid tudósítás helyzetértékelést ad és tájékoztat Kazinczy első reakcióiról: szembesül magánlevelének szövegével a kiadott vitairatban; a kiadó személyéről úgy nyilatkozik, hogy az Révai, vagy Víg László, nem tisztázva, hogy a *vagy* választást kifejező kötőszó, esetleg a két személy azonosságát fejezi ki; értelmezéstől függetlenül megállapítja, hogy Révai halott; kiemeli, hogy a levél a tudta nélkül jelent meg, de a levéltitok megsértésének vétkét – bárki követte is el azt – rögtön enyhíti az esemény egy lehetséges pozitív hozadékával, jelesül a közhaszon szolgálatával; végül a Révai által közölt szöveg hitelessége mellett foglal állást, saját alább közölt szövegvariánsával szemben, amelyről jelen dolgozat korábbi részében megállapítottuk, hogy tartalmában és formájában is közelebb áll az eredetiként azonosított változathoz. Egy nappal később íródott, Cserey Farkasnak címzett írásában már észrevehetően módosulnak a hangsúlyok: erősebb nyomatékot kap a kiadó indiszkréciója, amely immár *„borzadást"* vált ki a szerzőből; a pub-

[62] KAZINCZY, 1894. 132–133. Kazinczy Ferenc levele Kis Jánosnak (Széphalom, 1807. augusztus 28.). Kis Jánost nem sokkal ezután még egy levélben tájékoztatja, amelyben a vita hátterét ismerteti. Levelének közléséről ezen a helyen is hasonlóan nyilatkozik: *„Nem jól esett, hogy hírem nélkül Révai vagy tanítványai kiadták. Meg kellett volna nekik engemet eránta szóllítani. De meg van. Már most az a' kérdés, hogy nékem hibául lehet e azt vennem, hogy barát barátnak ezt írtam? Meg van e bántva Versegi vagy inkább az igazság? Követtem e illetlenséget? Tüzeltem e Versegi ellen Révait?"* KAZINCZY, 1894. 154. Kazinczy Ferenc levele Kis Jánosnak (Széphalom, 1807. szeptember 15.)

[63] A Rumy Károly Györgynek címzett német nyelvű levél eredeti szövege: *„Révay, nicht faul, rückte den ganzen Brief ohne mir das mindeste zu sagen in das Werk, bei Kis István erblickte, kaufte, und beym ersten Aufschlagen des Werkes meinen Brief fand, Es zeugt von meinen friedlichen Gesinnungen. Aber was wird es für einen Spuck in der Welt gehen, wenn es erlaubt sein wird, ähnliche Briefe, die in Freunschaft geschrieben sind, vor das publicum zu bringen? - Was ich geschrieben habe, kann und will und soll ich nicht retractieren: ich halte alles für wahr, und bin bereit es zu erweisen. Aber in so einen Streit verwickelt zu werden ist sehr unangenehm, und das anzustellen, was Révay dort mir anstellte, sehr unfreundschaftlich und imprudent. Vielleicht muss ich nun auftreten. Werde ich es, so werde ich es gewiss mit Anstand."* KAZINCZY, 1894. 162. Kazinczy Ferenc levele Rumy Károly Györgynek (Széphalom, 1807. szeptember 20.)

likáló személye itt egyértelműen Révai, Boldogréti Víg László neve fel sem merül; új elemként bukkan fel a felelősség elhárításának motívuma, azaz hogy a levélben leírtak nem tartalmaznak olyasmit, ami Révait Verseghy elleni fellépésre sarkallja. Csaknem két héttel ez után keletkezett a következő, Kis Jánosnak küldött híradás: a vitairatot egy sorban említi Kardos Adorján[64] és Miklósfi János[65] munkáival, írójaként pedig Boldogréti Víg Lászlót nevezi meg; erőteljesebben hangsúlyozza a privát levél publikálásának engedély nélküli, sőt nem éppen tisztességes jellegét; nóvum az előzőekhez képest annak a kidomborítása, hogy Verseghy maga váltotta ki a jogos bírálatot. A negyedik, Rumy Károly Györgynek küldött értesítésben kapja a legsúlyosabb nyomatékot a közzététel sérelmezése; a Verseghyt ért kritika jogossága itt már nem Révai és tanítványai vonatkozásában kerül szóba: Kazinczy saját, s egyszersmind felvállalt észrevételeiről szól.

A tudósításokat időrendben követve és összehasonlítva két folyamat látszik kirajzolódni. Egyrészt egyre nagyobb hangsúlyt kap a magánlevél, és a közönség elé tárható irat közti különbségtétel, s ezzel együtt az, hogy a kiadás nem Kazinczy szándéka volt. Másrészt a vonatkozó források többségében megjelenő *„quod scripsi, scripsi"* formula jelentéstartalma is átalakul. Előbb azt sugallva fordul elő, mintha a levélíró a nyilvánosság előtt csak a már megtörtént, s ilyen formán megváltoztathatatlan közzétételbe belenyugodva vállalná a leírtakat, ezzel összhangban emeli ki a szöveg Révait nyugalomra intő szegmenseit. Utóbb egyre erősödő szerzői magabiztosságot sejtetve bukkan fel nemcsak a bírálók, hanem Kazinczy ítéletének jogosságát, s Verseghy hibáinak súlyosságát kiemelve.

Személyének széles nyilvánosság előtti kompromittálódására levélpublikumánál tágabb közönség előtt csak 1808-ban reflektált, *Magyar régiségek és ritkaságok* címet viselő munkája első kötetében, éppen abban, amelynek kiadásán egy ideig Révaival közösen dolgozott.[66] A kiadás munkálatai elhúzódtak, ezért Kazinczy új bevezetőt készített a műhöz *Utólírás* címen. Az időt és az alkalmat megfelelőnek találta, hogy megírja a Révai–Verseghy-vita kapcsán eredetileg 1806-ban tervezett állásfoglalását. Levélmásolatának bevezetőjéből és magánleveleiből már ismert sorai köszönnek itt vissza: *„Révainak eggyik tanítványa – az, a' ki magát Boldogréti Víg Lászlónak nevezte-el – nékem egy Révaihoz írt levelemet engedelmem sőt hírem nélkűl irtóztató munkájának 15d. lapján bényomtattatta. Elrettentem a' levél' meglátására. Fájt nékem, hogy eggy szerencsétlen ember' szenvedései általam is nagyíttattak, 's szántam őtet, bár maga az oka kínjának. Mi szüksége volt a' világnak azt tudni, hogy én eggynek 's másnak dolgozgatásairól mit tartok, azt én ugyan meg nem foghatom: azonban vígasztalásomra szolgál, sőt kevélykedem benne, hogy ez a' levél, a' mellyről nem hittem, hogy azt Révain kívűl valaki más látni fogja, bizonyságot tészen, hogy én barátomnak meg nem érdemlett megtámadásán 's érzékeny és illetlen bántásain nehezteltem ugyan: de ezt nem csak boszszúra nem buzdítottam, sőt méltó bosszankodását szelidíteni igyekeztem. Barát barát előtt*

[64] Fényfalvi Kardos Adorján: *Versegi Ferencnek megcsalatkozott illetlen moscskolódásai A tiszta magyarságban melyeket valóságok szerént nyilván megmutat, és méltán megdorgál Révai Miklósnak buzgó, hív tanítványa s igaz tisztelője.* Pest, 1806.

[65] Világosvári Miklósfi János: *Versegi Ferecnek tisztasággal kérkedő tisztátalan magyarsága melyet nyilvánvaló egyenes okokkal tisztán megmutat Révai Miklósnak hív tanítványa, s igaz jó barátja.* Pest, 1805.

[66] *Magyar régiségek és ritkaságok.* Kiad.: Kazinczy Ferenc. Pest, 1808. Ebben a kötetben jelent meg Sylvester János grammatikája.

szabadon fedi-fel gondolatjait, érzéseit, szabadon még gyengeségét, sőt vétkét is: de mi lesz úgy a' társasági életből, ha az illyetén gyónásokat a' világgal tudatjuk? Ha az illy leveleket, az írónak engedelme, sőt híre nélkül, kinyomtattatjuk? – Azonban ez Révainak eráncam való barátságát 's bízakodását mutatja, 's ezen gondolatban elvész minden kedvetlen érzésem. Szerettetni a' jóktól a' legfőbb édessége az életnek: Révai pedig bizonyosan ezeknek számokból való volt. Légyen könnyű tetemei felett a' föld!"[67]

A szövegváltozatok privát levelezésben felfedett jellegzetességei és a *Magyar régiségek és ritkaságok* olvasóközönsége elé tárt változat között szembetűnő a különbség. A közzétett szöveg elsősorban a szerző saját viszonyulását helyezi új megvilágításba. Amellett, hogy ez alkalommal is kiemeli, hogy magánvéleménye a hozzájárulása nélkül közöltetett, s hogy Verseghy rászolgált a bírálatra, hangsúlyozza, hogy mind Verseghyre, mind Révaira barátként tekint. A személyes és szakmai kapcsolatok elválasztásának nyomatékosítása védelmet nyújthat számára egy olyan vitaszituációban, amelynek heves hangvételét a kortársak – de maga a levélíró is – kifogásolták.[68] Figyelembe véve a levelezésben olvasottakat, s a vitához való hozzászólás hosszas előkészületeit, okkal sejthető, hogy az *Utólírás*ban foglaltak Kazinczy tudatos önimázsformálásának elemei. Az olvasóban ezek alapján a szerzőről – annak intenciói szerint – olyan kép alakulhat ki, amely a széphalmi költőt mint kora irodalmi életének egyik véleményformálóját,[69] a vitába szándékolatlanul korán belesodródott személyt ábrázolja. Kazinczy pozíciója azon olvasók előtt, akiknek csak e szövegből volt módjuk tájékozódni, a tekintélyével és pártatlanságával a gyakran személyeskedésig fajuló vitán felül álló szakértőé, aki kizárólag szakmai szempontokra támaszkodva ítél.

A konfliktushelyzetben – amint már egy korábbi alkalommal is – Révaitól átvett taktikát alkalmaz. Ahogyan levelének kiadója az engedélykérés lépcsőjét kihagyva, nemcsak az előzetes, hanem az utólagos elhatárolódás lehetőségétől is megfosztotta a levélírót, úgy használja fel Kazinczy ugyanerre a célra az időt: vár a közönség elé lépéssel, amíg megteremtődnek a számára optimális feltételek. Más szóval kihasználja a saját helyzeti előnyét, jelesül, hogy már csak neki van alkalma szólni: Révai 1807 áprilisa óta nem él.[70] Mind a kommunikációs stratégiák, mind a vitairatok szerzőségének vonatkozásában érdekes felismerésekkel járhat áttekinteni, hogyan viszonyul Kazinczy Révaihoz és tettéhez. A tudósítások variánsainak vizsgálata kapcsán tett megállapítások kiegészíthetők annak szemügyre vételével, miként nyilatkozik Kazinczy Révai szerepéről az álnéven szignált, Verseghyt támadó írások létrejöttében, s Boldogréti Víg László esetében a publikálás megvalósulásában. A vonatkozó leveleket áttekintve megállapítható, hogy Kazinczy egészen 1809 decemberéig érdeklődött levelezőpartnereitől a megoldást kutatva.[71] E forrás-

[67] KAZINCZY, 1808. XXXIX–XL.

[68] Például lásd KAZINCZY, 1893. 138–140. Kazinczy Ferenc levele Kis Jánosnak (Kázmér, 1806. április 29.); KAZINCZY, 1893. 373–377. Kazinczy Ferenc levele Révai Miklósnak (Újhely, 1806. október 21.)

[69] Vannak, akik tekintélye alapján, a tények ismerete nélkül állnak mellé. KAZINCZY, 1893. 264–266. Cserey Farkas levele Kazinczy Ferencnek (Kraszna, 1806. augusztus 12.)

[70] Révai 1807. április 1-jén halt meg. THIMÁR, 2007. 170.

[71] Az előzményeket lásd KAZINCZY, 1895. 25–29. Kazinczy Ferenc levele Pápay Sámuelnek (Széphalom, 1808. augusztus 11.); KAZINCZY, 1895, 188–191. Kazinczy Ferenc levele Kis Jánosnak (Széphalom, 1809. január 19.); KAZINCZY, 1895. 273–278. Vitkovics Mihály levele Kazinczy Ferencnek (Pest, 1809. március 7.); KAZINCZY, 1896. 90–100. Kazinczy Ferenc levele Rumy Károly György-

korpuszból – különösen Vitkovics beszámolóiból – tudhatta úgy, hogy a fedőnevek alatt az első két esetben Révai, az utolsóban Horvát és Révai személye bújik meg.[72]

A fentiek ismeretében elgondolkodtató az 1810. március 20-án kelt, Horvát Istvánnak küldött vallomása: *„Előre láttam én, ki Révait gyengeségeiben is ismertem , hogy Ő maga fog felelni makacs, goromba 's azon felül derekasan tudatlan ellenkezőjének, mihelytt ennek kinyilatkoztatását 's a' Révai barátjainak feleleteket olvastam, Melett a' mit megjövendöltem: a' Miklósfi, Kardos' Boldogréti Munkája nem egyéb min Révainak még úgy is Révainak munkája, ha a' kidolgozás nem Révaié, hanem ezeké. Révai a' két elsőbbet önmaga küldé meg nékem, mi helyt a' sajtó alól kiszabadúltak.* […] *már ekkor feltettem hogy védelmére kelek Révainak, és minthogy három barátja diadalmasan megküzdött állításaiért az ő characterét hozom fényre. Addig halasztottam azt míg a' harmadik munkát is megkapandom. Itt kinyomtatva leltem levelemet. Megdöbbentem e' látásra; de el is kevélyedtem, mégpedig eggyszerre a' megdöbbenéssel. Ezt vevém a' megszólamlás alkalmául, 's úgy tettem, mintha neheztelnék azért, hogy a' levél hírem nélkűl adatott-ki. Ha valóban nehezteltem volna is, neheztelésem Révait fogta volna illetni, nem Boldogrétit. A' mastix szót görög értelemben vettem. Egyéb eránt azt hittem és vallom, hogy a' Római törvény igazságos törvény 's hogy veszett ebre dorong kell. Egyedűl azt sajnálom, hogy Révai szükségtelenűl magasztaltatott 's Verseghy szükségtelenűl bántattatott. Minden tiszteletem 's hűségem mellett Révai eránt ezt is, amazt is Révainak tulajdonítom."*

Vitkovics válaszainak ismeretében Kazinczy ebben az üzenetben igyekezhetett biztosítani Horvátot afelől, hogy nem neki tulajdonítja a bizalmas közlés közhírré tételét. Horvát István Vitkovics levele alapján 1809-ben, tehát a *Magyar régiségek és ritkaságok* megjelenése után fejezte ki aggodalmát az ügy kapcsán. Feltűnhet, hogy nem Boldogréti Víg László szövegének megjelenése után közvetlenül tette ezt. Több magyarázat merülhet fel a késlekedésre.[73] Kazinczy 1808 előtt csak magánleveleiben sérelmezte az indiszkréciót. Nem bizonyos tehát, hogy ennek híre eljutott Horváthoz. Kazinczy egészen a Vitkovics által nyújtott felvilágosításig bizonytalan lehetett abban, hogy az álnév mögött Horvát rejtőzik. Megeshet, hogy Vitkovics Kazinczy érdeklődését tudatta Horváttal. Ezt az is megerősíti, hogy Vitkovics márciusi válaszában kifejezetten hangsúlyozza Révai tanítványának vétlenségét a levél vitairathoz csatolásában.[74] Mindemellett ténykérdés, hogy Kazinczy – mint közönség elé adott *Utólírás*ában – egy eddig nem említett szerkesztői fogást alkalmazva újabb kísérletet tett arra, hogy elterelje a figyelmet a levélben foglalt, Verseghyről kifejtett magánvéleményéről. Megtehette volna, hogy közönsége tájékoztatására a bevallottan védekezésül[75] készített szöveg mellé helyezi a kifogásolt levelet. Ha így jár el, 1806-os írása olyan olvasókhoz is eljutott volna, akik addig nem ismerték azt. Azzal, hogy a kérdéseket és támadásokat[76] kiváltó szöveget kihagyta a kiadásból

nek ([Sárospatak],1809. november 27.); KAZINCZY, 1896. 117–121. Vitkovics Mihály levele Kazinczy Ferencnek (Pest, 1809. december 1.)

[72] KAZINCZY, 1895. 273–278. Vitkovics Mihály levele Kazinczy Ferencnek (Pest, 1809. március 7.); KAZINCZY, 1896. 117–120. Vitkovics Mihály levele Kazinczy Ferencnek (Pest, 1809. december 1.)

[73] Hasonlóan a kivárás taktikáját követte Márton István-féle, már idézett vitában. CZIFRA, 2008a. 447–446.

[74] KAZINCZY, 1895. 276. Vitkovics Mihály levele Kazinczy Ferencnek (Pest, 1809. március 7.)

[75] KAZINCZY, 1960. 161. Kazinczy Ferenc levele Kisfaludy Sándornak (Széphalom, 1808. augusztus 22.)

[76] Többek között lásd KAZINCZY, 1894. 141–143. Kis János levele Kazinczy Ferencnek (N[emes] Dömölk, 1807. augusztus 19.)

más célja is volt: így kizárólag a saját sérelmét állíthatta előtérbe, s az olvasók azon köre, amelyhez nem jutott el a levél kiadott szövege, kizárólag Kazinczy kommentárjából értesülhetett az abban foglaltakról. Az eredeti irat és a szerző utólagos összefoglalójának különbözősége pedig mint láttuk, nem csekély. Következetesen jár el Révai szerepéről alkotott nyilatkozataiban is, egy alkalmat kivéve. A magánlevelek többségében, és nyilvánossá tett, mondhatni hivatalos közlésében gyakorlatilag minden esetben kiáll Révai szakmai tekintélye és Verseghyt érintő szakmai kifogásainak jogossága mellett, noha a kritika hangnemével nem ért egyet. Még a levél fennmaradt szövegváltozatai közül sem saját birtokában lévő vázlatát, hanem a Révai által közölt verziót fogadja el hitelesnek. Az MTAK Kézirattárában megőrződött másolatok közül kettő is az ennek alapján módosított szöveget tartalmazza.[77] A leírtakhoz képest Kis Jánosnak szóló, 1807-ben készült levele hoz újdonságot. A levéltitok megsértésének körülményeit ismertetve megjegyzi, hogy miután értesült az esetről, Révai meg sem próbált magyarázatot adni a tettére.[78]

„'s tedd a'mit a' nemes harczoló"[79]
A kortársak reflexiójának második hulláma 1816 után

Kazinczy néhány esztendő múltán újra magyarázkodásra kényszerült az immár tíz éve íródott levél miatt. Ezúttal a reflexiók kizárólag a magánlevelezés szintjén jelentek meg, s mind a levélnyilvánosság, mind a vita műfajának, mind pedig Kazinczy érvelési technikáinak alakulását illetően sokatmondó részleteket tartalmaznak. Kisfaludy Sándor Ruszek Józsefnek írt,[80] 1816. április 17-én kelt magánlevelében a levélírót bírálva emlegeti Kazinczy korábbi levelének Verseghyt minősítő passzusait.[81] *„'S hogy Verseghyvel úgy bánhatott Kazinczy, a' mint bánt, és tudva vagyon (talán hogy Révaynak kedvét keresse?) azért vontam én magamat viszsza Kazinczytól; azért szakasztottam félbe, véle kezdett levelezésemet; noha volt az ideje, hogy Kazinczynak egy levelét – sokért nem adtam volna.* […] *Úgy látszik, hogy a' boldogúltt hörcsökös Révay sokat rontott Kazinczyn, ki ha erősebb lélekkel bírván, magához hasonló marardott volna, mái napig is Bálvánnya lenne még minden olvasó Magyarnak.* […] *Kazinczy sem bánná tudom, ha ama' Verseghy felől Révayhoz szólló levele, melly szerzőjének karakterében a' rossz szivűségnek kitörölhetetlen nyomát hagyta maga után, soha írva nem volt volna."*[82] Kisfaludy vádjának alapja tehát nem volt más, minthogy Kazinczy Verseghyt érintő bírálatát az is motiválhatta, hogy Révai kedvében járjon. Kazinczy levelezésében ez a bírálat témaként csaknem egy évig jelen van. Reakciói az *Utólírás*ban foglaltak következetes alkalmazását mutatják. A részletes feleletet is a művére hivatkozva uta-

[77] MTAK Kt. M. Ir. Lev. 4r. 38. (két másolat)
[78] KAZINCZY, 1894. 154. Kazinczy Ferenc levele Kis Jánosnak (Széphalom, 1807. szeptember 15.). Kazinczynak ez az észrevétele sem jelent egyértelműen elmarasztaló véleményt Révairól. Különösképpen, ha figyelembe vesszük a levelek másolásának és továbbadásának hivatkozott gyakorlatát.
[79] Idézet a levél utolsó sorából.
[80] E levélváltás hátteréről lásd CZIFRA, 2008b.
[81] KISFALUDY, 1893. 280–292. Kisfaludy Sándor levele Ruszek Józsefnek (Sümeg, 1806. április 17.)
[82] Vö. KISFALUDY, 1893. 285–287. – Kisfaludy Sándor levele Ruszek Józsefnek (Sümeg, 1817. április 17.) és VISZOTA, 1911. 385–452.

sítja el.[83] Vitatott levele két utolsó sorának – melyeket Révai csillapítására irányuló szándéka bizonyítékának tekint – elolvasására biztatja[84] a bírálóját: *„Te azonban lássűgyed' védelméhez, 's tedd a' mit nemes a' nemes harczoló; csak birtokát, csak az ártatlanságot, igazságot védi, 's megkíméli az embert az ellenségben is. Élj szerencsésen! Dicsöítessék meg küszdésedben is a' Haza, a' Virtus, és az Igazság!"*[85] Révaihoz és Verseghyhez való személyes viszonyulásáról a Takács Józsefnek írtakban nyilatkozik, ahol ugyancsak az 1808-ban közzétett álláspontjának megfelelően artikulálja nézeteit.[86]

Kazinczy részint a levélről, részint pedig a levél kapcsán őt ért vádakról a *Pályám emlékezete* két változatában, a II-ban és az V-ben még egyszer megemlékezik.[87] A vita résztvevőiről vallott állásfoglalása ebben az első esetben összhangban van 1808-as közleményével. E megszólalás újdonsága, hogy a szerző közli a kérdéses írást is. A szöveg a Révai által kiadott változatot követi, ám a levél írója utóbb magyarázó közbevetésekkel egészítette ki azt.[88] Nóvumnak számít továbbá az 1810-es évek közepéről származó reflexiókra adott válasz. A magánlevelekben leírtak fogalmazódnak meg itt újra: *„A' Verseghi' barátjai abból nékem vétket csinálnak, kiváltazon tekintetből, mivel sorsom', de nem ügyem' társa ellen öntém-ki neheztelésemet; mintha az afféle tekinteteknek szabad volna azon kérdésekbe folyni, hogy a' Grammaticában ennek van e igaza vagy annak! Tartozom vele magamnak, hogy a' levelet, úgy a' mint az a' mondott helyen áll, szóról szóra lenyomtattassam."*[89] Ez a szövegváltozat 1828/1829-re datálható, s az események immár a reakciók második hullámára is reagáló, s egyben ez utóbbi által kiváltott, a levélírói megközelítést közvetíteni szándékozó sommázatnak tekinthető. A szövegközlést lezáró megnyilatkozás magyarázkodó, a helyzetet tisztázni kívánó szerzői intencióra utal.[90] A *Pályám emlékezete* V. válto-

[83] KAZINCZY, 1904. 193. Kazinczy Ferenc levele Ruszek Józsefnek (Széphalom, 1816. május 15.). Közvetlenül a *Magyar régiségek és ritkaságok* megjelenése után leszögezi, hogy az *Utólírás*sal minden személyét ért vádat elhárítottnak tekint. E lépés különlegességét az adja, hogy éppen Kisfaludy Sándor figyelmét hívja fel erre. KAZINCZY, 1960. 159–161. Kazinczy Ferenc levele Kisfaludy Sándornak (Széphalom, 1808. augusztus 22.)

[84] KAZINCZY, 1904. 310–316. Kazinczy Ferenc levele Döbrentei Gábornak (Széphalom, 1816. október 2.); KAZINCZY, 1904. 332–337. Kazinczy Ferenc levele Horváth Endrének (Széphalom, 1816. október 9.); KAZINCZY, 1904, 354–357. Kazinczy Ferenc levele Takács Józsefnek (Széphalom, 1816. október 10.)

[85] OSZK Kt. Quart. Lat. 2225. ff. 490.

[86] Vö. KAZINCZY, 1904, 354–357. – Kazinczy Ferenc levele Takács Józsefnek (Széphalom, 1816. október 10.) és KAZINCZY, 1808. XXXIX–XL.

[87] Közli SZILÁGYI, 1987. 493–500. hivatkozott jelzete: MTAK Kt. M. Ir. Lev. 4r. 27., valamint KAZINCZY, 2009. 552–556., 707–708.

[88] Kiegészítések: Sulzer nevének említése után: *„Verseghi mindent ennek Theorie der schönen Wissenschaften című Munkájából szede, 's nagy része tévedéseinek innen ered; ez volt az ő Noth und Hilfbüchleinja."* Az ipszilon használatának említése után: *„…mellynek szeretete vele ezeket a' boldogtalanságokat nem meggyőződésből, hanem csupa makacsságból, 's olly czélból tagadtatja, minek a' Nyelv' tudományában helye nincs."* KAZINCZY, 2009. 552–556. A közölt változat megegyezik az MTAK Kéziratárában következő jelzeten fennmaradt kézirattal: MTAK Kt. M. Ir. Lev. 4r. 38. (két darab másolat)

[89] KAZINCZY, 2009. 554.

[90] *„Ezen levelem' első sorai ellenkezésben vannak a' levelet megelőző utolsó sorokkal, 's éppen ez az a' pont, mellyet bennem némellyek érteni nem akarnak. Az érteni nem akarókkal magyarázatokra ereszkedni nem jó dolog, de vannak olly nem értők is, a' kik érdemlik a' figyelmet. Ugyanazon személyben lehetnek részek, mellyeknek némellyikét szeretnünk kell, és más némellyek, mellyeket nem lehet szeretnünk, 's a' dolog attól függ, mellyíke van hatásban és mellyike nyugszik; ha a' nem ható nem tartozik reánk, lehunyhatjuk rá szemeinket. De az sem ritka az eset az életben, hogy a' kit elébb becsűlénk, később nem becsűlhetünk, 's ki melly hatást tégyen ránk, magán áll, nem rajtunk."* KAZINCZY, 2009. 556.

zatában, amelyben – eddigi ismereteink szerint – utoljára szól[91] az 1806-ban történtekről, ennek nyoma sincs: rövid, lényegre törő összefoglalójában ismételten csak a levél utolsó soraihoz igazítja a magyarázatot keresőket. Maga e rövid leíráson kívül nem használ erre több tintát: „*Révai, Professora nyelvünknek az Universitásnál, azon tekintetben álla a' Nyelv' barátjai előtt, mellyet érdemle, 's Verseghi, a' magával eltölt, az érzékeny emberrel össze akasztá kerekét. Mi leve a' nem szép vitából, tudva van Révai nekem is panaszkodék, 's én feleltem, méltó nehezteléssel, 's mint barát szenvedő barátjának szokott, hogy enyhítse fájdalmát; 's ez levelemet hírem nélkül kinyomtattatá: Versegi Ferentznek megfogyatkozott Okoskodása a' Tiszta Magyarságban. Irta Boldogréti Víg László. Pesten, 1806. lap. 15–19. azt cselekvé a' mások' leveleikkel is. Bizakodással írt leveleinket hírünk nélkül kiadva látni, mindég kedvetlen; de valóban azon hamar felvígasztalám elmémet: kedves volt hiuságomnak látni hogy eggy Révai sullyt tulajdonít nekem és hogy erántam szeretetet bizonyít. Nem eléggé szerény ki gáncsot nem tűr, 's így nem szóllok azokra a' miket némellyek e' levelem miatt mondának; a' részre hajló Bíró nem fogja felejteni, mi van levelem' végében. Hogy Verseghivel non pro sortis necessitudine bántam, azt nem szégyenlem; mi ketten ott sem hasonlítánk egymáshoz.*"[92]

*

Kazinczy Ferenc Révai Miklóshoz írt levele a levélnyilvánosság fogalmának értelmezését tekintve jellegzetes időpillanatban született. A levélnyilvánosság kiszélesedésével új probléma merült fel, amely a levélíró művének kiadási jogára formált igényéből származott. Összefüggésben áll ez a szerző saját imázsának alakítására szolgáló törekvéseivel, amelyek – amint az idézett párhuzam is mutatja – nem csak e konkrét esetben feltételezhetőek. A levélszöveg változatai, a különböző kiadásokban és hivatkozásokban mutatkozó eltérései jól példázzák a szerzői, illetve kiadói érdekek tudatos követését. A szöveg és variánsai, valamint az ehhez kapcsolódó olvasói és levélírói reakciók ezenkívül nemcsak a Révai–Verseghy-vita egyes körülményeit helyezhetik új megvilágításba, hanem értékes adalékokat nyújthatnak Kazinczynak a vita műfajáról vallott felfogásáról és annak gyakorlati alkalmazásáról, valamint hozzájárulhatnak ahhoz, hogy megértsük, miképp alakult Kazinczy Verseghyről alkotott véleménye az idők folyamán.

[91] Ez vélhetően 1829/30 tájára tehető. KAZINCZY, 2009. 707.
[92] KAZINCZY, 2009. 707–708.

Felhasznált irodalom és rövidítések

MTAK Kt — Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattára (Budapest)
MTAK Kt. M. Ir. Lev. Magyar Irodalmi Levelek
OSZK Kt — Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára (Budapest)

BÁRCZY
1996 BÁRCZY Géza: *A magyar nyelv életrajza*. Budapest, Custos, 1996.

BENKŐ
1982 BENKŐ Loránd: *Kazinczy Ferenc és kora a magyar nyelvtudomány történetében*. Budapest, Akadémiai, 1982. (*Nyelvtudományi Értekezések,* 113)

BÍRÓ
2004 BÍRÓ Ferenc: A kialakulás ideje. A fiatal Kazinczy és a nyelvkérdés. *Irodalomtörténeti Közlemények,* 108. (2004) 4. sz. 423–455.

BOLDOGRÉTI
1806 BOLDOGRÉTI VÍG László: *Versegi Ferencnek megfogyatkozott okoskodása A' tiszta magyarságban, mellyet a' józan okoskodásnak törvényeiből kihozatott igaz okokkal megbizonyít Révai Miklósnak hív tanítványa, és szerető barátja*. Pest, Trattner Mátyás, 1806.

BORECZKY
1977 BORECZKY Beatrix: *A magyar jakobinusok*. Budapest, Gondolat, 1977. (*Magyar História*)

CZIFRA
2008a CZIFRA Mariann*:* „Fejedelmek védelmezték." Kazinczy önimázsformáló mechanizmusai egy protestáns katekizmus recenziós vitájának fényében. *Irodalomtörténeti Közlemények,* 112. (2008) 4. sz. 447–476.
2008b CZIFRA Mariann: Kazinczy-levelezéskötetek a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattárában. In: *Prima Manus*. Szerk.: KESZEG Anna – VADERNA Gábor. Budapest, Ráció, 2008. 13–35.

CSÁSZÁR
1903 CSÁSZÁR Elemér: *Verseghy Ferencz élete és művei*. Budapest, MTA Irodalomtörténeti Bizottsága, 1903.

CSETRI
1983 CSETRI Lajos: Kazinczy irodalmi nyelvújítási programja a XIX. század első évtizedében. *Literatura,* 10. (1983) 1–4. sz. 198–214.
1990 CSETRI Lajos: *Egység vagy különbözőség. Nyelv- és irodalomszemlélet a magyar irodalmi nyelvújítás korszakában*. Budapest, Akadémiai, 1990.

DIETZ–HORVÁTH–KERTÉSZ–TIMORÁNSZKY
1995 DIETZ Gusztávné – HORVÁTH Zoltán – KERTÉSZ Hajnalka – TIMORÁNSZKI Péter: *Polgári jogok kislexikona.* Budapest, Novorg, 1995.

ERDÉLYI
1888 ERDÉLYI Pál: Révai Miklós és tanítványai. *Magyar Könyvszemle,* 13. (1888) 1–4. sz. 235–247.

KAZINCZY
1808 *Magyar régiségek és ritkaságok*. Kiad.: Kazinczy Ferencz. I. kötet. Pest, Trattner Mátyás, 1808.

KAZINCZY

1892 KAZINCZY Ferenc: *Kazinczy Ferenc levelezése*. III. kötet. Szerk.: VÁCZY János. Budapest, MTA, 1892. *(Kazinczy Ferencz Összes Művei)*

1893 KAZINCZY Ferenc: *Kazinczy Ferenc levelezése*. IV. kötet. Szerk.: VÁCZY János. Budapest, MTA, 1893. *(Kazinczy Ferencz Összes Művei)*

1894 KAZINCZY Ferenc: *Kazinczy Ferenc levelezése*. V. kötet. Szerk.: VÁCZY János. Budapest, MTA, 1894. *(Kazinczy Ferencz Összes Művei)*

1895 KAZINCZY Ferenc: *Kazinczy Ferenc levelezése*. VI. kötet. Szerk.: VÁCZY János. Budapest, MTA, 1895. *(Kazinczy Ferencz Összes Művei)*

1896 KAZINCZY Ferenc: *Kazinczy Ferenc levelezése*. VII. kötet. Szerk.: VÁCZY János. Budapest, MTA, 1896. *(Kazinczy Ferencz Összes Művei)*

1898 KAZINCZY Ferenc: *Kazinczy Ferenc levelezése*. VIII. kötet. Szerk.: VÁCZY János. Budapest, MTA, 1898. *(Kazinczy Ferencz Összes Művei)*

1904 KAZINCZY Ferenc: *Kazinczy Ferenc levelezése*. XIV. kötet. Szerk.: VÁCZY János. Budapest, MTA, 1904. *(Kazinczy Ferencz Összes Művei)*

1905 KAZINCZY Ferenc: *Kazinczy Ferenc levelezése*. XV. kötet. Szerk.: VÁCZY János. Budapest, MTA, 1905. *(Kazinczy Ferencz Összes Művei)*

1927 KAZINCZY Ferenc: *Kazinczy Ferenc levelezése*. XXII. kötet. Szerk.: HARSÁNYI István. Budapest, MTA, 1927. *(Kazinczy Ferencz Összes Művei)*

1956 KAZINCZY Ferenc: *Pályám emlékezete*. S.a.r., jegyz.: OROSZ László. Budapest, Magvető, 1956.

1960 KAZINCZY Ferenc: *Kazinczy Ferenc levelezése*. XXIII. kötet. Szerk.: BERLÁSZ Jenő – BUSA Margit – Cs. GÁRDONYI Klára – FÜLÖP Géza. Budapest, MTA, 1960. *(Kazinczy Ferencz Összes Művei)*

2000 KAZINCZY Ferenc: *Fogságom naplója*. Gond., jegyz.: SZILÁGYI Márton. Utószó: Fenyő István. Budapest, Osiris, 2000. (*Milleniumi Könyvtár,* 45.)

2009 KAZINCZY Ferenc: *Pályám emlékezete*. S.a.r.: ORBÁN László. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2009. *(Kazinczy Ferenc Művei)*

KISFALUDY

1893 KISFALUDY Sándor: *Minden munkái*. VII. kötet. Kiad.: ANGYAL Dávid. Budapest, Franklin Társulat, 1893.

LABÁDI

2008 LABÁDI Gergely: *A magyar episztola a felvilágosodás korában. Műfaj- és médiatörténeti értelmezés*. Budapest, L'Harmattan, 2008. *(Ligatura)*

LONTÁR

2001 LONTÁR Endre: *Szellemi alkotások joga.* Budapest, Eötvös József Könyvkiadó, 2001.

MARGÓCSY

1986 MARGÓCSY István: A Révai–Verseghy-vita eszme- és kultúrtörténeti vonatkozásai. In: *Klasszika és romantika között*. Szerk.: KULIN Ferenc – MARGÓCSY István. Budapest, Magvető, 1986. 27–34.

1987–88 MARGÓCSY István: Révai Miklós és a magyar nyelvtudomány önállósulása. *Irodalomtörténeti Közlemények,* 69. (új folyam 19.) (1987/88) 4. sz. 539–581.

MEZEI

1990 MEZEI Márta: A levél műfaj és a Kazinczy-levelezés az 1810-es években. In: *Klasszika és romantika között*. Szerk.: KULIN Ferenc – MARGÓCSY István. Budapest, Magvető, 1986. 35–58.

1994 MEZEI Márta: *Nyilvánosság és műfaj a Kazinczy-levelezésben*. Budapest, Argumentum, 1994. (*Irodalomtörténeti füzetek,* 136.)

MEZEI
2004 MEZEI Péter: *A szerzői jog története a törvényi szabályozásig (1884: XVI. tc.)* [http://jesz.ajk.elte.hu/mezei19.html] 2009. december 10.

PENKE
1984 PENKE Olga: Millot abbé munkássága és világtörténetének magyarországi hatása. *Irodalomtörténeti Közlemények,* 88. (1984) 1. sz. 90–108.
2000 PENKE Olga: *Filozofikus világtörténetek és történetfilozófiák*. Budapest, Balassi, 2000.

RUBINYI
1904 RUBINYI Mózes: *Révai Miklós élete és nyelvészeti törekvései*. Pozsony–Budapest, Stampfel Károly, 1904. (*Segédkönyvek a magyar nyelv és irodalom tanításához,* 13.)

SIMAI
1911 SIMAI Ödön: *Kazinczy Ferencz nyelvújítása*. Budapest, 1911. [Különlenyomat a Magyar Nyelv VII. évfolyamából]

SOÓS
1990 *Horvát István és Ferenczy János levelezése*. S.a.r., előszó, jegyz.: SOÓS István. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete, 1990. (*Commercia litteraria eruditorum hungariae. Magyarországi tudósok levelezése,* II.)

SYLVESTER
1539 SYLVESTER János: *Grammatica Hvngarolatina in usum puerorum recens scripta Ioanne Syluestro Pannonio autore*. Neanesi, 1539.

SZALAI
1980 *Pennaháborúk. Nyelvi és irodalmi viták 1781–1826*. Összeáll., gond., jegyz.: SZALAI Anna. Budapest, Szépirodalmi, 1980.
1990 SZALAI Anna: *Pályakezdő évek Pest–Budán. Horvát István és íróbarátai 1800–1815.* Budapest, Szépirodalmi, 1990.

SZILÁGYI
1987 KAZINCZY Ferenc: *Az én életem*. Szerk., jegyz.: SZILÁGYI Ferenc. Budapest, Magvető, 1987.

THIMÁR
2007 THIMÁR Attila: *Hős és áldozat. Révai Miklós és a klasszikus századforduló irodalomtörténete.* Budapest, Universitas, 2007.

VERSEGHY
1806 VERSEGHY Ferenc: Verseghy Ferencznek maga kinyilatkoztatása. *Hazai Tudósítások*, 1. (1806. július 16.) 2. sz. 42–43.

VISZOTA
1911 VISZOTA Gyula: Kisfaludy Sándor és Kazinczy Ferencz irodalmi vitája. *Irodalomtörténeti Közlemények,* 21. (1911) 4. sz. 385–422.

Z. SZABÓ
1989 Z. SZABÓ László: *Kazinczy Ferenc.* Budapest, Gondolat, 1984.

Doncsecz, Etelka

The Repercussions of the Unapproved Publication of a Private Letter

The paper analyses Ferenc Kazinczy's letter to Miklós Révai dated 5 August 1806. The document concerned provides important information over the ending of the Révai-Verseghy debate, including the beginning of the Kazinczy-Verseghy conflict. The author primarily reflects on the dating and comparsion of the existing versions of the letter concerned as well as seeking to elucidate the circumstances of the publication of the letter. The analysis throws some light on the complexity of the idea of publicity in the period concerned, including the attempts of authors to deliberately influence the public.

Granasztói Olga

„A legkülönbözőbb könyveket olvasni"
Francia és német nyelvű szépirodalmi olvasmányok a 18. század végi Magyarországon

Ezerhétszáznyolcvanhét késő nyarán a svájci *Société Typographique de Neuchâtel* (továbbiakban STN) könyvkiadó és -kereskedőcég üzleti útra küldte Durand nevű ügynökét Franciaország és Olaszország érintésével a Habsburg területekre. Durand bő egy évig tartó útjának fő célja kereskedelmi jellegű volt, vagyis minél több könyvet eladni az STN hatalmas, több mint 1500 tételt kitevő könyvkészletéből, de nem kevésbé fontos szempont volt a piackutatás, azaz hosszabb távra megbízható kereskedelmi partnereket szerezni.[1] Franciaországban csupán a Rhône völgyét érintette, innen Torinón keresztül lement egészen Nápolyig, majd a következő év tavaszán Velence után megérkezett Bécsbe. Durand egész utazásának „csúcspontja" Bécs volt, ahol hét önálló könyvkereskedővel sikerült kapcsolatba lépnie. Több mint kéthónapos itt tartózkodása alatt további utakat tett Pestre, Pozsonyba és Prágába is. Pesti útjának sikeréről Johann Michael Weingand leveleiből már tudomást szerezhettünk, aki 1788-ban az STN-nek azonnal beszámolt az ügynöki látogatás sikeréről.[2]

Nem véletlen, hogy Durand egész útjának legfontosabb állomása a császárváros lett. Azelőtt az STN üzleti útjainak fő iránya Franciaország volt, és fel sem merült, hogy ekkora figyelmet érdemes fordítani a közép-kelet-európai térség könyvpiaci lehetőségeire. Az új érdeklődés hátterében gazdasági és kulturális tényezők egyaránt meghúzódtak: az STN által forgalmazott francia könyvtermés egyik legnagyobb felvevőpiaca addig Franciaország volt, ahol azonban az 1780-as évek elején több olyan intézkedést hoztak (a könyvbehozatal megnehezítése a hazai könyvkiadás védelmében, szigorú cenzúraintézkedések a tiltott könyvekkel való kereskedelem ellen), amelyek ellehetetlenítették az STN helyzetét.[3] Ezzel egyidőben a Habsburg Birodalomban a II. József reformintézkedéseinek köszönhetően kiala-

[1] Durand útjával valamint a bécsi kereskedők STN-hez fűződő üzleti kapcsolataival eddig legalaposabban Jeffrey Freedman foglalkozott. Vö. Freedman, 1991. 199–207.

[2] Weingand levele az STN-nek (Pest, 1788. július 16.), BPN Ms 1229bis. *„Az a megtiszteltetés ért a múlt héten, hogy látogatást tett nálam Durand úr, az Önök társaságának tagja. Katalógusuk és a felajánlott feltételek megrendeltem nála néhány könyvet, amely remélem már eljutott Önökhöz. Ha a megállapodás szerint elküldik, amit kértem, elkötelezem magam Önök mellett, és onnantól kezdve minden francia könyvet Önöknél fogok megrendelni, anélkül, hogy bárki máshoz fordulnék. Helyzetem azonban megköveteli a lehető leggyorsabb szállítást".* Weingand és üzlettársa, Köpff 1781 és 1784 között jelentős üzleti kapcsolatban állt az STN-nel, amely egyéb problémák mellett éppen Köpff halála miatt 1784 és 1788 között teljesen megszakadt. Vö. Granasztói, 2003. 166–186.

[3] Freedman, 1991. 201–206.

kuló kedvező könyvpiaci klíma hozzájárult ahhoz, hogy a fokozatosan növekvő olvasói elit már számottevő közönségét képezze az STN által kínált francia nyelvű újdonságoknak, amelyek között kitüntetett helye volt a szépirodalmi – sok esetben tiltott – könyvtermésnek. Durand első Bécsből írt levele más szempontból is ékes bizonyítéka az 1780-as években bekövetkezett változásoknak: *„Ez az ország nagy lehetőségekkel kecsegtet"* – írja.[4]

Az STN korábban – az 1770-es évek végéig – egyetlen üzleti kapcsolatot sem tudott kiépíteni a császárvárossal, noha több kísérletet is tett rá. Sem Trattner, sem Gräffer – a két legjelentősebb bécsi könyvkereskedő – nem állt kötélnek, noha mindkettő foglalkozott francia könyvekkel.[5] Ennek hátterében elsősorban a Mária Terézia uralkodásának idején működő szigorú könyvpiaci szabályozás és cenzúrarendszer keresendő. Az 1770-es évek elején a privilégiumot élvező bécsi könyvkereskedőknek – mint Trattner – nem állt érdekében, hogy kockáztasson, hiszen az STN-nel való kapcsolatfelvétel lényegében egyet jelentett volna a Habsburg Birodalomban javarészt tiltott, francia irodalmi termés illegális behozatalával, ami az engedélyezett művek árusításában kitüntetett helyzetet élvező Trattnernek csak kárára lett volna.

II. József trónralépését követően nemcsak a már sokat emlegetett cenzúrareform járult hozzá ahhoz, hogy egy évtized alatt a franciául olvasó elit minden nehézség nélkül hozzájusson az újonnan megjelenő francia szépirodalmi könyvtermés teljes skálájához, majd valamivel később ugyanez az olvasóréteg befogadója legyen az egyre jelentősebb német szépirodalomnak, amely azután a század végére fokozatosan kiszorította a piacról a francia irodalmat. Azzal, hogy József szakított anyjának monopóliumokra építő gazdasági gyakorlatával és versenyhelyzetet teremtett a kereskedelemben eltörölve a megszorító korporatív előjogokat, megjelent a kedvezőbb feltételek mellett könnyen üzletet alapító új kereskedőréteg,[6] amelynek tagjai számára a fennmaradás lehetőségét csak az jelenthette, ha az új olvasói igények egyre markánsabb megnyilvánulásainak kiszolgálására törekednek. Ebben a helyzetben a francia nyelvű, részben már engedélyezett, de javarészt továbbra is tiltott irodalom jelentette az egyik legnagyobb haszonnal kecsegtető területet. Az STN, noha korántsem egyedüliként a francia könyvek európai piacán, az 1780-as évekre megkerülhetetlen tényezővé vált.[7] Ezt részben azzal érte el, hogy a tiltott könyvekre és az utánnyomásra szakosodott, törekedve minden igény kielégítésére. Másrészt nagybani kereskedelemmel kezdett el foglalkozni: csereviszonyba lépett más kiadókkal, kereskedőkkel, és saját könyvraktárat hozott létre. Az STN különös figyelmet fordított a könyvkínálatára, és ezt sikerült mind térben (Párizstól Varsóig), mind az olvasói érdeklődésben (a protestáns imádságos könyvektől a pornográf regényekig) jelentkező legváltozatosabb igényekhez igazítania.

Az STN levéltárában őrzött bécsi kereskedői levelek alapján – amelyek legnagyobb része 1784 után keletkezett – jól nyomon követhető ennek a sokszínű, új könyvtermésnek a megjelenése, majd térhódítása a régióban. Trattner – amint arról

[4] Durand levele az STN-hez (Bécs, 1788. július 11.). BPN Ms 1145. Fasc. II. folio 314.
[5] FREEDMAN, 1991. 232–234.; Trattner levele az STN-hez (Bécs, 1772. február 15.), BPN Ms 1226. folio 3.
[6] SASHEGYI, 1958. 94.
[7] GRANASZTÓI, 2003. 169.

már szó esett – az 1770-es években több ízben is visszautasította az STN-t mint kereskedelmi partnert. 1784-ben viszont már minden korábban támasztott feltételéről lemondva, maga is elkezdett tiltott könyvek behozatalával foglalkozni, csak hogy felvegye a versenyt az újonnan jelentkező kereskedőkkel, akiknek hozzá képest kevesebb vesztenivalójuk volt.[8]

A német szépirodalom jelentősebb elterjedésének vizsgálatánál a befogadó közeg szempontjából összetettebb helyzettel kell számolnunk: a francia szépirodalom közönségét könnyebb meghatározni az elitnek a francia nyelvhez és kultúrához való egyértelmű kötődése révén. A német szépirodalom iránti érdeklődés csak részben egyezik meg ugyanennek az elitnek az új, modern olvasmányok iránti igényével. Ausztriában és a német polgárság lakta magyar városokban – mint például Pozsonyban – a század második felétől, utolsó harmadától egyre szélesebb polgári olvasóközönséget hódított meg a német szépirodalom, különösen a regény.[9] Közönségének fokozatos gyarapodásához nagymértékben hozzájárult az utánnyomásra szakosodott kiadók-kereskedők tevékenysége, köztük a mi szempontunkból elsősorban fontos Trattneré. Miközben a közép- és északnyugatnémet zónában az új, irodalmi érdeklődésű olvasóközönség már a század közepére kialakult, addig ez a fejlődési folyamat a keletebbre fekvő területeken jó ötven évnyi késéssel ment végbe.[10] A folyamat élénkítésében az utánnyomás gyakorlata játszotta az egyik legfontosabb szerepet, mert segítette az olvasmányszükségletek kielégítését. Ezeket a jelenségeket Reinhard Wittmann követte nyomon a német könyvpiac fejlődési folyamatainak tükrében. A német könyvtörténész következtetéseit feltétlenül szükségesnek tartjuk összefoglalni, mert a német irodalom magyarországi befogadásának feltárásához további szempontokat vet fel. Az utánnyomás virágkorát jelentő évtizedek (1765–1785) körültekintően válogatott irodalmi kínálata döntő mértékben tágította a közönség elvárási horizontját.[11] A felvilágosodás kori német irodalom az utánnyomásnak köszönhetően a német irodalmi központoktól távol eső területeken is némi késéssel ugyan, de hozzáférhető volt. A siker lényegét az utánnyomott könyvek árában kell keresnünk. A németül olvasók szélesebb körében először ez tette lehetővé, hogy a könyv egy megfizethető kulturális árucikké váljon.[12]

A német könyvkereskedelem összetett 18. századi fejlődési folyamatával párhuzamosan, és arra élénkítő hatást gyakorolva, kialakult egy valódi irodalmi piac, amely megsokszorozta a kiadásra kerülő könyvek számát. Míg 1650-ben a latinul írott művek a könyvvásári katalógusok alapján az összes megjelentetett könyv 71%-át tették ki, addig ez az arány 1800-ra teljesen megfordult, mindössze 4%-ra zsugorodott. A német nyelvű könyvtermés a 18. század végén évi ötezer új tétellel gyarapodott, amellyel együtt járt a szakterületek iránti érdeklődés teljes átrendeződése is: amíg az 1740-es években a megjelentetett könyvek több mint fele teológiai, vagy moralizáló mű volt, addig a század végére ez mindössze egytizedre csökkent.[13]

[8] Trattner levelei az STN-hez (Bécs, 1784. március 3. – 1785. augusztus 13.), BPN Ms 1226. folio 8–26.
[9] BACHLEITNER – EYBL – FISCHER, 2000. 151.
[10] WITTMANN, 1982a. 86.
[11] WITTMANN, 1982a. 86.
[12] WITTMANN, 1982a. 88.
[13] WITTMANN, 1982b. 96.

A legnagyobb, robbanásszerű fejlődésen a szépirodalom ment keresztül, amelynek a század közepéhez képest megnégyszereződött a könyvpiaci jelenléte. A szépirodalmon belül a regény érte el a legnagyobb népszerűséget, ráadásul az összes német regény egyharmada Lipcsében jelent meg. Miközben Hamburgtól Bécsig, Zürichtől Königsbergig kialakulóban volt egy polgári olvasóközönség, valamint a kereslet az egész német nyelvterületen szinte egyforma mértékben növekedett, addig a művek megjelentetését tekintve meglehetős aránytalanság figyelhető meg.[14] A szépirodalmi könyvpiacot teljesen eluralta az északnémet könyvkiadás és ezen belül is Lipcse, ami időközben a német írótársadalom központjává vált.[15] Ehhez a jelentős északnémet könyvterméshez a déli és keleti területeken csak nagyon drágán és sok nehézséggel megküzdve lehetett hozzájutni. Kiváltképpen az utánnyomás vont be teljesen új olvasói rétegeket a könyvpiacra, és járta be a terjesztésnek új útvonalait.[16]

Az olvasók döntő többségét nem érdekelte, hogy eredeti kiadásban olvassa-e könyvét vagy utánnyomásban, az számított, hogy mennyiért tud hozzájutni. Trattner az egész Habsburg Birodalmat behálózó fióküzletláncának, valamint kereskedőpartnereinek köszönhetően Innsbruckról Temesvárig, Graztól Varsóig tudta eljuttatni az olvasókhoz a felvilágosodás kori német irodalom legjavát. Az olvasók számát pedig az általa megjelentetett és terjesztett *Allgemeine Wiener Büchernachrichten* című hirdetési újsággal szándékozta növelni.[17]

Lipcse jelentősége a német szépirodalom közép-európai elterjedésében abban is megnyilvánul, miként vált megkerülhetetlen tényezővé az évente kétszer itt megrendezett könyvvásár. Frankfurtot kiszorítva lett a kortárs német irodalmi kínálat közép- és kelet-európai központja, ahová minden német kereskedőnek el kellett jönnie, ha vevőitől megbízást kapott a frissen megjelentetett irodalmi újdonságokra. Az eredeti kiadásban megjelent könyvek teljes kínálatához itt lehetett hozzájutni. Még akkor is, ha sokszor borsos árat kellett érte fizetni; a Habsburg területekről érkező kereskedők első számú vevőinek, a főúri könyvvásárlóknak ízlését javarészt innen lehetett kielégíteni.

Ez a tendencia különösen az 1780-as évek közepétől figyelhető meg, amikor ugrásszerűen megnövekedett a vásárra látogató kereskedők száma, különös tekintettel a II. József által 1784-től életbe léptetett lényegesen megengedőbb könyvellenőrzési gyakorlatra. Miközben Pozsonyból 1778-ban még csak egy kereskedő vett részt a lipcsei vásáron (Löwe), 1783-ban pedig kettő (Löwe és Benedikt), addig 1785-ben számuk már ötre növekedett (Benedikt, a Doll testvérek, Löwe, Mahler, valamint a Weber és Korabinszky).[18] A pozsonyi kereskedők figyelemreméltó lipcsei jelenlétéből a magyarországi kereslet megerősödésére is következtethetünk, nem szólva a pesti Weingand és Köpff kereskedőpárosról, akik 1785-ben szintén részt vettek a vásáron, és ezekben az években szoros kapcsolatban álltak az egyik lipcsei könyvárussal.[19] Azoknak, akik olyan távolabbi vidékekről érkeztek, mint Pozsony vagy Pest, nem kevés pénzébe és idejébe került eljutni Lipcsébe, és részt venni a több

[14] WITTMANN, 1982b. 96.
[15] WITTMANN, 1982b. 96–97.
[16] WITTMANN, 1982b. 99.
[17] WITTMANN, 1982b. 103.
[18] WITTMANN, 1982b. 102.; PAVERCSIK, 2004. 381.
[19] WITTMANN, 1982b. 102.; PAVERCSIK, 2004. 381.

hétig is elhúzódó vásáron. Ezt csak azok a könyvkereskedők engedhették meg maguknak, akiknek jó forgalmú üzletük volt, és megérte vállalniuk az ezzel járó kiadásokat és nehézségeket.

A külföldi könyvújdonságok gazdag kínálatával azokra a főrangú vevőkre számítottak, akik nagy összegeket tudtak áldozni könyvvásárlásra és folyamatosan bővíteni szándékozták könyvgyűjteményeiket. A 18. század utolsó évtizedeiben Európának ebben a térségében a kortárs német és francia szépirodalom legnagyobb hányada a nemesi könyvtárakba vándorolt. A magyar főúri könyvtárak történetének egyik kiemelkedően fontos időszaka esik egybe – nem véletlenül – a Habsburg Birodalom könyvpiacának eddig vázolt fellendülésével. Az 1770-es évekre tehető könyvtáralapítási hullám során keletkezett új gyűjtemények elsősorban francia, másodsorban német szépirodalmi könyvállománya az 1780-as években gyarapodott rohamos tempóban. Noha a Habsburg Birodalom más arisztokratáival összevetve egy meglehetősen szűk kör gyűjtői tevékenységéről beszélhetünk, és – vagyonukhoz mérten – tízezer kötetnél nagyobb könyvtárral nemigen rendelkeztek, mégis figyelemre méltó a rekonstruálható állományok gazdagsága és gyűjtőkörük „modernsége": a regények, és azon belül is a libertinus változat népszerűsége, a filozófiai materializmus, továbbá az aktuálpolitikai kérdések, valláskritikai munkák iránt megmutatkozó markáns érdeklődés.[20] E szűk, de annál határozottabb olvasói ízléssel fellépő kör gyűjteményei egyértelműen II. József felvilágosult abszolutista reformjainak és szabadabb szellemű cenzúrarendeleteinek hatására gazdagodtak jelentős mértékben. Ugyanakkor ha a magyar főnemesi könyvgyűjtőket mint befogadó közeget vizsgáljuk, akkor következtetéseink levonásakor csak ritkán támaszkodhatunk olyan biztos alapot jelentő forrásokra mint a családi levéltári fondok, és főleg a fennmaradt könyvgyűjtemények. Ellentétben a nyugat-európai, vagy – közelebbi példával élve – a csehországi arisztokrata könyvtárak kínálta kutatási lehetőségekkel, nálunk jószerével alig maradt fenn teljes épségében, katalógusával együtt egy-egy felvilágosodás kori főúri könyvtár.[21]

Néhány fő tendencia mindennek ellenére tisztán kirajzolódik, és ezeket erősítik meg, illetve árnyalják tovább olyan újabban felszínre került források, amelyek a külföldi könyvek behozatalában részt vevő magyarországi és bécsi könyvkereskedők tevékenységéről számolnak be. A külföldi szépirodalmi olvasmányok beszerzésének különböző módozatairól gazdag információval szolgál gróf Csáky István feleségének, Csákyné Erdődy Júliának érintetlenül fennmaradt könyvgyűjteménye és a Csáky család illésfalvi levéltára. A ma Aradon őrzött több mint ötezer kötetes francia könyvgyűjtemény a grófnét szenvedélyes olvasóként állítja elénk, akinek legfőbb érdeklődési köre a francia prózairodalom volt.[22] A Csáky család levéltári irataiból, ha nem is teljes körűen, de képet alkothatunk arról, hogy a tekintélyes mennyiségű francia könyvállomány beszerzéséhez milyen sokféle módszert, személyt alkalmaztak. A nagy könyvkereskedelmi központoktól távol eső Zemplén megyei Homonnán (ahol a könyvtárat eredetileg elhelyezték) bizonyára jó néhány nehézséggel kellett megküzdenie annak a főrangú asszonynak, aki javarészt tiltás alá eső könyvek gyűjtésére adta a fejét, még akkor is, ha – különösen a józsefi idők-

[20] GRANASZTÓI, 2007b.
[21] ROCHE, 1979.; MÁDL, 2009. 174–175.
[22] GRANASZTÓI, 2000.; GRANASZTÓI, 2007b.

ben – a főurak szinte mentességet élveztek a könyvrevízió alól a külföldi könyvek behozatalakor. Ez azonban nem volt érvényes Mária Terézia uralkodásának idején, 1792 után pedig – I. Ferenc uralomra kerülését követően – újra komoly restrikció lépett életbe. Csákyné Erdődy Júlia hosszú élete során mindhárom uralkodó alatt hódolt könyvgyűjtő szenvedélyének. 1765-től egészen haláláig, 1809-ig vásárolt könyveket, vagyis minden bizonnyal neki is számolnia kellett a hatalom szigorával, legalábbis a könyvkereskedők kockázattal járó illegális beszerzései miatt, ami elsősorban a könyvek árán mutatkozott meg. Nem véletlen, hogy ez a kivételesnek számító francia könyvgyűjtemény kimutathatóan II. József uralkodása alatt gazdagodott leginkább.

Eckhardt Sándor sokat idézett, a cenzúra kijátszására felhozott példáját, miszerint a Csákyak egyszer késmárki kereskedőkkel hozattak be Bécsből könyveket, ki lehet egészíteni továbbiakkal.[23] Történetének folytatása azonban, vagyis az, hogy a kereskedők bort szállítottak és visszafelé a boroshordók helyett, vagy azokban elrejtve hozták be a tiltott könyveket, részéről csak feltételezés volt.[24] Különböző szállítási feladatokkal megbízott kereskedőt, vagy beszerzésre felfogadott személyt nem egyet foglalkoztattak Csákyék. Kutatásaink alapján úgy tűnik, hogy az 1770-es években leginkább zsidó kereskedőket bíztak meg könyvek beszerzésével, vagy behozatalával. 1772 és 1777 között gyakran esik róluk szó, név szerint hármat ismerünk közülük, Prihesztet, Patachelt és Engellendert. Mindhárman Hunfalváról származtak.[25] Lehetséges, hogy hármójuk között volt vándorkereskedő is, aki a városi lakosság és a környező falvak különféle szükségleteinek kielégítésére szorítkozott, de volt olyan is, aki üzleti ügyeit Hunfalváról bonyolította. Prihesztet 1772-ben például nemcsak egy bekecshez szükséges szőrme beszerzésével bízták meg, hanem a grófné könyvrendelését is neki kellett intéznie.[26]

A Csáky-Erdődy házaspár levéltárában először az 1770-es évek végéről találtunk adatot arra, hogy közvetlen kapcsolatban álltak könyvereskedőkkel. Pesten rendszeres vevői voltak a Weingand és Köpff könyvüzletnek.[27] Ugyanakkor a Weingand és Köpff kereskedőpáros szétválását követően Csáky István gróf rendszeres vevője maradt az özvegy Köpffnére szállt üzletnek. Erről tanúskodik a Köpff özvegyére szállt üzletrész 1786 és 1789 közötti megrendelőkönyve, amely rögzítette, hogy kinek, honnan és milyen könyvet rendeltek meg Pestre. Összesen tíz alkalommal rendelt náluk Csáky István ebben a rövid, hároméves időszakban.[28]

[23] ECKHARDT, 1917. 20.

[24] Igaz ugyan, hogy Csákyék ekkoriban szállítottak bort Bécsbe. 1776 végén Joseph von Sonnenfelsnek küldtek fel egy „Antalkó" fajtájú bort. A borszállítmányt egy Schverer nevű férfi vitte fel Bécsig, ott Scheidlin kereskedőnél tette le, és az ő feladata volt átadni Sonnenfelsnek. – MOL Csáky család, Illésfalvi levéltár (a továbbiakban: P 73) R.sz. 50. Az illésfalvi uradalom leveleskönyve. Diarium (1776. december 9.); MOL P 73 R.sz. 50. No. 21/59. Doleviczényi Pál levele Csáky István grófhoz (1776. december 9.)

[25] A szepességi településnek Késmárkhoz és Kakaslomnichoz közel mindig jelentős zsidó felekezetű lakossága volt. A 18. század végén már zsinagóga is épült itt. Vö. FÉNYES, 1851. I. kötet. 125.

[26] MOL P 73 R.sz. 50. Diarium (1772. október 28.).

[27] A szepességi birtok, Illésfalva postakönyveiben két ízben találkoztunk levél címzettjeként nevük említésével: MOL P 73 R.sz. 199.b.6. Libellus Postalis 1774–1780. (1777. október 22.); MOL P 73 R.sz. 200.b.7. Libellus Postalis 1780–1789. (1780. október 25.).

[28] BFL IV.1202.c. Rendeletek és felterjesztések /Intimata, mandata et repraesentationes/ Intimata a.m. 272. mellékletek.

A pontos időpont nem mindig derül ki, de ennél lényegesebb, hogy milyen műveket óhajtott beszereztetni a pesti kereskedővel. A kizárólag német nyelvű munkákat különböző, elsősorban német kereskedőktől rendelték meg.[29] Weingand és Köpffné mellett más könyvkereskedőknek is maradt nyoma a Csáky-levéltárban: 1778-ban a postakönyv szerint igen komoly összeget, 195 forintot küldtek Anton Löwe pozsonyi kereskedőnek.[30] 1784-ben pénzt, majd 1787-ben levelet (talán megrendelést) juttattak el több ízben is a bécsi Gay-testvéreknek.[31] Ebben az időszakban Gay-ék üzlete egyike volt a legjelentősebb, francia könyvekre szakosodott bécsi könyvkereskedőházaknak. A francia könyvek beszerzésében Csákyék számára természetesen kitüntetett szerepet játszott Bécs.[32]

Az 1760-as évek végén jelentkezett az önálló könyvkereskedői jogosítvánnyal rendelkező, kivétel nélkül bajor származású magyarországi könyvkereskedők első generációja. 1770-ben kapott engedélyt Pesten könyvüzlet megnyitására Johann Michael Weingand, 1771-ben Anton Löwe.[33] Az Ulmból érkező Löwének nagyon jó kapcsolatai voltak a lipcsei könyvvásáron megforduló kereskedőkkel, ahová ő maga már 1771 előtt is többször ellátogatott.[34] Löwe szélesebb beszerzési lehetőségeire utal – különös tekintettel a francia könyvekre –, hogy Ráday Gedeon 1774-től szintén nála rendelte meg a francia kiadványokat, leginkább szépirodalmat.[35] Nem véletlen, hogy 1778-ban a Csáky-Erdődy házaspár is Löwénél vásárolt tekintélyes összegért: ő volt az első olyan kereskedő Magyarországon, aki a főúri olvasók külföldi, elsősorban szépirodalmi érdeklődését ki tudta szolgálni. Ráday 1783-ig állt kapcsolatban Löwével, de ekkor már jóval több könyvet vásárolt a pesti Weingand és Köpff kereskedésben, mint Pozsonyban.[36] Weingandék az 1780-as évek elején Pest legnagyobb könyvárusaivá váltak, széles külföldi összeköttetésekkel rendelkeztek, és éppen úgy szolgálatára tudtak lenni a kifinomult ízlésű megrendelőnek, mint a bécsiek. A cég működésének fokozatos bővülésével, amihez hozzájárultak II. József könyvkereskedelmet élénkítő intézkedései, megteremtődött a francia könyvek

[29] Eisenachban Wittekindtől: Cregander, *Merckwürdiges Leben und Thaten des Weltberühmten Friedrich Wilhelm Frey-Herrns von Kyan…* Cöln, 1735. Lipcsében Wendlertől: *Merkwürdigkeiten Friedrichs II., Bildende Künste für Frauenzimmer* (?). Saltenburgban Mayertől: *Kunst Kupferstiche zu illuminieren* (?) (1787. október 29). Münsterben Perrenontól: *Reinholdt Zeichen und Wasserschule* (?). Augsburgban Stage-tól: *Johannes Freudenreichs und Anna Maria Albrechtin. Eine Kinder Roman*, Augsburg, 1784. Lipcsében Juniustól: Johann Kaspar Risbeks, *Briefe eines reisenden Franzosen durch Deutschland. Geschichte der Deutschen*, Zürich, 1788. Lipcsében Fritschtől: Johanna Schoppenhauer, *Neuste Reise durch England, durch Scottland, durch Niederland, durch Spanien*. h.n., é.n. Stendalban Franzen und Grossétól: *Geschichte der Meinungen aelter und neuer Völker compl.* (?). Lipcsében Hischertől: *Newtons Abhand und Versagung* (?). Berlinben Nicolaitól: 2 db *Julie von Rosenbaum* (?). Strasburgban Armand Königtől*: Blümels Lustfeuerwirkerey* (?). Nürnbergben Weigel und Schneidernél: Johann Jacob Schübler, *Nützliche Anweisung Zur Unentbehrlichen Zimmermanns-Kunst… (etc.)*, Nürnberg, 1731. (Bizonyos bibliográfiai tételek után a zárójelbe tett kérdőjel azokat a címeket jelöli, amelyeket mindezidáig nem sikerült beazonosítani.)

[30] MOL R.sz. 199.b.6. Libellus Postalis (1778. június 25.).

[31] MOL R.sz. 200.b.7. Libellus Postalis (1784. szeptember 4.; 1787. július 28.; 1787. augusztus 11.).

[32] Szintén a postakönyv tanúsága szerint 1779-ben Bécsből érkezett a grófnénak címzett könyvcsomag.

[33] PAVERCSIK, 2004. 378.

[34] PAVERCSIK, 2004. 378.

[35] SEGESVÁRY, 1992. 85–89.

[36] SEGESVÁRY, 1992. 91.

beszerzésének színvonalasabb és kiegyensúlyozottabb lehetősége. Weingandék először 1781-ben jelentettek meg önálló jegyzéket a náluk megvásárolható francia könyvekről, amelyek között nem egy tiltott kiadvány is megtalálható volt.[37] A francia felvilágosodás Mária Terézia idejében tiltott irodalmából több szabados munkát kínáltak, igaz, annak szelídebb változatából. Az 1789-ben megjelentetett második katalógus terjedelme hűen tükrözi, hogy a magyar olvasói elit körében ekkor érte el a francia irodalom népszerűségének csúcspontját. A katalógust átlapozva figyelemre méltó, hogy továbbra is milyen sok tiltott művet tartalmazott.[38] A könyvkereskedelmi forgalomba kerülő tiltott irodalmat ezek szerint nyugodtan árusíthatták. A már említett Durand svájci ügynök egyik levelében található megjegyzés szintén ezt támasztja alá: 1788-ban éppen Weingand tiltott műveket is tartalmazó könyvrendelésével kapcsolatban írta az STN-nek, hogy *„ehhez a megrendeléshez nem kell főznöm kommentárt, mivel Pesten nincs semmiféle cenzúra"*.[39] Weingand és Köpff szétválását követően a fennmaradt üzleti könyvek alapján megállapítható, hogy a francia szépirodalom beszerzésénél a bécsi kereskedők fontos partnernek számítottak. A Köpffnére szállt üzletrészben az 1786 és 1789 között megrendelt könyvek alapján ugyanakkor a francia könyv európai piacának német nyelvterületen található bázisaira is következtethetünk. A megrendelések célpontja Bécsben Rudolph Gräffer és Kurczböck, valamint a strassbourgi származású Gay-testvérek üzlete volt. Emellett németországi kereskedőktől rendeltek még francia könyveket, és az is előfordult, hogy ugyanazokat a megrendeléseket egyszerre több helyre küldték szét.[40] Különösen sokszor fordult ebben az időszakban Köpffné üzletvezetője a Gay-testvérekhez. A megrendelések egyaránt tartalmazták a borsodi alispán fiának, Ragályi Józsefnek kéréseit, köztük a szigorúan tiltott materialista best-sellert, d'Holbach *Système de la nature* című művét, és Asperger szemináriumi rektorhelyettes vallásos könyvekre vonatkozó kéréseit is, Claude de la Croix *Le parfait ecclésiastique* című művét vagy Godeau *Sermons* című kötetét. 1788-ban pedig két protestáns főúr, az egyik Prónay és az egyik Teleki gróf a protestáns Necker frissen megjelent *De l'importance des opinions publiques* című vitairatát mint igazi újdonságot rendelték meg.

A Gay-testvérek – csakúgy mint az 1780-as években fellépő többi, újonnan üzletnyitási jogot szerzett kereskedő – minden további nélkül közreműködtek tiltott könyvek beszerzésében, ami jól megfért az engedélyezett művek árusításával. Jean és Frédéric Gay első könyvárusítási engedélyét 1785-ben szerezte meg, de minden bizonnyal már korábban letelepedtek Bécsben.[41] Ők adták ki a *Journal de Vienne dédié aux amateurs de la littérature* című francia nyelvű irodalmi folyóiratot 1784-ben és 1785-ben, ez a vállalkozásuk azonban hamar megbukott. Kiadóként és kereskedőként Strasbourg volt a központjuk, de Bécsben is jelentettek meg könyveket.[42] 1793-ban számolták fel véglegesen bécsi üzletüket, Párizsba települtek át,

[37] *Catalogue des livres françois, italiens et anglois qui se trouvent ches Weingand et Köpff libraires, rue de serpent à Peste.* 1781.
[38] *Catalogue des livres françois, anglois, italiens qui se trouvent en vente chez Jean-Michel Weingand à Pest et à Ofen.* 1789.
[39] Durand levele az STN-hez (Bécs, 1788.) BPN Ms 1145. folio 234.
[40] BFL IV.1202.c. Rendeletek és felterjesztések /Intimata, mandata et repraesentationes/ Intimata a.m. 272. mellékletek.
[41] MAYER, 1883/87. 129.
[42] ORAVETZ, 1930. 16.

ahol már korábban is működött egy kereskedésük. Bécsen kívül 1788 és 1793 között még Varsóban is szerencsét próbáltak.[43] A bécsi üzlet működéséről alig tudunk valamit, eddig könyvkatalógusaik sem voltak ismertek, az Akadémiai Könyvtárban újabban előkerült 1784-es francia katalógusuk ezért is számít becses forrásnak.[44] A katalógus értékét növeli az elején található hosszú „felhívás" *(Avis)* a francia irodalom kedvelőihez, amely nem más, mint üzletpolitikájuk részletes kifejtése. A kilencven oldalas katalógus legnagyobb részét a francia könyvek több mint hatvan oldalas jegyzéke teszi ki, ezt követi a néhány oldalnyi latin, majd egy kevés olasz, illetve spanyol nyelvű könyv felsorolása. A legérdekesebb rész a katalógus végén található. Itt egy külön listán saját meghatározásuk szerint a „divatos", kisméretű könyvek szerepelnek, költők és „kellemes" *(agréable)* szerzők elzevir stílusban, címképpel vagy portréval nyomtatott művei. Feltűnő, hogy bibliográfiailag hiányosan közlik ezeket a tételeket: se a kiadás helyét, se annak idejét nem jelölték meg, sőt a címeket is gyakran rövidítve közlik. Ennek oka a „kellemesnek" titulált művek jellegében keresendő: szinte mind a tiltott libertinus, sőt, olykor a pornográf prózairodalom termékei közül került ki. A listán az 1780-as évek legdivatosabb kiadványai szerepelnek, jól használható, kisméretű kiadásban, mint például Diderot *Les bijoux indiscrets*, Crébillons fils *Le Sopha*, La Morlière *Angola*, Nerciat *Félicia*, Laclos *Les liaisons dangereuses* című műve – hogy csak a legismertebbeket említsük. A címeket minden bizonnyal elővigyázatosságból jelentették meg hiányosan, ellentétben a katalógus többi részében található könyvek részletes leírásával. Például Voltaire *La Pucelle d'Orléans* című szabados költeményéről csak a „beavatottak" tudhatták, hogy három különböző kiadásban is megtalálják itt *P. Poeme de Voltaire* címszó alatt, köztük a pornográf metszetekkel illusztrált, különösen luxuózus kiadást is, 15 forintért.

A katalógus előszava számos információval szolgál egy külföldi könyveket árusító üzlet működésére vonatkozóan is: kiderül, hogy Bécsben két helyen tartottak fenn elárusító helyet; állandó üzletük mellett egy időszaki vásáron is. Mindenfajta könyv beszerzésére vállakoztak, de fő területük a tankönyv, tudományos könyv, regény, színdarabok és a legjobb szerzőktől származó történeti munkák voltak. Beszerzői hálózatuk első helyén saját „üzletláncuk" állt (Párizs és Strasbourg), így a legfrissebb újdonságokkal nyolc naponta tudták megismertetni ügyfeleiket, ami – állításuk szerint – hozzásegítette őket ahhoz, hogy a megrendeléseket pontosan hajtsák végre. Franciaországi kapcsolataikra hivatkozva próbáltak mást, jobbat kínálni, mint a többi bécsi könyvárus: például olyan ritka és értékes könyvek beszerzésére is vállalkoztak, amelyekhez már Franciaországban is csak árveréseken lehetett hozzájutni. Másik vonzerejükként azt határozták meg, hogy franciaországi árakkal dolgoznak, vagyis – állításuk szerint – a szállítás költségét nem építik bele az eladási árba. A megrendeléseket ígéretük szerint három hónapon belül tudják teljesíteni. Végül nyomatékosan hangsúlyozták azt, ami egyúttal kijelölte, hogy milyen ügyfeleknek szólt elsősorban kínálatuk: a náluk kapható kiadványok megbízható minőségűek, és szinte mind eredeti kiadásúak (azaz nem utánnyomások). A ritkaságokat, bibliofil könyveket kedvelők éppúgy megtalálják náluk számításukat, mint azok, akik a mindenre kiterjedő kínálatból szeretnének válogatni. Felhívásuk végén pedig

[43] BÉGUIN-KNOEPFLER, 2005. 435.

[44] *Catalogue des livres qui se trouvent chez les frères Gay, imprimeurs-libraires à la Singerstrasse, no 927, et sur le Hof, no 388. Pendant la présente Foire, dite Jubilate, 1784.* MTAK Bibliogr. Qu. 93.

nem kevesebbet állítottak, mint hogy szortimentkészletük olyan gazdag, amilyennel sem az egész német (!) nyelvterületen, sem a többi szomszédos országban nem találkozhatnak az érdeklődők. A Gay-testvérek – az üzletpolitikájukra is rávilágító katalógus-előszó alapján – a francia könyvek iránt érdeklődő egyre bővülő olvasóközönségnek azt a rétegét igyekeztek megszólítani, amelyiknél az anyagi szempontok legkevésbé befolyásolták egy kiadvány megszerzését. Ennek a vásárlói körnek kellően tájékozottnak és igényesnek kellett lennie ahhoz, hogy a számtalan féle kiadásban megjelenő könyvek közül az eredetit és/vagy a legszebbet vásárolja meg.

A Bécsben 1785-ben önálló üzletet nyitó Johann David Hörling más stratégiával próbálta kialakítani vevőkörét az egyre fokozódó versenyhelyzetben.[45] Tevékenységét meghatározta a tiltott könyvekkel való kereskedelem, amelynek szálai több esetben is Magyarországra vezettek. 1787 és 1792 között intenzív kapcsolatban állt a Société-vel.[46] A Társaság levéltárában fennmaradt levelei közül az első, 1787 júliusában elküldött megrendelése bepillantást enged a legális és illegális kereskedelem működési mechanizmusába. Az engedélyezett könyveket, amelyek között például Rousseau több műve és Marmontel *Les Incas* című könyve is megtalálható volt, bécsi üzletébe kérte küldeni. Egy másik listán különböző antiklerikalista és pornográf műveket sorolt fel – *Compère Mathieu* (3), *Cruauté religieuse* (2), *Thérèse philosophe* (2), *Putain errante* (2), *Papesse Jeanne* (2), *Légende joyeuse* (2), *Cabinet d'amour* (2), *Dom Bougre* (2), *Aventures des enfants de Loyola* (2), *Heptameron* (1), *Toilette de Flore* (2), *Diversités galantes* (2), *Matinées du roi de Prusse* (4), *Principes de la philosophie* (3) –, amelyeket Forgách János gróf címére, Gácsra kérte elküldeni.[47] A befolyásos magyar főúr – aki maga is kedvelte az ilyen jellegű kiadványokat, amint arra az alábbiakban kitérünk még – bizonyára rendszeres vevője volt Hörlingnek, de nem volt szüksége az egyes művekből 2–3 példányra. Az STN-hez címzett bécsi kereskedői levelekből kiderül, hogy ez a kerülő út – vagyis főrangú személy nevére és címére küldetni a tiltott könyveket – bevett módszere volt az illegálisan megszerzett kiadványok Bécsbe juttatásának.[48] Forgách grófnak nem volt mitől tartania a fölös példányok Bécsbe küldésekor. A magyar főúr rangja azonban csak az egyik magyarázat erre a különös eljárásra. Mint már a korábbiakban utaltunk rá, az utazó ügynök Durand levelei alátámasztják, hogy ekkoriban a magyarországi könyvbehozatal szinte semmilyen nehézségbe nem ütközött, ellentétben például az ausztriaival.[49] Magyarország tehát nemcsak felvevő piaca volt az STN által terjesztett tiltott francia irodalomnak, hanem egyes főrangúak, illetve kereskedők bevonásával a tranzitállomás szerepét is játszotta a Bécsbe szánt illegális kiadványok bejuttatásához. A bécsi Stahel tiltott könyvrendeléséhez például Durand azt a megjegyzést fűzte, hogy ezeket gondosan becsomagolva és többszörösen átkötözve Pestre Weingandhoz, Pozsonyba Dollhoz, illetve Prágába Gerléhez címezve küldjék el.[50]

[45] MAYER, 1883/87. 62.
[46] Hörling levelei az STN-hez (Bécs, 1787. július 7 – 1792. május 26.), BPN Ms 1167. folio 403–409.
[47] Hörling levele az STN-hez (Bécs, 1787. július 7.), BPN Ms 1167. folio 404.
[48] Vö: FREEDMAN, 1991. 254.
[49] Vö. 39. lábjegyzet. A pozsonyi Mahler kereskedő megrendelése kapcsán pedig ezt a megjegyést fűzi egy 1788. július 18-án Bécsben kelt leveléhez: *„itt nem szükséges semmit se rejtegetni"*. BPN Ms 1145. Fasc. II. folio 324.
[50] Durand levele az STN-hez (Bécs, 1788. június 22.), BPN Ms 1145. Fasc. II. folio 321.

A Forgách grófok (Forgách János mellett testvére Miklós, nyitrai főispán) egyébként maguk is lelkes olvasói voltak a tiltott francia könyveknek. Forgách Miklós nyit-raújlaki kastélyának könyvtára a fennmaradt eredeti katalógus szerint bővelkedett a kritikai hangú, vagy radikális eszméket terjesztő művekben.[51] Forgách Miklósra az utókor mint rebellis magyar mágnásra emlékezik, aki testvérével együtt vezető szerepet játszott a felvilágosult rendi mozgalomban. Buzgó hívei voltak a francia felvilágosodásnak, ellenzékiségük következményeképpen pedig Miklóst, aki hevesen szembeszállt II. József abszolutisztikus intézkedéseivel, az uralkodó 1784-ben elmozdította főispáni állásából, és az erre vonatkozó rendeletében bolondnak kiáltotta ki.[52] A magyar jakobinus mozgalom két kimagasló értelmiségi alakja, Hajnóczy József jogtudós és Batsányi János költő is tevékenykedett Forgách Miklós titkáraként; jelentős könyvtáráról ismert, hogy használták. A Forgáchokat az 1790-es években több titkos jelentésben mint a magyar jakobinus szerveszkedéssel szimpatizáló főurak legradikálisabban gondolkodó, ezért az udvarra nézve legveszélyesebb körének tagjaiként említették.[53]

Mind az 1780-as, mind pedig az 1790-es évekből maradt fenn nyoma tiltott francia könyvekkel kapcsolatos beszerzéseiknek: 1783-ban egy francia származású pozsonyi kereskedő, Joseph Gaillard – aki később likőrgyáros lett Békéscsabán – Párizsból szállított egyiküknek tiltott könyveket:[54] *La contagion sacré ou l'Histoire naturelle de la Superstion* (sic!), *Dieu et les Hommes*; *Discours sur les Miracles de Jesus Christ*, *Examen critique des Apologistes de la Religion chrétienne*, *Ex. impartial des principales Religions du Monde*, *Le christianisme dévoilé; Le Ciel ouvert à l'Univers*, *Les 3 Rois*. Fél évvel később Forgách János olyan könyveket kért, amelyeket Gaillard korábban Miklós grófnak már megszerzett:[55] *L'esprit du clergé*, *Doute sur la religion*, *Lettres sur les Miracles*, *Imposture sacerdotale*, *Fausseté des Miracles*, *L'Enfer détruit*, *Les Preters Demasqué* (sic), *Recherche sur les Miracles*, *Discours sur les Miracles*, *De la cruauté Religieuse*, *Pironisme de l'Eglise*, *Des lettres de Cachet*, *Inconvenient du Celibat des pretres*. Az 1787-ben Forgách János nevére megküldött Hörling-féle könyvek egységesen libertinus-pornográf jellegéhez képest, a teljesen egyöntetűen antiklerikális-materialista kiadványok fenti két sorozata jól reprezentálja érdeklődésüknek egy másik jellegzetes irányát. A harmadik érdeklődési kör – az aktuálpolitikai események és azok értékelése – szintén megjelenik, mégpedig egy 1792-es ügy kapcsán. Forgács Miklós nevére francia forradalmi műveket tartalmazó könyvszállítmány érkezett a frankfurti Esslinger könyvkereskedőtől, amelynek kézbesítését a cenzúra megtiltotta:[56] *République sans impôts*, *Théorie et pratique des droits*, *Le Ci-Devant, comédie*, *Observations de Favier*, *Les crimes des Roy de France*. A gróf arra hivatkozva tiltakozott a cenzori határozat ellen, hogy a *„romlott eszmék az ő lelkén már nem képesek gyökeret verni, minthogy ifjú korától megszokta a legkülönbözőbb könyveket olvasni"*. Levele végén a könyvek visszaszolgáltatását kérte.[57]

[51] Forgács Miklós könyvtárának katalógusa egyelőre feldolgozatlan. A Magyar Országos Levéltárban őrzött iratanyag kutatását H. Balázs Éva professzor kezdte meg és ismertette meg velem.
[52] ECKHARDT, 2001. 145.
[53] ECKHARDT, 2001. 144.
[54] ECKHARDT, 2001. 92–93.
[55] ECKHARDT, 2001. 93.
[56] MOL, Magyar Királyi Helytartótanácsi Levéltár, Departamentum Revisionis Librorum (a továbbiakban C 60) 1792. szeptember 15. Fons 44. Positio 1.
[57] MOL C 60. 1792. szeptember 15. Fons 44. Positio 1.

Johann David Hörling magyarországi kapcsolatainak további nyomaira bukkanhatunk a cenzúrahivatali aktákban. Két ügyben is hozzá vezettek a szálak, noha a második esetben ezt tagadta. 1793-ban a pozsonyi Weissenthaler és Schwaiger-féle olvasókörben felfedezett tiltott könyvek miatt kiterjedt vizsgálat indult.[58] A két olvasókör katalógusában igen komoly mennyiségű „veszélyes" művet fedezett fel a censor primarius, Riethaller Mátyás, aki ezekről jelentésében részletesen beszámolt, és pontos listát csatolt az ügyirathoz. Mint írja *„Helvetius, Hume, Lessing, Mirabeau, Rousseau, Voltaire munkáiból az uralkodóra és az egyházra nézve veszélyes nézeteket szívnak magukba az olvasók, de vannak olyan szerzők is, akiknek művei a szent vallási tanokat gyalázzák és árulják el, vagy a szent rítusokat babonaságként állítják be. További könyvek a legmocskosabb bujaságra tanítanak, nem csupán erre ösztökélik olvasóikat, hanem magát a dolgot még fel is magasztosítják."*[59] A javarészt német nyelvű könyvek mellett több francia nyelvűt is találunk, ám a német címek mögött számos esetben szintén francia eredetű művekre következtethetünk. A jelentésből kiderül, hogy Weissenthaler vallomásában elárulta, honnan szerezte be ominózus könyvkészletét: 1784 és 1787 között egyrészt Johann David Hörlingtől, másrészt a pozsonyi Anton Löwétől és Philipp Mahlertől. Schwaiger vallomásában az állt, hogy szintén tíz évvel korábban Lipcsében vásárolta őket. A két könyvkereskedő vallomása alapján arra következtethetünk, hogy a tiltott könyvekkel foglalkozó kereskedőknek létezett egy „hálózata", amelyben az 1780-as évek közepén Bécsben Hörling, német kapcsolatai révén pedig Pozsonyban Löwe fontos szerepet játszott. Az is kiderül, hogy a tiltott könyvek tömeges behozatalának kockázatmentes lehetősége ténylegesen csak az 1780-as évek második felére volt érvényes. Ugyanakkor egy olvasókör működéséhez a tíz évvel korábban beszerzett könyvek elegendőnek bizonyultak: sem eladni nem tudták olyan mennyiségben, sem érvényüket nem vesztették el az olvasóközönség szemében. Hörling neve másodszor a zágrábi Müller könyvkereskedő ellen 1794-ben tett feljelentésben szerepel.[60] Két illusztrált könyv kapcsán vetődött fel a gyanúja annak, hogy tiltott művekről van szó. A *L'Année galante ou Entrenne a l'amour. Contes, enrichies de figures et d'ariettes*[61] és a *Lindamine, oder die beste Welt in warmen Landen* című könyv eredetileg szintén franciául jelent meg.[62] Noha Müller vallomása nem szerepel az iratok között, bizonyára azt állította, hogy mindkét könyvet Hörlingtől kapta. Hörling saját kezű levele ugyanis megtalálható az iratok között, amelyben tagadja, hogy a könyveket – amik mellett felsorolja még a *Nouveau calendrier français* című kiadványt is – ő adta volna bizományba, mondván, hogy ő ilyen kiadványokkal sohasem foglalkozott.[63]

*

[58] MOL C 60. 1793. Fons 6.; FÜLÖP, 1978. 46.; KÓKAY, 2003. 459–464.
[59] MOL C 60. 1793. Fons 6. Positio 12.
[60] MOL C 60. 1794. Fons 30.; 1795. Fons 1. Positio 57.; 86.; 109.
[61] *L'Année galante ou éntrenne à l'amour. Contes, enrichies de figures et d'ariettes*. Paris, 1773. Erotikus naptár, amelyben minden hónaphoz három mese tartozott 12 ábrázolással.
[62] *Lindamine, oder die beste Welt in warmen Landen*. Rom und London, 1783. (1785-ben újra kiadták.) A mű eredeti címe: *Lindamine ou L'Optimisme dans les pays chauds*. Londres, 1778. Szerzője ismeretlen.
[63] MOL C 60. 1794. Fons 1. Positio 86.

A francia és német nyelvű szépirodalmi olvasmányok magyarországi elterjedésében a józsefi korszakban átalakuló könyvpiac összetett működési mechanizmusa jelentős szerepet játszott. A kereslet és a kínálat egymásra élénkítőleg ható növekedésében a tiltott kiadványok gyakorta pusztán tiltottságukból eredő népszerűsége és az ellenőrzés gyakorlatát jellemző enyhülés, illetve bizonytalanság fontos tényezőkként értékelhetők. Ennek ékes bizonyítéka Johann David Hörling Magyarországra kiterjedő működése, amely Bécs közvetítő szerepét a könyvekhez való hozzáférés szempontjából tovább árnyalja. Bécs jelentősége mellett a Société közvetlen kapcsolatai a magyar könyvkereskedőkkel, valamint a magyar viszonyokról és olvasókról a fennmaradt források alapján kialakuló kép az irodalom feltételrendszerében ekkor bekövetkezett változások felfejtéséhez, mégha csak egy szűk vonatkozásban is, de tényszerű ismeretekkel szolgál.

Felhasznált irodalom és rövidítések

BFL Budapest Főváros Levéltára
BPN Bibliothèque Publique de la Ville de Neuchâtel
MOL Magyar Országos Levéltár
MTAK Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára
STN Société Thypographique de Neuchâtel

BACHLEITNER – EYBL – FISCHER
2000 BACHLEITNER, Norbert – EYBL, Franz M. – FISCHER, Ernst: *Geschichte des Buchhandels in Österreich*. Wiesbaden, Harrassowitz Verlag, 2000.

BÉGUIN-KNOEPFLER
2005 BÉGUIN-KNOEPFLER, Marie: Les échanges avec la Pologne (1772–1789). In: *Le rayonnement d'une maison d'édition des l'Europe des Lumières: la Société typographique de Neuchâtel 1769–1789*. Éds.: DARNTON, Robert–SCHLUP, Michel. Neuchâtel, Gilles Attinger, 2005. 433–455.

ECKHARDT
2001 ECKHARDT Sándor: *A francia forradalom eszméi Magyarországon*. Budapest, Lucidus, 2001.

FÉNYES
1851 FÉNYES Elek: *Magyarország geographiai szótára mellyben minden város, falu, és puszta betűrendben körülményesen leíratik. I–II. kötet.* Pest, 1851. (Reprint, Budapest, 1984.)

FREEDMAN
1991 FREEDMAN, Jeffrey: *The Process of Cultural Exchange: Publishing between France and Germany (1769–89)*. Princeton University, 1991. (kézirat, doktori disszertáció)

FÜLÖP
1978 FÜLÖP Géza: *A magyar olvasóközönség a felvilágosodás idején és a reformkorban*. Budapest, Akadémiai, 1978.

GRANASZTÓI
2000 GRANASZTÓI Olga: A franciás műveltségű magyar arisztokrácia három különleges figurájának portréja könyvgyűjtő tevékenységük tükrében. *Magyar Könyvszemle*, 116. (2000) 1. sz. 43–69.
2003 GRANASZTÓI Olga: Egy pesti könyvkereskedés nyugat-európai kapcsolatai a XVIII. század végén. *Magyar Könyvszemle*, 119. (2003) 2. sz. 166–187.

GRANASZTÓI
2007a GRANASZTÓI Olga: Cenzúra, hitvédők, könyvkereskedők és olvasók. In: *A magyar irodalom történetei. A kezdetektől 1800-ig*. Szerk.: JANKOVITS László – ORLOVSZKY Géza. Budapest, Gondolat, 2007. 655–667.
2007b GRANASZTÓI Olga: A XVIII. századi főúri könyvkultúra maradványai egy elfeledett XXI. századi könyvtárban. *Erdélyi Múzeum*, 59. (2007) 3–4. sz. 89–96.

KÓKAY
2003 KÓKAY György: Tiltott könyvek 1793-ban a pozsonyi olvasókabinetekben. *Magyar Könyvszemle*, 119. (2003) 4. sz. 459–464.

MÁDL
2009 MÁDL, Claire: L'aristocrate client, complice et concurrent des libraires. Quelques traits de l'aprovisionnement des bibliothèques nobiliaires de Bohême dans la seconde moitié du XVIIIe siècle. In: *Kommunikation und Information im 18. Jahrhundert. Das Beispiel der Habsburgermonarchie*. Hrsg.: FRIMMEL, Johannes – WÖGERBAUER, Michael. Wiesbaden, Harrassowitz, 2009. 173–189. (*Buchforschung, Beiträge zum Buchwesen in Österreich,* 5.)

MAYER
1883/87 MAYER, Anton: *Wiens Buchdrucker-Geschichte 1482–1882. I–II. Bde.* Hrsg. von den Buchdruckern Wiens. Wien, Verlag des Comités, 1883/1887.

ORAVETZ
1930 ORAVETZ, Vera: *Les impressions françaises de Vienne 1567–1850.* Szeged, 1930. (*Études françaises publiées par l'Institut Français de l'Université de Szeged,* 16.)

PAVERCSIK
2005 PAVERCSIK Ilona: Bayerische Buchhändler als Erneuerer des ungarländischen Buchandels in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts. In: *Ungarn-Jahrbuch. Zeitschrift für interdiszipli näre Hungarologie.* Band 24. Hrsg.: K. LENGYEL Zsolt. München, Ungarisches Institut, 2005.

ROCHE
1979 ROCHE, Daniel: Noblesses et cultures dans la France du XVIIIe: les lectures de la noblesse. In: *Buch und Sammler. Private und öffentliche Bibliotheken im 18. Jahrhundert. Colloquium der Arbeitsstelle 18. Jahrhundert, Gesamthochschule Wuppertal, Universität München, Düsseldorf 1977.* Heidelberg, Winter, 1979. 9–27. (*Beiträge zur Geschichte der Literatur und Kunst des 18. Jahrhunderts,* 3.)

SASHEGYI
1958 SASHEGYI Oszkár: *Zensur und Geisterfreiheit unter Joseph II.* Budapest, Akadémiai, 1958. (*Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae,* 16.)

SEGESVÁRY
1992 SEGESVÁRY Viktor: *A Ráday könyvtár 18. századi története.* Budapest, 1992. (*A Ráday Gyűjtemény tanulmányai,* 4.)

WITTMANN
1982a WITTMANN, Reinhard: Der gerechtfertiger Nachdrucker? Nachdruck und literarisches leben in achtzehnten Jahrhundert. In: WITTMANN, Reinhard: *Buchmarkt und Lektüre im 18. und 19. Jahrhundert. Beiträge zum literarischen Leben 1750–1880*. Tübingen, Niemeyer, 1982. 69–92.
1982b WITTMANN, Reinhard: Der deutsche Buchmarkt in Osteuropa im 18. Jahrhundert – Voraussetzungen und Probleme. In: WITTMANN, Reinhard: *Buchmarkt und Lektüre im 18. und 19. Jahrhundert. Beiträge zum literarischen Leben 1750–1880*. Tübingen, Niemeyer, 1982. 93–110.

Granasztói, Olga

French and German Literary Readings in Late Eighteenth Century Hungary

In the late summer of 1787 the Swiss Société Typographique de Neuchâtel (STN) bookseller and publishing company sent its agent, called Durand to Habsburg territory via France and Italy. The major goal of his one year or so long journey was of commercial nature, i.e. selling as many books as it was possible from the vast store, counting more than 1500 books of STN. However, market research with a view to find reliable trading partners for a long time was just as well important. Following Joseph II's accession to the throne, the reform of censorship did not exclusively make it possible for the French-speaking elite to have unimpeded access to a whole scale of newly published French belles-lettres within a decade. This reading public subsequently received the more and more important German *belles-lettres*. By dispensing with his mother's economic structure of monopolies and creating real competition in trade, a new wave of traders appeared, consisting of merchants that established businesses on favourable conditions as well as subsisting only by trying to satisfy the actual new needs of the reading public. In this situation it was the partly licensed, yet mostly forbidden French literature that raised the prospect of making substantial profits.

Pércsy András

„Bibliothecában nem lehet haszontalan könyv”
Erdődy János és Szilassy József könyvtárai[1]

A 18. SZÁZADI KÖNYVJEGYZÉKEK számos olyan nemesi könyvtár állományát rögzítették, amelyek az idők folyamán megsemmisültek vagy szétszóródtak. Egykori tulajdonosaik olvasási szokásairól így ma már egyetlen kötet sem árulkodhat. A „könyvgyűjtés aranykorának” viszonylag jó forrásellátottsága azonban lehetőséget nyújt e hiány részbeni pótlására, a felvilágosodás olvasáskultúrájának – az előző századokhoz képest – teljesebb feltárására. Az egykori olvasók műveltségi és társadalmi hátterének ismerete nagymértékben hozzájárulhat ahhoz, hogy feltérképezhessük a kultúra és művelődés adott időszakban meghatározó tendenciáit, szintjeit és súlypontjait.

Jelen írás két 18. század második feléből származó könyvjegyzék összehasonlító vizsgálata nyomán igyekszik két olyan család műveltségi szintjét rekonstruálni, amelyek mind vallásukat, mind pedig társadalmi státusukat és pozíciójukat tekintve a nemességnek jellegzetesen két különböző közegéhez tartoztak. A forrásul szolgáló egyik könyvjegyzék a katolikus főnemes, kamaraelnök Erdődy Jánosnak tulajdonítható, amely az 1760-as évek második felében készült, s a Trencsén megyében fekvő bohuszlavici (1899-től magyarul Bogoszló, ma Trenčanska Bohuslavice, Szlovákia) vadászkastély állományát tartalmazza. A másik jegyzék a református középnemesség feltörekvő nemzedékéhez tartozó Torna megyei főispán, Szilassy József családi birtokközpontjában, a Pest megyei Pándon 1797-ben felvett könyvállományát rögzíti.

„A múzsáknak igazi tisztelője és oltalmazója”: Erdődy János és könyvtára

Az Erdődyek levéltárának egyik Pozsonyban őrzött kéziratán tekintélyes ősök sorakoznak, köztük számos egyházi személyiség, katona, s dicső hadvezér.[2] Az

[1] Erdődy János könyvtárkatalógusának másolatához Monok István jóvoltából jutottam hozzá. Az értékes kézirat szíves rendelkezésemre bocsátását ezúton is köszönöm.

[2] Az egyházi személyiségek között találjuk szatmári Bakócz Bálint titeli prépostot, Bakócz Ferenc győri püspököt, Erdődy Tamás, Erdődy János és Erdődy Simon zágrábi püspököket, Erdődy János egri püspököt, Erdődy István szerémi püspököt és Erdődy Ferenc jáki apátot. A család jeles katonái és hadvezérei sorában foglal helyet Erdődy I. Péter, Erdődy II. Péter horvát bán, Erdődy Zsigmond horvát bán, Erdődy Tamás horvát bán, Erdődy I. Miklós, Erdődy Farkas, Erdődy II. Miklós és Erdődy Imre. BUBRYÁK, 2006. 559.

Erdődyek mégsem csupán a legendás ősöknek köszönhetik mindazt, amit a 18. században elértek: befolyásukat és hatalmukat a századforduló bizonytalan évtizedeiben ügyes számítással és nem kevés szerencsével új alapokra helyezték.

Az Erdődyek rendíthetetlen udvarhűsége a Rákóczi-szabadságharc bukását követően helyes számításnak bizonyult. Állhatatos udvarhűségükhöz eredményes házassági és birtokpolitika társult, s igen korán felismerték a katolicizmus jelentőségét is. Mindezeknek köszönhetően a Rákóczi-birtokok felosztását – a család anyagi gyarapodásának lehetőségeit tekintve – rendkívül kedvező pozícióban várhatták. Nyilván Esterházy Pál nádor sem véletlenül szemelte ki férjül egyetlen kiházasítandó lánya számára azt az Erdődy György Lipótot, aki mind származását, mind neveltetését illetően méltónak bizonyult a két család közötti kapcsolat rokonsággal történő megerősítésére. Az Esterházy-lánnyal kötött házasság az egyébként gazdag és tekintélyes főnemesi családból származó Erdődy számára is meghatározó volt a társadalmi ranglétrán való további emelkedés szempontjából. A család jó hírét, tekintélyét éppen Erdődy György Lipót alapozta meg – egyrészt házassága, másrészt sikeres és igen hatékony hivatali karrierje révén. A 18. század harmadik évtizedétől pályája folyamatosan ívelt felfelé: 1720-tól a Magyar Királyi Kamara elnöke, 1728-tól Varasd megye főispánja, 1730-tól koronaőr, 1732-től Bars megye főispánja, belső titkos tanácsos és kincstári elnök lett, 1748-tól pedig az ország egyik legmagasabb közjogi méltóságát, az országbírói tisztet töltötte be. Pályája csúcsán az Aranygyapjas Rend lovagja lett, amit a korszakban Európa-szerte elismert világi kitüntetésként tartottak számon.[3] Ezzel nemcsak az arisztokrácia köreiben, de a családon belül is megszilárdította helyzetét, háttérbe szorítva az addig tekintélyesebb és gazdagabb „idősebbik" Erdődy-ágat. Utódaira, az ifjabb ág leszármazottaira, hatalmat és tekintélyes vagyont kívánt hagyni. Ambiciózus családkoncepcióját fia, János, valamint unokája, József valósították meg.[4]

Az általunk vizsgált könyvtár tulajdonosa,[5] Erdődy János (1723–1789)[6] kamaraelnök, a „dinasztiaalapító" Erdődy György Lipót fia, a tereziánus időszak kiemelkedő személyiségei közé tartozott. A Szent István Rend nagykeresztjének lovagjaként – apjához hasonlóan – számos magasrangú hivatal birtokosa volt: valóságos kamarás és belső titkos tanácsos, Varasd megye örökös főispánja, és pályája csúcsán tíz éven át, 1782-ig vezette a Magyar Kamarát.[7] A 18. században ő volt az egyetlen a család-

[3] BUBRYÁK, 2006. 556.

[4] BUBRYÁK, 2006. 550.

[5] Az összeírás feltételezhető időpontjában egy fiatalabb Erdődy János is élt: a horvát báni méltóságot viselő tábornok – a család 19. századi első fővonalának megalapítója – 1733-ban született és 1806-ban halt meg. A könyvtár valódi birtokosát szerencsés véletlen – egy utólagos bejegyzés – segít azonosítani: Andrea Pozzo itáliai barokk festő építészetről és festészetről szóló, 17. sorszám alatt regisztrált könyvét (F. Andrea Pozzo: *Perspectiva Pictorum atque Architectorum)* a tulajdonos fiától, Józseftől kapta *(„filio Josepho datur")*. Ilyen nevű gyermeke pedig csak az idősebbik Erdődy Jánosnak volt.

[6] Staud Géza Erdődy János születési évének igazolására Nagy Iván genealógiai munkáját jelöli meg, pedig ott ez az évszám nem szerepel. Lehetséges, hogy az általa sokszor idézett *Pressburger Zeitung*ban találta az adatot. STAUD, 1962. 32.

[7] Fallenbüchl Zoltán a Magyar Országos Levéltár kamarai irataiból úgy tudja, hogy a hivatal megüresedése Erdődy János halála miatt következett be. FALLENBÜCHL, 1970. 293. Erdődy János egészségi állapota ugyan ezekben az években sokat romlott, de hivatala önkéntes lemondás, és nem haláleset miatt üresedett meg. Minden valószínűség szerint összekeverte az adatokat, hiszen a

ból, aki nem valamelyik rokonától vette át a kamaraelnökséget,[8] s egyúttal ő volt az utolsó Erdődy, aki ezt a tisztséget betölthette. Utódai olyan családokból kerültek ki, amelyeket származásuk azelőtt nem jogosított volna fel erre a pozícióra. A hivatalban végbement „demokratizálódási folyamat" Erdődy János személyének is köszönhető. Kultúraszervező tevékenysége is arra utal, hogy nyitott volt a polgárság irányába.[9] Kamarai tisztségéről maga mondott le, és 1785-ben végleg visszavonult pozsonyi palotájába, amelynek fényűzéséről az egykorú források is megemlékeznek:[10] hatalmas műgyűjteményt halmozott fel, nyári lakosztályában mesterséges barlangot, állatkertet hozott létre,[11] kertjébe növényritkaságokat telepített. A gazdag családi műgyűjtemény alapjait még Erdődy György Lipót vetette meg. A 18. századi inventáriumok tanúsága szerint észak-magyarországi kastélyaikban több száz festményt, hatalmas fegyver-, porcelán- és gobelingyűjteményt halmoztak fel.[12] Az apa dinasztia-alapítási ambícióinak szinte kötelező része volt a tudatos műgyűjtés.[13] Erdődy János folytatta az apja által megkezdett koncepciót és továbbadta gyermekeinek kultúrateremtő és -támogató törekvéseit. Az Erdődyek 18. századi története jórészt máig ismeretlen.[14] Erdődy János életéről is keveset tudunk. Politikai mozgástere bizonyára behatárolt volt,[15] ám kultúraszervező tevékenysége igen jelentősnek bizonyult az utókor megítélése szerint is. Pozsonyi operájának a magyarországi színházi életre majdnem akkora hatása volt, mint Eszterházának.[16]

Kamara alelnöke, Festetics Pál valóban ekkor halt meg. A *Pressburger Zeitung* nekrológja szerint Erdődy János 1789. április 15-én hunyt el. STAUD, 1962. 32.

[8] A család elnöklése a Magyar Kamarában sokáig szinte öröklődőnek tűnt: Erdődy János hivatali elődje, Grassalkovich Antal az egyetlen, akinek „kívülről" sikerült megszereznie ezt a pozíciót az 1684 és 1782 közti majdnem száz esztendőre. A Budára átköltöztetett Magyar Kamara épületében egykor huszonkilenc kamaraelnök portréja volt látható. A galériába négy Erdődy-arckép is bekerült a 18. századból. *(„Christoph Anton Graf Erdődy v. Monyorókerék 1684, Alexander Graf Erdődy v. Monyorókerék 1709, Georg Leopold Graf Erdődy v. Monyorókerék 1720, Anton Graf v. Grassalkovich 1748, Johann Nep. Graf Erdődy v. Monyorókerék 1772, Georg Graf Fekete v. Galantha 1782, Christoph Graf Niczky de Eadem 1783, Franz Graf Balassa v. Gyarmath 1783, Anton Graf Jankovics v. Daruvár 1785., Carl Graf Zichy v. Vázsonykeö 1788, Joseph v. Ürmény 1788, Alexander Szécsen v. Temerin 1791, Andreas Semsey de Eadem 1808".)* SCHAMS, 1822. 347.

[9] Pozsony város polgári lakosságával fenntartott kapcsolatairól lásd STAUD, 1962. 26. és 112.

[10] STAUD, 1962. 31–32. A hivatkozás alapja a *Pressburger Zeitung*.

[11] Johann Matthias Korabinsky korabeli leírására hivatkozva lásd STAUD, 1962. 32.

[12] BUBRYÁK, 2006. 564.

[13] Erdődy György Lipót Galgócon hitbizományt alapított – ennek királyi jóváhagyása szinte egybeesett kamaraelnöki kinevezésével – és itt gyűjtötte az „idősebb Erdődyek" által birtokolt kincseket, köztük Zsigmond király kristályhordó-palackját, Hunyadi Mátyás trónkárpitját és poharát, Kanizsai János esztergomi érsek kettőskeresztjét. Ismert továbbá, hogy a vár kápolnájában egy Mátyás király ajándékának tartott gótikus főoltár állt. BUBRYÁK, 2006. 549.

[14] Nagy Iván sem tudta a család 18. századi történetét hiánytalanul rekonstruálni. A két Erdődy Sándort – Varasd főispánját és Varasd adminisztrátorát – nem tudta beilleszteni a leszármazási vonalba. A Magyar Országos Levéltárban jelenleg az Erdődy család levéltárának csupán a töredékét képező monyorókereki birtok gazdasági iratai találhatóak meg.

[15] Kaunitz Vencel államkancellár 1761-ben 12 pontban rögzítette az Államtanács számára az új magyarországi politikai szisztéma kialakításával kapcsolatos teendőket. A Kancellárián és a Kamaránál alkalmazott hivatalnokok esetében javasolta, hogy legalább a vezetőjük legyen a rendszer odaadóan hűséges híve, s azok, *„akik az udvarral szembeszegülnek, tudhassák előre, hogy a maguk és gyermekeik számára eltorlaszolták az érvényesülés útját"*. Idézi: H. BALÁZS, 1989. 869.

[16] STAUD, 1962. 26. Erdődy József *„a múzsáknak igazi tisztelője és oltalmazója"* a *Pressburger Zeitung*

A *„Cathalogus Librorum Excellent*[issi]*mi ac Ill*[ustrissi]*mi Domini Comiti D*[omi]*ni Joannis Nepomucini Erdödy de Monyorokerek /:Titt…:/ in Castello Bohuszlavicziensi existentium"* címen fennmaradt lajstrom[17] az Erdődyek egyik Trencsén vármegyében épült vadászkastélyának könyveit sorolja föl. Az ősi Erdődy-birtokok nagyobb része Nyugat-Magyarországon, illetve Horvátországban feküdt, a Felvidéken csak néhány kisebb jószágot birtokoltak, legtöbbször közös örökségként más családokkal, például a Czoborokkal és a Csákyakkal.[18] Erdődy György Lipót azonban egy Bécshez közeli terület megszerzésével kívánta megalapozni hatalmát:[19] így lett a család az északnyugati országrész nagy területeinek birtokosa. Bohuszlavic persze ekkor sem tartozott a legjelentősebb uradalmak közé. Könyvtára is csak 184 kötetből állott, miközben a galgóci *„Stammburg"* és a pozsonyi palota is többezres állománnyal bírt. A vadászkastélyt a források reprezentatív épületnek írják le.[20]

A könyvek összeírásának oka ismeretlen. Az apa, Erdődy György Lipót halála után három fia felosztotta a vagyont, s az osztozkodást megelőzően, értékbecslés céljából, 1760-ban minden kastélyban pontos leltárt vettek fel.[21] A bohuszlavici könyvtár katalógusa azonban a rövidített címleírások mellett csupán a kötetszámokat jelöli – legfeljebb a könyvek méretére lehet következtetni a besorolás rendjéből (*„In Folio"*, *„In Kvarto Majori")* –, s egyetlen olyan adat sem szerepel benne, ami az egyes kötetek értékét legalább hozzávetőlegesen meghatározná. A könyvek összeírására ráadásul – amennyire a hiányos impresszumadatokból erre következtetni lehet – biztosan néhány évvel később, az 1760-as évek második felében kerülhetett sor. A bohuszlavici könyvek összeírása bizonyosan nem az örökség felosztásának lebonyolításához kapcsolódott.

„A Tudományok 's Oskolák Pártfogója": Szilassy József és könyvtára

Szilassy Vince „[…] *az 1453-dik eszt*[endőben] *László királytól több jószágok között, hűséges szolgálataiért Pándot és Pilist nyerte, bírta és használta is volna; 1477-dik eszt*[endőben] *Szilassy Balázs, György fija, a' többek között Losontz-Tugárt, Derecskei Péter' magva szakadtával megnyerte Mátyás királytól, bírta is azt, és maradékai is bírták békességesen".*[22]

1785. évi június hó 15-i számában a színházról közölt első híradás szerint. Idézi: STAUD, 1962. 30. Állandó vendégei a város főurai, nemesei és a Pozsonyban állomásozó Ferdinánd főherceg gyalogezred tisztikarából kerültek ki, köztük az Apponyi, a Batthyány, a Balassa, a Csáky, az Esterházy, az Illésházy, a Pálffy, a Stahrenberg, a Jeszenák, a Mednyánszky családok, lásd STAUD, 1962. 110.

[17] *Cathalogus Librorum Excellent*[issi]*mi ac Ill*[ustrissi]*mi Domini Comiti D*[omi]*ni Joannis Nepomucini Erdödy de Monyorokerek /:Titt…:/ in Castello Bohuszlavicziensi existentium*, Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Familienarchiv Erdődy, Karton 121 ohne Signatur, VI. Fasc. 5.

[18] BUBRYÁK, 2006. 550.

[19] Erdődy György Lipót kivált az Erdődyek nyugat-magyarországi ágából, s megszerezte a Rákóczi-szabadságharc után Forgách Simontól elkobzott galgóci uradalmat. BUBRYÁK, 2006. 555.

[20] *„BOHUSZLAVITZ. Tót falu Trencsén Vármegyében, földes Ura Gróf Erdődy uraság, a' kinek szép Kastéllyával, és a' mellette lévő halmon gyönyörűségesen intéztetett szép kertel díszesíttetik. Lakosai katolikusok, fekszik Vág vizén belöl Bosatzához közel, mellynek filiája. Nevezete Isteni tiszteletet tészen totúl, határbéli földgyének termékeny voltához, 's szomszédságbéli jó piatzozásához képest, első Osztálybéli."* VÁLYI, 1796. 237.

[21] BUBRYÁK, 2006. 564. A festmények esetében például azt is feljegyezték, hogy van-e rajtuk keret.

[22] MOCSÁRY, 1826. 82.

Mindemellett a „dinasztia-alapító" Szilassy Vince elnyerte a váci püspökséget is, amit azután a neves humanista, az Itáliában tanult Bátori Miklós örökölt meg tőle. A török megszállás azonban tönkretette a Szilassyakat: három birtokukból kettő hódoltsági területen feküdt. Sorsuk ezért teljesen másként alakult, mint a hasonlóan induló Erdődyeké. Bakócz Tamás örökösei a török kiűzését gazdaságilag megerősödve, felmenőik emlékezetét ápolva érték meg, Szilassy Vince neve azonban egyszer sem fordul elő a később reformátussá lett köznemesi leszármazottak levelezésében. A család hatalmának visszaszerzésére a hódoltság után már alig volt esély, ráadásul a Nógrád megyei *„Losontz-Tugári birtokot* […] *a' háborús idők viszontagságai miatt zálogos birtokosok is ellepték."*[23] Nem játszottak jelentős szerepet a Rákóczi-szabadságharc idején sem, kilátásaikat azonban valószínűleg ez sem könnyítette meg a szatmári béke után: a vármegyét továbbra is a régi arisztokraták uralták. Rajtuk kívül még mintegy tucatnyi család – más megyékhez hasonlóan itt is a köznemesség legfelső rétege – remélhette, hogy szolgálatai révén esetleg komolyabb politikai és gazdasági szerephez is juthat. Közülük egyes családok a 18. század folyamán több lépcsőben emelkedtek feljebb. Források híján nem tudhatjuk, hogy a Szilassyak nehéz helyzetük ellenére miként stabilizálták társadalmi és gazdasági státusukat és pozícióikat ebben a körben,[24] annyi azonban bizonyos, hogy a kínálkozó lehetőségeket Szilassy József látványosan ki tudta használni. Igaz, bárói címet ő sem szerzett, de református köznemesek ritkán kerültek a megyegyűlésből az udvarhű politikai elit soraiba. *„A' Méltós*[ágos] *Fő-Ispán legelébb Curiális Prókátor vala három eszt*[endeig]*, tovább Nógrádban Fő-Szolgabíró, Fő-Nótárius, és Surrogált Vice-Ispán tizenötig; 1795. mint Referens Assessor jöve a' Kir. Táblához; 1797. lett Personálisi, 1806. Országbírói, 1810. Nádori Ítélő-Mester, 1819. Septemvir, 1825. pedig Zemplény Várm. Fő-Ispáni Helytartó, s hat Diétáinkon nagy részét vitte a' haza dolgai' feljegyzéseknek. És mely tiszteletesé teszi a' nagy férfiút az a' házi kör, mellyel őtet magunk közt körülfogva látánk! Harmadik hitvese, Nagy-Váradi Báró Inczédy Kata, igazi képe a' legtiszteletesebb magyar Asszonyságoknak, 's méltó gyermekei: József, Helytartói Titoknok; Ferencz, Gömöri Vice-Ispán és a még nem szolgáló György; 's leányai: Therézia, Özvegy Csoma Zsigmondné, 's Mária, Péli Andrásné, 'a gyenge korú unokáji, a' patriarchai Bölcs' igaz gyönyörűségei".*[25]

Szilassy József (1755–1836) viszonylag későn, a 18. század legvégén jutott szabadkőműves hátterű protestáns nemesi kör tagjaként komolyabb lehetőségekhez.[26] 1791-ben egy II. Lipótnak átnyújtott listán az ő neve is szerepelt: támogatói kancel-

[23] MOCSÁRY, 1826. 82.

[24] A nógrádi köznemesség felső rétege évi 1000–10.000 forint közötti jövedelemmel rendelkezett. A Szilassyakkal együtt mintegy tucatnyi család – a Szontagh, Madách, Kubinyi, Szentiványi, Prónay, Jankovich, Mocsáry, Gyurtsányi, Dessewffy – sorolható ide Nógrádból. PRAZNOVSZKY, 1982. 131.

[25] KAZINCZY, 1910. 528. – Kazinczy Ferenc levele Horvát Istvánnak (Széphalom, 1828. augusztus 18.). Kazinczy persze nem volt teljesen elfogulatlan: *„eggy tisztalelkű nagy féjrfi* [vagyis Szilassy József] *üle be kormányunkba, 's eggy ollyan, a' kit talentomai, iskolai tanúlása, hosszas szolgálatjai teljesen elkészítettek; a' kit Fejedelmünk és a' Nádor nem ok nélkül szeretnek. Én tőle sokat vártam, 's még több az a' mit vettünk mint reménylettem. Tiszteletesnek találtuk magát, hitvesét, leányát Csoma Zsigmondnét és ennek férjét, 's két fiját; 's én örömmel néztem eggy csoportban illy jó lelkeket.* […] *ha Csománé leány 's én ifju legény volnék, 's státusom engedné hogy reméljek, én duellumra vonnám értte a világot."* KAZINCZY, 1909. 342–344. – Kazinczy Ferenc levele Sárközy Istvánnak (Újhely, 1825. május 24.)

[26] Szilassy József neve a balassagyarmati *„Erényes zarándokhoz"* címzett páholy tagjainak listáján maradt fönn. Iratai között szabadkőműves szabályzatok, versek, katekizmusok, rajzok és titkosírások találhatóak. MOL P 1028 [Szilassy József iratai, 1638–1836] 1. cs. 2. tétel [Szabadkőműves iratok]

lláriai titkárnak jelölték.[27] Ugyancsak ebben az évben kötötte meg immáron harmadik házasságát a *„jeles tulajdonságú Báró Inczédy Katalin Kisasszonnyal,* […] *ezzel a kellemetes hív feleséggel, gondos jó anyával"*,[28] báró Nagyvárady Inczédy György és gróf Czegei Wass Ágnes lányával. Nem tudni, hogy a menyasszonyt vonzóbbá tette-e a bárói cím, a hozományként elnyerhető birtok[29] és az, hogy az Inczédy-rokonság kapcsolatot jelentett az erdélyi nemesség köreihez is.[30] Inczédy Katalin mindenesetre nagyobb tekintélyt hozott férjének, mint az első két, korán elhalálozott feleség, Mocsáry Borbála és Dessewffy Terézia. S bár Szilassy József végül nem lett kancellláriai titkár, hamarosan tanácsosi kinevezésben részesült, s ezzel indult el hivatali karrierje. Pályája csúcsán 1828-ban Torna megye főispánja lett, 1830-ban megkapta a Szent István Rendet, s a reformátusok közül elsőként ő szerzett koronaőri méltóságot is. Életét alapvetően a tudatos tervezés alakította. A nógrádi megyegyűlésben a szatmári béke utáni harmadik generációnak az országos politikai cselekvésből való kívülmaradással[31] kellett számolnia. Szilassy József viszont ezzel egy időben új családi központ létrehozásáról döntött, s bizonyára az sem véletlen, hogy erre a Pest-Budához legközelebb eső birtokát szemelte ki. Az ősi Nógrád megyei családi birtokközpont, Losonc-Tugár vezető szerepét alighanem a török hódoltság tette átmenetileg szükségessé. A 18-19. század fordulóján, amikor Buda és Pest kormányzati és kulturális központtá vált, a család számára mind inkább kívánatossá, a háborús konjunktúrából fakadó jólét pedig lehetővé is tette a költözést. S bár a napóleoni háborúk sok nehézséget is hoztak,[32] a korszerű árutermelő gazdálkodás bevételeiből 1812-re a Pest megyei Pándon felépült a reprezentatív új kastély, amelyhez angolkert és halastó, téli ebédlő és *„piliárd szoba"* is tartozott. A polgárias ízléssel

[27] H. BALÁZS 1967. 162-163. Az iratok elkészítésében szerepet játszó Berzeviczy Gergely szerint *„A reformátusok egészen más helyzetben vannak, mint mi odafönn* [vagyis az evangélikus felekezet], – írta egyik német levelében anyjának –, *s ez attól van, hogy van bátorság bennük."* Idézi: H. BALÁZS 1967. 63.

[28] MOL P 1028 [Szilassy József iratai, 1638–1836] 1. cs. 1. tétel [Személyes iratok]

[29] A családi levelezésében olykor udvariasnak egyáltalán nem nevezhető utalások fordulnak elő: *„Puky Josef* […] *el káromolta magát hogy az ilyen amojan Consiliariussa* [vagyis Szilassy József] *minden atyafiát Koldussá tenné ha lehetne torkon verve venne el tőlök mindent"* – Inczédy Katalin levele Szilassy Józsefhez (Pánd, 1812. márc. 14.) MOL P 1028 [Szilassy József iratai, 1638–1836] 2. d. 4. tétel [Családtagok levelei]. Első feleségének rokonsága sem kedvelte: az igazi nemességet *„nem értheted, ollyan vagy hozzá, mint a Tyúk az Abchez"*, ezért *„nyelveteket hogy sem gorombaságot beszeljetek gyugjatok a kutya seggibe."* – Mocsáry József levele Szilassy Józsefnek (Hely és dátum nélkül) MOL P 1028 [Szilassy József iratai, 1638–1836] 4. d. 5. tétel [Egyéb levélírók]

[30] Győrffy Pálné Szilassy Ágnes a következőkről számol be Szilassy Józsefnek: *„az egész Kolosvári Noblesz ott volt a' Josephek Tiszteletire. Báró Jósika Miklós Úr ő Excllenciája igen szépen ivot Kedves Uram egészégiért a' csengetyüs Pohárból nékem kimondhatatlanúl jól eset hogy látam még idegen országban is menyire betsülik kedves jó Atyámnak Érdemeit!"* – Győrffy Pálné Szilassy Ágnes levele Szilassy Józsefnek (hely és dátum nélkül) MOL P 1028 [Szilassy József iratai, 1638–1836] 2. d. 4. tétel [Családtagok levelei]

[31] PRAZNOVSZKY, 1982. 136.

[32] *„Katonák is nagyon masíroznak, de mi annak az oka hogy innen a Magyar Regementek ki mennek s ide helyette Német Regementek jönnek sokféle beßédek vagynak azt is mondják hogy 17dikre várják le az Udvart Posonba s Nápóléon Csáßár is meg alázza magát a Magyar Diétára"* – Inczédy Katalin levele Szilassy Józsefnek (Pánd, 1812. január 12.) MOL P 1028 [Szilassy József iratai, 1638–1836] 2. d. 4. tétel [Családtagok levelei]. *„Itt minden ember fél de mitől, senki nem tudja* […] *ki a Muszkától fél ki a Frantziától s már azt se tudom mit hidgyek, de tsak úgy is képzem magamat mint a melly Méh kasból ki hal az Annya Méh, hogy minden koppantásra fel lármásodnak."* – Czegei Wass Ágnes levele Szilassy Józsefnek (Gorbó, 1809. május. 12.) MOL P 1028 [Szilassy József iratai, 1638–1836] 2. d. 4. tétel [Családtagok levelei]

berendezett épületben bizonyára könyvtárukat is megfelelően el tudták helyezni. A Szilassyak állandó új lakhelye a Pest környéki népes református közösségek (Pécel, Monor, Pilis, Gomba, Ócsa stb.) hálózatába illeszkedett, ahol könnyen tarthatták a kapcsolatot a környék befolyásos protestáns családjaival (Ráday, Beleznay, Podmaniczky, Fáy). Szilassy József így haláláig a politikai élet fősodrában vehetett részt, s mint a dunántúli református egyházkerület szuperintendense, eredményesen képviselhette a reformátusok érdekeit is.[33] Levelezéséből kiderül, hogy inkább állt a kormányzat, semmint a reformnemzedék oldalán,[34] ennek ellenére az erősen ellenzéki megyékkel is el tudta fogadtatni magát.[35] A 18. század közepén született nagy politikusi generáció más tagjaihoz hasonlóan kiemelkedő életpályát futott be, s ezt nem csupán hosszú életének köszönhette: kiváló érzékkel tudott a politika változásainak megfelelni öt uralkodó regnálása alatt is.

A Magyar Országos Levéltárban jelenleg többnyire személyrendezetten őrzik a Szilassy-levelezést, de a családi könyvtárakkal kapcsolatos dokumentumok külön iratcsomót alkotnak. Ebben található Szilassy József könyvjegyzéke *(„A. 1797. Die 1.a Julii. Series Librorum")* is, amely – az utólagos bejegyzéseket és a kolligátumokat is figyelembe véve – 581 tételt tartalmaz alfabetikus sorrendben.[36] A címleírások hiányosak, sokszor pontatlanok, a sorrend felállításához hol a szerző nevét, hol a könyv címét vették alapul. A szépen kiírt, javítás nélküli sorok azonban gondos

[33] Unokaveje szerint *„kívánnya a vallás, hogy a' Méltóságos Úr többeket éltetvén Tanátsával közbenjárása által a Protestansokat nyomattatott sorsokból ki szabadittsa, 's az uralkodni szerető Catholikusokkal egy sorsban emelje."* – Szepesy László levele Szilassy Józsefnek (Miskolc, 1834. május 17.) MOL P 1028 [Szilassy József iratai, 1638–1836] 4. d. 5. tétel [Egyéb levélírók]. Közbelépésére Losoncon is szükség volt, mivel a katolikusoknak Balassa Pál személyében befolyásos és meglehetősen intoleráns pártfogójuk akadt. Vallási elkötelezettsége azonban toleranciával és megértéssel párosult: a fénykorát élő losonci gimnáziumot megnyitotta a katolikus szülők gyermekei előtt is.

[34] A *„zavarosban halászni, s ezen az úton élelmeket keresni, élni külömben nem tudó Emberek a liberalismus színe alatt* […] *mindenféle féktelen szabadságot bé hozni, s a szabadság színe alatt ősi alkotmányunkat fel dulni* […] *akarják, úgy annyira, hogy ha a' Magyarok Istenének Magyar Nemzetre eddig is mindenkor ki áradott kegyelmeiben az ember nem bizna, sírni kellene hogy maradéka van, melynek boldogsága eszközlését minden erős igyekezete mellett is biztosítani alig lehet. Ezeknek hathatós ellenállásra a' M*[éltósá]*gos Urat, s hozzá hasonló nagy tapasztalású nagy olvasású s elvre bé látású Urakkal egyetemben rendelte élteti s tartya az Isteni gondviselés."* – Szepesy László levele Szilassy Józsefnek (Miskolc, 1834. május 7.) MOL P 1028 [Szilassy József iratai, 1638–1836] 4. d. 5. tétel [Egyéb levélírók]

[35] *„Torna Criticusabb hely, mint akármelly más megye, mivel a' külső befolyásoknak* […] *a' Tapasztalás szerint nagy mezeje, annyival inkább mivel a' megyebeli nemesség számos, az alispáni kormány pedig gyenge* […]. *Minekutána tellyesen meg vagyok győzettetve hogy Édes Atyám az Alispányi kormányt mindenkor az igasság és egyenesség korlátjai között fogja tartani."* – Szilassy Ferenc levele Szilassy Józsefnek (Hely nélkül, 1822. január 17.) MOL P 1028 [Szilassy József iratai, 1638–1836] 2. d. 4. tétel [Családtagok levelei]. Adminisztrátori kinevezésekor nem személyét, inkább a főispáni hivatal „kicselezését" tartották sérelmesnek: *„M*[é]*l*[tósá]*gos Szilasy József urat (mert a lészen talám a ki Itilő mester vólt, s innen Erdélyből B. Intzédi Katát vette-el) van szerentsém ismerni. De miért nem tette ő Felsége azt az Urat Fő Ispánynak? Miért tsak Administratornak? – Énis vóltam Administrator, tudom hogy mi az. Nem lévén Consitutionalis Hivatal, nem fogódzhatik a törvényekhez, kintelen ugy tántzolni mindenben a mint hegedülnek, – s collisiókba jönni az Universitással. – Nemis láthatom által hogy miért legyen a Vármegyének Administratora inkább mint Fő Ispánnya; mert nállunk világos törvény van hogy a Fő Ispányok vacantiáit bé kell tölteni* […]. *– Tsak oda juttatta az Országot ez a szokás, hogy ne tartassék szükségesnek a Fő Ispányi Hivatal, – s ismét Regius Comissariusok támadjanak, mint Második Jósef Császár üdejében."* KAZINCZY, 1911. 586. – Cserey Miklós levele Kazinczy Ferencnek (Klitzen, 1828. november 23.)

[36] MOL P 1043 [Szilassy család, vegyes iratok gyűjteménye] 2. cs. 7. tétel [Könyvtárjegyzékek]

feljegyzésre utalnak. Az utólagos betoldásokban többféle kézírással rögzítették azokat a könyveket, amelyek 1798 és 1800 között kerültek a gyűjteménybe. A lajstromban nincs nyoma semmiféle szakrendszernek, de annak sem, hogy a könyvek – méretük szerint csoportosítva – reprezentációs igényt szolgáltak volna.[37]

A katalógus összeállításának idején a Szilassy családnak Pesten is volt már két háza,[38] de arról az egykorú városleírás nem szól, hogy ezekben könyvtár is lett volna.[39] A család könyvtárjegyzékei közül az 1797. évi a legterjedelmesebb, amely nyilvánvalóan a legfontosabb, előbb Tugáron, majd a költözés után Pándon elhelyezett „központi" állományt tartalmazza. Ez a könyvjegyzék ugyanakkor nem szól az összeírt könyvek tulajdonosáról. Az utólagos bejegyzések egy része viszont biztosan Szilassy Józseftől származik. Ráadásul a lajstromba vett könyvek legnagyobb részét az összeírás előtti két évtizedben adták ki, ami azt jelenti, hogy a tulajdonos az 1780-as, 1790-es években gondos, tervszerű könyvgyűjtést végzett, pontosan akkor, amikor Szilassy József politikai karrierjét megalapozta.[40] A család más férfitagjai, mint például apai nagybátyjának fiai nem is folytattak hozzá hasonló közéleti tevékenységet. Mindamellett Szilassy József életének első feléről viszonylag keveset tudunk, ezért is fontos forrás az 1797. évi könyvjegyzék, hiszen a *„legcsiklandósabb idők"* szellemi hatásainak szinte egyetlen dokumentuma.

„A kis könyv sokszor drágább becsű, mint a' vastag és nagy"

A magyar világi könyvkultúra gazdagodása, a művek nyelvi és tematikai változatosságának bővülése, a modern, természettudományos, szépirodalmi, filozófiai, politikai és gazdasági szakirodalom iránti fogékonyság egyértelműen a 18. század második felétől követhető nyomon.[41] Míg a század első felében a magyarországi könyvpiacon a vallásos tematikájú, latin nyelvű munkák voltak meghatározóak, addig az 1760-as évektől a világi tárgyú, elsősorban német és magyar nyelvű kiadványok kerültek túlsúlyba.[42]

[37] A szakrendezés valószínűleg nem is volt cél. *„Bibliothecában nem lehet haszontalan könyv, 's a' kis könyv sokszor drágább becsű, mint a' vastag és nagy."* – írta a kor könyvtáreszményéről Kazinczy Dessewffy Józsefhez címzett levelében. KAZINCZY, 1909. 356. – Kazinczy Ferenc levele Dessewffy Józsefnek (Újhely, 1825. június 21.)

[38] A „Bádogkalap" nevet viselő ház a belvárosi Kalap utcában (ma az Irányi utca egy szakasza), az „Arany Egyszarvúhoz" pedig az Üllői úton volt. Mindkettőt még a századforduló táján vásárolták.

[39] SCHAMS, 1821. 231–232. A 18–19. század fordulóján egy félezres könyvtár Pest-Budán nem volt már ritkaság. Ebben az időben már számos család rendelkezett akár több ezer kötetes könyvtárral, amelyhez gyakran más értékes gyűjtemények – képtár, kéziratok, érmék vagy rovar- és ásványgyűjtemények – is társultak.

[40] Megyei pályafutásának kezdetéről Szilassy József sok évtizeddel később írott végrendeletében a következőképpen emlékezett meg: *„1775-ik Eszt*[endő] *Május Havában T*[ekintets] *N*[emzetes] *Nógrád vármegyében akkori Fő Szolga Bíró aldva nagy emlékezetű T*[ekintetes] *Otsai Balogh Péter úr bölts igaz Atyai vezérlése alatt a Vármegyei Tapasztalást úgy nevezett Patvariámat kezdvén azt 1776-dik Eszt*[endő] *Augusztus Havában végeztem."* MOL P 1028 [Szilassy József iratai, 1638–1836] 1. cs. 1. tétel [Személyes iratok, végrendelet, hagyaték]

[41] KURUCZ, 2006. 93.

[42] V. ECSEDY, 1999. 151–152.

1. táblázat
Erdődy János és Szilassy József könyvtárainak nyelvi összetétele[43]

	Latin	Német	Francia	Magyar	Egyéb
Erdődy János (184):	66% (121)	30% (55)	1,5% (3)	0,5% (1)	2% (4)
Szilassy József (581):	24% (140)	–	–	75% (435)	1% (5)

A latin nyelvre és a magyar jogra alapozott nemesi műveltség keveset változott a 18. század folyamán.[44] Szilassy József könyvtárának nyelvi összetétele ezt teljes mértékben tükrözi. Annál érdekesebb azonban, hogy Erdődy János – legalábbis Bohuszlavicon – szinte egyáltalán nem olvasott magyar könyveket, ami nem jelenti azt, hogy elidegenedett volna saját kulturális és nemzeti-nyelvi közegétől. A gyűjteményben szereplő kötetek közül csupán Molnár János *Eleven Példa* című műve íródott magyarul. A német nyelvű kiadványok aránya ezért nem is jelent meglepetést, miként – jóval csekélyebb számban – a francia művek jelenléte sem. Kulturális divatjelenségről lévén szó az sem igényel bővebb magyarázatot, hogy miért címezték leveleiket a Szilassyak is franciául, holott listájukon egyetlen francia könyv sem szerepel. A német nyelv ismeretének hiányára viszont nem lehet pusztán könyvtárukból következtetni: Szilassy József német nyelvtudás nélkül a hivatali élet magasabb szintjein gyakorlatilag nem is boldogulhatott volna, máig ismeretlen szabadkőműves különgyűjteménye pedig szinte kizárólag német nyelvű kiadványokból állt.

Latin nyelvű kötetek nagy számban – még ha nem is ugyanolyan arányban – voltak mindkét könyvtárban, ami Erdődy Jánosnál – az arisztokrácia későbarokk műveltségét ismerve – nem is meglepő. Szilassy József pedig még sárospataki diákéveiben alapozhatta meg klasszikus műveltségét, s a hivatali életben a magyar nyelv szerepének megerősödését[45] nem is tudta fenntartások nélkül elfogadni.[46] A két könyvtár nyelvi

[43] A Szilassy-katalógusban számos cím olvashatatlan, ezért több kötetet azonosítani sem lehet.
[44] TÓTH 1996. 208.
[45] *„Foglalkozzék magyar joggal, tökéletesítse magát a magyar nyelvben, ezek nélkül senki sem tud szerencsésen előre haladni és felemelkedni. Mint ijesztő példát emlegeti az egyik Podmaniczkyt, aki a magyar nyelvben bizonytalan lévén, kénytelen volt külföldön állást vállalni"* – javasolta Berzeviczy Gergelynek nagybátyja. Idézi: H. BALÁZS, 1967. 82. Szilassy Ferenc levele az országgyűlési jegyzőkönyv példájával szemléltet hasonló tendenciát: *„Már most minekutánna el határoztatott az, hogy a' Diarium Magyar Nyelven vivődjön, és a Deákra csak fordíttasson, 's azért, hogy terhes ne legyen annak meg szerzése külön Nyomtattasson, nem tudom Kedves Uram Atyám, mellyikre parantsol, hogy praenumerállyunk é, további parancsolattyát sietve el várom, mert vége felé ezen Hólnapnak a' Praenumeratio bezáratik. – A Praenumeratio egyforma 2 pengő Xr, egy árkus az az 120 árkusra 4 for. Conv. Pénz, úgy az acták, mint a' Deák vagy Magyar Diarium, a' Deák Diariuma még eddig van 17 Praenumerans, holott a' Magyarra már 200 körül; minden módon ki akarják egészen a Deák nyelvet, 's még a' hozandó törvényeket is Magyar Nyelven alkotni.* […] *A' Nemzeti Nyelvnek előre kell mindég menni, 's ez eránt ez alatt az Ország Gyűlése alatt hathatós lépések fognak tétetni."* – Szilassy Ferenc levele Szilassy Józsefnek (Pozsony, 1833. január 8.). MOL P 1028 [Szilassy József iratai, 1638–1836] 2. d. 4. tétel [Családtagok levelei]. A latin kiadásra végül alig érkezett előfizetés, így a nyomdászok is elbizonytalanodtak.
[46] *„Még előlegessen azt is kívántam Kedves Uram Atyámmal alázatossan közleni, hogy valamint bizonyossan reménylik az Ország Rendei, hogy Kedves Uram Atyám a' Hit le tételekor, mint Korona Őr Magyar Beszéddel fog be köszönteni úgy igen rosz benyomást tenne az egész Országra, ha valahogy kiáltván most, midőn a' Magyar Nyelv Diplomaticai lábra emeltetett és a' Fő Hertzegen kívül a' többi Fő Rendek, még a' Judex Gróf Cziráky is promiscue Magyarúl beszéllenek az Ülésekbe, sőt a' Fő Hertzeg is a' Fel Irások alá magát Magyarúl írja, és a' Repraesentatiók Corteziái is Magyar Nyelven mennek Bétsbe – ha mondom mind ezek*

összetételének különbségeit pusztán a két tulajdonos eltérő életútjával magyarázni félrevezető lenne, fontos megvizsgálni a bibliotékák tartalmi-tematikus összetételét is. E két jellemző, nyelv és tartalom változása szorosan összefügg, ezért a kötetek tematikus összegzése árnyalhatja a nyelvi arányokból levonható következtetéseket.

2. táblázat
Erdődy János és Szilassy József könyvtárainak tartalmi összetétele

	Erdődy János	Szilassy József
Vallás	54% (99)	28% (165)
Orvoslás	10% (18)	2% (12)
Természettudományok	9,5% (17)	2% (11)
Történelem	6,5% (12)	5,5% (32)
Gazdaság	1% (2)	3% (17)
Szépirodalom	4% (7)	25% (143)
Művészet	1,5% (3)	–
Szótár, lexikon	1,5% (3)	–
Jogtudomány	1% (2)	2,5% (15)
Hadtörténet	1% (2)	–
Grammatika	1% (2)	–
Numizmatika	1% (2)	–
Politika	–	15% (88)
Nyelvkérdés	–	1% (8)
Pedagógia	–	1% (6)
Újság	–	1% (7)
Egyéb[47]	7,5% (14)	2% (10)
Tartalmilag azonosíthatatlan[48]	0,5% (1)	12% (67)
	100% (184)	100% (581

mellett is Deák Oratióval köszön be kedves Uram Attyám a' Gróf Keglevich példájára, a' kinek Deák Dictióját minden igen nehezen vette, ám bár még akkor a' Magyar Nyelv a' Deák felett illy pólczra nem emelkedett". Szilassy Ferenc a levél további részében nem győzött elnézést kérni, amiért megpróbálta tapintatosan figyelmeztetni apját. – Szilassy Ferenc levele Szilassy Józsefnek (Pozsony, 1836. március 23.) MOL P 1028 [Szilassy József iratai, 1638–1836] 2. d. 4. tétel [Családtagok levelei]

[47] Az Erdődy-könyvtárban: egy kézirat *(Acta Gralium Regni Comitior*[um] *Anni 1764 & respective 1765. manuscripta)*, Johann Joachim Winckelmann régészeti témájú kötete *(Johann Winkelmanns Nachrichten von den neüsten herculanischen Entdeckungen)*, egy vadászattal *(Christian Wilhelm v*[on] *Heppe Wohlredender Jäger)*, egy virágtermesztéssel (*Abhandlung von dem Bau der Levcojen, Nelken &* [Auriculn]), egy kertészettel *(Johann August Grotian immerwährender Kallendar)* és egy matematikával foglalkozó kötet *(C. von Clausbergs Demonstrative Rechenkunst)* tartozik ide. Szintén egyedülálló a lajstromban a 172-es sorszámú genealógiai mű *(Imago Heroum de Prosapÿs Pálffy et Erdődy)* és Johann Friedrich Glaser német orvos tűzrendészeti munkája *(Glaßer Nutzlige Vorschlage in Feuers Brünsten)*. Kártyajátékokról és -trükkökről szól a 173. sorszám alatt feltüntetett könyv *(Der verrathene falsche Spiller insimul)*, egy másik pedig szórakoztató jellegű érdekességeket tartalmaz *(Joh. Christiani Fritschÿ Seltsame Geschichte)*. Számos könyv íródott a zsidósággal kapcsolatban: egyikük eredetükkel és életmódjukkal foglalkozik (*Aufrichtig Teütsch Redender Hebräer*), egy másik pedig kifejezetten antiszemita hangvételű kötet *(Entdeckter Jüdischer Baldober)*. Ezen kívül még legalább két kötet íródott hasonló témában *(Kabala Denutata, sive Liber Sohar. Tom: 2dus és Doctrina de Accentibus Hebraeorum)*. A Szilassy-könyvtárban ott találjuk Szép János esztétika-kivonatát, hadi tudósítást (*Belgrád vára meg vétele*), Balla Antal műszaki kiadványát *(Disquisitio hidraolicomechanica)*, Nagy Sámuel és Rácz Sámuel orvoslással kapcsolatos kiadványait, egy statisztikai munkát *(Statistica tárgyai)* és egy szakácskönyvet.

[48] A könyvtárak összeírásánál ráadásul az akkortájt megszokott, divatos hosszú címeket rövidíteni kellett, ügyelve azonban arra, hogy a más műtől megkülönböztető elem ne essék a rövidítés áldozatául. WIX, 1979. 59. Sajnos a Szilassy-könyvtár összeírója nem mindig volt ilyen figyelmes.

Bár mindkét esetben a vallási témájú kiadványok alkotják a legnagyobb csoportot, a formális hasonlóság mögött olyan különbségek rejlenek, amelyek nem magyarázhatók pusztán a tulajdonosok eltérő felekezeti hovatartozásával. Erdődy János könyvtárának vallásos könyvei túlnyomórészt latin nyelvű teológiai munkák, prédikációgyűjtemények, kisebb részben vallástörténeti művek. Hangsúlyos tartalmi jellegzetességet nehéz bennük fölfedezni, s szerzőik között sem találni olyanokat, akik kitüntetett szerepet játszanának. A könyvek nagyobb része német, kisebb részben francia vagy itáliai bencés, dominikánus vagy ferences, de főleg jezsuita íróktól származik. Az egyes szerzők többnyire egy-egy művel szerepelnek a listán.[49]

Szilassy József vallásos könyveinek nagyobb része szintén teológiai munka és prédikációgyűjtemény, de ezek leginkább magyar nyelvű református kiadványok. A szerzők közül sokan[50] több munkával is jelen vannak a jegyzékben. A külföldi szerzők közül különösen Neuchâtel református lelkipásztora, Jean-Frédéric Osterwald (1663–1747) volt népszerű: Könyveinek magyar fordításait egymás után adták ki a reformátusok a 18. században. Szilassy József azonban katolikus szerzők műveit is gyűjtötte.[51] Egyházpolitikai kérdések iránti érdeklődéséről még az 1830-as évekből is sok levele tanúskodik. Vallási témájú könyveinek másik nagy csoportját a toleranciával, egyenjogúsítással, valláscserével foglalkozó művek alkotják: olyan kötetek, amelyek Erdődy János könyvtárából teljesen hiányoznak.

Nem pusztán az eltérő irodalmi érdeklődésben keresendő annak az oka, hogy a két könyvtárlistán teljesen más minőségű és mennyiségű szépirodalmi kiadvány található. Nehéz magyarázatot találni arra, miért volt szegényes – és csekélységében is valószerűtlenül sokféle – a színházszervező Erdődy János könyvtárának szépirodalmi kínálata. Molnár János mellett két német *(Das Recht der Vernunft in 5. Büchern* és *I. M .E. Versuche in Prosaischen Stücken)* és egy francia *(La colombiade par Madame duboccage)* kötet, Aesopus meséinek német és Straton költeményeinek latin kiadása volt meg a könyvtárban. A szépirodalmi munkák tekintetében Szilassy József olvasmányai sokkal kisebb szórást mutatnak: többnyire kortárs – a nemesi műveltség „második szintjének" igényeit kielégítő[52] – szerzők többnyire fordításban kiadott verseskötetei, víg- és szomorújátékai kerültek fel a könyvlistára.[53] A régi magyar irodalmat Zrínyi Miklós, Mikes Kelemen és Gyöngyösi István képviselte. Kivétel nélkül az irodalmi kiadványokból állt a Szilassyak folyóirat-gyűjteménye is. A lajstrom szerint a *Mindenes Gyűjtemény*ből 6, az *Uránia*ból 3 szám volt a könyvtárban, a

[49] Antonius Ginther az egyetlen szerző, akinek három műve is szerepel a jegyzékben.

[50] Kármán József, Szikszai György, Péczeli József, Bod Péter, Helmetzi István és Szerencsi Nagy István, Némethi Sámuel stb.

[51] Többek között Gvadányi József, Faludi Ferenc, Szaicz Leó, Batthyány Alajos stb. munkáit.

[52] Kivételt legfeljebb egy-két kiadvány jelent, de azok valószínűleg nem a tulajdonos beszerzései – mint arra az *Urania* példája is utal. Ifjabb Kármán Józseftől csak ez volt meg a könyvtárban, pedig Szilassy József jól ismerte idősebb Kármán Józsefet, Losonc református lelkészét: a folyóirathoz tehát valószínűleg nem is általa jutott hozzá. Az *Urania* kiadója Beleznay Miklós felesége, Podmaniczky Annamária volt, aki élete nagy részét a pilisi kastélyban, a Szilassyak szomszédságában töltötte. A Szilassy-könyvtárban megvolt Némethi Sámuel Osterwald-fordítása is: ez a kötet Beleznay Miklós költségén jelent meg.

[53] Péczeli József, Dugonics András, Kónyi János, Gvadányi József, Göböl Gáspár műveit szinte mind beszerezte. Több irodalmi művel szerepel még rajtuk kívül többek között Verseghy Ferenc, Pálóczi Horváth Ádám, Mészáros Ignác, Naláczy József, Barcsay László, Etédi Sós Márton és Boér Sándor.

Sokféléből, a *Magyar Musá*ból[54] és a *Diaetai Magyar Musá*ból – más utalás híján – alighanem egy-egy példány. Könyvtárának más kötetei is – a nyelvkérdéssel és kulturális intézményrendszer ügyével foglalkozók,[55] vagy a tudományos igényű történeti forráskiadványok számos darabja[56] – arra utalnak, hogy Szilassy József ízlésére hatással volt a nemzeti nyelv és irodalom kibontakozása. Végrendeletében maga is adakozott a magyar színjátszás javára,[57] s gyakran látogatta a pesti színházakat.[58] Az Erdődy-könyvtárból ezek a kötetek teljesen hiányoznak:[59] helyettük inkább latin, görög és héber grammatikákat, valamint antik történeti munkák (Tacitus és Josephus Flavius) német kiadásait és egykorú német történeti kiadványokat gyűjtöttek.

„Mi valójában még nagyon hátra vagyunk. Sok fakban, legtöbben, meg kell elégednünk, ha csak egy magyarúl irt könyvet mutathatunk."[60] A magyar nyelvű természettudományos szakirodalmi művek csekély száma eleve lehetetlenné tette, hogy Szilassy József e téren számottevő könyvanyagot gyűjthessen anyanyelvén. A bohuszlavici könyvtár – méreteinél fogva – természetesen szintén nem lehetett tökéletes, kötetei azonban így is enciklopédikus igényű tudományos érdeklődésre vallanak. Jelentőségük nem mennyiségükben rejlik, hanem tartalmi változatosságukban: a korabeli *historia naturalis* három ágából csak a zoológiát nem képviseli egyetlen kötet sem. Számos *Arzney- és Kräuterbuch* mellett az ásványtan, a csillagászat, a kémia, a földrajz és a növénytan tudományáról, balneológiáról, a korszakban rendkívül divatos mágnesességről és elektromosságról is olvashatott Erdődy János. A szerzők némelyike már a 18. század közepén is csupán tudománytörténeti érdekességként szolgált, mások viszont korszerűnek számítottak. Jacob Theodor Tabernomontanus vagy Adam Lonicerus 16. századi gyógyászati munkái ugyanúgy részei voltak a könyvtárnak, mint Lorenz Heisternek, a német tudományos sebészet megalapítójának vagy a felvilágosult skót szerzetesnek, Andrew Gordonnak egy-egy kötete. A kor technikai újdonságaival a mikroszkópról, thermo- és barométerről szóló könyvek foglalkoznak. Szilassy József természettudományos könyvei között elsősorban népszerűsítő, felvilágosító jellegű vagy laikus szükségleteket kielégítő egészségügyi tanácsadókat, bábakönyveket, kertészeti, földrajzi összefoglalásokat találunk.

[54] Pontosabb leírás híján csak feltételezni lehet, hogy a *Kurir* melléklapjáról van szó; az *Ujj Bétsi Magyar Musa* és a *Pozsonyi Magyar Musa* azonban – a címleírások pontatlansága miatt – szintén nem zárható ki.

[55] *Pannóniai Féniksz*, *A' tudományok magyarul*, *Magyar nyelv védelmezése*, *Magyar Nyelv mivelő Társaság* stb.

[56] Anonymust három különféle kiadásban, latinul és magyarul is olvashatták.

[57] *„1838dikig valo jegyzö könyv utolso decemberig: Boldogult férjem a magyar Teátromba ígért 750 f"*. MOL P 1029 [Szilassy Józsefné iratai, 1802–1871] 1. doboz 1. tétel [Hozományjegyzéke, hagyatéka]

[58] Inczédy Katalin a következőképpen számolt be az új német színház megnyitásáról és a helyébe lépő magyar társulat nyitóelőadásáról: *„már egyszer voltam a Redutban, még egyszer elmenyek nem sok benne a gyönyörüség, ma nyitottak fel az Uj Theátrumot nagy Czérémoniával volt a Régi Théátrombol az áintzug az ujba az utza iluminálva volt nagyon, az Estve butsuztak el a régi Theatromtol egy ahoz kéßitet uj daraban melynek titulusa Ábsid, oder die Rundel beim Ufer der Donau, azután ott mindgyárt átal atta a Pesti Magistrátus a Régi Theátromot a Magyar publicumnak minden decoratioval és Gárderobjaival együtt most vannak tehát az Uj Theátromban elößör jádzák Sz István Királyt, másodßor Peßt várossének királyi varossá let históriáját, harmadßor valami Athéné beli historját,mondják hogy igen ßép leß, de ma nagy a tolakodás, holnap után is ugyan a leß"*. – Inczédy Katalin levele Szilassy Józsefnek (Pánd, 1812. február 9.) MOL P 1028 [Szilassy József iratai 1638–1836] 2. d. 4. tétel [Családtagok levelei]

[59] Csupán Pray György és Kazy Ferenc egy-egy kötete képviseli a magyar történetírást.

[60] KÖLCSEY, 1814. 153.

Mindössze két latin nyelvű kötetet, Bél Mátyás *Geographiá*ját és egy zoológiai munkát *(Zologicon Hist. Natur. Animalium)* vettek fel a lajstromba. Az orvoslással kapcsolatos könyveket minden bizonnyal a feleség, Inczédy Katalin használhatta, a családi levelezés tanúsága szerint ugyanis – a korszak szokásrendjének megfelelően – a gyógyítással kapcsolatos teendőket ő látta el.

A 18. század utolsó évtizedében a világi és egyházi arisztokrácia igényeinek, valamint a köznemesség felvilágosult nemzeti felfogásának megfelelően magyar és osztrák nyomdákból bőséges és igen változatos politikai röpirat-irodalom árasztotta el hazánkat.[61] Szilassy József könyvtárában külön kis kollekciót alkottak a francia forradalommal, II. József és II. Frigyes uralkodásával, a korona hazahozatalával foglalkozó, a Friedrich von Trenktől származó, és azokra válaszoló kiadványok. A jogtudományi munkák jelentős része, többek között a *Ius publicum Grossingerianum* vagy Benczur József *Jus publicum Hungariae* című fordítása is a nemesi és az uralkodói jogok korlátai mellett vagy ellen érvel. Feltűnő, hogy Werbőczi nem volt a könyvtárban. Aktuálpolitikai tárgyú kiadványok a bohuszlavici könyvtárban azért sem lehettek, mert a politikai röpirat-irodalom jóval az összeírás után kezdett elterjedni. A jogtudománnyal foglalkozó kötetek szintén csekély száma pedig egyértelműen arra enged következtetni, hogy a magyar hivatalnok-könytárakban akkor sem jutottak domináns szerephez a jogi könyvek, ha a tulajdonos által betöltött tisztség ezt indokolta volna.[62] Szilassy József politikával foglalkozó kiadványai jórészt olyan munkák, amelyeket a századvég nemesi mozgalmai hívtak életre. Életének későbbi szakasza éppen ezzel a közeggel jelentett látványos szakítást, nagyjából abban az időben – a jakobinus mozgalom felszámolásakor –, amikor a könyvek összeírását elvégezték. Az okokra legfeljebb bizonytalanul lehet következtetni: könyvtára mindenesetre egy jelentős életpálya fordulópontjáról őrzött meg érdekes adatokat.

*

A bohuszlavici könyvtár valószínűleg öröklés és saját beszerzések nyomán alakult ki. A kötetek részben a 17. században, vagy a 18. század derekán jelentek meg. A tematikus összkép szintén kettős: korszerű természettudományos szakirodalom és barokkos vallásos irodalom együttes jelenléte figyelhető meg. Az impresszumadatok szerint a könyvek többsége külföldi – jórészt német – nyomdából került ki. A kamaraelnök nyilván kereskedőket vagy más közvetítőket bízott meg a beszerzéssel: Széchényi Ferenctől Ráday Gedeonig így tett mindenki, akiknek erre lehetősége és igénye volt.

Szilassy József levelezésében semmiféle könyvtárral vagy könyvbeszerzéssel kapcsolatos dokumentum nem maradt fönn, pedig kultúraszervező tevékenységét nem kizárólag családi körben fejtette ki: könyvekkel segítette a református iskolákat, s hozzá fordult József nádor felesége is, amikor fordítói[63] és

[61] WIX, 1976. 212.

[62] SZABÓ, 1997. 29.

[63] *„Tegnap Kedves Uram Atyám Levelét a' két Exemplár tsinossan be kötött Kathekizmussal, és Olvasó Könyvetskével a' Palatinalis Cancellaria Úttyán kaptam vólna* […]. *Különössen örült a' Hertzeg Asszony a' Kedves Uram Atyám Jegyzésinek a' Könyvekbe, 's el olvastatta velem azokat, és meg magyaráztatta a'*

terjesztői[64] segítségre volt szüksége. Nem egy könyvet – például id. Kármán József műveit és egy Osterwald-fordítást[65] – a Szilassyak jelentettek meg. Péczeli József mint a *„Tudományok 's Oskolák Pártfogóját"* emlegette Szilassy Józsefet, s az irodalmi értelmiség is hálás volt neki. Pesti házukban szállást biztosított a vidékről érkezett református ifjaknak, Domby Mártonnak, Ungvárnémeti Tóth Lászlónak, Kölcsey Ferencnek, Igaz Sámuelt pedig táblabírósághoz juttatta.[66] Levelezett Kazinczy Ferenccel is, bár ismeretségük nem az irodalmi érdeklődésen alapult. Kazinczy inkább befolyásos támogatót keresett: olvasásról, irodalomról soha nem írt Szilassynak, pedig maga is fáradhatatlan könyvgyűjtő volt. Egyéb forrás híján feltételezhető, hogy az 1797-ben összeírt könyvek nagyobb részét maga a tulajdonos is összegyűjthette, hiszen a kötetek szinte mind hazai – pesti, pozsonyi, komáromi, győri, kassai, kisebb részben kolozsvári és nagyszebeni – nyomdákban, esetleg Bécsben láttak napvilágot. Szilassy József biztosan vásárolt könyveket országgyűlések idején, s talán a rengeteg politikai vagy irodalmi tartalmú kötet is ekkor került hozzá.

A könyvtárak összehasonlításakor figyelembe kell venni, hogy a legtöbb főnemesi-nemesi család nem egy helyen tartott fenn bibliotékát.[67] Az Erdődyek esetében ez a lehetőség azt is jelenti, hogy műveltségük egészére egyetlen gyűjteményükből nem lehet hiánytalanul következtetni. Ám a bohuszlavici könyvtár egésze – kivált a gazdagon illusztrált, kis példányszámban kiadott, rendkívül drága természettudományos díszkiadású művek egész sora[68] – arra utal, hogy Erdődy János egyáltalán nem hanyagolta el ezt a gyűjteményét sem, és színvonalasabb könyvanyagot őrzött

Kis Hertzegnek is, különössen reám parantsolván, hogy a' Kis Hertzeggel mindég tsak magyar nyelven beszéllyek, a' hogy ő is velem mindég azután felelt. […]. *Egy könyvet is adott nekem által ezen titulusút: Das Anklopfen des Heilandes von der Thur des Menschen: – Stuttgart 1832, beÿ J. B. Müller 8. – Ezt olly kívánsággal, hogy ha találkozna valaki, a' ki ezt, jól szórul szóra magyar nyelvre által tenné, – gondoskodnék felőle, 's neki azontúl referálnám, hogy ő azt Magyar nyelven a' maga költségén Berlinbe ki nyomtathassa, minek utána itt, a' mint mondotta bajokkal és kellemetlenségekkel lenne öszve kötve az e' féle munkának ki adása."* – Szilassy Ferenc levele Szilassy Józsefnek (hely nélkül, 1834. április 6.) MOL P 1028 [Szilassy József iratai, 1638–1836] 2. d. 4. tétel [Családtagok levelei]

[64] Mária Dorottya kérését Szilassy Ferenc továbbította apjának: *„vóltam a' Felséges Fő Hertzeg Nádornénál is, a' ki velem az eránt parantsolt, hogy* […] *informáljam a' felől, ha vallyon ez: Anklopfen des Heilandes le van e' fordítva, de a' Fels. Hertzeg Asszony parantsolattyára ki is van nyomtatva, 's 2000 exemplar be is kötve, és kérdeztem Ő Cs. Kir. Fő Hertzeg Asszonyságát, hogy már most mi tzélra parantsollya fordítani ezen könyveket? Mellyre ő azt felelte: Schicken Sie die Exemplare nebst meiner Herzlichen Empfehlung an Ihren würdigen Herrn Vater, und bitten Sie Ihn in meinem Nahmen, daß er die Exemplaren zwischen die 8 Evangelischen Superintendenten vertheilen lassen soll,* […] *daß das Buch mehr zwischen dem Volke gemein würde, um Ihre Religionarität zu ermuetern".* – Szilassy Ferenc levele Szilassy Józsefnek, (hely nélkül, 1834. november 20.) MOL P 1028 [Szilassy József iratai, 1638–1836] 2. d. 4. tétel [Családtagok levelei]

[65] *„Osterváldot igen nehezen várom gondoltam, hogy még életemben másoknak is használhattam volna vele"* – id. Szilassy László levele Szilassy Józsefnek (Pánd, 1788. október 14.) MOL P 1028 [Szilassy József iratai, 1638–1836] 2. d. 4. tétel [Családtagok levelei] A megjelent könyvnek nagy sikere volt: *„nagy kár vólt az Osterváldból számosakat nem nyomtattatni, most úgy kapnák hogy magam is nem tudom melly felé oßßam, már a' melyek el kéßültek 250-et ki oßtottam"* – id. Szilassy László levele Szilassy Józsefnek (hely és dátum nélkül) MOL P 1028 [Szilassy József iratai 1638–1836] 2. d. 4. tétel [Családtagok levelei]

[66] *„A' Zemplényi táblabíróság igen meglepett.* […] *Megköszöntem Mélt*[óságos] *Szilassy Úrnak."* KAZINCZY, 1909. 584. – Igaz Sámuel levele Kazinczy Ferencnek (Bécs, 1826. március 31.)

[67] TÓTH, 1996. 206.

[68] SOMKUTI, 1967. 410.

itt, mint amit a Szilassy-könyvtárban három évtizeddel később összeírtak. Utóbbi azonban egyértelműen tanúsítja a köznemesi könyvkultúra látványos fejlődését, tulajdonosának határozott és egyre korszerűbb kulturális igényeit.

Erdődy János halálával a kamaraelnöki tisztség végleg elveszett családja számára, s fiával a 18. században oly sikeres fiatalabb Erdődy-ág is kihalt. Az utódok többnyire megelégedtek a kevésbé rangos udvari kamarási és titkos tanácsosi kinevezésekkel. Az újfajta kinevezési rend egyébként sem kedvezett a *„régi famíliáknak"*.[69] A 19. századi utódok számottevő közéleti szerepvállalás nélkül élték le életüket, gyűjteményeik sem gyarapították a kialakuló kulturális intézményrendszert. Az egykorú leírás szerint *„kastélyaik mindegyike nagyon rossz állapotban van, vagy éppenséggel teljesen elhagyott"*,[70] mint maga a bohuszlavici kastély is. Az Erdődy-gyűjtemények darabjai ma már nem, vagy csak nehezen azonosíthatóak.[71]

Szilassy József 81 évesen halt meg, jócskán túlélve saját generációját: háta mögött csak *„vén bolondnak"* hívták. Az 1832–36. évi országgyűlésen már egyik fia helyettesítette, aki – az onnan küldött beszámolók szerint[72] – szintén kapcsolatban állt az aulikus főrendekkel. Ezért is érdekes, hogy a Szilassy-fiúk nem tudták apjuk karrierjét megismételni: egyikük a Helytartótanács titkára lett, a másik kettő az alispánságig jutott. Úgy tűnik, idővel feladták a programszerű udvarhűséget is: a szabadságharcban a család több tagja a honvédség tisztjeként teljesített szolgálatot, a pándi kastélyt pedig hadikórházzá alakították. A könyvgyűjtés azonban nem szűnt meg Szilassy József halálával: fiaitól is számos könyvtárjegyzék maradt fenn.

A bemutatott példák igazolják azt a feltételezésünket, hogy a kor jeles életpályái gyakran jeles könyvtárak megalapításával indulnak. Másrészt viszont arra is figyelmeztetnek, hogy a kulturális célok kiüresedése és hiánya több évszázados műveltségi hagyomány végét jelentheti.

---

[69] *„Eichoff úrnak egyszerre a' financiális Kamara praeseségére való emelése igen nagy Sensatiót tett az aristokratákba látván hogy a' Kormány tsak a' tudományt és a geniet vévén fel az előmozdítás principiumául a' régi familiákkal nem sokat gondol."* – ifj. Szilassy József levele id. Szilassy Józsefnek (Buda, 1835. október 30.) MOL P 1028 [Szilassy József iratai, 1638–1836] 2. d. 4. tétel [Családtagok levelei]

[70] A 19. század derekán még kies dombon fekvő ékes kastélyról szól Fényes Elek leírása, lásd FÉNYES, 1851. 148. Néhány évtized múlva ez a kép megváltozott. *„Az itt sorban egymás mellett következő községek ez előtt nemesi telepek voltak, afféle „hétszilvafás" kúriák, de tele privilégiumos büszkeséggel. Bohuszlavicz most már pusztuló kastélya, az Erdődyek egykori vadászkastélya régente sok szép napot látott."* N. N., 1898. 312.

[71] BUBRYÁK, 2006. 564.

[72] A levelek többnyire az *„ultrák s liberálisok"* becsmérléséről szólnak. Szilassy Ferenc szerint *„félő, nehogy több kárt, mint hasznot tegyenek a' Hazának; szerentse az, hogy az általam is követett régi jó mellett semmi különös újításokat nem kívánó Moderatus követek több számmal vagyunk."* – Szilassy Ferenc levele Szilassy Józsefnek (Pozsony, 1833. január 8.) MOL P 1028 [Szilassy József iratai, 1638–1836] 2. d. 4. tétel [Családtagok levelei]. Sajnos *„a' ki jön a' mind roszszabb, mint a' ki el megy, a' liberalismus és kor szellem dolgozik mindegyikbe, nagyon szeretik az Ifjúságnak vivattyait, 's leg inkább ezért beszélnek"* – Szilassy Ferenc levele Szilassy Józsefnek (hely nélkül, 1834. március 11.) MOL P 1028 [Szilassy József iratai 1638–1836] 2. d. 4. tétel [Családtagok levelei]. *„estvére nagy vatsora úgy nevezett Bankett adatott a' Nap vendégfogadóba a' Költsey tiszteletére, a' hol az ultrák s liberálisok különbféle Toastokat ittak […] 's a' Champagniai nedv annyira el szorította külömbül is bús, és el keseredett szíveiket, hogy estve 8 órától éjfél után egy óráig korhelykedvén némellyek még tegnap délig is alig aludták ki Gratulájokat."* – Szilassy Ferenc levele Szilassy Józsefnek (hely nélkül, 1835. február 11.) MOL P 1028 [Szilassy József iratai 1638–1836] 2. d. 4. tétel [Családtagok levelei]

Felhasznált irodalom és rövidítések

MOL Magyar Országos Levéltár

H. BALÁZS
1967 H. BALÁZS Éva: *Berzeviczy Gergely, a reformpolitikus* (1763–1795). Budapest, Akadémiai, 1967.
1989 H. BALÁZS Éva: A felvilágosult abszolutizmus Habsburg variánsa. In: *Magyarország története 1686–1790.* Szerk.: EMBER Győző – HECKENAST Gusztáv. Budapest, Akadémiai, 1989. (*Magyarország története tíz kötetben. 4/2.*) 831–929.

BUBRYÁK
2000 BUBRYÁK Orsolya: Az ősök tisztelete az Erdődy grófok mecénási programjában. In: *Idővel paloták… Magyar udvari kultúra a 16–17. században.* Szerk.: G. ETÉNYI Nóra – HORN Ildikó. Budapest, Balassi, 2005. 549–581.

V. ECSEDY
1999 V. ECSEDY Judit: *A könyvnyomtatás Magyarországon a kézisajtó korában 1473–1800.* Budapest, Balassi, 1999.

FALLENBÜCHL
1970 FALLENBÜCHL Zoltán: A Magyar Kamara tisztviselői a XVIII. században. *Levéltári Közlemények*, 40. (1970) 2. sz. 259–336.

KAZINCZY
1909 KAZINCZY Ferencz: *Kazinczy Ferencz levelezése. XIX. kötet.* Szerk.: VÁCZY János. Budapest, MTA, 1909. *(Kazinczy Ferencz Összes Művei)*
1910 KAZINCZY Ferencz: *Kazinczy Ferencz levelezése. XX. kötet.* Szerk.: VÁCZY János. Budapest, MTA, 1910. *(Kazinczy Ferencz Összes Művei)*
1911 KAZINCZY Ferencz: *Kazinczy Ferencz levelezése. XXI. kötet.* Szerk.: VÁCZY János. Budapest, MTA, 1911. *(Kazinczy Ferencz Összes Művei)*

KÖLCSEY
1814 KÖLCSEY Ferenc: Eredetiség 's jutalom tétel. *Erdélyi Muzéum*, 1. (1814) 1. sz. 142–162.

KURUCZ
2006 KURUCZ György: Festetics György magánkönyvtára katonai pályára lépésének kezdetén. *Aetas,* 21. (2006) 1–2. sz. 93–109.

MOCSÁRY
1826 MOCSÁRY Antal: *Nemes Nógrád Vármegyének Históriai, Geographiai és Statistikai Esmértetése.* Pest, k. n., 1826.

N. N.
1899 N. N.: *Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képben. XV. kötet.* Budapest, Magyar Királyi Államnyomda, 1899.

PRAZNOVSZKY
1982 PRAZNOVSZKY Mihály: Egy nógrádi jómódú köznemesi család, a Szentiványiak gazdálkodása a XIX. század első felében. *Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve VIII.* Salgótarján, 1982. 131–187.

SCHAMS
1821 *Vollständige Beschreibung der königlichen Freytadt Pest in Ungarn. Von Franz Schams, der k. k. Landwirthschafts-Gesellschaft in Wien wirkliches dann der patriotisch ökonomischen Gesellschaft in Prag, und der Kais. russischen freyen ökonomischen Gesellschaft in St.Petersburg correspodendierendes Mitglied. Mit einer Kupfertafel*. Pest, Hartlebens, 1821.
1822 *Vollständige Beschreibung der königl. freyen Hauptstadt Ofen in Ungern von Franz Schams der k.k. Landwirthschafts-Gesellschaft in Wien wirkliches, der patriotisch ökonomischen Gesellschaft in Prag, dann der Kais. russischen freyen ökonomischen Gesellschaft in St. Petersburg correspodendierendes und der pharmaceutischen Societät allda, Ehren Mitglied, auch Bürger der königlich. Frey-Stadt Pest. Mit 3 Ansichten.* Ofen, Königl[iche] Universitäts Buchdruckerey, 1822.

SOMKUTI
1967 SOMKUTI Gabriella: Korszerű természettudományos irodalom Széchényi Ferenc és Teleki László könyvtárában. (Második közlemény). In: *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyvei 1965–1966.* (1967.) 409–427.

STAUD
1962 STAUD Géza: *A magyar színháztörténet forrásai I.* Budapest, Színháztudományi Intézet – Országos Színháztörténeti Múzeum, 1962.

SZABÓ
1997 SZABÓ Béla: Jogászaink olvasmányai a kora újkorban. In: *Iskolakultúra*, 7. (1997) 5. sz. 23–34.

TÓTH
1996 TÓTH István György: *Mivelhogy magad írást nem tudsz… Az írás térhódítása a művelődésben a kora újkori Magyarországon.* Budapest, MTA Történettudományi Intézet, 1996. (*Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok*, 17.)

VÁLYI
1796 VÁLYI András: *Magyar országnak leírása. Mellyben minden hazánkbéli Vármegyék, Városok, Faluk, Puszták; uradalmak, fábrikák, huták, hámorok, savanyú, és orvosló vizek, fördőházak, nevezetesebb hegyek, barlangok, folyó vizek, tavak, szigetek, erdők, azoknak hollétek, Földes Urok, fekvések, történettyek, külömbféle termésbeli tulajdonságaik, a' betűknek rendgyek szerént feltaláltatnak. Első kötet.* Buda, Királyi Universitás, 1796.

WIX
1976 WIX Györgyné: Német szerencselovagok a 18. század végi Magyarországon. In: *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyvei 1974–1975.* (1976) 211–232.
1979 WIX Györgyné: Egy „XVIII. századi magyar anonim-lexikon" összeállításának problémái. In: *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyvei 1976–1977.* (1979) 56–63.

Pércsy, András

The Libraries of János Erdődy and József Szilassy

There seems to be an increasing demand in Hungary to be able to understand eighteenth century readership, but apart from the growing number of published sources the actual social and cultural background of contemporary book collectors is still unknown. Precise analysis of the libraries of János Erdődy, an outstanding figure of the higher nobility loyal to the Court of Vienna, and of József Szilassy, a well-off member of the gentry, primarily makes

the differences clear. Nevertheless, the library of the former collector implies an explicit interest in sciences in addition to the collection of baroque religious and theological works, whereas the latter appears to have paid attention to collecting publications of Hungarian belles-lettres, denominational and contemporary political issues. The Szilassy library is by no means of inferior quality as compared to the Erdődys', but it must have followed the intellectual movements affecting Hungary more vividly. Consequently, it cannot be of pure coincidence that the rising new nobility assumed a leading role in the process of establishing a modern civil society and became an influential layer of contemporary public life.

Balogh Piroska

„Orpheus, sive Philosophia”
Kazinczy folyóirata Bacon felől olvasva

A Kazinczy Ferenc által 1789 és 1790 között kiadott *Orpheus* folyóirat értelmezése hosszú ideig alapvetően három toposz mentén épült be a magyar kultúrtörténeti elbeszélésekbe.[1] Elsősorban a magyar nyelv fejlesztésének programja szempontjából emelték ki jelentőségét, hiszen a *Kassai Magyar Museum* után másodikként célozta meg az alakuló nyilvánosságszerkezet új, publicisztikai szegmensét. E szempontból elsősorban a folyóirat programadó vezércikke tűnt érdekesnek, a folyóirat szerkezete és az ott közölt szövegek kapcsán inkább a szerkesztetlenséget, a koncepció meglehetősen esetleges megvalósítását hangsúlyozták a sajtótörténeti összefoglalók. Ugyanakkor hozzáteszik, hogy a *„nyelvi program eltolódik az esztétika és a szépirodalom irányába”*[2] – és nem számolnak azzal az ellentmondással, hogy számos, e műfaji kereteken belül nem igazán elhelyezhető szöveg is helyet kapott itt (ezeket jobb híján a folyóirat „világnézeti radikalizálódásának” jeleiként könyvelik el). A második toposz a kulturális életben egyre meghatározóbbnak tűnő pennacsaták, nyilvánosan lecsapódó viták kontextusában jelöli ki az *Orpheus* helyét. Ebben az olvasatban a folyóirat voltaképpen Kazinczy szellemi önállósodásának melléktermeke, a *Kassai Magyar Museum* szerkesztésekor a Batsányival szembeni nézeteltérést oldotta fel, Kazinczy ott és akkor mellőzött szempontjainak kívánt az *Orpheus*szal érvényt szerezni. E szempont kifejtése többnyire a *Magyar Museum* szövegével való összevetés révén, egyfajta komparatista módszerrel történik, politikai (az *Orpheus* inkább jozefinista lenne?), szerkesztésbeli (szépirodalmi szövegek túlsúlya az *Orpheus*ban?) és koncepcionális (kritika és társaságszervezés, azaz intézményi keretek helyett a szövegalkotás, -fordítás, a kreativitás jelentőségét hangsúlyozná az *Orpheus*?) horizonton. A harmadik, szinte mindenütt megjelenő toposz pedig a szabadkőműves kötődés hangsúlyozása: ez azonban ama megállapításon túl, miszerint a folyóirat neve megegyezik Kazinczy szabadkőműves nevével, többnyire nem is kerül kifejtésre.

Az utóbbi években készült *Oprheus*-interpretációk e három toposz módosítása, újraírása mentén épültek ki, átértelmezve a *Bé-vezetés* kontextusát, és beemelve az értelmezésbe néhány hangsúlyos közleményt. Debreczeni Attila – *Orpheus*-ügyben eddig talán legárnyaltabb és célirányosabb – tanulmánya,[3] egyszersmind a folyóirat szövegét újraközlő szövegkiadás összefoglalója, a következő szempontok men-

[1] Kókay, 1979. 218–220.; Szauder, 1961. 115–141. Bár a hagyományos keretek között maradva, de a hangsúlyok finomítását, új szempontok bevezetését kísérli meg: Pál, 1989. 205–227.
[2] Kókay, 1979. 219.
[3] Debreczeni, 2001a. 359–386.

tén artikulálódik. Bevezetésképpen vizsgálja az *Orpheus* önmeghatározását a többi folyóirat tükrében, megállapítva, hogy az *Orpheus* a *Magyar Museum* és a *Mindenes Gyűjtemény* között *„közép-helyet"* törekedett elfoglalni, ennek mentén mintegy hármas integrációs központot hozva létre a korabeli nyilvánosság terében. Felekezeti szempontból Kazinczy ekkor még a református kötődést helyezte előtérbe, ami a folyóiraton is nyomot hagyott, ámde nem elsősorban vallási-teológiai, hanem oktatási-kulturális hagyományként értve azt. Az első toposz, a magyar nyelv fejlesztésének programja a *„tudós hazafiság"* érvrendszerében nyer itt új összefüggést, egy olyan virtuális közösség közegében, amely mintegy irodalmi *res publica*ként működik, és ahol az igazi nemesség immár nem a kard, hanem a penna érdemei által nyerhető el. Ebben az értelmezésben kiemelt szerepet kap az *Orpheus* első három nyitó közleménye is: Pálffy Károly, Prónay László levele, és Kazinczy Helvetius-fordítása. Külön fejezet foglalkozik a szerkesztettség-szerkesztetlenség kérdésével, megállapítva, hogy az első és második kötet szembeállítása, amit a szakirodalom leggyakrabban a felvilágosult Kazinczy – szépíró Kazinczy oppozíció mentén konstruált meg, aligha tartható. Ugyanakkor a közlemények sorrendje, összeválogatása kétségtelenül valamelyest esetleges, amit az „anyaghiány", azaz a közölhető, minőségi szövegek relatíve szűk bázisa indokolhat. A második toposz újraírása ebben az olvasatban a folyóirat felvilágosodás-fogalmának körüljárására épül, középpontba helyezve a rousseau-i törvényhozó Hajnóczy műveiből is ismert alakját, *superstitio* és *irreligio* megkülönböztetését és az etnokulturális identitás (*natio*-tudat) megjelenésének jegyeit. A harmadik toposz, azaz a szabadkőműves vonatkozás kapcsán egyedül ez a szakirodalmi áttekintés próbálja meg vizsgálni az *Orpheus* elnevezés lehetséges jelentőségét. A német dalköltészet és gráciakultusz jegyeit mutatja ki a szövegekben, és ehhez kapcsolódva Orpheus alakját, mint a művészet apollóni és dionüszoszi kettősségének emblematikus figuráját értelmezi, összekötve azt a szabadkőműves szimbolikában gyakori, papi-katonai kettős ruházat értelmezésével: *„a költő két létszféra között áll, pap és katona egyszerre: kiválasztottként felsőbb titkok tudója, aki egyben ezek közvetítésére, a beavatásra is kell, hogy vállalkozzék"*.[4] Ehhez kapcsolódik a folyóirat *religio*-fogalmának bemutatása is, ahol Debreczeni kiemeli a lélek halhatatlansága körüli viták jelentőségét, és ezzel összefüggésben kimutatja az *Orpheus*ban megjelenő szövegek kapcsolódási pontjait a kanti lélektanhoz, illetve annak magyar közvetítőjéhez, Bárány Péter pszichológiai munkájához.

Más irányból módosít az első, a magyar nyelv ügyével kapcsolatos toposz körvonalain Bíró Ferenc most megjelenő Kazinczy-monográfiája.[5] A sajátos, új szempontok mentén szerveződő pályarajz az *Orpheus* szövegét, szerkesztési munkálatait mindenekelőtt Kazinczy magyar nyelvfejlesztéssel kapcsolatos álláspontja fejlődésrajzának függvényében láttatja. A Debreczeni-tanulmányban is kiemelt három közlemény és a *Bé-vezetés* szövegének elemzésével a monográfia cáfolja, hogy mindez egyértelműen illeszkedne a tudós hazafiság érvrendszeréhez. Sokkal inkább egy szuverén álláspontról van szó: *„Ez tehát – úgy véljük – valójában a rendi felvilágosodás ideológiájának új változata: ahogy Bessenyei programja (a »tudományok« középpontba állításával) megnyitotta*

[4] DEBRECZENI, 2001a. 371.

[5] Erről lásd Bíró Ferencnek várhatóan 2010-ben *„A legnagyobb pennaháború (Kazinczy és a nyelvkérdés)"* címmel megjelenő kéziratát: BÍRÓ, [2010]. A kézirat rendelkezésre bocsátásáért külön köszönet illeti a szerzőt.

az utat a »porban heverő jó elmék« előtt, Kazinczy elgondolása (a nyelv »tökéletességének« célkitűzésével) ugyancsak mindenki számára megnyitotta a nemzet elitjének körébe vezető utat."[6] Mindemellett az *Orpheus* közleményei számos kontextusban felbukkannak a monográfia oldalain, többnyire azonban az írói portré egyes vonásait illusztrálják – például Kazinczy vallás-fogalma kapcsán (vita a lélek halhatatlanságáról).

Mindemellett azonban a szakirodalom is hangsúlyozza, hogy Kazinczy nagy jelentőséget tulajdonított a művészi nyelv vizuális dimenzióinak, ami szoros összefüggésben állt a képzőművészetek iránt tanúsított intenzív érdeklődésével.[7] A katolikus kulturális gyakorlat egyik leginkább vonzó eleme számára éppen ezért a szimbólumhasználat és az évezredes emblematikus hagyomány volt. Effajta fogékonyságával indokolható a Wieland-féle grácia-kultusz iránti elfogódottsága, mely a fogság előtti időszakban egybefonódik Winckelmann klasszikus görögségképének recepciójával.[8] E görögség-értelmezésben fontos szerepe van a mitológiai toposzok szimbolikus értésmódjának, és távolról ugyan, de kapcsolódik a *Neue Mythologie*-mozgalmához,[9] amely az ókori világ mitologikus szimbólum-hálóját, mint univerzális kódrendszert igyekszik adaptálni az aktuális kontextushoz. Ennek fényében nem véletlen talán, hogy a *Fogságom naplója* által bemutatott karakterek egy részéhez is szimbolikus, ókori mintákat rendelt hozzá Kazinczy, így értelmezve közvetítve az egyes sorsképletek sajátságait.[10] E hatás, még ha közvetetten is, tetten érhető az *Orpheus* szövegvilágában: a legfajsúlyosabb példa lehet rá a *Báró Rádaynak Pétzeli Palotája* című közlemény,[11] mely az első számban is kiemelt helyet kap (éppen a hasonló stratégiával olvasható Wieland-féle *Diogenés* töredék előtt), később pedig részletezve megismételtetik a 4. számban. Ez az írás a péceli Ráday-palota nagytermében található freskók feliratait közli, a második verzióban már képleírásokkal kiegészítve. A hexameteres feliratoknak természetesen van verstani érdekességük is, kapcsolódnak továbbá az *Orpheus*ban megteremtett Ráday-kultuszhoz. Ugyanakkor hangsúlyozottan görög mitológiai történetetek emblematikus, szentenciózus értelmezései, és hogy a szerkesztő számára ekként is érdekesek voltak, éppen a képleírásokkal kiegészített újraközlés mutatja. A képek ismerete nélkül ugyanis a szentenciák szimbolikus olvasata nem működtethető: például *„A'ki magát szereti, az nem jól nézte magát meg"* – automatikusan nem asszociálható a Nárcisszosz-történettel, de ennek képi ábrázolásához csatolva ironikusan újraértelmezi azt.

Az emblematikus látás- és írásmód iránti érzékenység Kazinczy esetében a szabadkőművesség kódrendszerekre, szimbolikus terekre, időszemléletre, emblematikus nyelv- és jelhasználatra[12] épülő közegében gazdag táptalajt nyert. Sokatmondó lehet ebből a szempontból szemügyre venni a Kazinczy-korpusz – nem igazán nagy számú – szabadkőműves vonatkozású írásait. A legterjedelmesebb, és jelen szempontból legérdekesebb szöveg Kazinczy szabadkőműves kátéja.[13] A szakiro-

[6] BÍRÓ, [2010]. 77.
[7] FRIED, 1996. 99–114.; BARTKÓ, [2006].
[8] Kazinczy Grácia-kultuszáról és a Wieland-, Winckelmann-hatásról lásd GERGYE, 1996.
[9] A mozgalom bemutatását lásd többek között BUCHHOLZ, 1990.
[10] Ezek bemutatását részletesen lásd SZILÁGYI, 2008. 101–107.
[11] DEBRECZENI, 2001b. 19.,150.
[12] Ennek illusztrálására az egyik legjobb példa: CURL, 1993.
[13] Miskolczy Ambrus Kazinczy szabadkőműves kátéjához írott tanulmánya mellékleteként megjelent a káté szövege és fordítása is. A tanulmányt és a szövegkiadást lásd MISKOLCZY, 2009. 462–509.

dalom[14] bizonytalan abban, vajon mennyire tekinthető e latin szöveg eredeti munkának, létezett-e valamiféle mintája. Pontos datálása is bizonytalan, a kézírás alapján nehezen behatárolható. Kérdéses, mennyiben kapcsolódik a miskolci páholy szertartásrendjéhez, illetve kiknek készült. A szöveget publikáló Miskolczy Ambrus feltételezése szerint, amennyire ez a műfajon belül (hiszen szertartáskönyvről van szó) lehetséges, eredeti alkotásról van szó, amelyet Kazinczy éppen az *Magyar Museum* bevezetője körüli viták, azaz közvetlenül az *Orpheus* keletkezése előtt állíthatott össze, feltehetőleg erdélyi barátai, szabadkőműves társai számára. Akár elfogadja a kutató, hogy Kazinczy önálló invenciója a szöveg – természetesen a meglévő kereteken belül –, akár másolatként kezeli, és a választás célját veszi figyelembe, egyaránt következtethet a kátéból arra, hogy a szerző/másoló Kazinczy számára centrális szerepet töltött be a szabadkőműves lét szimbolikus megalkotottsága. A szöveg, pontosabban szövegegységek, amelyek a páholynyitás, illetve a legénnyé avatás menetét rögzítik dialógikus, szerepkönyvszerű formában, nemcsak arra fektetnek hangsúlyt, hogy a szükséges cselekvések, jelek, szimbolikus megnyilatkozások sorrendben szerepeljenek. Valamennyi alkalommal kitérnek a kérdések és válaszok az éppen alkalmazott jel/aktus szimbolikus jelentésének rögzítésére, pontosítására, ami egy szabadkőműves kátéban nem szokványos, sőt, a szimbolikus tartalmak felfedése esetleg könnyelműségnek is minősülhet. Ám ebben a beavatási szertartáskönyvben az egyes aktusokhoz, térelemekhez színiutasítás-szerű narrátori magyarázatok is társulnak: nemcsak azt tudjuk meg, a jelöltet mikor kell bevezetni a *„sötét szobába"*, de azt is, hogyan fest az ideális sötét szoba, az egyes szimbolikus tér- és fényelemek mire szolgálnak. A szöveg belső hangsúlyait leginkább talán az a részlet mutatja, amely a már felavatott legény számára előírja a szabadkőműves tabló (más néven szőnyeg) jelképrendszerének magyarázatát és ismeretét:

„Megmagyarázzák neki a festett Tablót. A felfestett jelek Salamon Templomát jelképezik. Ebben rögvest az elején SZÖGMÉRŐ található, mely isten és a többiek szeretetét jelöli. – A HÁROM LÉPCSŐFOK az erények szimbóluma, melyekben a kőművesnek jeleskedni kell: titoktartás, elhivatottság, türelem. – KÖRZŐ, mely felfelé fordítva látható, és az igazságot, őszinteséget, igazságosságot jelöli. – A FARAGATLAN KŐ az emberi szív emblémája, mely hajlik a vétkekre. E követ tehát nap mint nap csiszolni kell. – JAKIN oszlopa, ahol az inasok gyülekeznek, hogy munkájuk jutalmát elnyerjék, az Istenben való erősszívűséget jelöli. – A FÜGGŐ és a SZINTEZŐ a testvérek egyenlőségét és karakterét mutatja. – A MESTER ASZTALA azon tudományokat jelöli, melyeket a mester testvérnek el kell sajátítani. – A NAP és a HOLD a világmindenség két nagy világítója, tehát a fényben kell járni. – A TEMPLOM HÉT LÉPCSŐJE a hét tudomány fokát jelöli, melyeken át a bölcsesség templomába juthatunk. – A LÁNGOLÓ CSILLAG a legfelsőbb szellemi erő jelenlétére figyelmezteti a kőműveseket. – A HÁROM ABLAK és GYERTYA a nap Keleti, Déli és Nyugati fényét jelöli; mivel a nap a nappal eme három részében világít, az éj közepén láthatatlan; emellett pedig hogy éjjel a hold és a csillagok fénylenek, de ezek fénye a nap életadó fényéhez hozzá sem mérhető. – MOZAIKPADLÓ, amely a szép és szilárd alapot jelöli, melyre a páholy épül. – AZ ÖSSZECSOMÓZOTT BOJT a rend valamennyi testvére közötti szoros kötelék jele."[15]

A káté kéziratát a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattára őrzi: Kazinczy Ferenc szabadkőműves feljegyzései, MTAK Kt K 605. 127.

[14] ABAFI, 1993.; ECKHARDT, 1922. 208–223.; BUSA, 1990. 25–33. Nem említi a szöveget Jászberényi József: JÁSZBERÉNYI, 2003. 119–131. (Kazinczy-fejezet).

[15] Kazinczy szabadkőműves kátéját – s benne a fentebb közölt részletet – latin eredetiből Balogh

Mindezek alapján joggal feltételezhető, hogy Kazinczy az 1789-ben indított folyóiratának névválasztásában hasonló tudatossággal járt el, mint egyéb írásaiban, vagy mint szabadkőművesi intencióiban. Magáról a névválasztásról egyetlen részletesebb nyilatkozata ismert – Pálóczi Horváth Ádámmal és id. Ráday Gedeonnal is váltott levelet róla, s ez utóbbihoz, aki ellenezte a címválasztást, írta az alábbi sorokat: *„Én valóban magam is látom, hogy az Orpheus nevezet nem elegendő annak ki nyomására, a'mit akarok: de rövid név, 's nem szokatlan. Így nevezi Schiller a' magáét Thaliának, noha az nem tsak theatralis darabokat foglal magában, etc. etc. Orpheus poéta vólt, ugy de ez tsak poesisre tartozik. Igen is, de az Orpheus ideája más tekintetekre is vonhat. Illyen az, hogy ő jobb gondolkozást terjesztett-el a' hazájában. Én igyekszem jobb IZLÉST el-terjeszteni."*[16] Debreczeni Attila tanulmánya[17] is kiemeli a praktikus szempont mellett az orphikus hagyományra történő burkolt utalást – és valóban, talán érdemes a kezdeti mentegetőzést tiszteletteljes retorikai fordulatnak tekinteni csupán, hiszen a záró mondatokban Kazinczy nem is annyira burkolt, sokkal inkább határozott utalást tesz az orphikus hagyományok két szegmensére. A következőkben ezen utalás nyomába próbálunk eredni, és igyekszünk felfejteni a folyóirat címválasztásának emblematikus üzenetét.

E nyomkövetés során fontos támpontot jelenthet, hogy Kazinczy, illetve feltételezett korabeli olvasóközönsége hol, mely szövegek közvetítésén keresztül találkozhatott az orphikus hagyomány egyes ágazataival. Minden bizonnyal ismertnek vehetjük az Orpheus-történetet feldolgozó alapszövegeket, azaz Ovidius *Metamorphoses*ét és Vergilius *Georgicá*ját.[18] Ugyanakkor az erre épülő misztikus, az apollóni és dionüszoszi művészetet egyesítő, kozmikus tudás elmélete, amelyet a hellenisztikus Orpheus-himnuszok alapoztak meg, nem feltétlenül volt széles körben ismert, még ha Goethe *Orphikus ősigék* című ciklusa, vagy Heine *Orphikus* című verse erre támaszkodik is. Ismertebb lehetett egy sokak által mitológiai kézikönyvként, egyfajta „korabeli Pauly-ként" forgatott kötet vonatkozó részlete: Francis Bacon *De sapientia veterum* című művéről van szó.[19] Az 1609-ben megjelent első kiadást igen nagyszámú újabb kiadás és fordítás követte, s a 31 esszét tartalmazó, 31 mitológiai alak történetének allegorikus olvasatát nyújtó kötet európai könyvsiker lett. Magyarországi recepciója még feltáratlan, az azonban sokat elárul, hogy Kazinczy egyik állandó levelezőpartnere, Dessewffy József Marcell fiához címzett intelmeiben[20] e munkát az antik kultúra ismeretének tárgykörében alapműként tünteti fel. Bár közvetlen filológiai kapcsolat nem mutatható ki a Kazinczy- és Bacon-szövegek között, több okból is feltételezhető, hogy az egyébként mitológiai kézikönyvként használt, és az emblematikus látásmódot már a bevezetőjében előtérbe helyező[21] kötet és szerzője nem volt ismeretlen Kazinczy előtt. Már a 18. század végén elterjedt – többek között Friedrich Nicolai által is hangoztatott – szabadkőműves to-

Piroska fordította. A káté szövegkiadását és fordítását lásd MISKOLCZY, 2009. 478–509.

[16] KAZINCZY, 1960. 24. – Kazinczy Ferenc levele id. Ráday Gedeonnak (Széphalom, 1790. január 5.)

[17] DEBRECZENI, 2001a. 370.

[18] OVIDIUS, X. 1–105., XI. 1–66.; VERGILIUS, IV. 453–558.

[19] BACON, 1609.

[20] DESSEWFFY, 1888. 278–279. – Gróf Dessewffy József levele Gróf Dessewffy Marcellnak (1841). A hivatkozásra Vaderna Gábor hívta fel a figyelmemet, amit ezúton is köszönök (Vö. VADERNA, 2009. 117–148.).

[21] *„Nam ut hieroglyphica uteris, ita parabolae argumentis erant antiquiores." („Ahogy a hieroglifák megelőzték a betűket, ugyanúgy ősibb a parabola az érvelésnél.")* BACON, 1826. 150.

posz szerint ugyanis Bacon volt a rózsakeresztes rend egyik alapító atyja, a *Grand Lodge of England* megszervezője,[22] azaz igen előkelő helyet kapott a szabadkőműves eredetmítoszokban. További kapcsolódási pont lehet a Kazinczy- és Bacon-szövegek között az aforisztikus szépírói és tudományos beszédmód: maga az elnevezés, illetve a módszer leírása Bacon – a 18. század végi Magyarországon szintén elterjedtnek tűnő – tudományelméleti munkájából, a *De augmentis scientiarum* című írásból[23] származik. Ennek recepciója a korszakban igen széleskörű, Berzsenyi épp úgy hatása alá került,[24] mint a jelek szerint Kazinczy is, aki La Rochefoucauld aforizmáit le is fordította.[25] Természetesen ez lehet közvetett hatás is: számolni kell a neohumanista aforizmaírók, Ernst Platner, illetve Georg Christoph Lichtenberg aforisztikus írásainak médiumával. Mindenesetre Erdélyi János *Verulami Baco* című, 1861-es esszéje, bármennyire elutasító is Bacon tudományelméleti elképzeléseivel szemben, jelzi a szerző elismertségét azzal, hogy mintegy ellenpontozni kívánja a korábbi, szerinte már-már divatszintű recepciót.[26] A fentiek alapján tehát Bacon *Orpheus, sive Philosophia* című esszéjéről nem alaptalan feltételezni, hogy közvetve vagy közvetett módon befolyásolta Kazinczy név- és címválasztását, illetve a kortárs olvasókban releváns asszociációkat keltett.

Mennyiben értelmezi át az orphikus hagyományrendszert Bacon esszéje? Az esszé első része az Orpheus-történet narratív újrafogalmazása, amelynek elbeszélésekor kiemeli a szerző, hogy *„Orpheus története* [...] *a filozófia, mint általános emberi bölcsesség ábrázolásának tűnik. Orpheus személye ugyanis, kinek ereje isteni és csodálatos, és aki megtapasztalta a teljes harmóniát, magával ragadva és legyőzve mindent, könnyen olvasható a filozófia allegóriájaként."* Kazinczy *Orpheus*ának bevezetője éppen azt rögzíti, hogy az ott közölt írások célja: „[...] *az igaz - nem phantasmai bóldogságra utat nyit: a' BABONASÁGTÓL meg-tisztúltt RELIGIO, az ELEVE-ÁLLATÁSOKTÓL mentt PHILOSOPHIA"*.[27] A Bacon-írás felvezető mondatait folytatja és értelmezi az esszé második, jelen interpretáció számára leginkább izgalmas, allegóriafejtő része:

„A mese értelme a következő. Orpheusnak két éneke van: egy a halottak kiengesztelésére, egy másik pedig a vadak és az erdő megszelídítésére. Előbbi a természetfilozófiára, utóbbi az erkölcs- és társadalomfilozófiára illik a legteljesebb mértékben. A természetfilozófia célja ugyanis messze a legnemesebb: a romlandó dolgok vissza- és helyreállítása és – ugyanezen dolognak mintegy az alacsonyabb fokán – a test állapotának megőrzése, a felbomlás és a rothadás késleltetése. Ez, ha valaha sikerülhet, bizonyára nem másként érhető el, mint a természet kellő és pontosan meghatározott arányosításával, egy pontosan behangolt lanton való játékhoz hasonlóan. De miután ez a létező dolgok egyik legnehezebbike, többnyire a kívánt eredmény híjával marad; és nem is más ok miatt rendszerint, mint a kíváncsi és elhamarkodott túlbuzgóság és türelmetlenség miatt. A filozófia tehát így, alkalmatlannak

[22] Mackey szabadkőműves lexikonának szócikke szerint (lásd MACKEY, 1966. 361.) a Kazinczyval kortárs német szabadkőművesek között elterjedt volt a Friedrich Nicolai által megfogalmazott vélemény, miszerint John Andrea és Fludd ihletésére kezdett a szabadkőművességgel foglalkozni Bacon, ő maga pedig erősen befolyásolta Elias Ashmole-t is. Ezzel a szabadkőműves „eredetmítosszal" számos egyéb, gyakran ezoterikus jellegű kiadvány foglalkozik ma is, például TUDHOPE, [1997].

[23] BACON, 1624.

[24] Az aforisztikus beszédmódról, illetve annak Berzsenyire gyakorolt hatásáról lásd FÓRIZS, 2009. 217–224.

[25] *[La] Rochefoucauld*, 1809.

[26] ERDÉLYI, 1986. 871–879.

[27] DEBRECZENI, 2001b. 9. A fenti részlet Balogh Piroska fordítása.

bizonyulva a feladatra és emiatt méltán elkeseredve, az emberi dolgok felé fordul, és a meggyőzés és az ékesszólás segítségével az emberek lelkébe oltja az erény, a méltányosság és a béke szeretetét; eléri, hogy a népek egyesüljenek, elfogadják a törvények jármát, alávessék magukat a határozatoknak, és amíg a szabályokra és előírásokra hallgatnak és azokat végrehajtják, elfelejtsék a leigázottság érzését. Ennek köszönhetően kevéssel utóbb épületek emelkednek, városokat alapítanak, a földeket és kerteket fákkal ültetik be; jogosan mondja tehát a történet, hogy a kövek és az erdők átköltöznek és összegyűlnek. A társadalom iránti felelősség pedig méltán és jogosan sorolódik a halandó test visszaállításának vakmerő és végül kudarcot vallott kísérlete mögé, mivel a halál kikerülhetetlen szükségszerűségének immár napnál világosabb kilátása az emberek lelkét arra indítja, hogy az örökkévalóságot érdemekkel és hírnévvel szerezzék meg. Az is igen bölcsen szerepel a történetben, hogy Orpheus idegenkedett a nőktől és a házasság gondolatától, mivel a házasélet gyönyörei és a gyermekek iránti szeretet többnyire elvonják az embereket attól, hogy a közös ügyért nagy és kiemelkedő tettekre vállalkozzanak, mivel a halhatatlanságot, ha nem is tetteikkel, de utódaikkal már egyébként is elérték. A bölcsesség művei azonban, jóllehet az emberi dolgokat messze túlszárnyalják, mégis saját határaik közé vannak szorítva. Az történik ugyanis, hogy az államok és királyságok egy ideig virágoznak, majd nem sokkal ezután zavargások, lázongások és háborúk ütik fel a fejüket, és az általuk keltett hangzavarban először elhallgatnak a törvények; majd ezt követően az emberek visszatérnek természetes romlott hajlamaikhoz; végül a pusztítás átterjed a vidékre és a városokra is. Ezután pedig nem sokkal – ha folytatódik ez az egész őrület – a filozófiai írásokat is egészen biztosan szétszaggatják: olyannyira, hogy, mint egy hajótörés után a roncsdarabok, csak itt-ott lelhetőek fel töredékei, és a barbárság időszaka következik. A Helikón vize a föld alá merül, mígnem a dolgok dialektikájának megfelelően, ha talán nem is ugyanazon a helyen, de más nemzeteknél, áradva újra a felszínre nem tör."[28]

[28] Az első részlet Balogh Piroska, a hosszabb részlet Petneházi Gábor 2009-ben már publikált fordítása, lásd PETNEHÁZI, 2009. Az eredeti, teljes latin szöveg: *„XI. ORPHEUS, SIVE PHILOSOPHIA. FABULA de Orpheo vulgata, nec tamen interpretum fidum per omnia sortita, philosophiae universae imaginem referre videtur. Persona enim Orphei, viri admirandi et plane divini, et omnis harmoniae periti, et modis suavibus cuncta vincentis, et trahentis, ad philosophiae descriptionem facili transitu traducitur. Labores enim Orphei labores Herculis, quemadmodum opera sapientiae opera fortitudinis, dignitate et potentia superant. Orpheus, ob amorem uxoris, morte immatura praereptae, fretus lyra, ad inferos descendere sibi in animum induxit, ut manes deprecaretur, neque spe sua decidit. Nam, placatis manibus et delinitis suavitate cantus, et modulationibus, tantum apud eos potuit, ut ei uxorem secum abducere indultum sit: ea tamen lege, ut illa eum a tergo sequeretur, ipse autem antequam ad luminis oras perventum esset ne respiceret. Quod cum ille nihilominus, amoris et curae impatientia (postquam fere in tuto esset) fecisset, rupta sunt fœdera: atque illa ad inferos gradu praecipiti relapsa est. Ab illo tempore Orpheus, mœstus, et mulierum osor, in solitudines profectus est, ubi eadem cantus et lyrae dulcedine primo feras omnigenas ad se traxit, adeo ut, naturam suam exuentes, nec irarum aut ferocitatis memores, nec libidinis stimulis et furoribus praecipites actae, nec ingluviem satiare, aut praedae inhiare amplius curantes, in morem theatri, illum circumstarent, benignae et mansuetae inter se factae, et tantum lyrae concentui aures praebentes. Neque is finis, sed tanta musicae vis et potentia fuit, ut etiam sylvas moveret, et lapides ipsos, ut illa quoque se transferrent, et sedes suas circa eum, ordine et modo decenti, ponerent. Haec ei cum ad tempus feliciter et magna cum admiratione cessissent; tandem Thraciae mulieres stimulis Bacchi percitae, primo cornu raueum et immane sonans inflarunt: ex eo, propter strepitum, musicae sonus amplius audiri non potuit: tum demum soluta virtute, quae ordinis et societatis istius erat vinculum, turbari cœptum est, et ferae singulae ad naturam suam redierunt, et se invicem ut prius persecutae sunt; neque lapides aut sylvae suis mansere locis: Orpheus autem ipse tandem a mulieribus furentibus discerptus est, et sparsus per agros; ob cujus mortis mœrorem Helicon (fluvius Musis sacer) aquas sub terram indignatus condidit, et per alia loca caput rursus extulit. Sententia fabulae ea videtur esse. Duplex est Orphei cantio: altera ad placandos manes; altera ad trahendas feras et sylvas. Prior ad naturalem philosophiam, posterior ad moralem et civilem aptissime refertur. Opus enim naturalis philosophiae longe nobilissimum, est ipsa restitutio et instauratio rerum corruptibilium, et (hujusce rei tanquam gradus minores) corporum in statu suo conservatio, et dissolutionis et putredinis retardatio. Hoc si omnino fieri detur, certe non aliter effici potest, quam per debita et exquisita naturae temperamenta, tanquam per harmoniam*

Bacon interpretációja tehát kétfelé választja Orpheus alakjának szimbolikus jelentését, éppúgy, ahogyan Kazinczy Rádayhoz írt levelében tette. A természetfilozófia – erkölcs/társadalomfilozófia felosztás persze látszólag nagyon különbözik a Kazinczy-levélben szereplő poézis – ízlésterjesztés kategóriáktól: ám hogy mennyire csak látszólag, azt érdemes közelebbről megvizsgálni.

A Bacon-szöveg természetfilozófia fogalma ugyanis láthatóan nem egyezik meg e kifejezés jelen tudományos használatával: a halott lelkeknek szóló énekre vonatkoztatja, és céljául az arányosítás, a vissza- és helyreállítás sohasem tökéletesen rögzülő folyamatát határozza meg, összekapcsolva az emberi lét alapkérdéseivel. Olyasfélével, mint a lélek halhatatlansága vagy az ember antropológiai meghatározottsága (Fronius Mihály vadember-cikke nyomán) az *Orpheus*ban.[29] A Bacon-esszé egybefogja e kérdéskört a tökéletesen hangolt lant hasonlatával: mindez együttesen a felvezetésben is rögzített harmónia asszociációs körébe kapcsolódik. Az Orpheushoz kötődő emblematikus ábrázolások[30] egyik vonulata, amely a lantos Orpheust Homérosszal együtt jeleníti meg, épp ezt a szimbolikus mezőt emeli ki, nevezetesen a varázserőt, a harmónia vonzóerejét, amely a bölcsesség (*sapientia*, itt: *philosophia*) nyelvi megjelenési formája, és amelynek tökéletessége soha sem érhető el, csupán törekedni lehet rá. A nyelviségnek és a hangzásnak a bölcsesség eme kifejeződési formájában kiemelt szerepe van:

„Ennek a szép figurának magyarázatához Anguillara értelmezését hívjuk segítségül, aki Ovidius Metamorfózisának 10. könyvét így kommentálja: Orpheus megmutatja nekünk, micsoda ereje van az Ékesszólásnak, Apollo leányának, amely nem más, mint a Bölcsesség. A lant a helyes beszéd mesterségét jelképezi, amely hasonló a lanthoz, mivel az éles és a súlyos hangok és a kiejtés váltakozásával képes megindítani az emberi érzelmeket. A meginduló erdők és hegyek nem mások, mint azok a véleményükben mereven és csökönyösen kitartó emberek, akik csak nagy nehézség árán engedik meggyőzni magukat a hang édességétől és a beszéd erejétől."[31]

---

lyrae, et modos accuratos. Et tamen cum sit res omnium maxime ardua, effectu plerumque frustratur; idque (ut verisimile est) non magis aliam ob causam, quam per curiosam et intempestivam sedulitatem et impatientiam. Itaque philosophia, tantae rei fere impar, atque idcirco merito mœsta, vertit se ad res humanas, et in animos hominum, suasu et eloquentia, virtutis, et aequitatis, et pacis amorem insinuans, populorum cœtus in unum coire facit; et juga legum accipere, et imperiis se submittere, et affectuum indomitorum oblivisci, dum praeceptis et disciplinae auscultant, et obtemperant: unde paulo post aedificia exstruuntur, oppida conduntur, agri et horti arboribus conseruntur; ut lapides et sylvas non abs re convocari et transferri dictum sit. Atque ista rerum civilium cura rite atque ordine ponitur post experimentum corporis mortalis restituendi sedulo tentatum, et ad extremum frustratum: quia mortis necessitas inevitabilis, evidentius proposita, hominibus ad aeternitatem mentis et nominis fama quaerendam animos addit. Etiam prudenter in fabula additur, Orpheum a mulieribus et nuptiis alieno animo fuisse, quia nuptiarum delinimenta, et liberorum chantates, homines plerumque a magnis et excelsis erga respublicas meritis avertunt, dum immortalitatem propagine, non factis, assequi satis habent. Verum et ipsa sapientiae opera, licet inter humana excellant, tamen et suis periodis clauduntur. Evenit enim ut postquam regna et respublicae ad tempus floruerint, subinde perturbationes, et seditiones, et bella oriantur; inter quorum strepitus primo leges conticescunt, et homines ad naturae suae depravationes redeunt; atque etiam in agris, atque oppidis vastitas conspicitur. Neque ita multo post (si hujusmodi furores continuentur) literae etiam, et philosophia certissime discerpitur: adeo ut fragmenta tantum ejus, in paucis locis, tanquam naufragii tabulae, inveniantur, et barbara tempora ingruant; Heliconis aquis sub terra mersis; donec, debita rebus vicissitudine, non iisdem fortasse locis, sed apud alias nationes erumpant et emanent." BACON, 1826. 169–172.

[29] DEBRECZENI, 2001b. 73–76. – Fronius Mihály: *Eggy Erdélyben Brassó Körül 1781ben Találtt Vad-embernek Le-Írása.*

[30] Ezek egy részét lásd HENKEL – SCHÖNE, 1996. 1610–1611.

[31] RIPA, 1997. 166–167.

Mindez kötődik ahhoz az Orpheus-szerephez, amely a poézis, mint nyelvi teremtőerő köré fonódik, és amelyre a Kazinczy-levél is utal, mégpedig az *Orpheus* poézis-képe kapcsán. Az *Orpheus*ban megjelent, majd a *Helikoni virágok*ban újraközölt versszövegekre, amint azt szakirodalmi értelmezések is jelzik,[32] egyértelműen a változatosság, a sokhangúság és az erőteljes verstani-hangzásbeli kiépítettség jellemző. Ezzel magyarázható, hogy helyet kapnak itt olyan, másutt szokatlan közlési formák is, mint például Horatius *XIV. ódája*:[33] A folyóirat közli az eredeti latin szöveget, hozzá kapcsolva pedig két magyar fordítást Kazinczytól és Virág Benedektől. Ez a formáció csak úgy nyer értelmet, ha nem a tartalmi elemeket figyeli az olvasó (ezekben a két fordítás olyannyira egyezik, hogy még az önkényes, és persze emblematikus vonatkozást kiemelő cím is azonos: *Eggy hajóra*), hanem az eltérő nyelvi és verstani, hangzásbeli megoldásokat.

Ebből a szempontból válik érdekessé a folyóiratban kiépített Ráday-kultusz is. Tudvalévő, hogy idősebb Ráday Gedeon verseinek és átdolgozásának legjelentősebb része az *Orpheus*ban jelent meg, arányaiban a többi szerzőhöz képest túlreprezentált. Ezen költői próbálkozások többsége verstani kísérletként is igen jelentős, hogy csupán a *Tavaszi Estvét*[34] – az egyik első újmértékes magyar verset –, vagy a trocheusokban átírt anakreóni dalt[35] említsük. Ráadásul a folyóirat mellékleteiben igen hangsúlyos helyet foglal el két portré: ezek egyike Ráday Gedeon – annak tiltakozása ellenére megjelentetett – mellképe, *„Amico Musarum"*, azaz a *„Múzsák barátjának"* felirattal. Nem valószínű, hogy mindez csupán Ráday és Kazinczy baráti, kapcsolatával, vagy a mecénás és támogatott közötti viszonnyal magyarázható, hiszen a kép – a rejtőzködő hajlamú Ráday ellenérzései miatt – inkább próbára tette e kapcsolatot. Úgy tűnik, mintha a folyóirat poétai szövegei körében a Ráday-írások dominanciája egyértelműen abba az irányba mutatna, hogy – a sokféleség harmóniája közepette – ezen szövegeken keresztül épülhet ki egy modern orphikus poéta portréja, egy olyan költőé, aki újra és újra megpróbálja felfedezni és megvalósítani az elbájoló hangzás és lebilincselő nyelv harmóniáját.

Szinte csak zárójelben, mintegy rövid kitérőként említjük az *Orpheus* poézis-koncepciója kapcsán az érzelmi tematika, a szenvedély kérdéskörének túlsúlyát. Megint csak kiragadott példaként hozható fel Dayka Gábor heroidája[36] – a művet egyébiránt maga Dayka is kiemelkedő alkotásnak tartotta – ami valójában a szenvedély beszéde, mégpedig a női szenvedélyé. Az érzelmek hangsúlyos jelenlétét Kazinczy szentimentalista beállítódásával szokás magyarázni, illetve a szenvedély hatalma iránti pszichológiai érdeklődésével, ami a *Bácsmegyey*-regényátdolgozásban is lecsapódik.[37] Ugyanakkor érdemes rámutatni, hogy mindez az orphikus hagyományhoz is szervesen illeszkedik. Az Orpheus-történet ekkoriban nagyhatású szenvedélyelvű interpretációja Monteverdi operája volt,[38] ahol tanulságként ki is mondatik:

[32] KAZINCZY, 1791. Részletes elemzését lásd FRIED, 1996. 29–43.
[33] DEBRECZENI, 2001b. 240–241.
[34] DEBRECZENI, 2001b. 138–140.
[35] DEBRECZENI, 2001b. 50.
[36] DEBRECZENI, 2001b. 200–202. – Dayka Gábor: *Phyllis Demophoonhoz.*
[37] A regény ilyen irányú értelmezését lásd BÍRÓ, [2010]. (*„Bácsmegyeyenek gyötrelmei avagy Kazinczynak illúziói"* című fejezet)
[38] Az operát 1607-ben mutatták be, a libretto publikálásának éve 1609, lásd MONTEVERDI, 1609. Vö. BERGNER, 2007.

Orpheus legyőzte a poklot szerelméért, Orpheust viszont szerelmi szenvedélye győzte le – tudniillik azért fordult vissza, hogy lássa Eurüdikét. Ez a szenvedélyközpontú interpretáció erőteljes nyomot hagyott többek között Milton nativitás-ódáján is,[39] azaz Kazinczy korában szintén ismert hagyományelemként tarthatták számon.

Visszatérve az Orpheus-történet Bacon által megnevezett másik nagy szimbolikus terére, a társadalom/erkölcsfilozófiára, amely a Bacon-esszében a vadak megszelídítéséhez, azaz egyfajta civilizatorikus expanzióhoz társul – mindez problémamentesebben feleltethető meg Kazinczy második, *Orpheus*szal kapcsolatos célkitűzésének. A kulturális expanzió, azaz az ízlésterjesztés, „józan gondolkodás" *(common sense)* mentén való nemzeti művel(őd)és egyértelmű célkitűzésként jelent meg a Rádayhoz írott levélben, illetve a *Bé-vezetés*ben egyaránt. Mindez kötődik ugyanakkor ahhoz a szabadkőműves indíttatáshoz, amit az alábbiakban foglalt össze Kazinczy a folyóirat kiadása idején:

„Nagy még a setétség, kedves Barátom! és nékem úgy látszik, hogy mivel némely hellyeken napok támadnak, a barlangok setétjei még feketébbekké válnak, mint eddig vóltak, míg Egünket estveli homály fogta vala bé. Én meg-makatsítottam magamat ki-tsikarni a Superstitio kezéből a véres tőrt, és irtóztató képéről le-kapni az áll-orcát. Voltaire, Rousseau, Helvetius, a Sanssouciba lakott Philosophus, 's a Kőmívesség úgy adnak paist balomba, jobbomba kardot, lábaimra szárnyakat, mint mikor Perseust készítették-fel az Istenek az Andromeda meg-szabadítására. Tsak attól tartok, hogy lángoló fel-gyúladásaim által el ne rontsam igyekezeteimnek bóldogulhatásait. Olvassa meg a kinek esze és szíve van Orpheusom bé-vezetését, olvassa meg pag. 90. azt, a mit Rousseauból fordítottam, és azt a mit Kallós által fordítattam Helvetiusból; – olvassa-meg tulajdon gondolkozásomat Orpheusom II-dik kötetében a Lélek halhatatlansága felől, 's látni fogja, ki vagyok, 's áldani fog, ha én már régen nem lészek is. Valakinek fel kelle támadni, mert már többé szenvedni nem lehet, amit csinálnak."[40]

Láthatjuk, hogy az *Orpheus* mint a világosság, a józan ész terjesztője, egyszersmind egy szabadkőműves kultúrprogram – nem csupán Kazinczy egyéni kultúrprogramjának – részeként is értelmezhető. Abafi már a kassai *Magyar Museum* ötlete és kiadása kapcsán is felvetette a szabadkőműves háttér kiemelt jelentőségét,[41] és ezt megerősíteni látszik Kazinczy együttműködése a szintén szabadkőműves közegben forgolódó Spielenberg Pállal, az *Ephemerides Budenses* szerkesztőjével. E kapcsolat feltehetően az 1787-ben főként Kazinczy kezdeményezésére újraélesztett *„Égő csipkebokorhoz"* címzett kassai páholyból eredeztethető, amelynek Kazinczy mellett az akkor még nem Pesten működő Spielenberg, továbbá Batsányi János is tagjai voltak.[42] Batsányival később is megmaradt a jó kapcsolat, a költő külön mentegetőzött a Martinovics-per folyamán, hogy sem *„Spielenberg ügyvédnek"*, sem másnak nem hozta tudomására a társaság működését.[43] E háttér ismeretében ugyancsak nem véletlen egybeesésnek tűnik, hogy Spielenberg neve felbukkant a *Magyar Museum*[44] lapjain.

[39] FAWCETT, 2009. 105–120.

[40] KAZINCZY, 1891. 54. – Kazinczy Ferenc levele Aranka Györgynek (Kassa, 1790. március 25.)

[41] ABAFI, 1993. 300–310.

[42] A páholyról és a tagokról lásd ABAFI, 1993. 302–303.

[43] *„Advocato Spillenberg seu oraliter seu literatorie qualiter relevavit existantiam societatis? – Nec Advocato Spillenberg, nec alteri cuipiam existentiam societatis relevavi."* BENDA, 1952–57. 330.

[44] *„A' Deák Újságokat író érdemes, tudós Fárjfiaknak eggyike, Hadusfalvi Spilenberg Pál Úr, néhai Társunknak* [id. Ráday Gedeonnak] *tisztelője; szépen 's bőven le-írta eggyik levelében halálát, és tetemes érdemeit. Meg érdemlik szavai, hogy újra itt is ki-nyomtattassanak, 's Museumunkban fenn-maradgyanak:* [*Ephemerides Budenses*-idézet]." DEBRECZENI, 2004. I. kötet. 441. Hasonlóan hosszú újraközlés az

Az *Ephemerides*re az *Orpheus*[45] is hivatkozott, illetve az *Ephemerides*ben részletes és igen pozitív méltatás jelent meg mindkét magyar folyóiratról (az *Orpheus* kapcsán épp a kulturális expanziót, nevezetesen az európai kultúra remekeinek magyar nyelvű terjesztését emelve ki)[46] – nem is szólva azokról a helyenként himnikus hangú recenziókról,[47] amelyek Kazinczy nyomtatásban tett kisebb-nagyobb megnyilvánulásait rendszeresen nyomon követik ugyanitt. Az együttműködés nyilvánvaló, és legalábbis munkahipotézis szintjén megfogalmazható az az állítás, miszerint több, különböző profilú, de egyébként magyar nyelvi és irodalmi kulturális programot megfogalmazó folyóirat *(Magyar Museum, Orpheus, Ephemerides Budenses)* láthatóan erősen kötődik egy jól körülhatárolható, szabadkőműves alapon szerveződő társasághoz.[48] Visszatérve a Bacon-szöveg társadalom/erkölcsfilozófiai eszmefuttatásához, ez Kazinczy *Orpheus*ához nemcsak civilizatorikus vonatkozásaiban kapcsolódik. A Bacon-szövegben láthatóan összefonódik e cvilizatórikus intencióval a

*Ephemerides Budenses*ből lásd DEBRECZENI, 2004. I. kötet. 449.

[45] *„Budai Deák Ujság"* néven, lásd DEBRECZENI, 2001b. 317.

[46] Az *Orpheus*ról: *„Orpheus quippe noster, et quicunque hoc nomine contineri cupiverunt, inprimis Celebris Gesneri Idylliorum Versor, qui sibi illud iure quodam vindicat, duo simul genera utilitatum procurant; unum, quod in cultu patrii sermonis, sinceraque Critica consistit, aliud, quo Scientias, earumque meditata nativo idiomate singulari studio, atque aesthetice in animos popularium insinuent.* [...] *Incredibile videtur Exteris, et tamen sic re res habet, videre sua Hungarice legi; Tassones intelligo, Klopsstokios, Vielandos, Montesquios, Fenelonos, Poppios, Iungios, Gellertos, Mendelsohnos, Broughtonos, Campeos, Sonnenfelsios, pluresque (quos Orphei auctor memorat) his ingenio, conatibusque similes Viros. Quid quod Virgilii quaedam, authoc antiquior, et quorundam opinione Homero suppar Ossian, a felicissimo Vate Hungarico, linguae patriae indefesso, et omni nostra laude maiore cultore, Ioanne Batsányio in hungaricum translatus, prlurium terantur iam manibus? Ut innumera silentio praeteream Scriptorum editorum genera, quae apud Hungaros nata, Originalium nomine dignissime veniunt. Nempe ingens nos spes incessit, futurum esse, ut Hungaria, quae adhuc in omni Scientiarum Artiumque genere spectari Nominis Viros, Latio tamen ore ut plurimum loquentes protulit, dehinc plures qui nativo sermone plura facilius etiam elucubrent, numerare possit. Qua ratione id eveniet, ut Exteri quoque cupidi Studii Litteraturae Hungaricae ad rectum tandem aliquando, et sine omni partium ac religionis praejudicio de maiestate, venustate, ubertate, aptitudine, floreque Linguae Hungaricae ferendum iudicium faustis gradibus delebentur; agnoscantque et nunc et pridem iam dignum fuisse Idioma Hungaricum, ut non solum vicini Germani, sed et aliae Europae cultiores populi, quales communi sententia Galos, Italos, Anglos, Hispanos, Polonos esse tenemus, eo singulari animo, et studio prosequantur, quo ipsam Gentem nostram Hungaram hactenus omni tempore prosecuti sunt. Habet quippe, ut iam aperte videmus, maiora, quam vulgo putatur, illicia Lingua nostra, et quod exemplo testatus est, Orphei auctor, complures habet Veneres, quae gratum sermonem efficiant. Vel unius speciminis loco sint suspiria Metastasii, quae hic Hungarice reddita, puris auribus, et opinionibus minime praeoccupatis, non possunt non nimiopere complacere. Nunc vero, quod uno Patriae consensu promimes, id solum tam ab Orphei auctore, quam similium lucubratoribus enixe petimus, ut fidenter in effingendis vocibus obiectorum enitantur, quas libenter civitate Hungarica, si aptae fuerint, donabimus. Sit liberum Hungarice sonantes exprimere: demasquirt, Litteratura, Prosa, Criticus, cultura, character, Epocha, Idea, Plaffon, Statio, Dominium, Camera, Chaussé, Gustus, Obeliscus, Genius, Tragoedia, Copia, Originale, Lexicon, Orator, Poeta, Excellentia, Metamorphosis, Glycerion, Unter-Commissio, schnurgrad, irregularis, Praelatus, fundus Religionarius, Capitalia, Cincinnatus, Litteratori, Medicina, Doctor, Gymnasium, Rhetorica, Nationalis, Districtualis, Consiliarius, Periodus, Astronomia, Vignet, Geographia, Comaedia, Theologia, Chorus, Theatrum, Patriotismus, Zodiacus, Ianuarius, prout noster Széphalmy in suo Orpheo fecit. Ne tamen Libertas haec in abusum ibi etiam transeat, ubi aptissimis vocabulis patriis res explicari potest, sollicite cavebunt, cum alioquin sermo Hungaricus ita peculiaribus dotibus gaudeat, ut fere nunquam egeat mutuatione peregrinarum vocum ad quaecunque seu versa seu prosa oratione fluide et congrue explicanda argumenta." Ephemerides Budenses* [továbbiakban EB] 1790.05.11. Appendix 125–127.; a *Magyar Museum*ról lásd EB, 1791.01.28. 68.

[47] Részletes laudáció Kazinczy pályájáról EB, 1791.01.28. 68.; további recenziók: EB, 1792.12.20. 614.; 1791.01.28. 66.; 1791.01.28. 67.; 1790.07.27. 318.; 1791.02.01. 76.; 1791.01.28. 65–66.; 1791.02.01. 75–76.; 1791.08.23. 121.

[48] A társaság bemutatását, kapcsolatrendszerük feltárását lásd BALOGH, 2007. 15–44.

jó törvényhozás, a törvények mentén működtetett társadalom képe, a józan *religio*, azaz a józan ésszel kiegyező vallásosság és türelem,[49] illetve a városias műveltség terjedése. Három olyan témakörről van szó, melyek jelentőségét az *Orpheus* szövegvilágában nem szükséges bizonygatni: bemutatásukat, közleményekhez kapcsolásukat már a Debreczeni-tanulmányban megtaláljuk, ámbár itt különálló, egymással össze nem függő tematikákként szerepelnek. Csupán azt érdemes még megemlíteni, hogy úgy tűnik, ezt az Orpheus-szerepet, azaz a civilizátort is megszemélyesíti Kazinczy folyóirata. A Ráday-portré mellett ugyanis egy másik arckép is szerepel a mellékletekben: gróf Pálffy Károly erdélyi kancelláré, akit Kazinczy feltehetően szintén szabadkőműves kapcsolatokon keresztül (talán Pászthory Sándor révén) ismert, – az ő levele az *Orpheus* első közleménye, és később egy hozzá írt dicsőítő vers is megjelent a folyóirat hasábjain.[50] Portréja alatt egy pontatlan Tacitus-idézet olvasható, mégpedig az ideális államférfit megmintázó *Agricola* című műből: *„Retinuit, quod est difficillimum in sapientiae modum."*[51] Az eredeti szövegösszefüggésben a mondat arra utal, hogy míg a nagy szellemek a szokottnál erőteljesebben törekszenek a dicsőség és a szépség elérésére, a bölcsesség legnehezebb útja az önmegtartóztatás. Az ideális államférfiú vonásait a bevezetésképp közölt levél, amely a kulturális expanzió támogatójaként tüntetni fel, illetve a Pálffyhoz írt költemény rajzolják tovább. Ez utóbbi szerint *„Károly, egyenrangú ősei erényeivel, ő Magyarországot hatalommal meg fogja zabolázni és az igazság kibillent mérlegét egyensúlyba hozza"*.[52] Pálffy egy új aranykor vezéreként tűnik fel, alakja illeszkedik a Bacon-szöveg miniatűr kozmogóniájához, amely szerint a meghaló-felbukkanó Orpheus a civilizatorikus aranykorok megjelenését jelképezi: *„Neked örül a Parnasszus harmatos völgye, néked az aoni liget, az esdeklő olümposzi tömeg térdet hajtva fejezi ki jókívánságait. Légy üdvözölve újra."*[53] S már-már meglepődve veheti észre a kutató azt is, hogy a Bacon-szöveg által jelzett aranykor összefüggésbe hozható a Helikon virágzásával, eltűnése annak elsüllyedésével – ennek fényében talán az sem véletlen, hogy Kazinczy az *Orpheus*hoz kapcsolt almanachot éppen *Helikoni virágok* címen[54] jelentette meg.

*

Úgy tűnik tehát, Kazinczy rapszodikusnak, szerkesztetlennek tartott folyóirata nem csupán nyelvi programja mentén lehet érdekes a 18. századi irodalmat kutatók számára. Bár kétségtelenül nem rendelkezik rovatstruktúrával, közleményei valamelyest esetlegesek, mégis fellelhető olyan szellemi horizont, ahonnan nézve ez a fragmentált szöveghalmaz egységes, a cím által egyértelműen és világosan kijelölt koncepció mentén olvasható. S ez a koncepció, illetve szellemi horizont egyszersmind hozzásegíthet Kazinczy szabadkőművesi tevékenységének, valamint a korabeli magyarországi szabadkőművesség kulturális jelentőségének mélyebb megismeréséhez is.

[49] Kazinczy vallás-felfogásáról, mely nagyvonalakban megfelel az esszében jelzett Bacon-intencióknak: CZIFRA 2005. 224–240.
[50] DEBRECZENI, 2001b. 11–12.; DEBRECZENI, 2001b. 216–218. – Némethi Pál költeménye.
[51] TACITUS, 4,4.
[52] DEBRECZENI, 2001b. 501.
[53] DEBRECZENI, 2001b. 501.
[54] KAZINCZY, 1791.

Felhasznált irodalom és rövidítések

EB *Ephemerides Budenses*
MTAK Kt Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattára

ABAFI
1993 ABAFI Lajos: *A szabadkőművesség története Magyarországon.* Budapest, Akadémiai, 1993. [1900]. (reprint)

BACON
1609 BACONI, Francisci: *De Sapientia Veterum Liber...* London, Barker, 1609.
1624 BACON, Francis: *De agmentis scientiarum Libri X.* Paris, P. Mettayer, 1624.
1826 BACON, Francis: The Works of Francis Bacon, Baron of Verulam, Viscount St. Alban, and Lord High Cancellor of England. Vol. X. Ed.: WOODFALL, George. London, C. and J. Rivington, 1826.

BALOGH
2007 BALOGH Piroska: Mozaikok egy hajdanvolt szerkesztő arcképéhez – Spielenberg Pál. In: *Kolligátum. Tanulmányok a hetvenéves Bíró Ferenc tiszteletére.* Szerk.: DEVESCOVI Balázs – SZILÁGYI Márton – VADERNA Gábor. Budapest, Ráció, 2007. 15–44.

BARTKÓ
[2006] BARTKÓ Péter Szilveszter: *Kép és szöveg Kazinczy poétikájában.* [http://www.szkholion.unideb.hu/skhmap/bonc/bart.kep.kaz.doc] 2010. január 19.

BENDA
1952–57 *A magyar jakobinusok iratai.* 1–3. kötet. Kiad.: BENDA Kálmán. Budapest, Akadémiai, 1952–1957.

BERGNER
2007 BERGNER, Carol: Monteverdi's L'Orpheo, or the Anxiety of the Moderns. In: BERGNER, Carol: *Bach's Cycle, Mozart's Arrow: An Essay on the Origins of Musical Modernity.* Berkeley, University of California Press, 2007.

BÍRÓ
[2010] BÍRÓ Ferenc: *A legnagyobb pennaháború. (Kazinczy és a nyelvkérdés).* [2010]. (kézirat)

BUCHHOLZ
1990 BUCHHOLZ, Helmut: *Perspektiven der Neuen Mythologie*: *Mythos, Religion und Poesie im Schnittpunkt von Idealismus und Romantik um 1800*. Frankfurt am Main – Bern – New York, Peter Lang, 1990. (*Berliner Beiträge zur neueren deutschen Literaturgeschichte*, 13.)

BUSA
1990 BUSA Margit: Kazinczy, a szabadkőművesek titkára. In: *A Kazinczy Ferenc Társaság Évkönyve.* 3. kötet. Szerk.: KOVÁTS Dániel. Széphalom, 1990. 25–33.

CZIFRA
2005 CZIFRA Mariann: Kazinczy ideális vallása (a valláskritikai szólamok háttere az 1810-es években). In: *Et in Arcadia ego. A klasszikus magyar irodalmi örökség feltárása és értelmezése*. Szerk.: DEBRECZENI Attila – GÖNCZY Mónika. Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2005. 224–240.

CURL
1993 CURL, James Stevens: *The Art and Architecture of Freemasonry: An Introductory Study*. Woodstock, New York, Overlook, 1993.

DEBRECZENI
2001a DEBRECZENI Attila: Kazinczy Ferenc Orpheusa: program és szerep. In: *Első folyóirataink: Orpheus*. Kiad.: DEBRECZENI Attila. Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2001. 359–386. (*Csokonai Könyvtár. Források. Régi Kortársaink,* 7.)
2001b *Első folyóirataink: Orpheus*. Kiad.: DEBRECZENI Attila. Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2001. (*Csokonai Könyvtár. Források. Régi Kortársaink,* 7.)
2004 *Első folyóirataink: Magyar Museum*. I-II. kötet. Kiad.: DEBRECZENI Attila. Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2004. (*Csokonai Könyvtár. Források. Régi Kortársaink,* 11.)

DESSEWFFY
1888 DESSEWFFY József: *Gróf Dessewffy József levelei. 1812–1843.* Szerk.: FERENCZY József. Budapest, Méhner Vilmos, 1888.

ECKHARDT
1922 ECKHARDT Sándor: Magyar rózsakeresztesek. *Minerva,* 1. (1922) 4–7. sz. 208–223.

ERDÉLYI
1986 ERDÉLYI János: Verulami Baco. In: *Erdélyi János válogatott művei*. Vál.: T. ERDÉLYI Ilona. Budapest, Szépirodalmi, 1986.

FAWCETT
2009 FAWCETT, Christina: The Orphic Singer of Milton's Nativity Ode. *SEL Studies in English Literature,* 49. (2009) 1. sz. 105–120.

FÓRIZS
2009 FÓRIZS Gergely: *„Álpeseken Álpesek emelkednek". A képzés eszménye Berzsenyi elméleti szövegeiben*. Budapest, Universitas, 2009. *(Klasszikusok)*

FRIED
1996 FRIED István: *Az érzékeny neoklasszicista. Vizsgálódások Kazinczy Ferenc körül.* Sátoraljaújhely – Szeged, Kazinczy Ferenc Társaság, 1996.

GERGYE
1996 GERGYE László: *Múzsák és Gráciák között. Kazinczy Ferenc és a gráciaköltészet.* Budapest, Unikornis, 1996.

HENKEL – SCHÖNE
1996 *Emblemata. Handbuch zur Sinnbildkunst des XVI. und XVII. Jahrhunderts.* Hrsg.: HENKEL, Arthur – SCHÖNE, Albrecht. Stuttgart – Weimar, Metzler, 1996.

JÁSZBERÉNYI
2003 JÁSZBERÉNYI József: *„A Sz. Sophia' templomában látom én felszentelve nagyságát." A felvilágosodás korának magyar irodalma és a szabadkőművesség*. Budapest, Argumentum, 2003.

KAZINCZY
1791 KAZINCZY Ferenc: *Helikoni virágok 1791. esztendőre.* Pozsony – Komárom, Weber, 1791.
1891 KAZINCZY Ferencz: Kazinczy Ferencz levelezése. II. kötet. Szerk.: VÁCZY János. Budapest, MTA, 1891. *(Kazinczy Ferencz Összes Művei)*
1960 KAZINCZY Ferencz: Kazinczy Ferencz levelezése. XXIII. kötet. (II. pótkötet). Szerk.: BERLÁSZ Jenő – BUSA Margit – Cs. GÁRDONYI Klára – FÜLÖP Géza. Budapest, Akadémiai, 1960.

KÓKAY
1979 *A magyar sajtó története I. (1705–1848).* Szerk.: KÓKAY György. Budapest, Akadémiai, 1979.

MACKEY
1966 MACKEY, Albert: *Encyclopedia of Freemasonry.*Virginia, Macoy Publishing, 1966.

MISKOLCZY
2009 MISKOLCZY Ambrus: Kazinczy Ferenc szabadkőműves kátéja. *Irodalomtörténet,* 90. (2009) 4. sz. 462–509.

MONTEVERDI
1609 MONTEVERDI, Claudio: *L'Orpheo. Favola in musica.* Venice, 1609.

OVIDIUS
1981 OVIDIUS, Naso: *Metamorphoses*. Stuttgart – Leipzig, B. G. Teubner, 1981. *(Bibliotheca Teubneriana)*

PÁL
1989 PÁL József: Kazinczy Orpheusáról. In: *A Hermann Ottó Múzeum Évkönyve, XVII.* Miskolc, Hermann Ottó Múzeum, 1989. 205–227.

PETNEHÁZI
2009 PETNEHÁZI Gábor: *A régiek bölcsességéről. (De sapientia veterum) XI. Orpheusz, avagy a filozófia (Orpheus, sive philosophia).*
[http://www.irodalmijelen.hu/?q=node/3433] 2010. január 19.

RIPA
1997 RIPA, Cesare: *Iconologia.* Ford.: Sajó Tamás. Budapest, Balassi, 1997.

[La] Rochefoucauld
1809 Herczeg [La] Rochefoucauldnak *Maximái és morális reflexiói, három nyelven.* Ford.: Kazinczy Ferenc. Béts – Triest, 1809.

SZAUDER
1961 SZAUDER József: Kazinczy útja a jakobinus mozgalom felé. In: SZAUDER József: *A romantika útján*. Budapest, Akadémiai, 1961.

SZILÁGYI
2008 SZILÁGYI Márton: Rendiség, mentalitás, nyelvhasználat. A Fogságom naplója rétegei. In: *A Kazinczy Ferenc Társaság Évkönyve*. 18. kötet. Széphalom, 2008. 101–107.

TACITUS
1953 TACITUS, P. Cornelii: *Libri qui supersunt. II/2. Agricola.* Leipzig, B. G. Teubner, 1953. *(Bibliotheca Teubneriana)*

TUDHOPE
[1997] TUDHOPE, George V.: *Discovery of Francis Bacon's Cipher Signatures in James Anderson's Constitution of Freemasons*. [s.l.], Kessinger Publishing, [1997].

VADERNA
2009 VADERNA Gábor: Nevelés és Bildung. A Dessewffy család és a gyermeknevelés a 19. század első felében. *Sic Itur Ad Astra,* 20. (2009) 59. sz. 117–148.

VERGILIUS
2003 VERGILIUS, Maro: *Opera Omnia.* München – Leipzig, Saur, 2003. *(Bibliotheca Teubneriana)*

Balogh, Piroska

Ferenc Kazinczy's Periodical Entitled Orpheus as Considered through the Knowledge of Francis Bacon

This paper is meant to be an experiment to demonstrate and interpret the periodical *Orpheus*, published by Ferenc Kazinczy from 1789 to 1790, from a new point of view. Specialist literature has to some extent dealt with the title and the relationship with freemasonry of the periodical. The author tries to find that specific aspect from which the periodical qualified as uncomposed and rhapsodical can duly be read as a conceptual text on the whole. In order to achive this, the study proceeds from the essay *Orpheus sive Philosophia* by Francis Bacon primarily through an iconological analysis. Nevertheless, it also makes experiments to demonstrate the elements of the cultural program of freemasonry into which the edition of the *Orpheus* appears to have been integrated.

Johanna Laakso

A magyar nyelv nem *idioma incomparabile*

A magyar nyelvújítás európai kontextusban

A NEVES SZOCIOLINGVISTA, Joshua A. Fishman a következőket írja a nyelvpolitika alapelveiről egy társadalomtudományi kézikönyvben megjelent írásában: *„A nyelvpolitikával kapcsolatban alkalmazott célok és eszközök mindenesetre tükrözik az azt támogató hatalmi bázis történelmileg mélyen beágyazott nyelvi kultúráját. A nyelvpolitika a hosszú távú »nyelvi kultúra« kifejeződésének tekinthető, vagyis a kulturális mítoszok és kulturális értékek tekintetében a nyelvi alkalmazkodás, programok és erőfeszítések olyan típusaihoz igazodik, melyek összhangban állnak a lokális történelmi tapasztalatok és aspirációk zömével.* […] *Anélkül, hogy a tudatos vagy öntudatlan nyelvi determinizmus kifejeződése volna, a nyelvpolitika olyan széles körben elterjedt meggyőződés általános kifejeződésének tekinthető, amely szerint az alapvető nemzetpolitika érvényre juttatása még általánosabban nyelvi státusz politikát, illetve nyelvi korpusz politikát is igényel, ami aztán hozzájárulhat a nemzetpolitika egészéhez."*[1]

A nyelvpolitikai törekvések és célkitűzések tehát nem „determináltan" jönnek létre, nem közvetlenül a nyelv természete által meghatározottak, hanem egy olyan általános nyelvészeti kultúra megjelenítői, amely a nyelvre vonatkozó bizonyos mítoszokat és értékítéleteket foglalja magában. „Mítoszok" alatt nem csupán tudomány előtti fantáziák és emocionális töltetű áltudományos kényszerképzetek értendők,[2] hanem az ideológia és a nemzeti diskurzus olyan alkotóelemei is, amelyek egy bizonyos kétségbevonhatatlan „kemény maggal" rendelkezhetnek. Ami például a magyar nyelvet illeti, nyilvánvalóan nem „a világ legrégibb nyelve" („régi" vagy „fiatal" nyelvekről beszélni nyelvészeti szempontból amúgy is abszurd és értelmetlen), azonban hordoz magában olyan ősi elemeket, amelyek fényt deríthetnek a magyar nemzet múltjára (ez *mutatis mutandis* természetesen a világ minden más természetes nyelvére vonatkozik). A magyar nyelv nem *idioma incomparabile,* nem páratlan – egyedülálló nyelvi forma; ennek ellenére tény, hogy – a germán, újlatin vagy szláv nyelvektől eltérően, ugyanakkor hasonlóan a görög, örmény vagy albán nyelvhez – nincsenek közeli rokonai, s ezért mind szomszédaitól, mind földrajzilag távoli rokonaitól erő-

[1] *„In any case, the goals and means employed in conjunction with linguistic policy reflect the historically deeply ingrained linguistic culture of its sponsoring power base. Language policies are expressions of a long-lasting 'linguistic culture' — i.e., of the cultural myths and cultural values pertaining to the types of linguistic accommodations, programs, and efforts that are in accord with the brunt of local historical experience and aspiration.* [...] *Rather than being expressions of conscious or unconscious linguistic determinism, language policies are generally expressions of widespread convictions that the furtherance of crucial national policies more generally also require language status policies and language corpus policies that can contribute to national policies as a whole."* FISHMAN, 2004. 8361.

[2] Vö. ROMSICS, 2005.; BAUER – TRUDGILL, 1998.

sen különbözik. A mítoszok ebben az értelemben pozitív feladatokat is betölthetnek a nemzeti identitás megkonstruálásában, vagyis abban a folyamatban, amelyben a nemzeti nyelv kérdései mindenképpen alapvető jelentőséggel bírnak.

A magyar nyelvújítás megértéséhez szükséges az akkori „nyelvészeti kultúra" ismerete. Magyarországon ezt a nyelvészeti kultúrát részben olyan sajátos körülmények határozták meg, mint az országot jellemző hagyományos multietnicitás és a többnyelvűség – egyidejűleg a latin nyelv rendkívül erős pozíciójával, amely a kultúra és a közigazgatás nyelve volt. Ugyanakkor olyan tényezők is szerepet játszottak, amelyek egész Európában meghatározták a nyelvpolitika irányát, például a purizmus (arra való törekvés, hogy az idegen szavakat, elemeket és szerkezeteket kerüljék, illetve régi, autentikus örökségekkel helyettesítsék).[3] Kiemelkedően szoros volt a kapcsolat a német és a magyar nyelvújítás között.[4] Fried István azonban különösen feltűnő hasonlóságokra és kapcsolódási pontokra hívja fel a figyelmet a magyar és a nyugati szláv (cseh, lengyel, szlovák), illetve délszláv (szerb, szlovén és horvát) nyelv- és irodalmi újítások között: *„Kelet-közép-európai sajátosság: a tudományos, a nyelvesztétikai és a szűkebb értelemben vett irodalmi törekvések nem egymástól elválva, hanem egyszerre, bár nem intézményi keretben (ilyen intézményi keretek nemigen voltak, csak vágyakban léteztek), hanem költők-írók-nyelvészek munkásságában léteztek."*[5]

Ebben a tanulmányban elsősorban ezzel az általános európai kontextussal kívánunk foglalkozni, amely számos más európai országban is hasonló nyelvreform-mozgalmakat hívott életre. Ahhoz az átfogó irodalomhoz, amely elsősorban magyar nyelven, a magyar nemzeti nyelv- és kultúrtörténet keretein belül jött létre, nem kívánunk semmit hozzáfűzni – ezzel szemben azt szeretnénk bemutatni, hogy érdemes a magyar nyelvújítást szélesebb kontextusban, a kívülálló perspektívájából megvizsgálni. Először azonban röviden áttekintjük a magyar nyelvreform legfontosabb háttértényezőit és eredményeit.

A magyar nyelvújítás

Nyelvújítás alatt Magyarországon általában azt a mozgalmat értik, amely mindenekelőtt a 19. század fordulója körüli néhány évtized alatt – továbbá bizonyos értelemben a 19. század második felét is beleértve – a magyar nyelv nagyjából mai formájának modernizálásához és sztenderdizálásához vezetett. Ezen reformmozgalom politikai háttere egyértelmű volt: általában a hiányzó politikai kibontakozási lehetőségek kompenzációjának, a nemzeti ellenállás egyetlen lehetséges formájának tekintik.[6] Ezzel magyarázható az is, hogy a magyar nyelvújítást bizonyos vezéralakok – elsősorban Kazinczy – „testesítették meg", míg más országokban a nyelvreformot központilag, a nemzeti akadémiák közreműködésével irányították (így például az *Académie Française* a 17. században vagy a *Real Academia Española* Madridban a 18. században).[7] Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a nyelvújítást és

[3] Vö. például THOMAS, 1991.; RAAG 1998. 14–16.; LANGER – DAVIES, 2005.
[4] MARTINS, 1970. 75.; 103.
[5] FRIED, 1986. 181.
[6] A nyelvreform hátteréről lásd például PÁNDI, 1965. 189–191.
[7] Vö. RAAG, 1998. 14.

az irodalmi nyelv sztenderdizálását más országokban és meglehetősen eltérő politikai viszonyok között is irányították *(„individuals of great authority")*; így például Samuel Johnson Angliában vagy Noah Webster az Egyesült Államokban.

A háttértényezők között említendő a nemzeti nyelvpolitika dinamikája is: Magyarországon a latin nyelvnek – amely korábban a kultúra, az oktatás és a közigazgatás nyelve volt – kihívójává és részben visszaszorítójává vált a német, egyszersmind azonban ez a folyamat Európában a nemzetállam és a nemzeti nyelv létrejöttének irányába vezetett (ezekre a fejlődési tendenciákra a későbbiekben visszatérünk). A folyamatot az alábbi táblázatban foglalhatjuk össze:[8]

Időszak	**Feltételezett vagy a hivatalos érintkezésben (forrásokkal is igazolható) domináns nyelv az egyes időszakokban**	**Nem-domináns nyelv(ek)**	
honfoglalás, 9. század vége	[magyar a bevándorlók vagy azok vezető rétegének legfőbb nyelve]	más nyelvek	
középkori Magyar Királyság	latin	magyar	más nyelvek
Magyarország a Habsburg Birodalom részeként	latin	német	magyar és más nyelvek
1784–1844	német/magyar	(magyar és) más nyelvek	
1844–	magyar	magyarországi kisebbségek nyelvei (német, szláv nyelvek, román stb.)	

A nyelvújítás írók, költők kezdeményezésére, majd az értelmiség (teológusok, orvosok, természettudósok stb.) legszélesebb köreinek közreműködésével indult el, azonban a 19. század folyamán létrejöttek azok az intézményi struktúrák is, amelyek a magyar nyelv sztenderdizációját és fejlesztését támogatták. Tudományos szervezetek – a későbbiekben elsősorban az Akadémia – publikációkkal, vagy például a szókincs gazdagítására ösztönző pályaművek kiírásával járultak hozzá a tudományos szakszókincs kifejlesztéséhez. A mozgalom fő céljai – ahogyan azokat gyakran megfogalmazták – ugyanúgy vonatkoztak a felsőbb szintű művelődésre, a műszaki területre és a tudományokra, mint az irodalmi nyelvhasználatra. A nyelvet képessé kellett tenni egyfelől arra, hogy a magyar a saját nyelvén lehessen tudós (itt Bessenyei György, a felvilágosodás költőjének szavaira utalunk), másfelől alkalmas legyen európai színvonalú irodalmi művek megalkotására és fordítására. Különösen ezen utóbbi célkitűzéssel kapcsolatban szokás gyakran utalni Kazinczyra: Toldy Ferenc szerint éppen Kazinczy volt az, aki a magyar népet *„szépen szólani"* tanította.[9]

[8] A táblázat Nádor alapján, kissé módosítva. Lásd NÁDOR, 2002. 27.

[9] *„Helyesen szólani Révai, szépen Kazinczy, műszabatosan Bugát Pál tanították a nemzetet."* Idézet Pándi alapján, lásd PÁNDI, 1965. 581.

A nyelvújítás eredményei közül leggyakrabban a szókincsfejlesztést emelik ki: létrejött a magyar nyelvű tudományos, műszaki, kulturális és oktatási, jogi és közigazgatási terminológia. Emellett a szókincsnek sokrétűvé és a más kultúrnyelvekben meglévő jelentésbeli ellentétek kifejezésére is képessé kellett válnia: a német *Geist* magyar megfelelője ne a *lélek* legyen (hiszen az németül *Seele*), hanem *szellem,* írja Kazinczy. A „*rút-alakú*" szavakat pedig szebb, elsősorban rövidebb változatokkal kell helyettesíteni: Kazinczy szerint például az *év* szó egyértelműen szebb, mint az *esztendő*. Végül a szókincsfejlesztés esztétikai célokat is hivatott volt szolgálni, a nyelv „többszínűségét" kellett biztosítania.[10] Arról, hogy mennyire sikerült ezeket a célokat új szavak megalkotásával elérni, heves viták folytak az úgynevezett neológusok és a konzervatív „ortológusok" között. Azonban az idegen szavak egyszerű átvételét a legtöbben egyértelműen elítélték: az új szavak legyenek inkább saját alkotások, mint idegenek.

A purista nyelvi tervezés tehát olyan szavakat eredményezett, amelyek a magyar nyelvet a kívülálló szemében meglehetősen „exotikussá" teszik, vagyis olyan saját nyelvű fogalmi megnevezések jellemzik, amelyekre a legtöbb európai nyelvben közös internacionalizmusok szolgálnak (például *rendőrség, zene* vagy *zongora*). Azonban ezeken kívül is felsorolhatnánk több tucat vagy több száz szót, amelyek a mai magyar anyanyelvűek számára egyértelműek, és amelyek nélkül a magyar nyelvet mai szemmel lehetetlen elképzelni. A magyar nyelvtörténeti kézikönyvekben[11] ezeket a szavakat általában keletkezési módjuk alapján szokás csoportosítani és bemutatni:

1. „revitalizált" nyelvjárási szavak (például *doboz*, *hulla*) vagy a régi írott nyelv újjáélesztett szavai (például *dísz*, *terem*), néha bizonyos mértékű jelentésváltozással (például *hős*, korábbi jelentése „fiú", *alak*, korábbi jelentése „baba");
2. hangzás tekintetében adaptált idegen szavak (például *bálna* < lat. *balaena*);
3. képzett szavak (például *fogalom* ← *fog*, *növény* ← *nő*), néha akár olyan képzők segítségével, amelyek már nem voltak produktívak (például *pincér* ← *pince*, *adag* ← *ad*, *állam* ← *áll*);
4. elvonás és „(szó)csonkítás" (például *ábra* ← *ábráz(ol),* a szláv *obraz* „kép" szóból);
5. összetett szavak (például *rendőr*, *állatkert*, *vérszegény*).

A nagy európai nyelvekkel történő összevetés azt bizonyítja, hogy az újonnan képzett szavak mögött gyakran idegen példa bújik meg. Nemcsak szükség volt arra, hogy a nyugat-európai kultúrnyelvek lexikalizált szakszavainak megfelelőit létrehozzák (mint például „esernyő" vagy „vasút"), de az újonnan képzett szavak onomasziologikus motivációja is gyakran tükörfordításra utal, és a kölcsönző nyelv ebben az esetben gyakran a német. A *rajong* ige (németül *schwärmen*) a *raj* (lásd a hasonló jelentésű német *Schwarm*-ot) szó továbbképzett alakja, vagy például a magyar *pincér* (németül *Kellner*) szó a *pince* (németül *Keller*) szóval áll rokonságban – mindez azonban csak a német nyelv perspektívájából válik magától értetődővé. Természetesen más európai kultúrnyelvekben is vannak onomasziologikus példák, mint például a latinban vagy a franciában – így például *titkár* ← *titok* (vö. *secretarius*) vagy *anyag* ← *anya* (vö. *materia*).

[10] KAZINCZY, 1979. 444.
[11] Lásd például ZSILINSZKY, 2003. 727–729.

Kevesebb figyelmet szentelnek a kézikönyvekben az írásmód sztenderdizációjának, és még kevesebbet az újra-sztenderdizált alak- és mondattannak. A változások ezeken a területeken, bár esetleg kevésbé tűntek fel, nélkülözhetetlenek voltak: csak egy rendszeres és elsajátítható grammatikával és írásmóddal rendelkező sztenderdizált irodalmi nyelv által lehetett közös nyelvi identitást teremteni az egész magyar nép számára, továbbá a nyelv használatát garantálni és támogatni. Hogyan lehetne rögzített helyesírás nélkül például szótárakat írni? Gyakran említett példa az affrikáták ([c] és [č]) írásmódja. A 18. század végén még két tradíció létezett (ezek eredetileg a magyarországi katolikus és protestáns egyház írott nyelvére vezethetők vissza, bár Kazinczy idejében az írásmód megválasztása már nem a szerző vallási hovatartozásától függött). Meg kell említeni továbbá, hogy a mai *c* betűs írásmód meghonosodása (*c(z), cs* a „protestáns" *tz* és *ts* helyett) éppen Kazinczy Ferencnek köszönhető.[12]

Az európai kontextus: nyelvpolitika és nemzeti emancipáció

A magyar nyelvújítás egy sikeres nyelvi tervezés részletesen dokumentált példája. Ennek ellenére nem egyedülálló: ugyanebben az időszakban jött létre a szerb irodalmi nyelv[13] és a modern cseh nyelv[14] hasonló revitalizációs és sztenderdizációs folyamatok eredményeképpen. A szlovák irodalmi nyelv[15] a 19. század közepén született meg, a latin betűs román irodalmi nyelvet pedig 1860-ban sztenderdizálták. A nemzeti ébredés idején a politikai körülményeknek megfelelően további nemzeti nyelvek jöttek létre a messzi északon is: Finnország független nagyhercegségként a régi svéd nyelvű törvények és intézmények megtartásával 1809-től az Orosz Birodalom részévé vált, s új autonómiájának köszönhetően a politikai élénkülés indította el azt a fejlődési folyamatot, ami végül odáig vezetett, hogy a késő 19. században a finn nyelvet a svéd mellett az oktatás és a közigazgatás nyelveként ismerték el. Norvégiában a Dániáról, majd később a Svédországról történő leválás adta a politikai indíttatást, hogy létrehozzák az új, „dánmentesített" és autentikus norvég nyelvi variánsokat.[16] Végezetül említést kell még tenni a radikális és sikeres észt nyelvreformról, amely a 20. század elején zajlott. Vezéralakja, Johannes Aavik (1880–1973) számos tekintetben Kazinczy „tanítványa" volt, elsősorban explicit esztétikai célkitűzéseinek vonatkozásában.[17]

Ezek a példák mind olyan nyelvreform-mozgalmakra jellemzőek, amelyek szervesen hozzátartoznak az etnopolitikai emancipációs folyamatokhoz. A romantikus nemzetállam eszméjének megfelelően egy olyan nemzeti nyelvet kellett megteremteni, amely egyben szélesebb körű nemzeti intézmények létrehozását is lehetővé teszi: a nemzeti irodalom, kultúra, tudomány és művelődés, továbbá a

[12] KOROMPAY, 2003. 698.
[13] Alapító atyjának Vuk Stefanović Karadžićot (1787–1864) tartják.
[14] A cseh nyelvújítás vezetői közül elsősorban Josef Dobrovský (1753–1829) történészt és grammatikust emelik ki.
[15] A nyelvújítási mozgalom döntő szakaszának legjelentősebb vezetője L'udovít Štúr (1815–1856) volt.
[16] A *landsmål,* később *nynorsk* norvég nyelvi variánsok megalkotója eredetileg Ivar Aasen (1813–1896).
[17] RAAG, 1998. 24.

nemzeti közigazgatási rendszerek létrejöttét is szolgálja. Ez a nemzeti nyelv testesítené meg a monisztikusan értelmezett *Volksgeist*-et – egy nemzet mentalitását, amelyet egy családhoz vagy szervezethez hasonlónak gondoltak. Ez azt is jelenti, hogy az egynyelvűséget a nemzet ideális állapotának tekintették – Stephen Barbour szavait idézve a nemzetállamokban ma is *„az etnikai tisztaság anakronisztikus, vidékies eszméjét vetítik rá a vegyes, urbánus népességre"*.[18] A nemzeti, nyelvi emancipáció fonákja gyakorlatilag sajnos mindenütt a kisebbségi nyelvek rendszeres hátrányos helyzetbe kényszerítése, sőt elnyomása volt, Magyarországon ugyanúgy – hogy az éppen felsorolt példákra utaljunk –, mint például a finnországi és norvégiai számi kisebbség esetében.

Ebben az összefüggésben két nyelvpolitikai állam-modellről lehet beszélni: a *birodalom*ról és a *nemzetállam*ról.[19] Egy birodalom jellemzően multietnikumú, többnyelvű állam, amelynek domináns nyelve nem feltétlenül a többség anyanyelve (vagy akár egy olyan nyelv, amelyet az államban anyanyelvként beszélnek: a 19. századi orosz cári birodalomban az uralkodói réteg gyakran többet beszélt franciául – vagy más nyugat-európai nyelveken – mint oroszul). A mindennapi többnyelvűség tehát magától értetődőnek számít és gyakorlati okokból pozitív értéke van: a kisemberek hétköznapi kapcsolatrendszereikben ugyanúgy többnyelvűek, mint a felső réteg, amely a népnyelveket gyakran a hétköznapokban (például már gyermekkorában a cselédektől), a domináns kultúr- és közigazgatási nyelveket pedig elméleti oktatás keretében az iskolában vagy saját alkalmazásában álló házitanítójától elsajátítja. Egy nemzetállamban ezzel szemben a többnyelvűség gyakran egyoldalú: a kisebbségektől elvárják a domináns nyelv ismeretét, a többség ezzel szemben nem érzi kötelességének, hogy más nyelveket is megtanuljon, éppen ellenkezőleg a többnyelvűséget gyanúsnak, sőt hazafiatlannak tarthatják, és az egynyelvűség mint összekötő és identitásalkotó tényező hangsúlyt kap, méghozzá idealizálttá és dicsőítetté válik. Magyarországon a 19. század folyamán tisztán megfigyelhető az a folyamat, amely a birodalomtól a nemzetállamhoz vezetett.[20]

A nyelvreform legintenzívebb szakasza azonban még nem esik egybe a késői 19. század nacionalizmusával. Kazinczy és kortársai még inkább egy „birodalomban" éltek és működtek, továbbá olyan szociopolitikai körülmények között, ahol a birodalom-modell még jobban tudott működni. A birodalom-típusú állam nyelvpolitikájával ugyanis az a probléma, hogy csak nehezen egyeztethető össze a demokrácia és a közművelődés későbbi európai eszméivel. A leegyszerűsített, pragmatikus hozzáállás a többnyelvűséggel szemben csak egy olyan társadalomban működik, ahol a hivatalos, írásbeli és irodalmi nyelvhasználat egy viszonylag szűk elit ügye (amely mindenképpen megengedheti magának a szükséges nyelvi képzést), és ahol a számos nyelvnek nem kell konkurálnia egymással a forrásokért az oktatás, a közigazgatás és a média területén (amelyek mindenki számára rendelkezésre kellene, hogy álljanak, és ezért a társadalom számára egy nagy nyelvpolitikai befektetést jelentenek). Egy birodalom-modell talán csak az ártatlanság korában

[18] BARBOUR, 2000. 6.

[19] Ezen gondolatokért Juha Janhunent illeti köszönet, aki 2003 júniusában egy Erasmus Intenzív Program keretében a hamburgi egyetemen tartott előadásában (lásd FISCHER, 2004.) taglalta ezeket a nyelvpolitikai modelleket a veszélyeztetett nyelvek szempontjából.

[20] Vö. NÁDOR, 2002. 58–69.

volt lehetséges – a nacionalizmus fellendülése előtt, amikor a nyelvválasztás többnyelvűségi helyzetben tisztán pragmatikai kérdés volt, és még nem rendelkezett olyan erős szimbolikus, emocionális és politikai tartalmi töltettel.

Nyelvtervezés, státusztervezés, korpusztervezés?

A mai szakirodalomban a nyelvi tervezést *státusztervezés*re és *korpusztervezés*re szokás felosztani (néhány elméleti szakember még a *nyelvelsajátítás tervezésé*t is a nyelvi tervezés részének tekinti). Ez a két dolog természetesen függőségi viszonyban áll egymással: egy nyelv hivatalos státusza, még ha törvényileg garantált is, nem létezhet bizonyos nyelvi anyagok (korpuszok) nélkül (például törvények fordításai és egyéb hivatalos szövegek, tananyagok, újságok stb.). Ugyanez fordítva is igaz: ha egy nyelv státusza – azaz a nyelv használatához való jog – nincs garantálva, gyakran korpuszok sem jönnek létre az adott nyelven, például nem készülnek tananyagok olyan nyelven, amelyet az iskolákban nem lehet oktatási nyelvként használni. Számos veszélyeztetett nyelv esetében ez a kölcsönös függőségi viszony vagy ördögi körhöz vezet, vagy ellenkező irányba fordítja a folyamatot, és pozitív fejlődést eredményez. Ez utóbbi jelenséget a katalán nyelvpolitika-kutató, Miguel Strubell „Katalin-kerék"-nek nevezte: minél nagyobb arányú a nyelvelsajátítás (minél inkább továbbadják a nyelvet a gyermekeknek vagy például a vegyes házasságokban a más nyelvű házastárs is elsajátítja azt), annál nagyobb lesz az igény az adott nyelvű árukra és szolgáltatásokra. A nagyobb keresletet egyre nagyobb kínálat követi, ami egyben a nyelv hasznosságáról való meggyőződést támasztja alá, és egy nyelvet, amelynek használhatóságában a beszélői hisznek, egyre inkább használnak és egyre többen sajátítják el.[21]

A magyar nyelvújítás idején ez a nyelvre vonatkozó „piacgazdasági" szemléletmód még nem vált elfogadottá. Ehelyett politikailag és gazdaságilag neutrális fogalmakkal érveltek: a tudománnyal és a tudással. Az 1770-es években Bessenyei György a közművelődés fejlesztéséről szóló programjában ezt a következőképpen fogalmazta meg: egy ország csak a tudás és a tudomány segítségével fejlődhet és virágozhat fel, s a nép a tudományokat is valójában csak a saját nyelvén sajátíthatja el, éppen ezért elsősorban a nyelvet kell fejleszteni.[22]

Ez meglehetősen elit perspektívának tűnik: nincsenek kézzelfogható gazdasági vagy műszaki érvek, mindez tulajdonképpen csupán lelkesedés egy a társadalom megváltoztatására irányuló projekt iránt, amelynek konkrét intézményesített struktúrái (egy valóban hatékony és általánosan kiépített népiskolai rendszer) nem állnak rendelkezésre. Ugyanakkor ez a szemléletmód meglepően modern is, ha összevetjük a 19. század nemzeti romantikus eszméivel és azok monisztikus és biologikus szemléletmódjaival. A felvilágosodás a nyelvet (még) eszköznek és nem pedig a nemzet félmitikus, misztifikált természete részének, másként fogalmazva szívügyének tekintette.

[21] STRUBELL, 2001.
[22] KOROMPAY, 2003. 697.

Nyelvészet és nyelvi kultúra

Az eddigiek során olyan fejlődési folyamatokat tekintettünk át, amelyek a nemzeti emancipációval álltak összefüggésben. Ahogyan azonban más európai nyelvreformok és nyelvtervezési viták esetében is – amelyek egy időben zajlottak bizonyos nagy államnyelvek esetében, amint azt a német vagy a francia példája is mutatja –, más történelmi háttértényezők is szerepet játszottak, amelyek a „nyelvi kultúrával", a nyelvről alkotott elképzelésekkel és a nyelv természetével függtek össze.

A 18. század vége felé a nyelv történetére vonatkozóan új eszméket fogalmaztak meg, amelyek végül gyökeresen forradalmasították a nyelvészetet. Felfedezték a nagy európai nyelvcsaládokat. 1786-ban Sir William James egy elméletileg feltételezhető alapnyelvre építve fogalmazta meg az indogermán nyelvrokonság eszméjét: *„mind az igetövekben, mind pedig a grammatikai formákban előforduló erősebb affinitás, mint ami véletlenszerűen kialakulhatott volna; valóban oly erős, hogy nincs filológus, aki mindhármat tanulmányozhatná* [itt a szanszkrit, a latin, és a görög nyelvről van szó] *anélkül a meggyőződés nélkül, hogy valamiféle olyan közös forrásból származnak, amely talán már nem is létezik."*[23] Sajnovics János már ennél is korábban, 1770-ben kimutatta a magyar és a számi nyelv közötti rokonságot, illetve az akkori még ki nem alakult terminológiával fogalmazva az „azonosságot", *idem esse*.[24]

Ebből a felismerésből – vagyis, hogy a nyelvek változnak és mássá válhatnak – fejlődött ki végül a 19. század folyamán a történeti-összehasonlító nyelvészet, amely a természettudományok általános történetiségéhez csatlakozik: nyilvánvalóvá vált, hogy a nyelvek ugyanúgy, akár a növény- vagy állatfajok evolúciós folyamatok során fejlődtek ki, és nem mindig voltak abban az állapotban, ahogyan Isten megteremtette őket. Ezáltal a nyelvészeti kutatások súlypontja a létező nyelvek statikus összehasonlításától a nyelvváltozás dinamikájára, valamint a protoformák megkonstruálására helyeződött át. Kifejlesztették a történeti-összehasonlító nyelvtudomány kvázi-egzakt, „természettudományos" módszereit, s ennek következtében professzionálisabbá vált maga a nyelvtudomány is. A 18. század vége felé az egyetemeken a bölcsészeti tárgyak, a régi *artes* inkább propedeutikumokként szolgáltak a teológus és jogász hallgatók számára, intézményi helyzetük pedig még teljesen meghatározatlan volt.[25] Ez a helyzet azonban a 19. század folyamán megváltozott: a nyelvészek többé nem voltak polihisztorok, még csak filológusok sem; a nyelv művészi használata és annak kutatása már egészen mást jelentett, mint a nyelvi rendszer struktúrája és dinamikája. Ezzel kezdődött meg a nagy elszakadás időszaka a nyelvészet – mely még a 20. században is főleg természettudományként értelmezte és értékesítette magát – és a filológia között.

[23] „[...] *a stronger affinity, both in the roots of verbs and in the forms of grammar, than could possibly have been produced by accident; so strong indeed, that no philologer could examine them all three, without believing them to have sprung from some common source, which, perhaps, no longer exists."* Ezek a szavak először az *Asiatic Society on the history and culture of the Hindus* ülésén megtartott előadásban hangzottak el, amely 1788-ban papíron is megjelent. Azóta számtalan kézikönyvben idézték, lásd például CAMPBELL – POSER, 2008. 5.

[24] Részletesebben lásd például CAMPBELL – POSER, 2008.

[25] SCHLIEBEN-LANGE – WEYDT, 2004. 120.

Kazinczy idejében azonban ez a folyamat még nem jutott el idáig: a professzionális történeti-összehasonlító nyelvtudomány korszaka csak néhány évtizeddel később kezdődött Magyarországon. A nyelvújítás néhány képviselője (például Bugát Pál, Dugonics András) nagy lelkesedéssel tette magáévá a Sajnovics János és Gyarmathi Sámuel által a magyar és bizonyos egzotikus nyelvek – például a finn – között bebizonyított nyelvrokonságot. Mások viszont vehemensen utasították vissza ezt a „halzsíros atyafiságot".[26] Azt azonban hozzá kell tenni, hogy a gyakorlatban ez szinte nem játszott szerepet a magyar nyelv tervezésében és fejlesztésében.[27] A magyar nyelv történeti örökségét, a korábbi, rekonstruált állapotokkal együtt – ez esetben nincs jelentősége milyen összevetésekre alapozva – nem használták fel az érvelés során, a nyelvújítók szemléletmódja szinte teljesen történelmietlen maradt, illetve amennyiben utaltak a történelemre, akkor annak a magyar irodalmi nyelvnek az idealizált múltját említették meg, amelyet a reformáció és ellenreformáció idején még intenzíven ápoltak. Eközben azonban jóval inkább a szókincsről és elsősorban a különböző műfajok nyelvhasználatáról esett szó, s kevésbé a nyelv szerkezetéről.

Ez azt jelenti, hogy a magyar nyelvújítás idején még nem helyezték el a nyelveket az evolúció időtengelyén, és nem vetették őket össze korábbi rekonstruált nyelvállapotokkal. Ehelyett a létező és dokumentált nyelvek különböző pozitív és negatív tulajdonságait vitatták meg. Ezt az időszakot az egyes nyelvek szépségéről, gazdagságáról és „tökéletességéről" folytatott viták jellemezték, s ezt a tematikát fogalmazta meg a Berlini Akadémia által 1794-ben meghirdetett pályamű kérdése is.[28] Számos magyar tudós reagált erre a kérdésre, majd pedig Daniel Jenisch díjat nyert válaszára.[29] A nyelvre ebben az időszakban még nem pozitivista szemlélettel tekintettek, amint az a későbbi *mainstream* nyelvészetre jellemző, amelyben a köznép által ténylegesen beszélt nyelv (az „autentikus, tiszta, eredeti dialektus") került előtérbe. A filológia még elit-esztétikai ideálokat követett, az antik világban kereste példaképeit és olyan homályos fogalmakkal operált, mint a „szépség" vagy a „tökéletesség" – amelyek később, mint *„gesunkenes Kulturgut"*, újra felbukkannak a romantikus költészetben. Az irodalmi diskurzus még nem vált el teljesen a nyelvről folytatott diskurzustól.[30]

Általános és specifikus jellegzetességek

A fentieket összefoglalva megállapíthatjuk: a magyar nyelvújítás egy olyan politikai–történelmi helyzetben zajlott, amelyben a magyar nyelv szerepét szükséges volt újradefiniálni. Ez az újradefiniálás részben olyan politikai körülmények között tör-

[26] KORHONEN, 1984. 30 –32.; TERVONEN, 1984. 59 –61; STIPA, 1990. 213–218.; 245–256.; 331–332.

[27] TÖRNQUIST-PLEWA, 2000. 189. kissé félrevezető módon együtt tárgyalja történeti–összehasonlító finnugrisztikát a török, mongol és más keleti harci népek rokonságáról szóló „turanista" hipotézisekkel, s nem tesz említést a nyelvészetileg megalapozott és a tudománytalan hipotézisek (az „ugor–török háború") közötti konfliktusról.

[28] A pályakérdés *(Preisfrage)* egészen pontosan a következő volt: *„Vergleichung der Hauptsprachen Europas, lebender und todter, in Bezug auf Reichtum, Regelmässigkeit, Kraft, Harmonie und anderer Vorzüge; in welchen Beziehungen ist die eine der anderen überlegen, welche kommen der Vollkommenheit menschlicher Sprache am nächsten?"* SCHLIEBEN-LANGE – WEYDT, 2004. 119.

[29] BALÁZS, 1986. 25–27.

[30] SCHLIEBEN-LANGE – WEYDT, 2004. 122.

tént, amelyek számos más országban is hasonlóak voltak. A tudomány és kultúra hagyományos nyelve, a latin után a francia forradalommal a francia nyelv is vesztett nemzetközi jelentőségéből. A német nyelvterületen pedig bizonyos fokú nyelv- és kultúrpolitikai vákuumról beszélhetünk.[31] Másrészt nemzetpolitikai érdekek vezettek ahhoz, hogy a nyelvet a leglényegesebb összekötő tényezőnek tartsák. Közismerten ez jellemezte a birodalmi német területeket, ahol sem politikai, sem pedig vallási egység nem létezett,[32] s ugyanez érvényes – legalábbis részben – a Kazinczy idejében még politikailag megosztott Magyarországra is. A magyar nyelvújítók érvelése alig különbözött más – Európában egyidejűleg vagy később zajló – nyelvreformok retorikájától. Elsősorban a nemzeti–emancipációs pátosz kapott mindenütt hasonló módon hangot.

Végezetül szeretnénk utalni a magyar nyelvújítás néhány érdekes jellegzetességére, ami a magyar nyelv különleges jellegéből és történetéből fakad. Meglepően kevés összehasonlító tanulmány létezik a nyelvújítás témájában. A nyelvújítás politikai kereteit nyilvánvalóan számos különböző szemszögből lehet vizsgálni. Barbara Törnquist-Plewa[33] a közép-kelet-európai nyelvekről és nacionalizmusról írott tanulmányában egy alapvető különbségre hívja fel a figyelmet a magyarországi és a szomszédos országokban lezajlott nyelvi reformok között: azt állítja, hogy Kelet-Európában a nyelvi reformok a köznéptől indultak ki, s e tekintetben csak Magyarország jelent kivételt. Törnquist-Plewa kiemeli a magyar nyelv dominanciáját azzal a céllal, hogy *nota bene* a későbbi, kisebbségekkel szembeni magyar nyelvpolitikát kritizálja. Érvelése kissé anakronisztikusnak hat (és a nyelvi emancipáció kontextusában a *„the obsession of the Magyars with their language"* kifejezés valóban különösen hangzik), de kétségkívül igaza van abban, hogy a nyilvánvalóan társadalomtörténeti indíttatású magyar nyelvújítás jóval „elitebb" volt, mint a későbbi nyelvi emancipációs mozgalmak, például a Habsburg Birodalom szláv népei körében. Csupán az a kérdés, hogy mennyire lehet a különbségeket a magyar és például a román nyelvújítás között kizárólag politikai tényezőkkel magyarázni, nem lehet-e egyben a nyelvi kultúra és a nyelvészet fejlődéséről is beszélni?

Ami a nyelv szerkezetét illeti, a magyar nyelv gazdag toldalékoló-szóképző morfológiája változatos eszköztárat kínál új szavak alkotásához. Ugyanakkor viszont bonyolult toldalékláncok alakultak ki, amelyek esztétikailag nem voltak kívánatosak, így helyettük ismét elvonásokat vagy csonkított szótöveket ajánlottak (egy példa Kazinczytól: *kegyesség* helyett inkább a *kegy* szó legyen használatos).[34] Ugyanez a probléma merült fel évtizedekkel később a finn és észt nyelvi reformok során. A kevésbé agglutináló típusú nyelvek esetében ennek kevésbé volt jelentősége.

Érdekes továbbá a nyelvgenetikai és nyelvföldrajzi háttér is. Ahogyan azt már fentebb említettük, a magyar egy kvázi-izolátum, közeli rokonok és rokon szomszédok nélkül. Ennek a másságnak, vagyis annak a felismerése, hogy a saját nyelv egy *idioma incomparabile*, mélyen gyökeret vert a magyar kultúrtörténetben. A magyar nyelvújítás során az önmeghatározásban nem játszott szerepet a testvérnyelvek kizárása vagy bevonása. Ebben eltér számos más európai nyelvreformtól, amelyek olyan kérdéseket tettek fel, mint például: Miben különbözik a cseh és a szlovák?

[31] Vö. SCHLIEBEN-LANGE – WEYDT, 2004. 120.
[32] Lásd például BARBOUR, 2000. 15.
[33] TÖRNQUIST-PLEWA, 2000. 216–217.
[34] Még több példát lásd KAZINCZY, 1979. 444

Hogyan lehet meghúzni a határt a dán és a norvég között? Hogyan lehetne az észtet finn elemek segítségével „németteleníteni" vagy a románt az újlatin nyelvek szókincse segítségével „szlávtalanítani"? A magyar nyelv dialektusait tekintve is nagyon egységes. Míg számos más emancipálódó nyelvnél az egyik legvitatottabb probléma a nyelvjárási bázis kérdése volt (Észtországban például a két versengő irodalmi nyelvváltozat közül az északi került ki győztesen, Finnországban pedig a nyugati és keleti dialektusok közötti mély szakadékot részben mesterséges kompromisszumokkal hidalták át), addig ez a kérdés a magyar nyelvújítás esetében aligha merült fel. Valószínűleg ez részben azzal is magyarázható, hogy a magyar nyelvújítás még a modern empirikus dialektológia korszaka előtt, az irodalmi–filológiai hagyomány dominanciája jegyében ment végbe.

*

A magyar nyelvújítás saját korának gyermeke volt, ugyanakkor különösen érdekes példája a nyelv, a kultúra és a társadalom kölcsönhatásának. A háttere – más európai nyelvi reformokkal összevetve – egyfelől meglepően egyszerű, másfelől viszont bonyolult és egyúttal ellentmondásos. Mindenképpen érdemes lenne a magyar nyelvújítást a kanonizált nemzeti történelemből kiszakítva európai összehasonlításban még részletesebben megvizsgálni.

Felhasznált irodalom és rövidítések

BALÁZS

1986 BALÁZS János: A magyar mint nem indoeurópai európai nyelv. In: *Folia Hungarica 3. Helsingin yliopiston unkarilainen laitos 60-vuotias.* Szerk.: CSEPREGI Márta. Helsinki, Suomalais-Ugrilainen Seura, 1986. 19–34. (*Castrenianumin toimitteita,* 33.)

BARBOUR

2000 BARBOUR, Stephen: Nationalism, Language, Europe. In: *Language and nationalism in Europe.* Eds.: BARBOUR, Stephen – CARMICHAEL, Cathie. Oxford, Oxford University Press, 2000. 1–17.

BAUER – TRUDGILL

1998 *Language myths.* Eds.: BAUER, Laurie – TRUDGILL, Peter. London, Penguin Books, 1998.

CAMPBELL – POSER

2008 CAMPBELL, Lyle – POSER, William J.: *Language classification: history and method.* Cambridge, Cambridge University Press, 2008.

FISCHER

2004 *The National Awakening of Endangered Uralic Peoples. Papers of the SOKRATES Intensive Programme, Hamburg 9–19./20. June 2003.* Ed.: FISCHER, Holger. Hamburg, Institut für Finnougristik/Uralistik der Universität Hamburg, 2004.

FISHMAN

2004 FISHMAN, J. A.: Language Policy: Linguistic Perspectives. In: *International Encyclopedia of Social and Behavioural Sciences.* Eds.: SMELSER, Neil J. – BALTES, Paul B. White Fish (Montana), Elsevier Science Ltd., 2004. 8361–8365.

FRIED
1986 FRIED István: *Kelet- és Közép-Európa között. Irodalmi párhuzamok és szembesítések a kelet-közép-európai irodalmak köréből.* Budapest, Gondolat, 1986.

KAZINCZY
1979 KAZINCZY Ferenc: *Kazinczy Ferenc művei. 1. kötet. Versek, műfordítások, széppróza, tanulmányok.* Vál., jegyz., a szöveget gondozta: Szauder Mária. Budapest, Szépirodalmi, 1979. *(Magyar remekírók)*

KORHONEN
1984 KORHONEN, Mikko: A finnugor nyelvtudomány kezdeti szakaszai. In: *Barátok rokonok: tanulmányok a finn-magyar kulturális kapcsolatok történetéből.* Szerk.: KARIG Sára. Budapest, Európa, 1984. 25–45.

KOROMPAY
2003 KOROMPAY Klára: Helyesírás-történet. In: *Magyar nyelvtörténet.* Szerk.: KISS Jenő – PUSZTAI Ferenc. Budapest, Osiris, 2003. 697–709.

LANGER – DAVIES
2005 *Linguistic purism in the Germanic languages.* Eds.: LANGER, Nils – DAVIES, Winifred V. Berlin, Mouton de Gruyter, 2005. (*Studia Linguistica Germanica,* 75.)

MARTINS
1970 MARTINS, E.: *Studien zur Frage der linguistischen Interferenz. Lehnprägungen in der Sprache von Franz von Kazinczy (1759–1831).* Stockholm, Acta Universitatis Stockholmiensis, 1970. (*Studia Hungarica Stockholmensia,* 2.)

NÁDOR
2002 NÁDOR Orsolya: *Nyelvpolitika. A magyar nyelv politikai státusváltozásai és oktatása a kezdetektől napjainkig.* Budapest, BIP, 2002.

PÁNDI
1965 *A magyar irodalom története III.: A magyar irodalom története 1772-től 1849-ig.* Szerk.: PÁNDI Pál. Budapest, Akadémiai, 1965.

RAAG
1998 RAAG, Virve: *The effects of planned change on Estonian morphology.* Uppsala, Acta Universitatis Upsaliensis, 1998. (*Studia Uralica Upsaliensia,* 29.)

ROMSICS
2005 ROMSICS Ignác: Előszó. In: *Mítoszok, legendák, tévhitek a 20. századi magyar történelemből.* Szerk.: ROMSICS Ignác. Budapest, Osiris, 2005. 1–27.

SCHLIEBEN-LANGE – WEYDT
2004 SCHLIEBEN-LANGE, Brigitte – WEYDT, Harald: Die Antwort Daniel Jenischs auf die Preisfrage der Berliner Akademie zur »Vergleichung der Hauptsprachen Europas« von 1794. In: *Sprache und Sprachen in Berlin um 1800.* Hrsg.: TINTEMANN, Ute – TRABANT, Jürgen. Berlin, Wehrhahn, 2004. 119–132.

STIPA
1990 STIPA, Günter Johannes: *Finnisch-ugrische Sprachforschung von der Renaissance bis zum Neupositivismus.* Helsinki, Suomalais-Ugrilainen Seura, 1990. (*Mémoires de la Société Finno-Ougrienne,* 206.)

STRUBELL
2001 STRUBELL, Miguel: Catalan a Decade Later. In: *Can Threatened Languages be Saved?* Ed.: FISHMAN, Joshua. Clevedon, Multilingual Matters, 2001. 260–283.

TERVONEN
1984 TERVONEN, Viljo: Kulturális kapcsolataink építői a XIX. században. In: *Barátok rokonok: tanulmányok a finn-magyar kulturális kapcsolatok történetéből.* Szerk.: KARIG Sára. Budapest, Európa, 1984. 47–90.

THOMAS
1991 THOMAS, George: *Linguistic purism.* London, Longman, 1991.

TÖRNQUIST-PLEWA
2000 TÖRNQUIST-PLEWA, Barbara: Contrasting Ethnic Nationalisms: Eastern Central Europe. In: *Language and nationalism in Europe.* Eds.: BARBOUR, Stephen – CARMICHAEL, Cathie. Oxford, Oxford University Press, 2000. 183–220.

ZSILINSZKY
2003 ZSILINSZKY Éva: Szókészlettörténet. In: *Magyar nyelvtörténet.* Szerk.: KISS Jenő – PUSZTAI Ferenc. Budapest, Osiris, 2003. 725–738.

Laakso, Johanna

The Hungarian Language as *non-idioma incomparabile*. The Hungarian Language Reform in European Context

The Hungarian language reform as carried out by Ferenc Kazinczy and other leading Hungarian intellectuals was a major achievement in Hungarian cultural history, leading to the consolidation of Modern Standard Hungarian. In this paper, the Hungarian language reform is regarded from a linguist's point of view and is compared with other similar processes which took place in various emerging European nation-states in the 19th century. Although all these language reforms and standardisation processes are connected with rising nationalism and ethnopolitical emancipation, there are crucial differences between them. These differences, in turn, reflect different "linguistic landscapes" and political backgrounds as well as different stages in the methodological and institutional development of (historical) linguistics.

Blaskó Katalin

„Szabattassék a Magyar Nyelv a régi s mívelt mostani nyelvekhez“

Idegen minták Kazinczy Ferenc nyelvújítási programjában

Kazinczynak sokszor vetették szemére nyelvhasználatának idegenszerűségét, nemcsak ellenségei, hanem barátai és az utókor is. Az idegen minták átvétele a magyar irodalmi nyelv megújítását célzó programjának egyik legfontosabb eleme volt. Kazinczy többször kifejtette azt az elvét, miszerint a nyelv felemelésének elérése érdekében megengedett, sőt szükséges a nyelv belső törvényeitől eltérő szokatlan nyelvtani és stilisztikai konstrukciók használata.[1] Csetri Lajos több tanulmányában hívta fel a figyelmet Kazinczy neológiájának és klasszicizmusának összefüggésére:[2] a magyar irodalom nyelvét és stílusát az ókor ideálképe alapján akarta civilizálni, s ebben a nyugati nyelvek – a fogság évei után elsősorban a német – közvetlen mintaként szolgáltak. Kazinczy gyakorlatával ellentétben kritikusai a nyelv organikus fejlődésének elősegítését szorgalmazták, s ragaszkodtak a magyar nyelv sajátos kifejezésmódjához. Ebben az ellentétben neoklasszicizmus és romantika paradigmaváltása tükröződik, amit azonban Kazinczy nem ismert fel, ő mindvégig hű maradt a klasszicista hagyományhoz.

Az európaiság elsődleges mintáját az ókori görögök jelentették, akik differenciált, gazdag és normatizált nyelvet alkottak, amelynek a retorikában az elméletét is megteremtették. Ezt az alapot vette át a klasszikus latin irodalom, amely ezáltal – későbbi korszakokban a romantikáig – minden európai nyelv számára a felemelkedés példájává vált, és egyidejűleg minden európai nyelvet egyesített egy közös kulturális paradigmában.[3] Ez határozta meg Kazinczy neoklasszicista törekvéseit is, aki a magyar nyelvet és irodalmat a görög és az annak mintájára teremtett latin kultúra ideálképének jegyében és a modern nyugat-európai nyelvek – elsősorban a német – mintájára akarta kiművelni. Példaként szolgált a német klasszikus írók tekintélye, akiknek gyakorlata igazolta számára az újítás jogosságát és az idegen minták használatát.[4] *„Az a' kérdés, mi ígér több előmenetelt a' nyelvnek, az e, ha úgy beszéllünk, a' mint atyáink beszéllettek, 's nyelvünktől eltiltunk minden új szóllást, mintha nyelvünk kiholt nyelv és annak kincses tárja abgeschlossen volna? vagy az, ha megismerkedvén a' szomszéd Nemzetek' litteratúrájival, 's azt a' szépséget, a' mellyet az ő nyelveknek*

[1] Vö. Csetri, 1983. 204.
[2] Csetri, 1990. 13.
[3] S. Varga, 2009. 59.
[4] Kazinczy, 1979. 830–831. (*Ortológus és neológus nálunk és más nemzeteknél*, 1819.) Vö. továbbá Csetri, 2007. 134.

az ő Irójik adtak, mi is igyekezünk megadni a' magunkénak?"[5] Ennek a felfogásnak a hátterében a börtönévek alatt olvasott német tudományos munkák álltak, elsősorban a göttingeni neohumanizmus klasszika-filológiájának termékei.[6] Friedrich Schlegel a görög költészetről szóló tanulmányában 1795-ben azt fejtegette, hogy Európa nemzeteinek költészetében állandó és kölcsönös utánzás folyik, sőt *„hasonló szellemet mutatnak a nyelvek, az alkotmányok, a szokások és az intézmények területén is"*, és ennek *„kell, hogy legyen valami közös belső oka"*. A görög kultúra hatása nyomán *„az európai népjelleg egyre inkább elmossa az eredeti népjellegek éles határait, és a végén szinte teljesen eltörli az ilyen választóvonalakat. A népjelleg helyére mindinkább egy általános európai szellem s jelleg lép."*[7] Schlegel két évtizeddel később a romantikus nacionalizmus jegyében már a nemzeti sajátosságok felé fordult, míg Kazinczy továbbra is kitartott az egyetemes európaiság ideálja mellett.[8]

Kazinczy elsődleges célja az irodalmi mintakövetés volt, a magyar irodalom felzárkóztatása az antik irodalom reneszánsz óta létező humanista közvetítőrendszeréhez, amelyet Csetri *„európai irodalmi modellnek"* nevez. Az európai modellhez történő csatlakozás más kultúrákban, mint az olaszban, franciában és angolban, már korábban bekövetkezett. A német nyelv és irodalom csak a 18. században zárkózott fel, de ez a megkésettség ellenére is sikeres volt, s így Kazinczy számára elsődleges mintaként szolgált. Az irodalmi megújulás kizárólagos lehetőségét a fejlettebb irodalmak utánzásában látta, s a mintakövetésnek ez az elve állandó összeütközésbe került a kibontakozó romantika organikus fejlődéselvével, amint azt például Debreczeni Attila is kimutatta a fordításviták,[9] vagy Gyapay László a Csokonairól szóló vita elemzése[10] kapcsán. Margócsy István Kazinczy és Kisfaludy Sándor ellentétét elemezve a nyelvhasználati kérdéseket illetően az utóbbit tartja modernebbnek, s kettőjük szembenállását a *„klasszicista alapozottságú általános esztétizálás"* és a *„romantikus egyediség útkeresése"* összeütközéseként írja le.[11]

Kazinczy a nyelvre mint az irodalmi mintakövetés, s ezáltal az irodalmi megújulás eszközére tekintett, s úgy vélte, hogy az irodalmi modellhez való csatlakozást a nyelvi modell átvételével lehet elérni. A nyelv megújításának vitáját ma a szakirodalom már nem úgy értékeli, ahogyan azt maga Kazinczy beállította, vagyis haladó neológusok és maradi ortológusok összecsapásának, hanem sokkal inkább a mintakövető és az organikus, a nyelv belső eszközeivel fejleszteni akaró elvek ütközéseként.[12] S. Varga Pál Kazinczyt és ellentáborát úgy írta le, hogy utóbbiak a

[5] KAZINCZY, 1892. 159. – Kazinczy Ferenc levele Kis Jánosnak (Ér-Semlyén, 1804. február 12.)

[6] Vö. CSETRI, 2007. 130.

[7] SCHLEGEL, 1980. 129–130. Az eredeti idézet szerint: *„Es ist wahr, bei aller Eigentümlichkeit und Verschiedenheit der einzelnen Nationen verrät das Europäische Völkersystem dennoch durch einen auffallend ähnlichen Geist der Sprache, der Verfassungen, Gebräuche und Einrichtungen, in vielen übrig gebliebenen Spuren der frühern Zeit, den gleichartigen und gemeinschaftlichen Ursprung ihrer Kultur.* [...] *Durch diese Gemeinschaft wird die grelle Härte des ursprünglichen Nationalcharakters immer mehr verwischt, und endlich fast gar vertilgt. An seine Stelle tritt ein allgemeiner Europäischer Charakter, und die Geschichte jeder nationellen Poesie der Modernen enthält nichts andres, als den allmählichen Übergang von ihrem ursprünglichen Charakter zu dem spätern Charakter künstlicher Bildung."*

[8] Vö. CSETRI, 2007. 133.

[9] Vö. DEBRECZENI, 2007.

[10] Vö. GYAPAY, 2001. 133–176.

[11] MARGÓCSY, 1980. 758–759.

[12] Vö. például CSETRI, 2007. 70. *„A magyar nyelvújítás korának irodalomszemlélete"* című tanulmány-

nyelv kollektív megelőzöttségének alapján gondolkodtak, vagyis szerintük nyelv és gondolkodás kölcsönösen feltételezik egymást, míg Kazinczy gondolkodását a nyelv instrumentális szemlélete határozta meg, mely a gondolatot a nyelvtől szétválaszthatónak tekinti,[13] ahogyan azt a Báróczi-életrajz gyakran idézett mondatában megfogalmazta: „[…] *a nyelv dolgában nem a szokás a fő törvény, hanem a nyelv ideálja, hogy a nyelv az legyen, aminek lennie illik: hív, kész és tetsző magyarázója mindannak, amit a lélek gondol és érez. – De ennek értésére komoly tanulás, el nem foglalt elme, idegen nyelvek ismerete s dolgozási gyakorlások vezethetnek el bennünket.*"[14] Az idegen nyelvek ismerete teremtette meg a kapcsolatot Kazinczy számára az európai irodalmi modell szolgálatában álló közös nyelvi modellel.

A nyelvek közötti areális kapcsolat a magyar nyelv fejlődése szempontjából különösen fontos kérdés, hiszen olyan nyelvekkel állt folyamatosan szoros kölcsönhatásban, amelyekhez nem fűzi genetikai rokonság. A nyelvészeti szakirodalom sokat foglalkozik ennek a viszonyrendszernek elsősorban a nyelvészeti vonatkozásaival.[15] Balázs János részletesen elemezte a magyar nyelv és az úgynevezett „*európai nyelvi modell*" közötti a 18. század végi összefüggést.[16] A nyelvtani rendszerben kimutatható kapcsolatok mellett egyes nyelvészek az európai nyelvek közös stilisztikájáról és szellemiségéről is beszéltek.[17]

Henrik Becker a nyelvek kölcsönös egymásra hatását nyelvszövetségnek *(Sprachbund)* nevezte.[18] Azért érdemes figyelmet szentelni Becker elméletének, mert a nyelvtani jellegű kapcsolatokkal szemben ő is az azonos földrajzi térben fejlődő és egymást kölcsönösen befolyásoló nyelvek közös szellemiségére helyezte a hangsúlyt *(europäischer Sprachgeist)*, s fogalomrendszerében sok érdekes hasonlóságot mutat Kazinczynak a magyar nyelv helyzetéről és feladatairól kialakított elképzeléseivel.

Becker nem vitatta a genetikai rokonság jelentőségét, de fontosabbnak tartotta vele szemben a nyelvek meghatározottságát, amely a nyelvszövetségben való együttélésből ered. Ezt a meghatározottságot kulturális mintaként ábrázolta, definíciója szerint a nyelvszövetségben az egyes nyelvek ugyanazt általában hasonló módon fejezik ki. Szerinte a nyelv fejlődésének és életének fő mozgatóereje a kölcsönzés. A kölcsönzés fogalmát legszélesebb értelemben fogta fel, nemcsak mint szókölcsönzést, hanem mint szerkezetek kölcsönzését is, ide sorolta például a kölcsönfordítást, az idegen minták szerinti szóképzést, a szavak képszerűségének kölcsönhatását; de a kölcsönzés jelenségéhez tartozik szerinte a nyelvtechnika és a nyelvművészet, tehát az írás és a költészet formáinak átvétele is.

---

ban így fogalmaz: „*Így föltétlenül torzító a nyelvújítási és irodalomújítási harcokról a lényegében a kazinczyánus önszemlélet hatása alatt kialakult sztereotip kép, mely az irodalmi haladás zálogát az ő törekvéseiben, a vele szembenállókban pedig ennek hátráltatását látja; arról nem is beszélve, hogy a nyelvújítási harcokat az őáltala kialakított ortológus-neológus terminológia jegyében értelmezi, amelynek a jogosultságát már Kölcsey Ferenc megkérdőjelezte lasztóci leveleiben.*" Vö. továbbá Kazinczy és Debrecen szembenállásáról az irodalmi nyelv ügyében GYAPAY, 2001. 141.

[13] S. VARGA, 2005. 342–362.

[14] KAZINCZY, 1979. 790.

[15] Vö. BALÁZS, 1983.

[16] BALÁZS, 1980.

[17] BALÁZS, 1983. 18–19. Balázs Charles Ballyt idézi, aki szerint a *mentalité européenne „Görögország és Itália vezető szerepe folytán, majd pedig a modern nyugat-európai művelődés hatására*" alakult ki.

[18] BECKER, 1948.

Becker a világ nyelveit alacsony, közepes és magas kultúrnyelvekre osztotta fel, és úgy vélte, hogy a nyelvszövetség mint kulturális szövetség csak magas kultúrnyelvek terében alakulhat ki. A magas kultúra négy terét írta le (Európa, iszlám világ, India és Kína), és bár bemutatta a többi nagy nyelvszövetséget is, figyelmét elsősorban az európai nyelvszövetségnek *(Spracheuropa)* szentelte. A nyelvszövetségen belül mesternyelvekről *(Meistersprache)* beszélt, amelyek a nyelvszövetségek alakító erejét jelentik, illetve tanuló nyelvekről *(Schülersprache)*, amelyek fejlődésük egy későbbi szakaszában arra törekednek, hogy a mesternyelvekhez felzárkózzanak *(Sprachanschluß)* és velük egyenrangúvá váljanak. Becker ezután konkrét példák alapján is elemezte az európai nyelvszövetségen belüli kölcsönhatásokat, gyakran hivatkozva magyar példákra is.[19] Szövegének egy részlete, amelyben arról ír, hogy a magyar, az egykori tanuló nyelv a nyelvszövetséghez történt sikeres felzárkózása óta maga is elérte a mesternyelvek színvonalát, szinte feleletként olvasható Kazinczy azon törekvéseire, hogy kiharcolja a magyar nyelv egyenrangúvá tételét az európai mesternyelvekkel.[20] A genetikai rokonsággal szemben Kazinczy is a kulturális összetartozás által meghatározott nyelvszövetséghez való tartozás prioritását hangoztatta, az író feladatát pedig a kiművelt nyelvek mintáinak átvételében látta. Amint azt Rumy Károly Györgyhöz írott egyik levelében ki is fejti, a magyar nyelv nyugati nyelvekhez fűződő kapcsolatát fontosabb rokonságnak tartotta, mint az eredet alapján fennállót, visszautasította azonban a vádat, hogy elvei ellentétesek lennének a nyelv *„természetével"*: *„ezt nem sértjük meg"*, csupán *„feldíszítjük"* más nyelvek kifejezésmódjával, ahogyan azt a rómaiak tették a görög mintájára.[21]

Kazinczy abban látta küldetését, hogy a magyar irodalmi nyelvet a nyugateurópai nyelvekkel egyenrangúvá tegye, és hogy egy ahhoz hasonló nyelvi fejlődést segítsen elő, amelyen a görög mintájára a latin nyelv ment keresztül. Az idegen minták programszerű átvételének átfogó, rendszerszerű elméleti megalapozását azonban nem végezte el, az esztétikai grammatika megírása puszta terv maradt. Tudjuk azonban, hogy felfogásának elméleti alapját a fogságban töltött évek alatt megismert német nyelvű teóriák jelentették.

Kiemelt fontosságú olvasmánya volt a mintakövetéssel kapcsolatban Daniel Jenisch könyve, amely az irodalmi neológia valóságos bibliájává vált.[22] Az ötszáz oldalas munka címe szerint 14 régebbi és újabb európai nyelv (görög, latin; olasz,

[19] Henrik Becker egy ideig Budapesten tevékenykedett, és jól beszélt magyarul.

[20] *„Im ganzen müssen wir vor allem für Europa die grundsätzliche Gleichwertigkeit aller Sprachen feststellen, die sich dem Sprachbund voll angeschlossen haben oder (wie man früher sagte) voll ausgebildet sind. Das Ungarische ist gewiß eine Schülersprache, aber es ist seit über hundert Jahren eine Sprache genau wie die angesehensten Meistersprachen, aus denen ja das Beste in ungarischer Übersetzung dem ungarischen Bildungssucher zur Verfügung steht. Und man denke ja nicht, daß Petőfi, Arany, Ady und alle die anderen um sie herum nicht ein Erlebnis zu verschenken hätten, das mit diesen Übersetzungen zusammen nicht den anspruchsvollsten Menschen beglücken könnte!"* BECKER, 1948. 22.

[21] *„Ja, wir sind unserer Abstammung nach Orientaler, aber die Literatur der neuen Nationen im Occident ist auch unser, und diese hat Verwandtschaft zwischen ihnen und uns geknüpft, welche so viel als unsere vergessbare orientalische Verwandtschaft gewiss werth ist. Sie rücken uns immer vor a' Magyar Nyelv természete. Diese tasten wir nicht an, wir gebrauchen die suffixa wie vorhin, unsere Etymologie u. Syntax ist dieselbe. Wir schmücken uns nur mit ihren phrasen und locutionen, wie der Römer sich mit denen der Griechen, weil die griech. Literatur auch die römische war."* KAZINCZY, 1903. 389. – Kazinczy Ferenc levele Rumy Károly Györgynek (Széphalom, 1816. január 6.)

[22] Vö. CSETRI, 2007. 131.

spanyol, portugál, francia; angol, német, holland, dán, svéd; lengyel, orosz, litván) filozófiai–kritikai összehasonlítását és méltatását tartalmazza. Ebből a műből tájékozódott Kazinczy és köre arról, hogy milyen fejlődési fokon állnak az egyes európai nyelvek, és mennyire visszamaradott állapotban vannak a kevésbé szerencsések. Jenisch a magyart ugyan nem vizsgálta, a mű mégis kihatott a magyar nyelv aktuális fejlettségi szintjének megítélésére: Kazinczy Jenisch olvasása után sokkal negatívabban ítélte meg azt.[23] Jenisch műve azonban körvonalazta számára az európai nyelvi modell elérendő ideálképét is.

A díjnyertes pályamű a Porosz Királyi Tudományos Akadémia kiírására készült, amelyben a tökéletes nyelv ideáljának megrajzolását tűzték ki feladatul:[24] Jenisch a kérdést régi és új nyelvek bizonyos kritériumok alapján történő részletes elemzésével válaszolta meg, és arra a következtetésre jutott, hogy az ismert nyelvek közül eddig egyetlen nyelv érte el a tökéletesség fokát költészetében és filozófiájában, mégpedig a görög. Ezt a nyelvet állította tehát a többi nyelv elé mintaként, s a hozzá való hasonulást követendő célként. A rangsor kritériumaiként a nyelvek gazdagságát, nyomatékosságát vagy energiáját, világosságát és jóhangzását nevezi meg, mert *„ezek által válik a nyelv a gondolatok és érzések kifejezésének legtökéletesebb eszközévé"*.[25] Kazinczyhoz hasonlóan Jenisch is a nyelv instrumentális jellegét hangsúlyozta, az ész tolmácsának nevezte *(„Dolmetscherinn der Vernunft")*, amely akkor tölti be funkcióját, ha alkalmas a fogalmak megfelelő kifejezésére.[26] Jenisch pályaműve 1796-ban jelent meg, Kazinczy már a következő évben ajánlotta barátjának, Kis Jánosnak, aki a *Magyar Kurír* 1804-es pályázati kiírására készített munkájában átvette Jenisch elméletét és példáit, s azokat csak Jenisch kritériumainak a magyar nyelvre való alkalmazásával egészítette ki. A megválaszolandó kérdés a következőképpen hangzott: *„Mennyire ment már a' Magyar Nyelvnek kimiveltetése? Mitsoda eszközlések', s módok által kellene azt nagyobbra vinni? Miképp' lehetne ezen eszközöket foganatosakká tenni?"* A többi pályamű a nyelv kiművelését a francia nyelvfejlődés alapján képzelte el, míg Kis, aki Kazinczy körének véleményét képviselte, a német fejlődési modell mellett érvelt.[27] Az idegen minták átvételének ajánlásában még a nyelv szerkezetét is kikezdte: hiányolta a grammatikai nemeket a magyarban.

Ismerjük a levelet, melyben Kazinczy részletesen instruálta barátját, mivel egészítse ki kéziratát. A levél bizonyítja, hogy Kis János műve Kazinczy nézeteivel teljes összhangban keletkezett:

---

[23] Vö. CSETRI, 2007. 132.

[24] A pályázati kiírás szerint a következő kérdésre *(Preisfrage)* adott válaszokat lehetett benyújtani: *„Das Ideal einer vollkomnen Sprache zu entwerfen: die berühmtesten ältern und neuern Sprachen Europens diesem Ideal gemäß zu prüfen, und zu zeigen, welche dieser Sprachen sich demselben am meisten nähern?"* JENISCH, 1796. IV. (Vorrede)

[25] *„Durch die Eigenschaften des Reichthums, des Nachdrucks, der Deutlichkeit und des Wohlklanges erfüllt die Sprache alle die Forderungen, welche der Philosoph nach Maßgabe der intellectuellen und sinnlichen Kraftäußerungen des Geistes,* […] *an eine Sprache überhaupt machen kann. Durch die Vereinigung aller dieser Eigenschaften wird sie also* […] *das vollkomenste Werkzeug zu dem Ausdrucke unserer Begriffe und Empfindungen."* JENISCH, 1796. 5.

[26] Die *„Sprache, als Mittheilugs-Organ unserer Begriffe und Empfindungen, erreicht ihre Bestimmung alsdann, wenn sie Begriff und Empfindung dem jedesmaligen Bedürfnisse des Geistes gemäss, darstellt"*. JENISCH, 1796. 3. Jenisch elveit részletesen ismerteti Balázs János lásd BALÁZS, 1980. 70–144.

[27] Kis pályaművének címe: Kis János: *A magyar nyelvnek mostani állapotjáról, kimíveltethetése módjairól, eszközeiről. Megjutalmaztatott felelet.* Pest, 1806. Vö. BALÁZS, 1980. 94–107. (Balázs János itt részletesen elemzi Kis munkáját.)

„Munkádnak felosztása egészen megeggyezik a' tárgy természetével. Jól van a' kezdet. Azt óhajtottam mindég, hogy te vállalkozzál a' megfelelésre. Engemet elébb a' házbeli keserítések, azután a' házasság gondjai annyira elfoglaltak, hogy erről nem gondolkozhattam; 's ha mind ezek meg nem gátlottak volna is, bizonyosan tiéd lett volna az elsőség, mert ki ír úgy mint Te? […] *Óhajtanám, hogy gondos fordításaink közzűl némelly passzázsokat vess öszve, hogy a' nyelvek' külömbsége, és ez által a' miénknek vagy gazdagsága, vagy szegénysége, vagy szépsége vagy rútsága kitessék.* […] *Óhajtanám továbbá, hogy munkád a' Jenisch Vergleichung von XIV Sprachen-jénél vékonyabb ne légyen* […] *A' gazdagságra nézve.* […] *Itt jó lesz felhordani a' szókat, mellyek a' Magyarban 1. nincsenek. 2. másoktól kölcsönöztettek; és feljegyzeni azokat, a' mellyeket a' mi igen is docilis Atyáink a' tóttól és némettől a' maga ősi, ugyan azt jelentő szavait elfelejtvén, vettek.* […] *El ne felejtsd említeni, hogy ha eggy részről nyelvünk véghetetlenül szebb is a' Németnél, hogy hosszas szavai vannak; más részről nagy hiba, hogy kevés monosyllabú törzsök szavai vannak.*[…]

A' fordítások' érdemét éreztetni kell az által, hogy a' melly hazában még nincs festő oskola, a' melly hazában még nem virágzik a' festés és faragás, ott a' Gypsabguszoknak 's Copiáknak nagy a' haszna. A' fordításoknak nagyobb mint a' Copiáknak, mert a' Copia merő (hibás) originalis; de a' fordítás lassanként az idegen nyelvek' szépségeit hozza a' miénkbe, és éreztetvén, hogy hol maradánk sokkal hátrább az idegeneknél, végre meggyőz a' felől, hogy ha eggy lineában akarunk valaha ezeknek irójikkal állani, újítani kell nyelvünkön.

Itt jó lesz osztán az elmult századnak első és utolsó szakaszabeli jobb Irókat öszvevetni. Még jobb Klopstockban az Anglus, Göthében a' Franczia szóllásokat kikeresni, és megmutatni, hogy azok a' Német expressiók, a' mellyek most már civitate donáltattak, eleintén fület öklendettek."[28]

A nemek magyar nyelvbe történő bevezetésének ötletére Kazinczy pozitívan reagált, és mivel Kazinczy levelét Kis a mű függelékében közzétette, őt is kigúnyolták a „nősténysítés" miatt. *„Nagy hiba, hogy a' nemet épen nem fejezi-ki.« – Ez a' nagy igazság azt kivánja, hogy meggyőző példát hozz-elő, még pedig idegen nyelvből vett darabban, a' hol a' lui és elle, Er és Sie magyarúl ki nem tétethetnek. – Illyen az, hogy a' nap és hold gyermekei az Éjtszakának; ez lyánya, amaz fija. Itt osztán a' Sie és Er nem continuáltathatik magyarban."*[29]

A magyar nyelv és irodalom felzárkóztatási programjának egyik legegyértelműbben kifejezett vázlatát is egy Kis Jánoshoz írt levélben olvashatjuk. A cél elérése érdekében fel kell tárni a magyar nyelv állapotát, és programszerűen át kell „szabni" a nyugati nyelvek mintájára.

„Szemerém azt írja, hogy Vida 600 f. jutalmat tesz valami kérdésre, 's Szemerét hatalmazta-fel, hogy a' kérdést megszabja. Ez azt tudakozza tőlem, ha nem volna e jó ezt tenni-fel: Mennyire 's mit szabad a' Nyelvben újítani, 's kér, hogy ha jobban tudok, közöljem vele gondolatomat. Azt feleltem, hogy jobban nem kérdhet; de én szélesebbre vinném ki a' kérdést; 600 f. mellett lehet; 's ezt tettem:

1) Szabattassék a' Magyar Nyelv eggy tökéletes nyelv' Ideáljához, olly formán, hogy a' beküldendő Pályaírás a' Jenisch Munkája Supplementumának tetszhessék. — Szabattassék a' M. Nyelv a' régi 's mívelt mostani nyelvekhez is.

2) Adattassék-elő: mivel bír a' M. Nyelv, a' mivel más nyelv nem bír, 's mivel nem bír, a' mivel más nyelv bír, 's ennek is bírnia kellene.

[28] KAZINCZY, 1892. 254–256 – Kazinczy Ferenc levele Kis Jánosnak (Hely nélkül, 1805.)
[29] KAZINCZY, 1892. 254–256. Kazinczy ennek lehetetlenségét Folnesics *Alvinájának* megjelenése (1807) után maga is belátta.

3) Adassék elő, millyen lehetett a' M. Nyelv a' tóttal és némettel történt öszvekeveredés előtt: a' Reformátióig. M. Theresiáig 's a' Gárda felállításáig. – József alatt 's az olta.

4) A' jóról vagy rosszról nevezetesebb Iróknak érdemeik, fogyatkozásaik, vétkeik hordassanak-fel, mindég arra tekintvén ezen Munka tétele alatt, hogy a' Nyelv hibátlan vagy hibás előmenetele etc. nyomoztassék."[30]

A nyelv megújíthatóságáról szóló viták legszínvonalasabb összefoglalása azonban Kazinczy ellentáborában született meg, mégpedig Teleki Józsefnek a Nemzeti Múzeum 1816-ban kiírt pályakérdésére adott válaszaként. A kérdés így hangzott: *„Minő tudományos rendszabások szerént kellene és lehetne új szavakkal és szólásmódokkal a magyar nyelvet bővíteni a különféle tudományokra és mesterségekre nézve?"* Teleki szerint a fejlődés útja az idegen mintáktól való elszakadás kell, hogy legyen. Amint azt megfogalmazta, a latin és a francia befolyás után a némettől is el kell szakadni: a magyar nyelv lerázta a *„veszedelmes deákság súlyos jármát"*, azután megszabadult a *„nagyon akadályoztatott francia ízléstől, melynek helyét mindazáltal a szabadabb és maga erején merészen felfelé repülő német nyelv követése foglalta el. Egy szép lépés a tökéletesedés fényes pontja felé; vajha itten már eddig volt vezető társától megválván, a magában való megállapodást elérné, és önnön erején folytatná hátralévő útját!"*[31] A német nyelvet másutt is követendő példaként állította a magyar elé, de nem a nyelvtani és stilisztikai eszközök átvételére buzdított, mint Kazinczy, hanem az újítások mértékeként a *„nyelv belső természetét és a helyes ízlést"* jelölte meg.[32]

Kazinczy mindvégig ragaszkodott klasszicista elképzeléséhez, klasszicizmus és romantika paradigmaváltását nem akarta tudomásul venni, még akkor sem, amikor teljesen egyedül maradt elveivel, s barátja – és a nyelvújítási harcok alatti küzdőtársa – szembesítette az idegen minták követésének anakronizmusával. Kölcsey 1817-ben kelt levelében a következőképpen fogalmaz: *„Én a' múlt telet Pesten töltém, Litteratoraink közűl többeknél megjelentem, a' tudományos gyüjteményt redigáló gyűléseken ott voltam, ,s alkalmam volt látni ,s megitélni, miben feküdjenek a' Litteraturai dolgok. Most minden Ember másképen ir mint ezelőtt írtak, az igen természetes. Új Ideák, új philologiai vizsgálatok, ,s új következések. A' nyelv maga meghatározta a' maga pályáját, ,s maga meghatározza egykor ezen pályának végczélját ,s korlátjait is."*[33] Tudjuk, hogy Kölcsey a húszas években teljesen szembefordult a Kazinczytól tanult klasszicista nyelv- és irodalomszemlélettel.[34]

Kazinczy 1817-es *„ortológiát"* és *„neológiát"* összeegyeztető tanulmányában engedményeket tett az organikus nyelvfejlődés elvének irányába: az írónak azt szabad csak tennie, amit *„a magyar nyelv természete (örök szokása s törvénye) világosan nem tilt"*.[35] Alapvetően azonban nem adta fel a mintakövetés jogosságának gondolatát, és megmaradt a közös európai irodalmi és nyelvi modell eszményénél: *„az a társalkodási, országlási, vallásos és tudományos öszveköttetés pedig, mellyel a nyugat népeivel állunk, gondolkozásunkat az ezek gondolkozásokkal, és úgy nyelvünket is, mely*

[30] KAZINCZY, 1899. 63–64. – Kazinczy Ferenc levele Kis Jánosnak (Széphalom, 1811. augusztus 23.)
[31] TELEKI, 1980. 109.
[32] TELEKI, 124–129. Teleki nyelvszemléletéhez vö. S. VARGA, 2005. 360–361.
[33] KAZINCZY, 1905. 232. – Kölcsey Ferenc levele Kazinczy Ferencnek (Lasztócz, 1817. június 11.)
[34] Vö. S. VARGA, 2005. 399–459.
[35] KAZINCZY, 1979. 832. (Kazinczy Ferenc: *Ortológus és neológus nálunk és más nemzeteknél.* 1819.)

nem egyéb, mint a gondolkozás képe, az ő nyelvekkel rokonságba hozta".[36] Ortológia és neológia elveinek valódi összeegyeztetése helyett – összeegyeztethetetlenségük miatt – *„az ellenfelek előfeltevései zárványokként ékelődnek bele koncepciójába*", ahogyan ezt S. Varga Pál megfogalmazta.[37] Kazinczy végső soron nem tudta elméletileg érvényesíteni neoklasszicista nyelv- és irodalomszemléletét, Csetri Lajos szavaival élve neológiájából csak az győzött, *„ami a magyar irodalmi élet bontakozó romantikus irányú fejlődésének konszenzusával összeegyeztethető és az irodalmi nyelvi normateremtés feladatát is előmozdítja; a kiélezett viták idején legélesebben védelmezett ideiglenes nyelvújítása viszont egyértelműen vereséget szenved*".[38]

*

A belső nemzeti kulturális-nyelvi hagyományokra alapozó romantikus fejlődés elkerülhetetlenné vált a 19. század elején, s ebben a nemzet feletti mintázatba tagozódás erőltetése akadályt jelentett. Mint Kölcsey a *Nemzeti hagyományokban*[39] kifejti, a *„honi világ*" teljes egysége nem tudott létrejönni úgy, ahogyan az a görög kultúrában megvalósult, igaz egyetlen más európai népnél sem: *„Az idegen tűznél gyújtott fény a nemzetnek csak homály közül sugárzik."*[40] Bessenyei kapcsán írja, hogy *„nem könnyű* […] *idegen poézis világából saját nemzeti világunkba visszaléphetni*".[41] Kölcsey végül arra a következtetésre jut, hogy a *„való nemzeti poézis eredeti szikráját*" nem a *„magasb míveltségű rend"* hagyományában, hanem a *„köznépi dalokban kell nyomozni*",[42] s ezzel mintegy kijelöli az utat a népi kultúra felé forduló irodalomszemlélet irányába.

Kazinczy eszménye az összeurópai kulturális modellbe integrált magyar irodalomról és nyelvről a maga korában korszerűtlenné vált, de az európaiság vagy nemzeti elkülönülés dilemmája máig nem dőlt el. S ez általában érvényes a nyelvekre is, hiszen nem jött létre sem egy közös európai nyelvi szellemiség, ahogy tisztán elkülönülő, idegen hatásokat nem befogadó, vagy azokat teljesen sajátjává tevő nemzeti nyelvek sem léteznek.

[36] KAZINCZY, 1979. 821.
[37] Vö. S. VARGA, 2005. 361.
[38] CSETRI, 2007. 141.
[39] KÖLCSEY, 1988. (*Nemzeti hagyományok*, 1826.)
[40] KÖLCSEY, 1988. 62.
[41] KÖLCSEY, 1988. 64.
[42] KÖLCSEY, 1988. 60. Vö. S. VARGA, 2005. 432–440.

Felhasznált irodalom és rövidítések jegyzéke

BALÁZS

1980 BALÁZS János: *Magyar deákság. Anyanyelvünk és az európai nyelvi modell*. Budapest, Magvető, 1980.

1983 BALÁZS János: Az areális nyelvészeti kutatások története, módszerei és főbb eredményei. In: *Areális nyelvészeti tanulmányok*. Szerk.: BALÁZS János. Budapest, Tankönyvkiadó, 1983. 7–112.

BECKER

1948 BECKER, Henrik: *Der Sprachbund*, Leipzig – Berlin, Humboldt-Bücherei, 1948.

CSETRI

1983 CSETRI Lajos: Kazinczy nyelvújítási programja a XIX. század első évtizedében. *Literatura*, (1983) 1–4. sz. 198–214.

1990 CSETRI Lajos: *Egység vagy különbözőség? Nyelv és irodalomszemlélet a magyar irodalmi nyelvújítás korszakában*. Budapest, Akadémiai, 1990.

2007 CSETRI Lajos: Kazinczy nyelvújításának német vonatkozásai. In: *Amathus. Válogatott tanulmányok I*. Szerk.: SZAJBÉLY Mihály – ZENTAI Mária. Budapest, L'Harmattan, 2007.

DEBRECZENI

2007 DEBRECZENI Attila: Mintakövetés és nyelvtisztaság. A 18. század végi fordításvita összefüggéseihez. In: *Kolligátum. Tanulmányok a hetvenéves Bíró Ferenc tiszteletére*. Szerk.: DEVESCOVI Balázs – SZILÁGYI Márton – VADERNA Gábor. Budapest, Ráció, 2007.

GYAPAY

2001 GYAPAY László: *„A' tisztább ízlésnek regulájival". Kölcsey kritikusi pályakezdése*. Budapest, Universitas, 2001. *(Klasszikusok)*

JENISCH

1796 JENISCH, Daniel: *Philosophisch-kritische Vergleichung und Würdigen von vierzehn ältern und neuern Sprachen Europens, namentlich: der Griechischen, Lateinischen; Italienischen, Spanischen, Portugiesischen, Französischen; Englischen, Deutschen, Holländischen, Dänischen, Schwedischen; Polnischen, Russischen, Litthauischen*. Berlin, Maurer, 1796.

KAZINCZY

1892 KAZINCZY Ferencz: Kazinczy Ferencz levelezése. III. kötet. Szerk.: VÁCZY János. Budapest, MTA, 1892. *(Kazinczy Ferenc Összes Művei)*

1899 KAZINCZY Ferencz: Kazinczy Ferencz levelezése. IX. kötet. Szerk.: VÁCZY János. Budapest, MTA, 1899. *(Kazinczy Ferenc Összes Művei)*

1903 KAZINCZY Ferencz: Kazinczy Ferencz levelezése. XIII. kötet. Szerk.: VÁCZY János. Budapest, MTA, 1903. *(Kazinczy Ferenc Összes Művei)*

1905 KAZINCZY Ferencz: Kazinczy Ferencz levelezése. XV. kötet. Szerk.: VÁCZY János. Budapest, MTA, 1905. *(Kazinczy Ferenc Összes Művei)*

1979 KAZINCZY Ferenc: *Kazinczy Ferenc művei. 1. kötet. Versek, műfordítások, szépprózа, tanulmányok*. Vál., jegyz., a szöveget gondozta: SZAUDER Mária. Budapest, Szépirodalmi, 1979. *(Magyar remekírók)*

KÖLCSEY

1988 KÖLCSEY Ferenc: *Nemzet és sokaság. Kölcsey Ferenc válogatott tanulmányai*. Szerk.: KULIN Ferenc. Budapest, Múzsák, 1988.

MARGÓCSY

1980 MARGÓCSY István: Kazinczy és Kisfaludy Sándor. *Irodalomtörténet*, 63. (1981) 3. sz. 753–760.

SCHLEGEL
1980 SCHLEGEL, Friedrich: A görög költészet tanulmányozásáról. Ford.: Tandori Dezső. In: SCHLEGEL, August Wielhelm – SCHLEGEL, Friedrich: *Válogatott esztétikai írások.* Szerk.: ZOLTAI Dénes. Budapest, Gondolat, 1980.

S. VARGA
2005 S. VARGA Pál: *A nemzeti költészet csarnokai. A nemzeti irodalom fogalmi rendszerei a 19. századi magyar irodalomtörténeti gondolkodásban.* Budapest, Balassi, 2005.
2009 S. VARGA Pál: Elízium elvesztése. Csetri Lajos válogatott tanulmányairól. *Alföld,* 60. (2009) 10. sz. 58–74.

TELEKI
1988 TELEKI József: *A magyar nyelvnek tökéletesítése új szavak és új szólásmódok által.* Szerk.: ÉDER Zoltán. Budapest, Szépirodalmi, 1988.

Blaskó Katalin

Foreign Models in Ferenc Kazinczy's Program for Language Reform

In Kazincy's opinion the usage of uncommon grammatical and stylistic constructions deviating from the inner laws of the Hungarian language was not only allowed, but indeed indispensable in the interests of the further development of the language. This principle can be linked with his classicist points of view. His opponents wished to raise Hungarian to the level already attained by the Western European languages by using the inner resources offered by the language itself, through organic development. In the paradigm switch between neoclassicism and romanticism we see this divergence being mirrored. Kazinczy did not recognize the timeliness of the paradigm switch and to the very end he clung to an ideal of Hungarian literature and language integrated in a pan-European cultural model. The present study deals with one of the important elements of Ferenc Kazinczy's language use and program for language reform, i.e. with the adoption of foreign – and in particular German – models from Western European languages, and with their theoretical and cultural historical background.

Soós István

„Meg nem foghatá, mint lehet a német nyelvet nem-szépnek ismerni"

A német nyelv helye és szerepe Kazinczy Ferenc életművében

A 18. SZÁZAD második és a 19. század első felében a soknemzetiségű Magyarországon a magyar nyelv mellett széles körben használt és beszélt német egyfajta presztízsnyelvnek is számított, különösen azért, mert ez volt a felsőbb társadalmi körök társalgási és a nemzetközi tudományosság érintkezési nyelve. Ennek a kettősségnek (anyanyelv-presztízsnyelv) a dilemmáját az egységes magyar irodalmi nyelv kialakításának az igénye, sőt korparancsa is erősítette.[1] Nem véletlen, hogy a magyarországi polgárok, hivatalnokok egy része, de különösen a művelt értelmiségiek számára természetes volt a német nyelv elsajátítása, használata és művelése a köz- és kulturális életben egyaránt. Így a 250 éve született Kazinczy Ferenc számára is, akinek egész életműve elválaszthatatlan a német nyelvtől, a német nyelvű irodalomtól és kultúrától.

Kazinczy családjában hagyomány volt a német nyelv valamilyen szinten való ismerete. Már anyai nagyapja, Bossányi Ferenc is megtanult németül, mégpedig Bécsben.[2] Kazinczy apja szintén beszélt és olvasott ezen a nyelven,[3] nem véletlen tehát, hogy gyermekei számára kötelezővé tette a német tanulását. Ferenc öccsével, Dénessel és unokatestvérével (Szirmay Andrással) együtt 1767-ben Regmecen egy Késmárkról hozott tanító, Pósa András felügyelete mellett egy évig tanulta a németet. Pósa a nyelvet egy családi képes Biblia – Johann Hübner német pedagógus *„Bibliai történetek"* c. könyve – segítségével oktatta és gyakoroltatta. Ez a könyv nagy népszerűségnek örvendett német földön, de a Magyar Királyságban is. A gyermek Kazinczy Hübner *„gyilkoló előadása mellett is"* szinte beleszeretett a *„régiség egyűgyű mythosaiba"*, és a bibliai történetek olvasásával egyre jobban értette a német nyelv alapelemeit.[4]

A három gyermeket ezt követően 1768-ban az apa Késmárkra, az evangélikus líceumba küldte, hogy a német nyelvet gyakorolják, és azt magasabb színvonalon elsajátítsák. Késmárkon házigazdájuk egy akkoriban sokat olvasott regényt adott Kazinczyék kezébe, *„amely annyi regét foglalt magába, amennyi betűje a német ábécének van". „Soha nekem kedvesebb ajándék nem adathatott, s ezentúl minden örömem a Rényiskola (Tugendschule) volt."* Ez volt Kazinczy szinte mindennapi olvasmánya, és

[1] FRIED, 1993. 166.
[2] KAZINCZY, 1907, 2. – Kazinczy Ferenc levele Nyomárkay Józsefnek (Hely és dátum nélkül).
[3] NÉGYESSY, 1931. 9.
[4] KAZINCZY, 1890. 422. – Kazinczy Ferenc levele Aranka Györgynek. (Alsóregmec, 1789. augusztus 13.); KAZINCZY, 1944. 31–32.; KAZINCZY, 1987. 51.; TOLDY, 1987. 18.; VÁCZY, 1915. 55–56.; CZEIZEL, 1930. 14.; NÉGYESSY, 1931. 10.

ez *„bámultatá meg vele"* a német nyelvet, így tanult meg igazán németül, és kapott kedvet az olvasásra. Eleinte nehézséget okozott neki, hogy a mű minden részét megértse, de kitartó olvasással és ismétléssel rövid idő alatt odáig jutott, hogy mindent jól felfogott, és nem volt szüksége magyarázatokra.[5] A németet egy év alatt olyannyira sikerült elsajátítania, hogy amikor a sárospataki főiskolába került, folyékonyan írt, olvasott és beszélt ezen a nyelven.

A református tanintézetben tanuló ifjúság figyelme Kazinczy és testvére felé fordult, részben azért, mert Kazinczy szerint *„soha még addig Patakon németül tudó gyermek nem volt"*, ők pedig meglehetősen jól beszélték már a *„tokosok* [azaz a németek] *nyelvét"*.[6] Ez a kijelentés ugyan túlzás, hiszen a német nyelvet a főiskolán is tanították és tanulták,[7] de a Kazinczy-fivérek jó német tudásukkal kivételeknek számítottak. Hogy a testvérek a németet továbbra is megfelelő szinten műveljék és gyakorolják, apjuk Patakra hozatta késmárki tanítójukat és még két szepességi perceptort. Kazinczy pataki tanulmányai idején a perceptoroknak is köszönhetően nagyobb jártasságot szerzett a német köz- és irodalmi nyelvben. Tanárainak hála, megismerkedhetett a német felvilágosodás íróinak és filozófusainak (így például Gellert, Kant, Döderlein és Semler) műveivel is.[8]

Kazinczy, amikor 1780-ban patvaristaként Kassára került, már meglehetősen jól tudott németül, de a többségében német polgárok lakta városban igyekezett német nyelvtudását továbbfejleszteni. Ennek érdekében gyakran keresett fel egy Göttingában tanult protestáns lelkészt, hogy vele a német társalgási nyelvet gyakorolja.[9] A következő év elején az eperjesi kerületi táblánál lett patvarista gyakornok. A „négynyelvű városban", ahol a polgárság német anyanyelvű volt, Kazinczynak ismét lehetősége nyílott arra, hogy német nyelvismeretét elmélyíthesse. Itt a kassai példát követve, a német beszéd gyakorlása végett többször meglátogatta a helyi evangélikus prédikátorokat. Hamarosan be kellett azonban látnia, hogy ezek a látogatások mind a maga, mind pedig a lelkészek számára teljesen „alkalmatlanok", sőt kényelmetlenek voltak, és nem sokat profitált belőlük.[10]

Német nyelvtudásának bővítésére és elmélyítésére mégis volt alkalma. A városban megismerkedett egy *„nem nagy szépségű, de szép kultúrájú, igen nemes gondolkodású s feddhetetlen erkölcsű"*, *„gráciai növésű"* ifjú hölggyel, Steinmetz Annával (ahogy ő nevezte, Ninonnal), ifjúsága *„áldott Géniusá"*-val.[11] Ifjúkori szerelmének köszönhetően nemcsak a német társalgási nyelvet gyakorolhatta, de Ninon volt az, aki először irányította figyelmét a korabeli német nyelvű irodalom kiválóságainak, Millernek, Gessnernek és Klopstocknak a műveire.[12] Ninon segítségével annyira jól elmélyítette a német nyelv ismeretét, hogy gond nélkül mind szóban, mind írásban

[5] KAZINCZY, 1944. 33.; KAZINCZY, 1987. 53.; 55.; KAZINCZY, 1890. 422. – Kazinczy Ferenc levele Aranka Györgynek (Alsóregmec, 1789. augusztus 13.); VÁCZY, 1915. 57–58.; CZEIZEL, 1930. 22–23.; NÉGYESSY, 1931. 11.

[6] CZEIZEL, 1930. 23.

[7] CSÁSZÁR, 1913. 3.; VÁCZY, 1915. 58.; 61.; CZEIZEL, 1930. 23.; NÉGYESSY, 1931. 11.

[8] KAZINCZY, 1987. 83–84.

[9] KAZINCZY, 1944. 72.; TOLDY, 1987. 39.; VÁCZY, 1915. 95.; CZEIZEL, 1930. 62.

[10] KAZINCZY, 1944. 79.; KAZINCZY, 1987. 113.; VÁCZY, 1915. 100.

[11] KAZINCZY, 1987. 113.

[12] KAZINCZY, 1944. 79.; TOLDY, 1987. 38–39., 42–43.; VÁCZY, 1915. 100–101.; CZEIZEL, 1930. 62–66.; NÉGYESSY, 1931. 22.

ki tudta magát fejezni. Nem véletlen, hogy báró Prónay Sándor úgy látta, az ifjú Kazinczy a református vallásúak közül a legjobban tudott németül, és Eperjesen töltött másfél esztendejének *„ez vala minden haszna"*.[13]

A német nyelv magas színtű művelése nemcsak életre szóló irodalmi élményekkel gazdagította őt, hanem hozzásegítette ahhoz is, hogy a korabeli német irodalom kiemelkedő képviselőivel megismerkedhessen, velük levelezzen, és műveiket magyarra fordítsa. Amikor pedig II. József 1784. május 11-én kelt, és ugyanazon év november 1-jén életbe léptetett rendeletében a latin helyett a németet tette a hivatali ügyintézés nyelvévé, Abaúj és Zemplén vármegyék aljegyzőjeként szintén nagy hasznát vehette német nyelvtudásának. Mivel a vármegye officiálisai, élén az alispánnal és a főjegyzővel nem tudtak németül, a hivatali ügyintézés összes terhe az ő vállaira nehezedett: neki kellett az uralkodói és a dikaszteriális rendeleteket, utasításokat, leiratokat magyarra vagy latinra fordítani, értelmezni és németül megválaszolni.[14] Német nyelvtudása és német irodalmi olvasmányai nagy segítségére voltak abban, hogy könnyedén, folyékonyan, szép stílusban, finom eleganciával írjon ezen a nyelven.

Kazinczy – magyar kortársainak nagy többségével ellentétben – nem utasította el a német nyelvrendeletet, nem is tiltakozott ellene. A pátensben nem a magyar nyelv, illetve a magyar nemzet elnyomását látta, hanem ellenkezőleg, úgy gondolta, hogy a német nyelv a hazai közügyek intézésének fontos eszköze, mert az elavult latin helyét veszi át. Igen célszerűnek vélte a német bevezetését, mivel ezáltal szerinte a magyar ember saját nyelvén kívül még egy másik élő nyelvet is megtanulhat, nagyobb műveltségre is szert tehet, s a német példát szem előtt tartva hathatósabban képes majd saját anyanyelvét is fejleszteni, művelni.[15]

Jó két évtizeddel később *Tübingai pályaművé*ben hasonlóan ítélte meg a német nyelvrendeletet. Mintegy védelmébe véve II. Józsefet, egyetértett az uralkodóval abban, hogy célszerűbb a holt latin helyett a németet használni az adminisztrációban. Véleményét jelentős mértékben alátámasztotta az a sajnálatos tény is, hogy a király körül lévő *„magyarul szollani bajosan, írni alig vagy éppen nem tudó magyarokról ítélvén"* a magyar nyelvet alkalmatlannak tartotta arra, hogy a kormányzás és a hivatali ügyintézés nyelve legyen. A német bevezetésével Kazinczy szerint az uralkodó lényegében véve a birodalom kormányzásának egységét kívánta szolgálni. Egyúttal pozitívumként említi, hogy II. József uralmának végén, érezvén nyelvrendeletének fonákságát, az 1789. december 18-án kiadott pátensében a német mellett a magyart is javasolta a hivatalos ügyek nyelveként.[16]

Kazinczy nemcsak hogy nem „hibáztatta" II. József nyelvrendeletét, illetve annak magyarországi végrehajtását, hanem maga is – nem utolsósorban az uralkodó iránti személyes elkötelezettségétől és politikai elvei iránti szimpátiájától is vezettetve – állami hivatalt vállalt 1786-ban, megalkuvás nélkül szolgálva őt és felvilágosult abszolutista államát. Még ezt megelőzően ugyanis – állítólag saját elhatáro-

[13] KAZINCZY, 1944. 79.; KAZINCZY, 1987. 113.; VÁCZY, 1915. 102.
[14] Erről lásd: KAZINCZY, 1944. 94–95.; KAZINCZY, 1908. 191. – Kazinczy Ferenc levele Guzmics Izidornak (Széphalom, 1822. november 11.); VÁCZY, 1915. 133–134.
[15] RIEDL, 1878. 129–130.; VÁCZY, 1915. 145.; NÉGYESSY, 1931. 38.
[16] HEINRICH, 1916. 44–45.; 133–135.

zásából – nem szeretvén *„a' politikai dolgok ekkori folyamatját"*,[17] illetve a vármegyék életében, irányításában a II. József *„alatt történt változásokat"*,[18] *„a' kedvetlen dolgok' manipulálását"*[19] megvált a vármegyei hivatali szolgálattól. Egyidejűleg az a nagy „szerencse" is érte, hogy tudományos és literatúrai ismereteit, s ezzel együtt német nyelvtudását egy másik területen, nevezetesen a *„tudományok körül"*, azaz a magyarországi oktatás- és iskolaügy területén kamatoztathatta.[20]

Kiváló német nyelvtudása és közéleti pályája megfelelő „ajánlólevélnek" bizonyult a hatóságok számára, amikor többekkel együtt 1786 áprilisában ő is benyújtotta pályázatát a kassai tankerület megüresedett inspektori állására. Beadványában részben arra hivatkozott, hogy az országban beszélt nyelvek közül többet is ismer, kiváltképpen a németet, részben pedig arra, hogy a tudományos (irodalmi) vizsgálódás mindig kedvelt elfoglaltsága volt, és különösen jó érzéke van az iskolaügyekben a norma-módszerhez.[21] A tankerület igazgatója, gróf Török Lajos támogatta őt pályázatában. Miután az uralkodó és az udvari hatóságok jóváhagyták a helytartótanács felterjesztését, 1786. október 3-án Kazinczyt kinevezték tanügyi inspektornak, november 11-én pedig beiktatták hivatalába.[22]

A német nyelv mellett egész inspektorsága idején kiállt, és mind a királyi rendelet, mind pedig a *Ratio Educationis*ban a német nyelv tanulásáról szóló intézkedések szellemében rendületlenül szorgalmazta annak tanítását és tanulását. Visszatekintve négy és fél éves inspektori tevékenységére, büszkén és nem kis önérzettel jelentette ki, hogy a német nyelvet, *„ezt a mostani fekvésünkre s az okosabb gondolkodásra nézve minden részre nem hajló hazafi érzése szerint oly szükségképpen megkívántatott tárgyat elébb"* vitte.[23] A kerületében dolgozó tanítók közül főleg azokat pártolta és támogatta, akik a magyaron kívül más nyelveket – elsősorban a németet – is értették és beszélték. Megrótta viszont azokat, akik nem tudtak németül.[24]

Inspektorsága idején többször védelmébe vette a német nyelvrendeletet, egyértelműen cáfolni kívánván azokat a pátenst támadó és elítélő véleményeket, melyek szerint az a hazai/nemzeti, azaz a magyar nyelv elnyomására és *„elveszítésé"*-re irányult volna. Kazinczynak sokszor a német nyelvrendelet fenntartások nélküli elfogadása, illetve támogatása és a német nyelvnek az oktatásban való szorgalmazása miatt került szembe számos, elsősorban "nemzeti érzületű" kortársával, akik

[17] KAZINCZY, 1910. 152. – Kazinczy Ferenc levele Toldy Ferencnek (Újhely, 1827. január 25.) Idézi: VÁCZY, 1915. 148.

[18] KAZINCZY, 1904. 453. – Kazinczy Ferenc levele Cserey Farkasnak (Széphalom, 1806. december 29.) Idézi: VÁCZY, 1915. 150.

[19] KAZINCZY, 1904. 453. – Kazinczy Ferenc levele Cserey Farkasnak (Széphalom, 1806. december 29.) Idézi: VÁCZY, 1915. 150.; KAZINCZY, 1899. 514. – Kazinczy Ferenc levele Cserey Farkasnak (Széphalom, 1812. június 24.)

[20] CZEIZEL, 1908. 161.; VÁCZY, 1915. 150.

[21] Erről lásd még: Magyar Országos Levéltár. Helytartótanácsi Levéltár. Departamentum scholarum nationalium. Districtus Cassoviensis. C 69 1786. 153. csomó. F. 1. Nr. 26. (Kassa, 1786. április 13.) Lásd még az Udvari Tanulmányi és Cenzori Bizottság határozatát: Magyar Országos Levéltár. Magyar Kancellária Levéltára. Acta generalia. A 39 1786. Nr. 9807. (Bécs, 1786. augusztus 2.)

[22] KAZINCZY, 1944. 96–98.; 113–114.; KAZINCZY, 1987. 134. (*„Autobiográfiai mozaik"*); IMRE, 1895. 172.; CZEIZEL, 1908. 163.; VÁCZY, 1915. 160–161.; CZEIZEL, 1930. 100.

[23] KAZINCZY, 1987. 139–140. (*„Autobiográfiai mozaik"*)

[24] Lásd az erre vonatkozó példákat: IMRE, 1895. 189–190.; VÁCZY, 1915. 180–181.

közül többen a német nem-tudásukkal is szinte kérkedtek előtte.[25] Érthetetlenek voltak számára közeli ismerőseinek azok a kijelentései, melyekkel kategorikusan elutasították, sőt lebecsülték a német nyelvet. Így például, amikor Kazinczy barátságosan Pálóczi Horváth Ádám szemére *„lobbantá"*, hogy nem tud németül, az először elszégyellte magát,[26] ám egyik alkalommal, midőn feltette neki a kérdést, miért *„nem szóllja"* az idegen nyelveket, köztük a németet, Pálóczi Horváth büszkeséggel vegyes kérkedéssel válaszolt: bár gyermekkorában tanult angolul és franciául, a németet, mivel erre kényszerítették, nem szívesen tanulta. Már csak azért sem, mert ezt a nyelvet *„holmi éh gyomrot mutató újabb német szerzemények nagyon meg-utáltatták"* vele.[27] Horváth a német nyelv tanulásának elutasítását a nyelv iránti érzéketlenségével és a magyar nemzet melletti elkötelezettségével próbálta magyarázni: „[…] *szeretnéd, ha idegen nyelveket tudnék; de azt én szerentsétlenségem még eddig meg-nem engedte, jóllehet a' német nyelv iránt is nagyon érzéketlen vagyok még most is, mivel nemzetemet felette szeretem"*.[28]

Kazinczynak nemcsak a Horváth-féle állásponttal, illetve a hasonlóan gondolkodó kortársakkal kellett felvennie a harcot, hanem azokkal is, akik őt az uralkodó szolgálatában álló hivatalnoki mivolta miatt támadták. Részint a német nyelv oktatása, részint pedig az oktatásban bevezetett újítások, mindenekelőtt az úgynevezett közös *(„mixta")* normaiskolák létrehozása ügyében kifejtett óriási buzgalma miatt többen hevesen kritizálták. Azt rótták fel neki, hogy a német nyelv tanításának *„erőltetésével"* a magyar és más nyelvek oktatását háttérbe szorította, sőt *„titkos eltörlését"* szorgalmazta, a közös iskolák létrehozása pedig *„egy zavaros vallás keveredését"* eredményezhette.[29]

Kazinczy, hogy a fenti aggályokat és félelmeket eloszlassa, illetve az ellene felhozott alaptalan vádakat megcáfolja, a kerületébe kinevezett iskolalátogatók beiktatásakor mondott beszédében a nyelvrendelet, illetve a benne megfogalmazott uralkodói szándék mellett így érvelt: *„Magyarázzák meg az urak* [azaz a vizitátorok] *a helybéli előljáróknak, a tanítóknak és szülőknek, hogy félreérti Őfelsége szándékát az, aki azt hihetné, hogya német nyelv terjesztésével a hazaiak, különösen a magyar nyelv elnyomása véteti célba. Ezt a kormány sohasem kívánta."* Fel kell világosítani – hangsúlyozta – az egyes községek elöljáróit, hogy *„a német nyelv tanítása egyik része a hazafiúságnak, s egyik szülői kötelesség"*. Ugyanis a német nyelv tudásának rendkívül sok haszna van: e nélkül senki nem boldogulhat az országban, különösen nem a hivatali pályán.

[25] Lásd erre példaként Kelcz Antal Abaúj vármegyei alispán viszonyát a német nyelvrendelethez és a német nyelvhez: KAZINCZY, 2007. (Oldalszám nélkül.) – Kazinczy Ferenc levele Orczy Lőrincnek. (Kassa, 1786. november 17.)

[26] KAZINCZY, 1890. 432. – Horváth Ádám levele Kazinczy Ferencnek (Szántód, 1784. augusztus 14.) Lásd erről KAZINCZY, 475. – Horváth Ádám levele Kazinczy Ferencnek (Szántód, 1789. október 5.)

[27] KAZINCZY, 1890. 222. – Horváth Ádám levele Kazinczy Ferencnek (Szántód, 1788. október 14.) Lásd még: KAZINCZY, 1893. 256. – Horváth Ádám levele Kazinczy Ferencnek (Kaposvár, 1806. augusztus 6.) és KAZINCZY, 1901. 467. – Horváth Ádám levele Kazinczy Ferencnek (Nagybajom, 1814. július 12.)

[28] KAZINCZY, 1890. 271. – Horváth Ádám levele Kazinczy Ferencnek (Szántód, 1789. február 7.); KAZINCZY, 1906. 108. – Horváth Ádám levele Kazinczy Ferencnek (Nagybajom, 1818. július 7.) Lásd még: HEGYI, 1939. 21.

[29] KAZINCZY, 1890. 411. – Horváth Ádám levele Kazinczy Ferencnek (Füred, 1789. augusztus 8.); KAZINCZY, 1890. 420. – Horváth Ádám levele Kazinczy Ferencnek (Szántód, 1789. augusztus 11.) Lásd még: VÁCZY, 1915. 191.

Kazinczy szükségesnek vélte továbbá a német nyelv tanulását azért is, mivel az mind a mindennapi, mind a tudományos életben megkerülhetetlen, a tudományos haladásra nézve pedig elengedhetetlen, és ez utóbbi esetben a magyar nyelvet is helyettesíti.[30] Jóllehet ő személy szerint a császári rendelet hűséges végrehajtója volt, nem tudta, és nem is kívánta elnyomni magyar érzületét. Ez a tény a II. József halála utáni nemzeti mozgalom és felbuzdulás idején vált nyilvánvalóvá.

Erről a magyar és német nyelvű beszédről – melyet ki is adott – beszámolt levelezőtársainak.[31] Leveleiben rendre bizonygatni próbálta, hogy a német nyelv oktatása mellett egyidejűleg a magyar fejlesztésének, felemelésének is buzgó pártolója. A normaiskolákban bevezetett újítások egyik leghevesebb ellenzőjéhez, Péczeli Józsefhez írott levelében arról igyekezett a komáromi lelkészt és lapkiadót meggyőzni, hogy: *„a Normalis Oskolák tzélja nem az, hogy a' Magyar Nyelv eltöröltessék, mert ezt én ex cathedra S. Petri, az az ex offo parantsolom"*. Ugyanakkor mentegette magát azért, hogy a vármegyéknek és a helytartótanácsnak küldött hivatalos iratait, leveleit kénytelen németül írni.[32]

Miután 1791. április 11-én megfosztották inspektori hivatalától, Kazinczyt sok támadás érte amiatt, hogy a német nyelv tanítását és tanulását oly buzgósággal pártolta és sürgette. Visszatekintve hivatali tevékenységére, nem ismerte el az őt ért támadások jogosságát: *„Vádlának még a jók is, hogy feledtem a haza iránti kötelességemet, mikor annak a Nyelvnek a tanulását sürgettem, mely elölni készült a mienket. S vádolják e az atyát, ki gyermekeivel Német Nyelvet tanultat, mert látja, hogy arra szüksége van? Nem értettem vádlóimat, de nem hiszem, hogy annak nézhessenek, ki hideg volt valaha a Nemzet Nyelvéhez."*[33]

Kazinczy a fenti idézet utolsó sorával érzékeltetni kívánta, hogy az anyanyelv művelése és ápolása ugyanúgy, ha nem nagyobb mértékben szívügye volt, mint a németé. Inspektorsága ideje alatt azonos energiával szorgalmazta és sürgette a magyar tanítását, és fent idézett beszédében a némettel ellentétben az anyanyelv előnyeit, az olaszhoz hasonló kellemes hangzását, a közéletben való fontosságát, mellőzhetetlenségét hangsúlyozta. Sőt úgy vélte, hogy a magyar nyelv a *„philosophiai tekintetekből is megérdemli, hogy tovább tenyésztessék. Ez teszi és tartja fönn a nemzeti magyar büszkeséget, hősi nagy lelket, a hőstettek kútfejét* […]. *Ez a nyelv minden élők közt a legszebb, gazdag, hangzatos és eredeti."* Az anyanyelv ápolására buzdította az iskolalátogatókat is.[34]

Kazinczy elkötelezettségét a magyar nyelv és irodalom felemelése és művelése mellett egyértelműen jelzi az a tény, hogy az 1790. évi magyar nemesi-nemzeti mozgalom idején is elragadták a nemzeti felbuzdulás hullámai. Még II. József hi-

[30] Idézi: TOLDY, 1987. 66. és IMRE, 1895. 190–191., 381. Lásd még: CZEIZEL, 1908. 168–169.; VÁCZY, 1815. 185–186.; CZEIZEL, 1930. 110–111.; NÉGYESSY, 1931. 38.

[31] KAZINCZY, 1890. 517. – Kazinczy Ferenc levele Döme Károlynak (Kassa, 1789. december 18.); KAZINCZY, 1890. 517–518. – Kazinczy Ferenc levele Aranka Györgynek (Kassa, 1789. december 18.); KAZINCZY, 1890. 525–526. – Kazinczy Ferenc levele Kovachich Márton Györgynek (Regmec, 1789. december 28.) Lásd erről: IMRE, 1895. 381. Kazinczy néhány hónappal később Aranka Györgyhöz írott egyik levelében mentegetőzött a beszéd német változatának németsége miatt: *„A' Német Oratiómat eggy nap alatt írtam. Tudom én, hogy nem jó a' Németsége, de én abban affectáltam, ut sentiat Lector, me non esse natum sed factum Germanum"*. Lásd KAZINCZY, 1891. 53. – Kazinczy Ferenc levele Aranka Györgynek. (Kassa, 1790. március 25.)

[32] KAZINCZY, 1890. 524. Lásd még: IMRE, 1895. 380–381.; CZEIZEL, 1908. 169–170.; CZEIZEL, 1930. 112.

[33] KAZINCZY, 1944. 183. Idézi: IMRE, 1895. 385–386.; CZEIZEL, 1908. 163–164.; CZEIZEL, 1930. 110.

[34] Idézi: TOLDY, 1987. 67. Lásd még: IMRE, 1895. 381.

vatalnokaként mintegy politikai óvatosságból, jó hazafinak mutatkozva, de ugyanakkor szent meggyőződéssel érvelt amellett – mind nyíltan, mind pedig leveleiben, írásaiban – hogy a közigazgatás nyelve kizárólag a magyar legyen. Hamlet-fordításának előszavában lelkesen csatlakozott azokhoz, akik II. József német nyelvrendeletében és „veszedelmes" következményeiben próféciai hévvel a magyarság és nyelvének pusztulását, a magyar név eltörlését látták, és a németet, ezt a *„döröngő zordon Nyelvet, a' melly semmire sem alkalmatosabb a' despotai hideg parantsolatnál"* határozottan elvetették. Ugyanakkor észrevette a nyelvrendeletnek a magyar nyelv és irodalom megőrzésére és fejlesztésére gyakorolt „jótékony" hatását is: *„Ezek a' szomorú emlékezetű idők tanítottak meg bennünket arra, hogy Nyelvünk meg-tartása 's el-terjesztése nélkül Hazánkban is mindég idegenek leszünk, és a' Nemzet nem különös Nemzet, hanem tsak Colonia lessz, söt egyedül ezeknek köszönhetjük azt, hogy Hazai Litteraturánk a' Német Nyelv terjesztgetése által vetélkedésre ingereltetvén, kevés idő alatt segítség nélkül is arra a' magasságra lépett, a' melyre külömben fél-század kívántatott vólna."*[35]

Az anyanyelv melletti elkötelezettségében egyidejűleg oldalvágásokat is tett az általa oly „dédelgetett és védelmezett" német nyelv felé: *„kedves Anyai Nyelvünk! Mikor fogják a' mi Szépeink érzeni, hogy valósággal szép vagy? hogy véghetetlenül fellyül haladod a' frantz persziflázst, a' német mormogást?"*[36] A *Hadi és más nevezetes történetek* című lap szerkesztőségéhez írott levelében pedig hevesen kikelve a latin nyelv oktatása ellen, az országban a magyart kívánta az *„első és közönséges"* nyelvnek, továbbá, *„hogy azt a' Német, tóth, rátz és oláh gyermek egyaránt tanúlja, valahol tsak benne mód vagyon".*[37] A magyar nyelv primátusát hangsúlyozva már-már a nemzetiségekkel szembeni reformkori nacionalista türelmetlenséget is elővetítette: „[…] *ha a' Magyar nyelv hozattatik-bé* […] *és nem* […] *a' Deák* […] *Nemzetünkből különös Nemzet válik, örökös fal lesz a' Magyar és a nem-Magyar közt vonva, 's az Idegen vagy Magyarrá lesz köztünk, vagy éhhel hal-el".*[38]

Idősebb korában azonban, éppenséggel a magyar nyelv megújítása körül kirobbant polémiák közepette elutasította a türelmetlen magyarosítást, illetve a német és más népek nyelvei, valamint a hozzájuk kapcsolódó kultúrák kirekesztését. Kazinczy számára ezen nyelvek és kultúrák megismerése egyet jelentett azzal, hogy az illető nép műveltségét az ember befogadja és magyarországi terjesztéséhez hozzájárul. Azért is tartotta fontosnak az idegen kultúrák megismertetését, mert ezzel a magyarság kulturális és szellemi felemelését, a magyar nyelv és irodalom ápolását, a szellemi gazdagodást, a nemzet kulturális gyarapodását látta megvalósíthatónak: *„Magyar bin – Magyar mindenhol, de nem mint az a' Magyar, a' ki idegent soha nem látott, nem mint az a' Német, a' ki magyarúl jól megtanúlt, ha nem mint az a' Magyar, a' ki még a' nyelve szépségei mellett a' másokét is érzi, és a' mit felvehetőnek néz, mind azt felvenni igyekszik. Így bánt a' Római Író a' Görögge l, így a' Német a' francziával, így fordítá Homért Voss; a' Múzák országában Cosmopoliták vagyunk".*[39]

[35] KAZINCZY 1790. Lásd még: KAZINCZY, 1891. 83–84. – Kazinczy Ferenc levele Prónay Lászlónak (Regmec, 1790. július 22.) Lásd még: IMRE, 1895. 378.; VÁCZY, 1915. 309–310.
[36] Idézi: BENKŐ, 1982. 12.
[37] KAZINCZY, 1891. 47. – Kazinczy Ferenc levele a *Hadi és Más Nevezetes Történetek* szerkesztőségének (Kassa, 1790. március 8.)
[38] KAZINCZY, 1891. 45. – Kazinczy Ferenc levele a *Hadi és Más Nevezetes Történetek* szerkesztőségének (Kassa, 1790. március 8.)
[39] KAZINCZY, 1906. 55. – Kazinczy Ferenc levele Majláth Jánosnak (Széphalom, 1818. május 31.) Lásd erről Kazinczynak a Tudományos Gyűjteményben megjelent kritikáját: *Megczáfolások és Igazítások.*

A nemzeti irodalom felemelése, csinosítása, az *„ízlés nemesítése"*, a nyelv művelése, ápolása és megújítása az idegen kultúrák, kiváltképpen a német nyelv és irodalom, illetve legjelentősebb képviselőinek követése és utánzása már az 1780-as évek második felétől kezdve egészen haláláig irodalmi és nyelvi programjának egyik legfontosabb célkitűzése volt.[40] A német föld, illetve a német irodalom volt számára a példa a magyarság tudományos és kulturális felemeléséhez, mely *„minekutánna a' ki-hóltt Római és az idegen Frantzia Nyelvtől el-állott, 's tulajdon nyelvén kezdette írni könyveit"*.[41] Azt a német irodalmat tartotta a maga és kortársai számára zsinórmértéknek, melyet a franciával összehasonlítva azzal egyenrangúnak, de legalábbis nem *„alább valónak"* vélt.[42]

A német literatúrából merítette első irodalmi élményeit, melyek első írói-költői próbálkozásait inspirálták. A korabeli német irodalom jeles képviselőit követte és utánozta mind saját anyanyelvének művelésében és ápolásában, mind pedig a nyelvi ízlés alakításában és mindennapi alkalmazásában.[43] Őket olvasta, idézte, fordította, magasztalta mint *„lelkéhez legközelebb állókat"* és őket kortársainak is mintaként, követésre ajánlotta: *„Én azt az útat ohajtom Nyelvünknek 's Literaturánknak, a' mellyet a' Német teve"* – írta Kis Jánosnak.[44] Lelki alkatának is sokkal jobban megfelelt a német érzelmesség, továbbá a német költészet és próza magas színvonala, mint a francia műveltség és ízlésvilág. *„Én őket szeretem, mert lelkem rokoni."*[45]

Mint arra már fentebb utaltunk, Kazinczy már ifjúkorában megismerkedett a korabeli német nyelvű irodalom legkiválóbbjainak (Kleist, Ratenau, Gellert, Gessner, Miller, Wieland, Klopstock, Kästner, a Stolberg-testvérek) munkáival.[46] Kezdetben az úgynevezett *„abenteuerliche Literatur"* (Kleist, Ratenau) ragadta meg figyelmét, és szívesen vállalkozott ezeknek a „lektűrök"-nek a fordítására. Kästner egyik híres epigrammáját szintén megszólaltatta magyar nyelven.[47] Átültette magyar nyelvre Bessenyei német nyelvű regényét, a *Die Amerikaner*t is.[48]

Az 1780-as években figyelme egyre inkább a korszak német nyelvű irodalmának legolvasottabb és legnépszerűbb szerzői, így mindenekelőtt Gessner, Klopstock, Wieland, Miller és Bürger felé fordult. Közülük is különösen Gessner és Miller művei ragadták meg képzeletét. Gessner, akinek *„édes tanításait kimondhatatlan készséggel szopta"*,[49] egész életében foglalkoztatta. Idylljeit és más költeményeit többször is lefordította, fordításait állandóan csiszolgatta. Amikor 1788-ban kiadta az *Idyllek*

Kazinczy'Antikritikája. Felelet Horváth Endre bírálatára. Tudományos Gyűjtemény, 1818. 4. kötet. 96-115. Lásd ezt még Kazinczynak Kis Jánoshoz írott levelében: KAZINCZY, 1906. 61–62. – Kazinczy Ferenc levele Kis Jánosnak (Széphalom, 1818. július 1.)

[40] VÁCZY, 1915. 205–206.

[41] KAZINCZY, 1891. 46. – Kazinczy Ferenc levele a *Hadi és Más Nevezetes Történetek* szerkesztőségének (Kassa, 1790. március 8.)

[42] KAZINCZY, 1890. 396. – Kazinczy Ferenc levele Aranka Györgynek (Kassa, 1789. július 10.)

[43] RIEDL, 1878. 126–127.

[44] KAZINCZY, 1906. 229. – Kazinczy Ferenc levele Kis Jánosnak (Széphalom, 1818. november 10.) Idézi RIEDL, 1878. 129.

[45] RIEDL, 1878. 127.

[46] VÁCZY, 1915. 94.; NÉGYESSY, [1931.] 47.

[47] Lásd TOLDY, 1987. 30.

[48] KAZINCZY, 1944. 54. Lásd még: VÁCZY, 1915. 75–77.; NÉGYESSY, 1931. 17.; TOLDY, 1987. 31–32.

[49] KAZINCZY, [1927]. 94. – Kazinczy Ferenc levele Szánthó Jánoshoz (1782. július 14.) Idézi: VÁCZY, 1915. 94., 68.; WESZELY, 1891. 821., 823–824.; NÉGYESSY, 1931. 48.

első fordítását, Teleki Sámuel gróf így üdvözölte azt: *„oly tisztán van írva, a'milyen tiszteséggel még egy magyar könyvet sem esmér"*.[50] Miller *Siegwart*ját is lefordította, erről magát Millert is levélben értesítette.[51] Több éven át tartó kísérletezgetés után, bár elkészült a fordítással, azt nem tartotta alkalmasnak közlésre és megsemmisítette.[52]

Kazinczyt ifjúkorában elsősorban két műfaj érdekelte: az érzékeny regény és a polgári szomorújáték. Az előbbiben egy olyan lehetőséget látott, amellyel a kortárs értelmiség kifejezésre juttathatta a társadalmi-emberi jogtalanságokat. Nem véletlenül akarta a kor „divat"-regényét, Goethe *Werther*jét is lefordítani.[53] Ez azonban csak terv maradt. Ehelyett inkább Kayser levélregényét *(Adolfs Briefe)* adaptálta.[54] A szomorújátékok közül a Schröder által átdolgozott *Hamlet*et, és a Bürger-féle *Machbeth*-et, később pedig Lessing drámáit magyarította.[55] Korszakának német írói és költői is érdeklődési körébe kerültek, ezek műveit szintén fordította, így például Albrechtét, Eberhardét, Hollmannét, Kotzebue-ét, Zöllnerét, Salisét, Lessingét, Herderét, Schillerét és mindenekelőtt Goethe-ét.[56]

Bár Gessner élete végéig egyik legkedvesebb német szerzője maradt, mellette a német irodalomnak olyan kiemelkedő képviselői kötötték le egyre inkább a figyelmét, mint Klopstock, Goethe és Mathisson. Klopstock ódáiban az általános emberi érzelmek kifejezését, a merész és szokatlan mondattani újításokat,[57] Goethe műveiben az ókori klasszikus költők megéneklését, Mathissonban pedig Gessnerhez hasonlóan az érzelmességet, a finom érzékiséget és a szépséges dolgok megragadását tisztelte. Nem véletlen, hogy másoknak is őket ajánlotta: *„Tartsd magad Klopstockhoz* – írta Kiss Jánosnak –, *Goethe verseihez és Mathissonhoz."*[58] Más író- és költőtársait (pl. Berzsenyit, Virág Benedeket) is erre buzdította.[59] Később Kölcseyt is igyekezett Klopstock merész nyelvi újításai és költői megoldásai követésének megnyerni: *„Klopstock tanította a' Németeket, kik nem idegenkedtek ettől inkább 1760. körül mint a' mieink most"*.[60]

Kazinczy kora ifjúságától szinte haláláig tartó fordítási és nyelvújítási „programja" nem volt minden kortársa számára követendő, illetve elfogadható. Csak ke-

[50] Idézi WESZELY, 1891. 825–526.; VÁCZY, 1915. 208. Kazinczy Gessner-fordításáiról és korabeli fogadtatásukról lásd bővebben: WESZELY, 1891. 817–840.; VÁCZY, 1915. 103–104., 209–211.; CZEIZEL, 1930. 73–79.; NÉGYESSY, 1931. 48. ; FRIED, 1984. 150–162.

[51] Lásd bővebben: VÁCZY, 1915. 101.; NÉGYESSY, 1931. 22.

[52] VÁCZY, 1915. 101–102.

[53] VÁCZY, 1915. 219.

[54] KAZINCZY, 1789. Lásd bővebben: VÁCZY, 1915. 215–222.; CZEIZEL, 1930. 79–88.; NÉGYESSY, 1931.49.; FRIED, 1992. 31–32.; FRIED, 1997. 39; FRIED, 2009. 111.

[55] FRIED, 1992. 33.; FRIED, 2009. 111–112.

[56] Ezekről a fordításokról lásd VÁCZY, 1914a. 5–17.; VÁCZY, 1914b. 1–19.; NÉGYESSY, 1931. 58–60.; FRIED, 2009. 111.

[57] CZEIZEL, 1904. 130.; CZEIZEL, 1930. 170.

[58] Idézi RIEDL, 1878. 133. Kazinczy később is előszeretettel emelte ki Klopstock és Goethe nagyságát s jelentőségét: *„Én Göthet Klopstockkal együtt minden német Íróknak elejikbe teszem."* KAZINCZY, 1893. 551. – Kazinczy Ferenc levele Kis Jánosnak (Széphalom, 1807. április 9.). Lásd még: *„Ismét elmondom, ha választás engedtetnék magamat egy varázsbot ütése által azzá tennem a' magyarban a' mi eggyik vagy másik a' Német Írók közt, Gőthévé üttetném magamat. Noha ott van Klopstock, Wieland, Schiller, Bürger, Mathisson is, a' kiknek szépségeiket ismerem."* KAZINCZY, 1894. 195–196. – Kazinczy Ferenc levele Cserey Farkasnak (Széphalom, 1807. október 17.)

[59] JUHÁSZ, 1935. 60–61.

[60] KAZINCZY, 1895. 183. – Kazinczy Ferenc levele Kölcsey Ferencnek és Kállay Ferencnek (Széphalom, 1809. január 18.). Lásd még: JUHÁSZ, 1935. 62.

vesen értették meg ezt a „programot", melyet már a *Geszner Idylliumi* előszavában igen egyértelműen megfogalmazott.[61] Kazinczy Gessner és más német írók-költők fordításaiban a későbbi nyelvújítási programjának egyik *„vezérgondolatát igyekezett valóra váltani: a parlagi magyar nyelv helyébe a finomabb ízlés követelte kifejező és jellemzetes nyelvet iktatni s megadni a stílnek azt a hajlékonyságot, amelyet a gondolatok neme s az érzelmek változata kíván"*.[62]

A fordításokban szükségesnek vélte: a fordítandó művet úgy ültessék át magyar nyelvre, hogy *„a' ki a' nagy Originált ismeri, sőt szereti, annak rejtettebb szépségeit feltalálja a' fordításban; 's ez a' mi Nyelvünkben annál szenvedhetőbb, mert ez el nem készült Nyelv"*. A fordítónak továbbá ügyelnie kell az esztétikára, a stílus csinosítására, s nem utolsósorban a *„fordítás fortélyai által"* a nyelv gazdagítására.[63] Ugyanakkor figyelmeztetett arra is, hogy a nyelv gazdagításában az idegen szavak és kifejezések átvételében, kölcsönzésében a literátoroknak óvatosan kell eljárniuk. Kizárólag azt szabad átvenni az idegen nyelvekből, ami az ízlésnek megfelel és szép.[64]

Csak kevesen értették meg fordítási elveit, például Teleki József, aki Kazinczyhoz hasonlóan a magyar nyelv felemelését szintén saját hitvallásának tekintette.[65] Kortársainak többsége azonban bírálta, sőt elutasította azt a Kazinczy által mindvégig következetesen képviselt álláspontot, mely szerint a magyar nyelv megújítását, gazdagítását a művelt nemzetek példájára a magas színvonalú költői és írói alkotások, mindenekelőtt a német irodalom termékeinek magyarra való átültetésével lehet elérni. Ezek a kritikák szoros összefüggésben a kor szellemi légkörével, látensen vagy nyíltan a németellenességből is fakadtak. Elismerték ugyan a német irodalom és a filozófia fejlődését, az egész európai művelődésre, így a magyarra gyakorolt óriási hatását is, de megfelelő kritikával és távolságtartással viszonyultak a kor német kultúrájához. Sőt, néhányan még azt is vitatták, hogy a német nyelv minden fejlettsége ellenére alkalmas lenne például arra – amire egyébként a magyar alkalmas –, hogy görög és latin versmértékű költeményeket, elsősorban hexametereket lehessen írni.

Így például Szentgyörgyi József debreceni orvosdoktor a Kazinczyval folytatott viták, *„nyájas és paskó nélkül való vetekedések közben"* váltig állította, hogy *„a' Német nyelv tellyességgel alkalmatlan a' Deák és görög versmértékre"*.[66] Dessewffy, aki inkább a francia kultúrához vonzódott, ugyan elismeréssel adózott a német irodalom és tudományosság kiválóságainak és irodalmi teljesítményüknek, de összehasonlítva őket és műveiket a görög, római, francia, angol és olasz írókkal, úgy vélte, amíg írásaikból *„bizonyos szép nemzeti bélyeg és eredetiség nem fog* […] *kitündökleni, addig nem*

[61] KAZINCZY, [1788.] 2. Lásd még: BENKŐ, 1982. 29–30.; CSETRI, 1990. 26.
[62] VÁCZY, 1915. 211. Lásd FRIED, 2009. 12–13.
[63] KAZINCZY, 1906. 383. – Kazinzy Ferenc levele Encsey Dánielnek (Széphalom, 1819. május 19.)
[64] KAZINCZY, 1979. 769. *(Dayka élete)*
[65] KAZINCZY, 1906. 268. – Gróf Teleki József levele Kazinczy Ferencnek (Pest, 1819. január 26.)
[66] KAZINCZY, 1904. 4. – Szentgyörgyi József levele Kazinczy Ferencnek (Debrecen, 1816. március 3.) *„Halálig vitatja, hogy a' németeknek nincs hexameterek, mert az egészen nem ollyan, mint a' görög, deák, és magyar, 's minthogy néki nincs tőle, a' német nyelv vapuláljon. Tegnap estve a' feleségem fenn szóval olvasa Schillerből, ki a' Voss Homerjának néhány sorait citálja. A' feleségem a' Dactilusnak, és Spondeusnak soha nem hallotta hírét, és mégis tökélletesen olvasta a' hexametereket; magyarázza hát meg ezt az Erscheinungot az, a' ki bennünket néz megvakúltaknak."* KAZINCZY, 1904. 96. – Kazinczy Ferenc levele Sipos Pálnak (Széphalom, 1816. április 4.)

lesz becses literatúrájok Európában".[67] Dessewffy Szentgyörgyihez hasonlóan vitatta, hogy a német költők valaha is képesek lennének hexameterekben írni: „*minő dölyfös ízetlenség a németeknél, erőnek erejével hat lábú verseket írni, mikor prosodiátlan nyelvök teljességgel alkalmatlan a mértékes versezetre*". A Klopstockért rajongó Kazinczyval szemben a német költők és írók nyelvét lekicsinyelte, nehézkesnek találta: „*A német nyelv mindég darabos fog maradni, Klopstocknál szintúgy mint Schillernél. V. Károly császár a lovakkal beszéllt németül, mi a csikókkal beszélhetnénk.*" Más alkalommal arról igyekezett barátját meggyőzni, hogy a magyar nyelv „*ha nem hathatósabb a németnél, leg alább szebb hangzású*".[68]

Csak kevesen értettek egyet Kazinczyval abban, hogy a német nyelvet kell választani mintául a nyelv művelésében és megújításában. Így például Retzer József, aki Dessewffyvel ellentétben dicsérte a német nyelv gazdagságát és Kazinczy mellé állva tagadta azt a gyakorta hangoztatott „vádat" a német nyelvvel szemben, hogy az darabos lenne és alkalmatlan a hexameteres versek írására.[69] Hasonló álláspontot képviselt a német nyelven író és publikáló Majláth János is, aki saját költői műveivel is bizonyítani igyekezett, hogy a német minden „nehézkessége" ellenére kiválóan alkalmas a legkülönbözőbb költemények írására, így például még a szonettekére is.[70] Máskor pedig azt próbálta igazolni, hogy a „*német az összes élő nyelvek között az a nyelv, amely leginkább alkalmas a költői kifejezésre*", s egyúttal a leggazdagabb a szóképzésben.[71]

Kazinczynak az 1810-es évek második felétől kezdve keserűen és fájdalmasan azt is meg kellett tapasztalnia, hogy az új utakat nyitó és nemzeti szemléletű magyar értelmiség, különösen az író- és költőnemzedék, nem osztotta a fordításokkal, különösen nem a németből való fordításokkal kapcsolatos nézeteit. Kölcsey Ferenc, aki 1815-től kezdve védelmezte Kazinczyt a nyelvi-irodalmi csatározásokban, 1817 nyarán hirtelen szembefordult vele.[72] Kölcsey, Döbrentei Gáborral együtt új programmal állt elő: a fordításirodalom helyett az eredeti művek írásának programjával. Úgy látta, hogy a magyar olvasóközönségnek, amely „*most fordítást éppen nem szeret, bizony fordítások nem is fognak úgy kelleni, mint originálok, s csupán a név miatt*".[73] Kölcsey – igazat adva Kis Jánosnak – kérlelhetetlenül kimondta: Kazinczy „*vétett maga ellen mikor fordítóvá lett*".

Kazinczynak rosszul esett Kölcsey kritikája. Jó egy évtizeddel később pedig azt is meg kellett érnie, hogy Pyrker László egri érsek német nyelvű hőskölteményének, a *Perlen der heiligen Vorzeit*nak prózai átültetése miatt az új literátus generáció képviselői a fordításról írott bírálataikban – ha fájdalmasan is –, de szembesítsék az „ősz mestert" a ténnyel: eljárt felette az idő.[74]

[67] KAZINCZY, 1907. 88–90. – Dessewffy József levele Kazinczy Ferencnek (Kassa, 1820. február 26.)
[68] KAZINCZY, 1908. 138. – Dessewffy József levele Kazinczy Ferencnek (Alsóolysó, 1822. augusztus 27.)
[69] KAZINCZY, 1904. 213–214. – Retzer József levele Kazinczy Ferencnek (Bécs, 1816. május 30.)
[70] KAZINCZY, 1906. 537. – Majláth János levele Kazinczy Ferencnek (Nagyugróc, 1819. december 7.)
[71] KAZINCZY, 1908. 219. – Majláth János levele Kazinczy Ferencnek (Bécs, 1822. december 20.)
[72] SZAUDER, 1955. 63.
[73] KÖLCSEY, 1990. 75–76. – Kölcsey Ferenc levele Kazinczy Ferencnek (Lasztóc, 1817. június 12.). Idézi SZAUDER, 1955. 65–66. Lásd erről még: CSETRI, 1990. 66.
[74] Az úgynevezett Pyrker-perről lásd bővebben: SZATHMÁRY, 1893. 665–671.; NÉGYESSY, 1931. 157–158.; SCHWARTZ, 1935. 404–405.; TAMÁS, 1981. 786.; DÁVIDHÁZI, 2005. 252–254.

Nemcsak a fordítások, hanem nyelvújítási elvei és törekvései miatt is szembekerült kortársainak jelentős részével. Rendületlenül vallotta ugyanis, hogy a magyar nyelvet és irodalmat elsősorban a német irodalom példájára új szavak átvételével, kölcsönzésével és magyarításával lehet az európai művelt nemzetek nyelveivel azonos rangra emelni és megújítani. Jóllehet a szó- és fogalom-kölcsönzéseknek a németeknél is voltak ellenségei, akik a nyelv elsorvasztásával riogatták kortársaikat, a német írók példái azt mutatják, a nyelv megújításában nem szabad idegenkedni attól, hogy más nyelvekből szavakat, kifejezéseket vegyünk át. Kiváltképpen Goethe életműve példázza, hogy a görög, latin, francia, angol, olasz, spanyol nyelv *„virágai"*-nak beemelése a németbe és ezek egyesítése *„a német nyelv virágaival"* rendkívüli módon gazdagították a nyelvet. S *„ezek a sokféle virágok az ő* [azaz Goethe] *írásaiban mely gyöngyjátékot tesznek"*.[75]

Kazinczy nyelvújítására döntő hatással volt Wieland és Adelung nyelvészeti vitája. Eleinte Adelung nyelvi-nyelvészeti programja mellet kötelezte el magát, aki ellentétben Wielanddal, igen szűk határok közé kívánta szorítani a költői nyelv szabadságát.[76] Később Wieland követőjévé vált, aki a nyelv folytonos tisztítása, csiszolása és ápolása mellett foglalt állást és a nyelvet a tökély lehető legmagasabb fokára akarta emelni.[77] Jelentős hatást gyakorolt rá Jenischnek a *„nyelvi ideál"*-ról alkotott elmélete is.[78]

Nyelvújítási programjában tehát elsősorban az utánzásra bátorító példákat tartotta szem előtt, mégpedig a német és római (latin) példákat. A német irodalom mintái nyomán fő célkitűzése az volt, hogy a magyar nyelvet új kifejezésekkel, fogalmakkal, szólásokkal, szólásmondásokkal bővítse, az irodalmi stílust csinosítsa,[79] a magyar irodalmat modernizálja, tökéletesítse, valamint új irodalmi műfajokat hozzon létre.[80]

Kazinczy többször nehezményezte, hogy Magyarországon számosan vannak olyanok (köztük német iskolázottságúak is), akik nem hajlandók elismerni, illetve felismerni azt a nyilvánvaló tényt, hogy a német írók és költők igen sok *„graecismust, gallicizmust vittek bele nyelvükbe s neologizálásuk által mint tették nyelvöket a Hans Sachséhoz hasonlatlanná"*.[81] Azaz a *„mostani* [19. század eleji] *német nyelv* […] *ezerszerte szebb, bővebb, nemesebb"* az előző századok német nyelvénél.[82] Kazinczy éppen az ő példájukkal kívánta bizonyítani a hazai grammatikusoknak és íróknak, különösen a „tiszta magyarság" makacs védelmezőinek: a nyelv megújítását és fejlődését az idegen idiómák átvétele és használata nem gátolja. *„Ha Ők* [ti. a németek] *gazdagíthatták xenologizmusokkal a' maguk nyelveket: ne e mi is a' magunkét?"*[83]

Kazinczy az idegen szavak átvételében, fordításában, alkotásában és használatában, egyáltalán a magyar nyelv megújításában azonban nem öncélúan, hanem igen tudatosan járt el. Az új szavak és kifejezések alkotásában az erőltetettséget, az íz-

[75] KAZINCZY, 1979. 770. (*Dayka élete*). Lásd még: NÉGYESSY, 1931. 136.; CSETRI, 1990. 44., 46.
[76] Lásd bővebben: RIEDL, 1878. 137–138.; THIENEMANN, 1912. 113–114.; BENKŐ, 1982. 6–7.; CSETRI, 1990. 16–17.
[77] THIENEMANN, 125–126.
[78] THIENEMANN, 129–130.; CSETRI, 1990. 34–35., 41–42.
[79] VÁCZY, 1915. 234.
[80] FRIED, 1992. 34.
[81] KAZINCZY, 1979. 770. *(Dayka élete)*. Lásd RIEDL, 1878. 134., 136.
[82] KAZINCZY, 1891. 501. – Kazinczy Ferenc levele Virág Benedeknek (Kóly, 1802. október 21.)
[83] KAZINCZY, 1896. 221–222. – Kazinczy Ferenc levele Döbrentei Gábornak (Széphalom, 1810. január 22.)

lés nélküli szó- és fogalomújításokat, a *„boldogtalan szófaragásokat"*, szógyártásokat *„megengedhetetlen vakmerőség"*-nek tartotta és határozottan elutasította.[84] Ebben is a német irodalom példáját tekintette mérvadónak, hangsúlyozva: a magyar literatúra a németet követve juthat el *„arany korára"*, amely *„nyelvét a' szükségtelen idegen szóktól megtisztongatta, így vagy amúgy újakat csinált, a' rútakat szebbekké, a' hosszúkat kurtákká csinálta, az új ideákat új szókkal tette-ki, a' franczia szóllásokat a' magáéba által vitte"*.[85]

Jóbarátja, Cserey Miklós amellett, hogy méltányolta Kazinczynak a nyelvújítás terén kifejtett munkásságát, óva intette őt a szükségtelen nyelvbéli változtatásoktól. Mintegy osztva Dessewffy véleményét figyelmeztette, hogy *„a nyelv szépítésében"* ne elsősorban a németet, hanem a görögöt és a latint tartsa példaként szem előtt. Ugyanis az utóbbi nyelvek *„nem annyira ellenkeznek"* a magyarral. Míg a német, mely a *„sok pallérozás"* következtében ugyan szép, kiművelt nyelvvé vált, *„de a' ki Magyarúl a' Nemzetek szóllás formái szerént beszéll, meg bántya a' Magyar nyelvet; lehúz érdemiből"*. Cserey a magyar nyelvet továbbá *„a maga tulajdonságait"* tekintve nem tartotta *„alább valónak a németnél"*, s úgy vélekedett, hogy nem kell mindent *„Német rámára"* faragni nyelvünkben.[86]

Molnár János kanonok még élesebben fogalmazott. Egyenesen *„nyelvrontónak"* nevezte Kazinczyt és azzal vádolta meg, hogy németül gondolkodik és stílusa németes hangzású, jóllehet magyarul ír. Neologizmusaiban pedig túlságosan is erősen tükröződik az idegen nemzetek, kiváltképpen a német hatása.[87]

Az új írónemzedék képviselője, Döbrentei Gábor kifejezetten féltette a magyar nyelvet a *„nyelv facsargatásától"*, továbbá attól, hogy az *„igaz magyar Stylus"* elvész a *„német Íróknak feletté szolgai követése miatt. Mert egynémelly többnyire csak német könyveket olvasván, nagyon megszokja a' Német Nyelv' tulajdon fordúlásait, 's ha ír, németül ír magyar szavakkal"*. Kritizálta Kazinczy német író-imádatát és német szóhasználatát, mivel szerinte *„nem kell a' Magyar Írónak a' maga nyelve természetét megzavarni"*.[88]

Kazinczy önérzetesen reagált Döbrentei érveléseire, különös tekintettel „idegenellenességére", és szembeállította vele ifjúkora óta rendületlenül követett nyelvi és irodalmi hitvallását: *„Döbrentei semmit sem tűr a' min idegen szag van, bár a' szag és szín kedves: Kazinczy kész elfogadni mindent a' mi idegen, ha szép, és nálunk is szép marad; mert tudja, hogy Küldföld termése volt a' rózsa is."* Kazinczy a fő különbséget önmaga és Döbrentei, illetve a nyelvújítási elméletük és gyakorlatuk között az alábbiakban summázta: *„Kazinczy Nyelvünknek külsőképen való gazdagítását új szavak és külföldi szóllások által sürgeti: – Döbrentei Nyelvünket a' maga belsőjéből, tős gyökeres természetével eggyezőleg, parancsolja kimíveltetni."*[89]

Kazinczy a fordításait és neologizmusát ért gyakran méltánytalan támadásokat, éles kritikákat igyekezett méltósággal elviselni. Részben elismerte ugyan kritiku-

[84] VÁCZY, 1915. 230. Lásd még: KAZINCZY, 1979. 769–770. (*Dayka élete*); BENKŐ, 1982. 31.
[85] KAZINCZY, 1902. 96. – Kazinczy Ferenc levele Horváth Ádámnak (Széphalom, 1814. szeptember 21.); KAZINCZY, 1902. 147. – Kazinczy Ferenc levele Horváth Ádámnak (Széphalom, 1814. október 27.)
[86] KAZINCZY, 1904. 54–55. – Cserey Miklós levele Kazinczy Ferencnek (Illyefalva, 1816. március 18.)
[87] KAZINCZY, 1900. 168. – Kazinczy Ferenc levele Kis Jánosnak (Széphalom, 1812. november 15.)
[88] DÖBRENTEI, 1824. 78–86. Lásd Kazinczy Ferenc válaszát Döbrentei Gábornak (Széphalom, 1824. augusztus 29.) Kazinczy Ferenc Levelezése. MTA Könyvtárának Kézirattára. Magyar Irodalmi Levelezés. 4r. 27. sz.
[89] KAZINCZY, 1910. 368. – Kazinczy Ferenc levele Szemere Pálnak (Újhely, 1827. október 3.). Lásd még: BENKŐ, 1982. 27.

sainak érveit, de élete végéig rendületlenül hitt abban, amit már ifjúkorában célként tűzött maga elé, hogy a magyar irodalom és nyelv, s ezzel együtt a magyar tudományosság és kultúra felemelésén munkálkodni nemes feladat. Törekvéseit a német nyelv és irodalom, kultúra, illetve kiemelkedő képviselői iránti szeretete és elkötelezettsége határozták meg.

Felhasznált irodalom és rövidítések

BENKŐ

1982 BENKŐ Lóránd: *Kazinczy Ferenc és kora a magyar nyelvtudomány történetében.* Budapest, Akadémiai, 1982. (*Nyelvtudományi értekezések.* 113.)

CZEIZEL

1904 CZEIZEL János: Klopstock hatása Kazinczyra. *Egyetemes Philologiai Közlöny*, 28. (1904) 20–33., 127–141.

1908 CZEIZEL János: Kazinczy Ferencz mint a kassai kerületi normális iskolák kir. inspectora. *Magyar Paedagógia*, 12. (1903) 2. sz. 160–171.

1930 CZEIZEL János: *Kazinczy Ferenc élete és működése.* 1. kötet. Budapest, Délmagyarország Ny., 1930.

CSÁSZÁR

1913 CSÁSZÁR Elemér: *A német költészet hatása a magyarra a XVIII. században.* Budapest, MTA, 1913. (*Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből*, XXII. 7.)

CSETRI

1990 CSETRI Lajos: *Egység vagy különbözőség? Nyelv- és irodalomszemlélet a magyar irodalmi nyelvújítás korszakában.* Budapest, Akadémiai, 1990. *(Irodalomtudomány és kritika)*

DÁVIDHÁZI

2004 DÁVIDHÁZI Péter: *Egy nemzeti tudomány születése. Toldy Ferenc és a magyar irodalomtörténet.* Budapest, Akadémiai – Universitas, 2004. *(Irodalomtudomány és kritika)*

DÖBRENTEI

1824 DÖBRENTEI Gábor: A' Magyar Irás-mód' mostani állapotjáról. *Tudományos Gyűjtemény*, 8. (1824) 78–86.

FRIED

1984 FRIED István: Az „érzékeny" Kazinczy Ferenc. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 88. (1984) 2. sz. 150–161.

1992 FRIED István: Ferenc Kazinczy und die deutsche Literatur (1780–1795). *Neohelicon*, 19. (1992) 1. sz. 29–34.

1993 FRIED István: Kétnyelvűség, kettős kulturáltság Kelet-Közép-Európában. In: *Szomszédaink között Kelet-Európában. Emlékkönyv Niederhauser Emil 70. születésnapjára.* Szerk.: GLATZ Ferenc. Budapest, MTA Történettudományi Intézete, 1993. 161–170.

1998 FRIED István: Die Frage der Sprache und deren Erneuerung in den Literaturen Mittel- und Osteuropas. *Neohelicon*, 25. (1998) 1. sz. 373–397.

2009 FRIED István: Kazinczy Ferenc és a német irodalom. (1780–1795.) In: FRIED István: *„Aki napjait a szépnek szentelé…". Fejezetek Kazinczy Ferenc pályaképéből és utókora emlékezetéből.* Sátoraljaújhely-Szeged, 2009. 9–14.

HEGYI

1939 HEGYI Ferenc: *Pálóczi Horváth Ádám.* Debrecen, Lehotai Ny., 1939. *(Magyar Irodalmi Dolgozatok a Debreceni M. Kir. Tudományegyetem Magyar Irodalomtörténeti Szemináriumából)*

IMRE

1895 IMRE Sándor: Kazinczy Ferencz iskolai inspektorsága. *Budapesti Szemle*, (1895) 83. kötet. 224. sz. 161–194.; 225. sz. 364–395.

JUHÁSZ

1935 JUHÁSZ Gergely: *Klopstock magyar utókora.* Budapest, Dunántúl Pécsi Egyetemi Könyvkiadó és Nyomda, 1935.

KAZINCZY

[1788] KAZINCZY Ferenc: Geszner Idylliumi. Kassa, Landerer, [1788]. 2.

1789 KAZINCZY Ferencz: *Bácsmegyeinek öszveszedett levelei. Regény. Költött történet.* Kassa, Ellinger János, 1789.

1790 KAZINCZY Ferencz: *Kül-Földi Játszó-szinje. Első kötet. Hamlet – Stella – Miss Szara Szampszon.* Kassán, Ellinger János, 1790.

1890 KAZINCZY Ferencz: *Kazinczy Ferencz levelezése.* I. kötet. Szerk.: VÁCZY János. Budapest, MTA, 1890. *(Kazinczy Ferencz Összes Művei)*

1891 KAZINCZY Ferencz: *Kazinczy Ferencz levelezése.* II. kötet. Szerk.: VÁCZY János. Budapest, MTA, 1891. *(Kazinczy Ferencz Összes Művei)*

1893 KAZINCZY Ferencz: *Kazinczy Ferencz levelezése.* IV. kötet. Szerk.: VÁCZY János. Budapest, MTA, 1893. *(Kazinczy Ferencz Összes Művei)*

1894 KAZINCZY Ferencz: *Kazinczy Ferencz levelezése.* V. kötet. Szerk.: VÁCZY János. Budapest, MTA, 1894. *(Kazinczy Ferencz Összes Művei)*

1895 KAZINCZY Ferencz: *Kazinczy Ferencz levelezése.* VI. kötet. Szerk.: VÁCZY János. Budapest, MTA, 1895. *(Kazinczy Ferencz Összes Művei)*

1896 KAZINCZY Ferencz: *Kazinczy Ferencz levelezése.* VII. kötet. Szerk.: VÁCZY János. Budapest, MTA, 1896 *(Kazinczy Ferencz Összes Művei)*

1899 KAZINCZY Ferencz: *Kazinczy Ferencz levelezése.* IX. kötet. Szerk.: VÁCZY János. Budapest, MTA, 1899. *(Kazinczy Ferencz Összes Művei)*

1900 KAZINCZY Ferencz: *Kazinczy Ferencz levelezése.* X. kötet. Szerk.: VÁCZY János. Budapest, MTA, 1900. *(Kazinczy Ferencz Összes Művei)*

1901 KAZINCZY Ferencz: *Kazinczy Ferencz levelezése.* XI. kötet. Szerk.: VÁCZY János. Buadpest, MTA, 1901. *(Kazinczy Ferencz Összes Művei)*

1902 KAZINCZY Ferencz: *Kazinczy Ferencz levelezése.* XII. kötet. Szerk.: VÁCZY János. Budapest, MTA, 1902. *(Kazinczy Ferencz Összes Művei)*

1904 KAZINCZY Ferencz: *Kazinczy Ferencz levelezése.* XIV. kötet. Szerk.: VÁCZY János. Budapest, MTA, 1904. *(Kazinczy Ferencz Összes Művei)*

1906 KAZINCZY Ferencz: *Kazinczy Ferencz levelezése.* XVI. kötet. Szerk.: VÁCZY János. Budapest, MTA, 1906. *(Kazinczy Ferencz Összes Művei)*

1907 KAZINCZY Ferencz: *Kazinczy Ferencz levelezése.* XVII. kötet. Szerk.: VÁCZY János. Budapest, MTA, 1907. *(Kazinczy Ferencz Összes Művei)*

1908 KAZINCZY Ferencz: *Kazinczy Ferencz levelezése.* XVIII. kötet. Szerk.: VÁCZY János. Budapest, MTA, 1908. *(Kazinczy Ferencz Összes Művei)*

1910 KAZINCZY Ferencz: *Kazinczy Ferencz levelezése.* XX. kötet. Szerk.: VÁCZY János. Budapest, MTA, 1910. *(Kazinczy Ferencz Összes Művei)*

1916 KAZINCZY Ferenc: *Kazinczy Tübingai pályaműve a magyar nyelvről, 1808.* Kiad.: HEINRICH Gusztáv. Budapest, Akadémia, 1916. (*Régi magyar könyvtár,* 37.)

[1927] KAZINCZY Ferencz: *Kazinczy Ferencz levelezése.* XXII. kötet. Kiad.: HARSÁNYI István. Budapest, Akadémiai Ny., [1927]. [1. pótkötet.]

1944 KAZINCZY Ferenc: *Pályám emlékezete.* S.a.r., jegyz.: LENGYEL Dénes. Budapest, Singer és Wolfner Irodalmi Intézet Rt., 1944.

KAZINCZY
1979 KAZINCZY Ferenc: *Kazinczy Ferenc művei. 1. kötet. Versek, műfordítások, széppróza, tanulmányok.* Vál., jegyz., a szöveget gondozta: SZAUDER Mária. Budapest, Szépirodalmi, 1979. *(Magyar remekírók)*
1987 KAZINCZY Ferenc: *Az én életem.* Összegyűjtötte, szerk., az előszót és a jegyzeteket írta: SZILÁGYI Ferenc. Budapest, Magvető, 1987. *(Nemzet és emlékezet)*
2007 Kazinczy Ferenc levelezése. [CD-ROM. Kiadja a Debreceni Egyetem Textológiai Műhelye]

KÖLCSEY
1990 KÖLCSEY Ferenc: Kölcsey Ferenc levelezése. Vál., S.a.r.: SZABÓ G. Zoltán. Budapest, Gondolat, 1990.

NÉGYESSY
1931 NÉGYESSY László: *Kazinczy pályája. Kazinczy Ferenc halálának százados évfordulója alkalmából, a művelt magyar közönség és a tanuló ifjúság számára.* Budapest, Akadémiai, 1931.

RIEDL
1878 RIEDL Frigyes: Kazinczy Ferencz és a német irodalom. *Budapesti Szemle*, (1878) 17. kötet. 35. sz. 120–152.

SCHWARTZ
1935 SCHWARTZ Elemér: Pyrker anyanyelve. *Egyetemes Philologiai Közlöny*, 59. (1935) 1–3. sz. 403–408.

SZATHMÁRY
1893 SZATHMÁRY József: Kazinczy és Toldy. *Egyetemes Philologiai Közlöny*, 17. (1893) 8. sz. 559–567., 663–672.

SZAUDER
1955 SZAUDER József: *Kölcsey Ferenc.* Budapest, Művelt Nép, 1955. *(Nagy Magyar Írók)*

TAMÁS
1981 TAMÁS Anna: Kazinczy és Toldy Ferenc. *Irodalomtörténet*, 63. (1981) 3. sz. 781–787.

THIENEMANN
1912 THIENEMANN Tivadar: Német és magyar nyelvújító törekvések. *Egyetemes Philologiai Közlöny*, 36. (1912) 2. sz. 78–138.

TOLDY
1987 TOLDY Ferenc: *Kazinczy Ferenc és kora. Életrajzi emlék. 1859–1860.* Összeállította, a szöveget gondozta: SZALAI Anna. Budapest, Szépirodalmi, 1987.

VÁCZY
1914a VÁCZY János: Kazinczy Ferencz fordításai. *Akadémiai Értesítő*, 25. (1914) 1. sz. 5–17.
1914b VÁCZY János: Kazinczy 1790–1794-ig kiadott fordításai. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 24. (1914) 1. sz. 1–19.
1915 VÁCZY János: *Kazinczy Ferencz és kora.* I. kötet. Budapest, MTA, 1915.

WESZELY
1891 WESZELY Ödön: Kazinczy Gessner-fordítása. *Egyetemes Philologiai Közlöny*, 15. (1891) 5. sz. 817–840.

Soós, István

The Role of German Language in Ferenc Kazinczy's Works

German language along with German Linguistic and Literary Studies were inseparable from Ferenc Kazinczy's *oeuvre*. Kazinczy had been studying and professing German since his youth, and this knowledge enabled him to convey German *Bildung* to contemporary Hungarian cultural life. The dissemination of German culture was achieved in his works through excellent translations of intellectual products, and presentation of debates and methods of the German language reform for a wide audience. In addition, as a state official, he urged the improvement of German education in Hungary.

Magánfelvilágosodás

Fejezetek egy leveleskönyvből. Palásthy Márton levelei Koppi Károlyhoz 1780–1783. Szerk.: Balogh Piroska. Fiatal filológusok füzetei sor. Szeged, k. n., 2008. 210.

A 18. SZÁZADI magyar történelemre fókuszáló történeti, illetve irodalomtörténeti kutatások egyik örömteli fejleménye az utóbbi időben több igényes forráskiadvány megjelenése.[1] Régebben jórészt a század utolsó évtizedére vonatkozóan rendelkeztünk ilyen munkákkal. Elég, ha a teljesség igénye nélkül a Benda Kálmán és Mályusz Elemér szerkesztette köteteket[2] vagy a korabeli sajtót bemutató munkákat[3] említjük. Ezek a kiadványok rendszerint a korszak Habsburg (főként józsefi) politikájáról, a nemzeti problematika különböző aspektusairól vagy éppen a jakobinus mozgalomról szóló szövegeket adnak közre. Mostanra, nagyrészt az irodalomtörténeti kutatásoknak köszönhetően, bővülni látszik a paletta. Mindezért Balogh Piroska egymaga is rengeteget tett, nevéhez a fordítások és szövegkiadások mellett számos irodalom- és eszmetörténeti szempontból egyaránt érdekes publikáció kapcsolódik.

A *Fiatal filológusok füzetei* sorozat 18–19. századra vonatkozó alsorozatának harmadik darabja, melynek alapja tulajdonképpen Balogh Piroska egykori szakdolgozata, a kontextualizáló célzatú bevezető tanulmány után a 18. század két, eszmetörténeti szempontból igen érdekes figurájának 1780 és 1783 közötti levelezésbe enged bepillantást. Koppi Károly történészprofesszor a korszak jóval többet tárgyalt alakjának számít a szakirodalomban, mint egykori diákja, a kérdéses időszakban a bécsi Magyar Kancellária alkalmazásában álló Palásthy Márton.[4] Kettejük levelezésének most közzétett részlete sok tekintetben gyarapíthatja, árnyalhatja ismereteinket a korabeli magyar „értelmiség" kapcsolatrendszeréről. Balogh Piroska 59 latinul íródott levelet közöl magyar nyelven, regesztával ellátva. Mindezt remekül kontextualizálja a historiográfiára, az eddig hiányzó életrajzi adatokra és az 1780-as évek szellemi-politikai szerveződésének jellegére fókuszáló bevezető tanulmány.

Palásthy kapcsán Balogh Piroska találóan jegyzi meg, hogy életrajzával kapcsolatban több a dekonstrukciós, mint a rekonstrukciós lehetőség, hiszen Palásthy Pál családtörténeti monográfiája, illetve néhány egyéb feldolgozás ellenére meglehetősen kisszámú adat áll rendelkezésre. Közvetett forrásokból, illetve magából a levelezésből azonban megtudható néhány adat születéséről, iskoláiról, Kassához való kötődéséről, hivatali előmeneteléről és munkájáról vagy éppen kiterjedt kapcsolatairól.

---

[1] A szöveg az OTKA NI-69207 számú pályázatának támogatásával készült.

[2] BENDA, 1952–57.; MÁLYUSZ, 1926.

[3] Lásd például KÓKAY, 1981.

[4] Koppi kiterjedt levelezéséből Orczy Lőrinc hozzá írt levelei is olvashatóak nyomtatásban: BALOGH, 2008. A Palásthyra vonatkozó egyik legfrissebb kutatáshoz lásd SZILÁGYI, 1998.

De miről is olvashatunk a levelekben? A szövegek jelentős része szubjektív, ha úgy tetszik „belsős" hivatali beszámoló a Kancellárián és az udvarban folyó eseményekről, rendeletek előkészítéséről, s bepillantást engednek a levelek a hivatal működésének mechanizmusába is. Palásthy olyan nagyjelentőségű mozzanatok kapcsán fejtette ki véleményét, mint a szerzetesrendek feloszlatása, a vallási tolerancia[5] és az ehhez közvetlenül kapcsolódó türelmi rendelet. A diplomáciai látogatásokról szintén részletes beszámolót küldött Koppinak. Sokat foglalkozott Magyarország birodalmon belüli helyzetével, és eljutott Magyarország nagyobb, esetenként teljes önállóságának szükségességéig. Közjogi felfogása közel állt számos egyéb korabeli felfogáshoz, Balogh hangsúlyozza is nézetei hasonlóságát Koppi 1790-ben készült politikai röpiratában foglaltakhoz.

A tudományos kutatás, tudományszervezés problémája szintén a levelezés fontos részét képezte. Palásthy hatodik levelében említést tett például Koppival közös régi tervükről, mely szerint kívánatos lenne elkészíteni egy Magyarország teljes körű ismertetését tartalmazó munkát, amely angol minta szerint tartalmazná a Magyar Királyság népességének, történetének, földrajzának leírását, politikai és jogi rendszerének, vallási viszonyainak, műveltségének, kereskedelmének, gazdaságának bemutatását. Többek közt ehhez a tervhez kapcsolódnak azok a levelek is, melyek a különböző, Bécsben található források és történeti szakmunkák összegyűjtését, lemásoltatását célozták, és szorgalmazták egyfajta tudományos infrastruktúra létrehozását. Ez a szándék is létrehozott egy kapcsolathálót, ezt mutatja a néhány erdélyi tudós között folyó, részben már feltárt levelezés is.

Bepillantást nyerünk a levelekből az önálló magyar szabadkőműves mozgalom korai időszakába vagy éppen a bécsi hivatali és köznapi élet forgatagába, melyet az olyan események tettek még színesebbé, mint a történeti irodalomban fordított Canossa-járásként ismert bécsi pápalátogatás, amely a józsefi egyházpolitikára válaszolt, vagy az orosz nagyherceg látogatása. A levelezőpartnereket foglalkoztatta a pesti egyetemi könyvtár körüli hatalmi harc, a császári rendeletek és fogadtatásuk, amint az egykorú nyugat-európai események is.

Miért is érdekes ez a rendkívül sokrétű levélfolyam? Ahogy maga Balogh is megjegyzi, a levelek egyrészt Palásthy személyes benyomásairól, véleményéről árulkodnak, aminek kétségkívül lehetnek mentalitástörténeti hozadékai. Ehhez rögtön azt is hozzátehetjük, hogy sokat elárulnak a korszak politikai diskurzusának jellegéről, nevezetesen annak rendkívüli összetettségéről is. Ami azonban ennél is fontosabb, az tulajdonképpen a leveleken keresztül hol élesebb, hol életlenebb kontúrokkal kirajzolódó „értelmiségi" kapcsolatháló kiterjedtsége, sőt, e sűrűnek mondható kapcsolatháló puszta létezésének ténye.

A levelezés, mint forrástípus jellegzetessége és jelen esetben jelentősége is abban áll, hogy nem nyilvános csatornán keresztül figyelhetjük meg a politikum szféráját, a kapcsolatrendszert és az információáramlás mechanizmusát. Ez a munka legfőbb erénye és hozadéka. A kötet koncepcionális hibájának pedig azt lehetne tekinteni, hogy a levelezést csupán az egyik oldalról, Palásthy szemszögéből mutatja be. Nyilván előnyösebb volna a Koppi által írt válaszleveleket Palásthy soraival egy

[5] A harmadik levélben a tolerancia politikai értelemben vett lehetetlensége kapcsán állapítja meg, hogy a protestánsok nem csupán lelkiismereti, hanem polgári szabadságot is követelnek.

kötetben olvasni, a tézisek és a fő mondanivaló azonban így is világos marad: egy épülő, fejlődő kapcsolatrendszert vehetünk szemügyre már az 1780-as évek elején. Történeti irodalmunk sok esetben hangsúlyozza, hogy a magyarországi értelmiségi csoportok szerveződése az 1790-es évek kezdetén vált különösen aktívvá. A Palásthy és Koppi levelezéséhez hasonló források azonban világosan mutatják, hogy ezek a kapcsolatok már jóval korábban meglehetősen intenzívvé váltak, s ha a levelekben felbukkanó nevekre nézünk, ott sok esetben ugyanazok bukkannak fel, mint akiket eddig főként egy évtizeddel későbbi szerepvállalásuk miatt ismertünk. Ezt a kapcsolathálót pedig sok esetben már a nyolcvanas évek elején is hasonló célok eléréséért lehetett mozgósítani, mint a későbbiekben. Palásthy levelezése pedig alkalmas arra, hogy felfedjük a hálózat csomópontjait. Ez a hálózat egyúttal az összeurópai, illetve birodalmi cirkulációba is bekapcsolódott, hisz helyi, bécsi, kassai, illetve szabadkőműves kapcsolatait (például Bretschneider, Nicolai) egyaránt aktívan ápolta. Mindez rendkívül érdekes lehet az alkotmányjogi gondolkodás, illetve egyes politikai fogalmak adaptációjának kutatása során (ebből a szempontból különösen érdekesek a Palásthy által Koppinak ajánlott francia és angol olvasmányok: Raynal, Buffon és Robertson munkái).

Ami tehát egyértelműen látszik a levelezésből, az a kapcsolatrendszer kiterjedtsége, Palásthy fontos összekötő, informátori, illetve szervezői-operátori szerepe. A korpusz sajtó alá rendezését, illetve a bevezető tanulmányt gondos filológiai háttérmunka, következetes fogalomhasználat, valamint problémaérzékenységre valló kérdések jellemzik. Mindez számos hasonló irányú kutatás és szövegkiadás számára jelenthet a jövőben inspirációt, hiszen a korszak bővelkedik eszmetörténetileg ígéretes kiadatlan forrásokban, valamint érdekes, sosem kanonizált életművekben.

Kovács Ákos András

Felhasznált irodalom és rövidítések

BALOGH

2008 BALOGH Piroska: A költő és a történetíró. Orczy Lőrinc levelei Koppi Károlyhoz. Orczy Lôrinc levelei Koppi Károlyhoz. In: *Redite ad cor. Tanulmányok Sahin-Tóth Péter emlékére*. Szerk.: KRÁSZ Lilla – OBORNI Teréz. Budapest, ELTE Eötvös, 2008. 119–134.

BENDA

1952–57 BENDA Kálmán: *A magyar jakobinusok iratai. I–III.* Budapest, Akadémiai, 1952–1957.

KÓKAY

1981 *Magyar Hírmondó: az első magyar nyelvű újság. Válogatás.* Szerk.: KÓKAY György. Budapest, Gondolat, 1981.

MÁLYUSZ

1926 MÁLYUSZ Elemér: *Sándor Lipót főherceg nádor iratai. 1790–1795.* Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 1926.

SZILÁGYI

1998 SZILÁGYI Márton: *Kármán József és Pajor Gáspár Urániája.* Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1998.

MegLEPEtés

Leleplezett mellszobor. Nyomozások Kazinczy birtokán. Szerk.: Czifra Mariann, Budapest, Gondolat, 2009. 254.

Kazinczy Ferenc 2009. október 27-én ünnepelte volna 250. születésnapját. Nehéz lenne felsorolni, hogy a jeles évfordulóra hány kötet, tanulmány, folyóiratcikk jelent meg, s országszerte hány konferenciával, megemlékezéssel köszöntötték az ünnepeltet a nyelvész, irodalomtörténész, történész szakma képviselői, és mindazok, akik szükségét érezték a megszólalásnak. A Kazinczy-emlékév egyik záróakkordjaként 2009. december 7-én a Petőfi Irodalmi Múzeumban mutatták be a Gondolat Kiadó gondozásában, *Leleplezett mellszobor. Nyomozások Kazinczy birtokán* címmel megjelent, Czifra Mariann szerkesztette tanulmánykötetet, amely fiatal, irodalomtörténettel foglalkozó kutatók írásait közölte. A gyűjtemény budapesti, debreceni, kolozsvári és szegedi műhelyekhez kötődő szerzők közös munkájának gyümölcse. A kiadott szövegek kimondva-kimondatlanul őrzik az együttgondolkodás, a folyamatos szakmai kapcsolat és eszmecsere nyomát. Ezt részint lábjegyzetekben olvasható köszönetnyilvánítások jelzik, részint a dolgozatok gondolati íve utal arra, hogy az írók ismerik és figyelemmel kísérik egymás eredményeit, kutatásait.

Nyomozások Kazinczy birtokán

Túlzás nélkül állítható, hogy Kazinczy birtoka, a ránk maradt kézirathagyaték monumentális méretű. Kiadása – noha hosszú évtizedek óta foglalkoztatja az irodalomtörténészeket – máig sem mondható teljesnek.[1] Éppen azért, mert az életművet még nem teljesen dolgozták fel és adták ki, és a megjelent szövegek a legtöbb esetben nem kritikai igényűek, jogosan merül fel a kérdés: mennyiben lehet hiteles – ha ez egyáltalán lehetséges – egy ilyen ismereteken nyugvó Kazinczy-kép? A kötet szerzői – írásaik tanúsága szerint – magabiztosan eligazodnak e hatalmas örökségben, s tisztában vannak a Kazinczy-recepció gyenge pontjaival. Publikációs jegyzékeik arról árulkodnak, hogy nem az évfordulóra készülvén választottak témát, a jubileum csupán apropó régóta folyó, a fennmaradt forrásokat feltáró és elemző munkájuk eredményeinek bemutatásához. Tájékozottságuk széleskörű: nemcsak a Kazinczy-szöveghagyatékban, hanem az értelmezéshez segítséget nyújtó, ám gyakran szétszórt levéltári anyagban is kiismerik magukat. A kutatómunka alaposságát jelzi hogy számos, némelykor a mai országhatárokon kívül eső intézményekben

[1] Bár igen örvendetes hír, hogy épp az évfordulóra jelent meg három új kötet: Kazinczy, 2009a; Kazinczy, 2009b; Kazinczy, 2009c.

fellelhető nyomokat is felhasználták. Az egyes kutatási területek vonatkozásában értékes adatokat őriz többek között a Magyar Országos Levéltár, a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattára, az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára, a Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirattára, a Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, a Román Akadémia Könyvtárnak Kolozsvári Fiókszervezete, valamint az *Österreichisches Staatsarchiv*.

A tanulmányok az alapokhoz, a forrásokhoz visszatérve járnak körbe olyan kérdéseket, mint például azt, hogy mit jelenthetett Kazinczy számára a viselet és a módi; hogyan is viszonyulhat az olvasó a *Fogságom naplójá*ban leírtak hitelességéhez. Vagy az, hogy vajon valóban olyan határozott és tudatosan végigvitt szerzői elgondolás áll-e a *Tövisek és virágok* megszületése mögött, mint amilyet az irodalomtudomány eddig sejtett. Továbbá: milyen szemléletbeli különbségek vezettek a Dessewffy József és Kazinczy Ferenc több évtizedes érzékeny barátságát időnként mozgalmassá tevő vitákhoz; az *Erdély Levelek*ből 1818-ban miért éppen a szászokról szóló rész jelent meg a *Tudományos Gyűjtemény*ben; milyen szempontokat kiemelve nyilatkozik Kazinczy az 1822–23-as megyei ellenállás eseményeiről és ezek alakítóiról; s végül hogyan érhető tetten az emlékíró és az emlékeiből válogató szépíró, Kazinczy az autobiográfiákban. A kötet írásai tehát vagy olyan szövegekhez nyúlnak, amelyek eddig is a figyelem középpontjában álltak, vagy új, eddig kevéssé ismert és felhasznált kútfőkre fókuszálnak. A vizsgálatokra nagyfokú problémaérzékenység és átgondolt, logikus okfejtés jellemző. A szerzők attól sem riadnak vissza, hogy a feltett kérdésekre más tudományterületekre kalandozva keressenek választ. Kezdeményezésük nem előzmény nélküli: a *Sic Itur ad Astra* 59., irodalomtörténet és társadalomtörténet kapcsolatát vizsgáló számának alapgondolatával mutat rokonságot. A dolgozatok nagy erénye, hogy szerzőik figyelmet szentelnek annak a szűkebb és tágabb kontextusnak, amelyekben vizsgálatuk tárgya elhelyezkedik. Egy részük témája miatt kiemelten kezeli a középpontba állított Kazinczy-szövegek történeti- és politikatörténeti hátterét. Szilágyi Márton a *Fogságom naplója* elemzése során Kazinczy rabtársainak eseteit hozza párhuzamul, s a napló kontrollforrásaként azt a jegyzőkönyvet használja fel, amelyet az Andreas Riedel érdekében Georg Ruzsitska által a császárnak átadott, kegyelemkérő beadványa vizsgálata során keletkezett. Emellett hangsúlyozza, hogy a börtönviszonyok leírásában egymást hitelesítő források a korabeli Habsburg Monarchia egészére nézve kuriózumnak tekinthetők. Szabó Ágnes az *Erdélyi Levelek* erdélyi szászokra vonatkozó megjegyzéseit értelmezve tér ki a „harmadik nemzet" 18–19. századi jogaira, helyzetére, megítélésére. Völgyesi Orsolya írásában a *bene possessionati* köznemesi réteghez tartozó Kazinczyra, a vármegyék ügyeiben részt vevő, azokat aktívan követő és levelezőtársainak tolmácsoló literátorra fókuszál, akinek feljegyzései őrzik az egykorú politikai diskurzus sajátos toposzait, fordulatait is. Ugyanő Keszeg Anna dolgozatának hőse is: immár viselet és módi, rendi hagyományok, egyéni ízlés és anyagi lehetőségek vonatkozásában. A tanulmánykötet fenti fejezetei a soknemzetiségű Habsburg Birodalomhoz tartozó rendi Magyarországon élő és alkotó, vármegyei feladatokat ellátó közéleti személyiség, s egyben a megjelenésében és írásos megnyilvánulásaiban is igényes Kazinczyról szólnak. Arról a Kazinczyról, akinek papirosokon hátrahagyott birtoka a maga nemében vélhetően jóval kiterjedtebb, mint földben és jószágban mérhető vagyona. Az örökség ilyen értelemben vett gaz-

dagsága teszi lehetővé, hogy az iratait élete végéig hivatalnok módjára, már-már rigorózus precizitással folyamatosan rendezgető, jó néhány másolatban elkészítő, javítgató, újra és újra átértelmező szerző írásain belül sajátos szövegegységeket különíthessünk el.[2] Ilyen összefüggéseket vizsgál Czifra Mariann, Orbán László és Vaderna Gábor. Eredményeik olyan, eddig ritkán górcső alá vett jelenségekre mutatnak rá, mint Kazinczy önimázsformáló gyakorlata, levelezési szokásai, szövegalkotási eljárásai, kritikáról vallott elvei és vitás helyzetekben gyakorolt magatartása. Ráadásul értékes adalékokkal bővítik az információáramlás útjairól és módjairól meglévő ismereteinket.

A kötet elolvasása után az olvasó egy sokarcú Kazinczy Ferenccel ismerkedik meg. Egy személyben divatos, hagyományokhoz hű, kritikus, vitatkozó, éles nyelvű és érzékeny barát, és a börtönt megjárt, levelező, politizáló reklámszakember. Nem utolsósorban pedig szépíró. A Kazinczy-olvasók *lararium*ában ezeknek a portréknak egymás mellett a helye, de nem kell kitölteniük a rendelkezésre álló teret, helyet kell hagyniuk más nézőpontból készült, más látásmódot tükröző portréknak is.

Leleplezett (?) mellszobor (?)

Vonzza, s alaposabb vizsgálatra csábítja a tekintetet a kötet hangulatára és egyben célkitűzésére is utaló borító, amelyen egy kertben álló mellszobor, Ferenczy István 1827-es, Kazinczyt ábrázoló alkotása látható, homlokán egy lepkével. Lepkével, ha úgy tetszik „Lepével", de semmiképpen sem pillangóval. E nem szokványos, ám annál inkább provokatív egyveleg több mindent kifejez.

Az elnevezések e differenciált használata Kazinczyra utal. 1806 nyarán, kora őszén írt leveleinek egy csoportja Csokonai készülő sírkövéről szól. Kultsár Istvánnal ez év július 30-án ismerteti erre vonatkozó előzetes elképzeléseit. Egyszerű, márvány síremléket képzel el a következő felirattal és díszítéssel: *„Csokonai Vitéz Mihálynak hamvai született 1773. novemb. 17-d. megholt 1805. január 28-d. Arkadiában éltem én is! A' monumentum' felső részében pedig a' Lepe – (rút és közönségesebb neve: Pillangó) – fog lepdesni. A' márványt Zsibó adja hozzá, 's Csereinek ajándéka lészen."*[3] Az idézett sorok nemcsak egy később sok vihart kavaró mondat előfordulása miatt érdekesek, hanem azért is, mert őrzik a – még a 19. században is élő – antik-keresztény szimbolikában gyökerező sírdíszítési gyakorlat nyomát, továbbá vallanak a korban is népszerű tudástárak használatáról is. A jelképtárak a lepkéhez a szabad, halhatatlan lélek, valamint a feltámadás képzetét társítják.[4] A „*Lepe*" elnevezés alkalmazása Kazinczy említett levelében ízlés kérdésének tűnik. A jelentésbeli különbségre Földi János *Természeti História*[5] című művére hivatkozva a kifejezés használatával egyet nem értő Kis Imre[6] mutat rá. Levelezőpartnere azonban a *„mívelt ízlésnek"* áldozva kitart szándéka mellett: *„a' Pillangó jó, mert Földi ……. Jó*

[2] Erről lásd CZIFRA, 2008. 13–35.
[3] KAZINCZY, 1893. 246.
[4] SEIBERT, 1986. 267.; HOPPÁL, 1997. 139–140.; PÁL, 1997. 381–382.
[5] FÖLDI, 1801. 321–329. A bogarak rendjén belül helyet foglaló pikkelyesszárnyúakat három nemre osztja táplálkozási szokásaik és hasznuk szerint: pillangó *(papilio)*; lepke *(sphinx)*; pille *(phalaena)*.
[6] KAZINCZY, 1893. 289.

a' Lepke is ……. – Belé ugratok a' szóba. Földinek igaza lehet a' Nat. Historiában, de a' Nat. Historiának nem minden nevezete illik versbe, lapidáris stylusba etc. Jó ember volt, tanúlt ember volt, de ízlése míveletlen volt. – Minden dimimitivum szenvedhetetlen, ha van primitivuma. Lepe tehát, és nem Lepke. – Fecske jó, mert nincs Fecse."[7] A cím innen nézve – Kazinczy szóhasználatával játszva – tehát akár *LeLEPEzett mellszobor* is lehetne. A könyv szerkesztője előszavában kitér arra, hogy az eddig megjelent Kazinczy-szövegek, valamint irodalomtörténeti, „*sokszor kultikus írások*" hatására egy „*klasszicista mellszoborrá*" merevedett Kazinczy-kép jött létre.[8] A kötet írásainak egyik törekvése eszerint nem más, mint kiszabadítani a szobrot a múzeum gondosan berendezett kiállítóteréből, és élő közegbe helyezni, hogy a megmerevedett vonások enyhébbé szelídüljenek. A dolgozatok alapján mindazonáltal világosan látszik, hogy a kutatók e fiatal generációja tisztában van vele: a lepe formájában szoborra szálló lélek magát Kazinczy Ferencet nem fogja életre kelteni; az irodalomtudósnak nem adatik meg, hogy a személyében leghitelesebb forrást kérdezze, csupán a szövegeket faggathatja. Orbán László észrevételét továbbgondolva szemléletesen érzékeltethető az a különbség, amely a recenzió tárgyát elkülöníti az eddigi megközelítések jelentékeny hányadától:

„Az 1987-ben Szilágyi Ferenc által kiadott[9] *kötet hátsó borítóján a hazánkban letelepedett dán festőművész, Stunder János Jakab egyik Kazinczy-portréjának részlete is látható. A kép alatti ajánló sorok szerint az a szándék munkált e kötet szövegeinek megjelentetésében, hogy módosítsa az eddigi Kazinczy-portrét, mintegy helyreállítva Stunder csonkán ránk maradt alkotását. Mintha Kazinczy mégiscsak afféle bújócskát játszott volna velünk és még mi a francia kert bokrai között kerestük, ő addig »meleg tüzű tekintetével regényes táj közepén« ült és nyilván fejcsóválva várt ránk: »*[a] *kötet restaurátori munkája a hitelesebb eredeti képet igyekszik életre kelteni: a franciakertté nyesegetett Pályám emlékezete mögött az első kidolgozások s a kiadatlan naplók Confessions-őszinteségű őskertjét.«"*[10]

A borítón nem festmény, hanem szobor látható, mégpedig mellszobor, amely a könyv elolvasása után is mellszobor marad, s mint ilyen, az egészhez képest torzó. Nem magát a modellt örökíti meg, hanem a szobrász által látottak közvetítésének kísérletét. A kötet szerzői olyan szobrászok, akiknek Kazinczy sosem ült modellt. Nem bolyongtak sem anglus, sem francia kertben múzsájukat keserve, kezükben vésővel, szívükben reménnyel, hogy megpillantván őt lehetőséget kapjanak egy egészalakos és minden részletében hiteles portré megalkotására. Olyan alkotók, akik tudatában vannak, hogy a teljes mű sosem készülhet el, s létezhetnek más nézőpontok, más látvány lehetőségével. Anyaguk sem egy összefüggő márványtömb, hanem az a több-kevesebb kődarab, amely vagy maga a modell, vagy a mások által készített szobrokból rendelkezésre áll.

Doncsecz Etelka

[7] KAZINCZY, 1893. 311. Erről lásd: RUZSICZKY, 1963. 83.; SZILY, 1902. 208.
[8] CZIFRA, 2009. 8.
[9] KAZINCZY, 1987.
[10] ORBÁN, 2009. 243–244.

Felhasznált irodalom és rövidítések

CZIFRA

2008 CZIFRA Mariann: Kazinczy-levelezéskötetek a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattárában. In: *Prima Manus*. Szerk.: KESZEG Anna – VADERNA Gábor. Budapest, Ráció, 2008. 13–35.

2009 CZIFRA Mariann: Bevezetés. In: *Leleplezett mellszobor. Nyomozások Kazinczy birtokán*. Szerk.: CZIFRA Mariann. Budapest, Gondolat, 2009. 7–8.

FÖLDI

1801 FÖLDI János: *Természeti História. A' Linne Systemája szerént. Első tsomó. Az állatok országa*. Pozsony, 1801.

HOPPÁL

1997 HOPPÁL Mihály – JANKOVICS Marcell – NAGY András – SZEMADÁM György: *Jelképtár*. Budapest, Helikon, 1997.

KAZINCZY

1893 KAZINCZY Ferencz: *Kazinczy Ferencz levelezése*. IV. kötet. Szerk.: VÁCZY János. Budapest, MTA, 1893. *(Kazinczy Ferencz Összes Művei)*

1987 KAZINCZY Ferenc: *Az én életem*. Szerk., jegyz.: SZILÁGYI Ferenc. Budapest, Magvető, 1987. *(Nemzet és emlékezet)*

2009a KAZINCZY Ferenc: *Fordítások Bessenyeitől Pyrkerig. Önállóan megjelent fordításkötetek*. S. a. r. : BORBÉLY Szilárd – BODROGI Ferenc Máté. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2009. *(Kazinczy Ferenc művei)*

2009b KAZINCZY Ferenc: *Külföldi játszószín*. S. a. r. : CZIBULA Katalin – DEMETER Júlia. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2009. *(Kazinczy Ferenc művei)*

2009c KAZINCZY Ferenc: *Pályám emlékezete*. S. a. r. : ORBÁN László. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2009. *(Kazinczy Ferenc művei)*

ORBÁN

2009 ORBÁN László: A tinta színe. In: *Leleplezett mellszobor. Nyomozások Kazinczy birtokán*. Szerk.: CZIFRA Mariann. Budapest, Gondolat, 2009. 199–247.

PÁL

1997 *Szimbólumtár. Jelképek, motívumok, témák az egyetemes és a magyar kultúrából*. Szerk.: PÁL József – ÚJVÁRI Edit. Budapest, Balassi, 1997.

RUZSICZKY

1963 RUZSICZKY Éva: *Irodalmi nyelvi szókincsünk a nyelvújítás korában Kazinczy tájszóhasználata alapján*. Budapest, Akadémiai, 1963.

SEIBERT

1986 *A keresztény művészet lexikona*. Szerk.: SEIBERT, Jutta. Ford.: Harmathné Szilágyi Anikó. Budapest, Corvina, 1986.

SZILY

1902 SZILY Kálmán: *A magyar nyelvújítás szótára a kedveltebb képzők és képzésmódok jegyzékével*. Budapest, 1902.

A bécsi udvar és a magyar nyelv

Pelcz Katalin: Nyelvmesterkedés. Ferenc József magyarul tanul. Habsburg történeti kismonográfiák sor. 2. Budapest, Új Mandátum, 2009. 207.

Ki ne kapná fel a fejét egy olyan találó címre, mint amelyet Pelcz Katalin adott munkájának? Mi is rejlik e sokat ígérő szavak mögött? A nyelvmesterkedés egyszerre utal a nyelvet tanító személy tevékenységére és – az alcímmel kiegészülve – a nyelvet tanuló diák gyakorlásaira, aki jelen esetben nem más, mint Ferenc József főherceg, később osztrák császár és magyar király. Ugyanakkor nyelvmesternek nemcsak a tanítót nevezték, hanem a tankönyvet is, amelyből a tanítás folyt, ahogyan ezt a kötet hátsó borítóján olvashatjuk. Innen derül ki az is, hogy a kötet alapját Ferenc József *Magyar Gyakorlások* című diktátumfüzetei képezik.

A tartalomjegyzékből látható, hogy egy szerzői bevezetés, majd két fejezetnyi történeti áttekintés után a nyelvtörténetre és a nyelvészetre helyeződik a hangsúly, ezt követi a kötet alapját képező forrásanyag vizsgálata és néhány következtetés. Ez a tulajdonképpen bevezető tanulmányként szolgáló rész 83 oldalt tesz ki.

A könyv második – és egyben nagyobb – felét képezi a forrás közlése, amely összesen 116 oldal. A kötet Nádor Orsolya utószavával zárul, amelyet azonban érdemes elsőként elolvasni, mert nagyon jó kapaszkodóként szolgál az olvasónak mind a szerző, mind a kötet elhelyezésében. Ezek szerint Pelcz Katalin fiatal kutatóként bécsi kutatásai során akadt rá Ferenc József *Magyar Gyakorlások* című gyakorlófüzeteire, amelyeket 1840. június 24-én kezdett meg a főherceg Nemeskéri Kiss Pál vezetésével folyó magyar nyelvi tanulmányai során.

A *Bevezetés* első bekezdésében Pelcz Katalin pontatlanul fogalmaz, ugyanis Ferenc Józsefet a Habsburg-trón örököseként jelöli meg, csakhogy Ferenc József nem volt trónörökös. 1848-as trónra lépése kerülő úton történt, hiszen ehhez szükség volt nagybátyja, I. Ferdinánd császár, illetve édesapja, Ferenc Károly „önkéntes" lemondására. A következő fejezet *(Az egységesülő Monarchia)* a Habsburg birodalomban végbemenő 18. századi változásokat vázolja, amelyek közül a nyelvtörténet szempontjából a legfontosabb a nemzeti mozgalmak kibontakozása és azokhoz kapcsolódva a nyelvek modernizálása, megújítása volt.

A magánnevelés és a nevelési nézetek fejlődését bemutató rész már közelít a forráshoz. Itt ismerkedhetünk meg Görög Demeter munkásságával, aki 1809-től huszonegy éven át udvari főnevelő volt, és így a gyakorlatban is kipróbálhatta tíz évre szóló tervezetét Ferenc Károly főherceg nevelésében.

A következőkben érkezünk el Ferenc József tanulmányaihoz, amelyek már a főherceg hatéves kora előtt megkezdődtek. A tantárgyak között fontos volt a nyelvtanulás, azon belül is a magyar nyelv elsajátítása. Az 1550. évi V. törvénycikk a magyar nyelv oktatását kötelezővé tette a Habsburg főhercegek számára, és Mária Terézia uralkodásától ezt a törvényt különösen komolyan vették. Mindez azonban

nem csak a törvénynek volt köszönhető, hanem annak is, hogy egyrészt Magyarország súlya megnövekedett a birodalmon belül, másrészt az 1840-es évekre a magyar nyelv kérdése központi eleme lett a politikának, és az 1844-es országgyűlésen sikerült is a magyart az ország hivatalos nyelvévé emelni.[1]

Az egyre fontosabbá váló magyar nyelv elsajátításában gyakran anyanyelvi tanárok segítették a Habsburg család fiatal tagjait, így került Ferenc József mellé 1840-től Nemeskéri Kiss Pál. Ez év nyarán kezdte el a főherceg teleírni a diktátumfüzeteket. Sajnos Nemeskéri Kiss Pálról a szerző nem ad rövid életrajzot, ahogyan tette azt korábban Görög Demeter bemutatásánál, és így a történet egyik főszereplője mintegy a levegőben lóg.

Pelcz Katalin felteszi a kérdést, ami valószínűleg a kötet minden olvasójában felmerült: tudott-e Ferenc József magyarul? A kötetben azt olvashatjuk, hogy a főherceg összesen tizenegy éven át tanulta a magyar nyelvet, volt, amikor heti három és fél órában, emellett egy évig magyar dajkája volt, sőt magyar játszótársakkal is érintkezett. A szerző szerint mégis nehéz pontos választ adni a fenti kérdésre, ám annyi megállapítható, hogy Nemeskéri 1847-ben megelégedéssel írt a főherceg magyar tudásáról.[2] Amennyiben azonban kitekintünk Ferenc József életének későbbi szakaszaira, gyakran találkozhatunk a magyar nyelv használatával és nem csupán előre megírt beszédek esetében. Példaként álljon itt egy idézet Csengery Antaltól, aki 1865-ben részt vett az országgyűlés[3] tagjai számára rendezett udvari ebéden, amelyen személyesen jelen volt a Budán tartózkodó Ferenc József: „*Ebéd után ismét a mellék kisebb terembe vonultunk. Őfelsége is ide jött. Körbe álltunk. Őfelsége sorbajárt, s többekkel beszélt, németül akiket már régebben ismert, magyarul a képviselőkkel, s azokkal, akik még nem voltak előtte bemutatva.*"[4] Ferenc József magyar tudásának elmélyítése tehát nemcsak azért volt fontos az uralkodóháznak, mivel törvény írta elő, hanem azért is, mert a magyar nyelvet politikai eszközként[5] is használta a későbbi uralkodó. Jól láthatóan politikai célja volt magyar nyelven elmondott beszédeinek és a magyarul folytatott társalgásnak például a kiegyezés előkészületei során, az 1860-as évek közepén.[6] Ennek a folyamatnak volt a tetőpontja a Pelcz Katalin által is említett, ugyancsak magyarul elmondott, 1867-es koronázási eskü.

A kötetben ezután három olyan fejezet következik, amelyek terjedelme és kidolgozottsága érzékelteti, hogy elérkeztünk a szerző valódi szakterületéhez. Pelcz Katalin elsőként a 18. század első felétől indulva áttekinti a magyar mint idegen nyelv tanításának – az antik grammatikai hagyományaitól idővel elszakadó – módozatait. Ezután bemutatja a 18–19. századi nyelvmesterek felépítését és tartalmát,

[1] Lásd PAJKOSSY, 1990.

[2] Pelcz Katalin elemzése legvégén tér ki arra, hogy 1847-ben Ferenc József az uralkodó nevében magyar nyelvű beszédet mondott István nádor Pest vármegyei főispáni beiktatásán. (78.) Fontos megjegyezni, hogy a beszéd szövegét előre megírták, és a főherceg azt Nemeskérivel be is gyakorolta. – GERŐ, 1988. 24–25.

[3] Ezt az országgyűlést Ferenc József személyesen, magyar nyelvű trónbeszéddel nyitotta meg. – N. N., 1865.

[4] CSENGERY, 1928. 35.

[5] „*Pontosan tudták, hogy az esetleges politikai ellenállás könnyebben törik meg, ha anyanyelven ért szót az uralkodó alattvalóival.*" – GERŐ, 1988. 15.

[6] Az 1860-as évek közepén Erzsébet császárné is megtanult magyarul, ami külön örömet okozott Magyarországon. „*Az uralkodó felséges pár igy birván nyelvünket, s igy levén képes azon kifejezni érzelmeit, és gondolatait, egy biztos reménynyel többet nyerénk ügyeink szerencsés kifejlődésére, melyben oly lényeges dolog: vágyaink, reményeink és gondolataink tökéletes megértése.*" – N. N., 1866.

ebből következtetve a nyelvtanítás akkori módszertanára. A szerző úgy véli, hogy a magyar nyelv felértékelődése ebben az időszakban a felvilágosodással megjelenő önművelési igényhez, illetve a már említett nemzeti mozgalmakhoz köthető. A 19. századra kialakuló hazai nyelvtudományban eleinte a gyakorlat volt túlsúlyban, „*a korszak felfogása kifejezetten károsnak ítélte a túlzott elméleti magyarázatot*" – írja Pelcz Katalin. (42.) Csak a század második felétől vált külön egymástól egyrészt a nyelvvel foglalkozó tudomány és a nyelvoktatás, másrészt a magyar mint anyanyelv és mint idegen nyelv leírása. A nyelv egységesüléséről szóló fejezet a nyelvmesterek szövegmintáit mint „*normatív, az irodalmi és a beszélt nyelvi formák sztenderd* (…) *modelljeit*" (47.), illetve a nyelv ezek alapján történő elsajátítási folyamatát vizsgálja.

A tanítási módszerek részletes tárgyalása során kiderül, hogy a nyelvet már akkoriban is a gyakorlati életben hasznosítható eszközként jelent meg. Ugyanakkor a nyelvtanítás egyben nevelési célokat is szolgált, vagyis ha a nyelvtanárok felkészültsége nem is volt egységes, szerepük mindenképpen fontos volt. A diktálás nyelvtanulási módszere a középhaladó szinttől volt elterjedt. A nyelvmesterekből kiindulva a diktált témák között szerepelt az országok, országrészek, történelmi események leírása, uralkodók élettörténete, jellemrajza. Ferenc József *Magyar Gyakorlás*ai éppen ilyen tárgyú tollbamondási gyakorlatok voltak. A szerző figyelmét nem kerüli el a nyelvmesterekben szereplő olvasmányok vizsgálata sem, és érthető módon különös figyelmet szentel Nemeskéri Kiss Pál tankönyvének. Arra azonban nem tér ki, hogy ennek a műnek a szövegei megegyeznek-e a Ferenc József által a gyakorlófüzetbe leírtakkal, és ha igen, mennyiben. A korabeli nyelvtanítás eredményességét Pelcz Katalin így összegzi: a nyelvmesterek „*nagy módszertani szabadságot biztosítottak a tanároknak, mely egyben a hatékony nyelvtanítás egyéni útkereséseinek kényszerét is jelentette*". Mindez „*szükségszerűen útjára indította a módszertani reformokat.*" (64.)

Ez a nyelvészet- és nyelvtanítás-történeti szakasz logikusan felépített, lényegre törő. A fejtegetésnek vitathatatlanul helye van a műben, ugyanakkor sem arányaiban, sem logikailag nem illeszkedik jól a kötet szerkezetébe. Míg a rövid történeti áttekintéstől kezdve egyre közelebb kerültünk Ferenc József tollbamondási gyakorlataihoz, ebben a viszonylag terjedelmes fejtegetésben élesen elkanyarodunk azoktól. Ha a nyelvész szerző szorosabban kötötte volna meglátásait az adott forráshoz, illetve a forrás keletkezésében közreműködő személyekhez és a forrás által felvetett problémákhoz, a történész olvasóban sem maradna hiányérzet.

A forrás szorosan vett, meglehetősen tömör elemzésével zárul a kötet első része. A Nemeskéri diktálása alapján Ferenc József által leírt szöveg első részében Magyarország vármegyéi szerepelnek, néhány kivétellel, földrajzi és gazdaságföldrajzi leírással, a másodikban pedig a magyar történelem részletes ismertetése. A szövegek stílusáról és a benne foglalt ismeretanyagról azonban keveset tudunk meg.

Zárásként a szöveg írójáról, vagyis Ferenc Józsefről mint (magyar) nyelvhasználóról kapunk portrét az íráskép, a helyesírási tévesztések, valamint a beszédészlelésből és -megértésből fakadó hibák vizsgálatával. Ezek a hibák egyrészt Ferenc József német anyanyelvűségére vezethetők vissza, másrészt a korban megszokott ingadozó helyesírásra.[7] Ebből a szempontból érdekes lett volna összevetni a *Magyar*

[7] 1832-ban elkészült az első hivatalos, akadémiai helyesírási szabályzat, ám a gyakorlatban csak fokozatosan érvényesült ennek hatása, amint az megfigyelhető például Vörösmarty Mihály levelezésében. – VÖRÖSMARTY, 1965. 297.

Gyakorlások szövegét hasonló, korabeli forrásokkal, amennyiben ilyenek fellelhetők, vagy magyar szerzők más jellegű kéziratos szövegeivel, hogy lássuk, mennyiben tért el ezektől a Ferenc József által elsajátított helyesírás. A főherceg szövegértésével kapcsolatban Pelcz Katalin arra a következtetésre jut, hogy *„Ferenc József nem csupán íródeákja volt a füzetben olvasható szövegeknek, hanem értette is az ott leírtakat."* (78.)

A kötet második részében kerül sor a forrás közlésére. A forrásközlés betűhív, és látható célja, hogy – amennyire ezt a modern tipográfia megengedi – visszaadja az eredeti szövegképet. Ez azonban nehéz vállalkozás, és Pelcz Katalinnak sem sikerül tökéletesen teljesítenie. Az olvasó is megfigyelheti az átírás pontatlanságát azokon az oldalakon, amelyeken az irat másolata is szerepel az átírt szöveg mellett.[8] Ez pedig kételyeket ébreszt a teljes szöveg átírásának megbízhatóságával kapcsolatban. A közlés módja nem egyezik meg a szokásos forráskiadási gyakorlattal, sem az irodalomtörténetivel, sem a történetivel, pedig ezek szabályzatai segíthették volna Pelcz Katalint az átírásban.

Talán egy utolsó, alapos átolvasással elkerülhetővé váltak volna a zavaró elütések[9] és a következetlen névhasználat,[10] illetve az illusztrációknak – az olvasó számára – kényelmetlen elhelyezése, amely hibák végigkísérik a szöveget. Az egyes fejezetek közötti egyensúlyhiány, valamint a fejezetek nem egészen logikus sorrendje miatt a kötet végére sem áll össze az olvasóban egy egységes kép a címben egymás mellé rendelt nyelvmesterről, azaz a tankönyvről és az azt használó személyekről: Ferenc Józsefről és Nemeskéri Kiss Pálról, illetve arról, hogy miért is kellett Ferenc Józsefnek magyarul tanulnia.

Összességében átgondoltabb koncepciót és gondosabb forrásközlést kívánt volna a szerencsés kézzel megtalált anyag. Azonban a könyv így is sok érdekességet, a forrás tartalmi elemzése pedig fontos történeti kutatási lehetőségeket rejt magában. Ez utóbbiak közül csak a talán legjelentősebbet említem meg. A gyakorlófüzetet olvasva úgy tűnik, hogy az, amit Nemeskéri lediktált Ferenc Józsefnek, eszmetörténeti nézőpontból (magyar) nemzeti jellegű volt. Vagyis miközben a nevelő magyar szóra oktatta Ferenc Józsefet, tudatosan vagy öntudatlanul[11] magyar nemzettudatot is próbált önteni belé.

Manhercz Orsolya

[8] Például egy, az igen sok szembetűnő hiba közül: külömbféle – különféle (94–95.; 5. sor).

[9] Például *„Naschlaß-Sammlung"* (12.) Nachlaß-Sammlung helyett, vagy *„Hadi* [és] *más nevezetes Történetek"* (15.).

[10] Nemeskéri Kis Pál (13.), Nemeskéri Kiss Pál (19.).

[11] Mindenesetre a magyar oldalon mindig is fontos szerepet szántak a főhercegek mellett tevékenykedő magyar nevelőknek abban a reményben, hogy Magyarország felé hajlítják neveltjük szívét. Ezt Pelcz Katalin is említi Ferenc Károly és Görög Demeter kapcsán, és ez később a trónörökös, Rudolf főherceg és nevelője, Rónay Jácint esetében is megmutatkozott.

Felhasznált irodalom és rövidítések

CSENGERY
1928 CSENGERY Antal: *Csengery Antal hátrahagyott iratai és feljegyzései*. Szerk: CSENGERY Lóránt. Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 1928.

GERŐ
1988 GERŐ András: *Ferenc József, a magyarok királya*. Budapest, Novotrade, 1988.

N. N.
1866 N. N.: Erzsébet császárné és királyné Ő Felsége. *Vasárnapi Ujság*, (1866) 6. sz. 61.

N. N.
1865: N. N.: A magyar királyi trónbeszéd I. *Pesti Napló*, (1865) 288. sz. 1.

PAJKOSSY
1990 PAJKOSSY Gábor: Problems of the Language of the State in a Multinational Country. Debates at the Hungarian Diets of the 1840s. In: *Ethnicity and Society in Hungary 2.* Ed.: Ferenc GLATZ. Budapest, 1990. 97–105.

VÖRÖSMARTY
1965 VÖRÖSMARTY Mihály: *Vörösmarty Mihály levelezése I.* Szerk.: BRISITS Frigyes. Budapest, Akadémiai, 1965. (*Vörösmarty Mihály összes művei,* 17.)

Elbeszélt szocializmus

Tükörszilánkok. Kádár-korszakok a személyes emlékezetben. Szerk.: Kovács Éva. Budapest, MTA Szociológiai Kutatóintézet – 1956-os Intézet, 2008. 348.[1]

Egy kortárs román regényíró, Dan Lungu *Egy komcsi nyanya vagyok* című kötetében megjeleníti, mit érezhet az interjúalany az interjúszituációban. Az egykori munkásnőhöz újságíró érkezik és arra kéri, meséljen neki múltjáról. *„Az újságíró pontban tízkor csengetett. Az unokaöcsém barátja volt. Olyan volt, mint egy gyerek, nem lehetett több húsz évesnél. A hosszú haja copfban összekötve mint a lányoknak. A farmernadrágja térdnél kiszakítva, az egyik fülében fülbevaló... Behívtam az étkezőbe. Főztem egy kávét. Feltételezem, azért jött, hogy találkozzon egy komcsi nyanyával. Egy szép napon kitömnek és kiállítanak a múzeumban... Nevetett. Elővette a noteszát, a golyóstollát, és egy magnót… szeretné kideríteni, miért sírják vissza az emberek a kommunista időket. Megkért, hogy meséljem el az én esetemet. Mesélni kezdtem azokról, akik a műhelyben dolgoztak. Eleinte nehezen ment, mert a magnóban forgott a kazetta és ez zavarba hozott. Aztán megpróbáltam másfele nézni, és akkor már megfeledkeztem a készülékről és feltártam neki sok mindent, a sóvárgásaimmal, a sok-sok emlékemmel együtt. Sokat meséltem, a műhelybeli életünkről, a vidám közösségről. Fényképeket is mutattam. Az egyiket, amelyiken egyik kezemet a préselőgépre, a másikat csípőre teszem, elkérte. A férjem bedugta a fejét, hogy egy kis sajttal és paradicsommal kínálja... Nem volt valami bőbeszédű. Kérdezte, milyen zenét hallgattunk akkoriban... Mosolyogva érdeklődött, milyen külföldi együtteseket szerettünk. Ebben nem vagyok erős, de azért megerőltettem magam, és előhalásztam két nevet, Toto Cutugnot és Julio Iglesiast, bár, hogy őszinte legyek, nem voltam annyira oda értük. Amikor indult, nem bírtam ki, megkérdeztem, hány éves volt 89-ben? 10 – felelte."*[2] Pontosan ebből az alapszituációból nőttek ki a *Tükörszilánkok* tanulmányai is, ám, mivel történeti-szociológiai és nem irodalmi munkáról van szó, értelemszerűen nem tudhatjuk meg a kötetből, hogy az interjúalanyok mit gondoltak az interjúszituációról. A tanulmányokból arról kapunk részletes és alaposan kidolgozott képet, hogy az őket interjúvoló szociológusok, doktoranduszok milyennek látták a Kádár-korszakra emlékezőket. A Kovács Éva szerkesztette *Tükörszilánkok. Kádár-korszakok a személyes emlékezetben* című kötet fő jellegzetessége (és erénye) talán az, hogy – amint a többes szám használatával a cím- és az alcím is utal rá – a szerzők a múltat több nézőpontból is elbeszélhetőnek vélik, az egymás mellett élő narratívák egyenértékűségét tételezik.

Az alapos bevezető tanulmányban (9–41.) Kovács Éva arra vállalkozik, hogy a Kádár-korszak kommunikatív emlékezetét narratív élettörténeti interjúk alapján

[1] A Centrális Galériában 2008. június 19-én, a kötet bemutatóján elhangzott bevezető szerkesztett és kibővített változata.

[2] Lungu, 2008. 154–155.

elemezze, illetve helyezze elméleti keretbe. A kötet módszertani mellékletet is tartalmaz, amelyben a szerkesztő ismerteti az interjúk rögzítésének, elemzésének módját (336–338.). A fényképmellékeltben az olvasók is megtekinthetik azokat a kádári időszakot ábrázoló fotókat, melyeket az interjúkészítők azért adtak oda az interjúalanyoknak, hogy vizuális érzékelésükre hatva segítsék a visszaemlékezési mechanizmus beindulását. A képek kiválasztása persze nem közömbös, hisz befolyásolja az emlékezet tartalmát. A képek egyik része a rendszer hivatalos vagy félhivatalos önbemutatása, másik részén az úgymond „történelmi" események (deportálás, '56, Németh Miklós miniszterelnökké választása) vagy szimbolikus jelentőségű politikusok (Kádár János horgászás közben), közönséges, név nélküli emberek (ládagyári munkásnő, Havanna-lakótelepi szalonnasütők), terek (Ecseri úti piac), esetek (banánszállítmány érkezése) szerepelnek. Fontos módszertani dilemma az, hogy mi történik akkor, amikor az interjúalanyokat szembesítjük a korabeli képekkel. Az interjúszituációban kérhetjük interjúpartnereinket arra is, hogy mutassák meg saját fényképeiket a múltról, esetleg adjanak belőle kölcsön a kutatónak. A kölcsönadás bizalmi gesztus, és a múlt értelmezése szempontjából figyelemreméltó, hogyan válogat a képekből a visszaemlékező, melyeket tartja fontosnak a kutató számára és melyeket tartja magánjellegűnek. A képek válogatása, rendezgetése során spontán felidéződhetnek múltbeli történetek. Azonban az is előfordulhat, hogy a visszaemlékezők nem tudják név szerint beazonosítani a képen szereplőket, nem emlékeznek vissza, és ez zavarhatja is az emlékezési folyamatok beindulását. Ehhez képest más szituáció az, amikor a kutató visz képeket és arra kéri az elbeszélőket, hogy ezek alapján idézzék fel emlékeiket. A fotóantropológiai kutatások – Kunt Ernő munkásságát leszámítva[3] – gyerekcipőben járnak még Magyarországon. Épp ezért fontos és módszertanilag továbbgondolásra serkentő, hogy a kutatás során fotográfiákat is használtak a kutatók.

A kötet borítója a *Tükörszilánkok* címre rímel, nagyon találó. Egy, a Kádár-korszakra jellemzőnek tartott, hivatalos fotót látunk: Kádár János látogatást tesz valamiféle munkahelyen valahol Magyarországon, nevető emberek veszik körül. A kép azonban szét van törve. Olyan, mintha egy tükörre ragasztották volna fel, amely szilánkokra tört. A tükör többletjelentéssel bír, megmutat, de – mivel eltörött – el is rejt, ahogy ezt a hátsó borítón található szöveg elmagyarázza: *„Az élettörténeti elbeszélésben az én azokat a képmásokat tükrözi vissza, amelyeket önmaga leírására feltalált. Élettörténetünket elbeszélve egy tükör visszavert képébe nézünk. A Kádár-kor tükre azonban korántsem ép. Ez a tükör a rendszerváltásban darabjaira törött, hogy szilánkjai aztán a porba hullva opálosodjanak, »vakuljanak« tovább az idővel..."*

A tanulmánykötet szerzőinek nem volt, nem is lehetett célja, hogy a sok-sok tükör szerteszóródott darabkáit összeillesszék a Kádár-korszak egyetlen egységes emlékezeti tablójává. Céljuk lehetett viszont az, hogy a korszakot átélőkkel interjúzva a Kádár-korszak többféle történeti-szociológiai olvasatát kínálják fel az olvasónak, aki újraértelmezheti saját Kádár-korszakkal kapcsolatos élményeit, emlékeit is e történetek tükrében.

A tanulmányok nagy figyelmet szentelnek a csoportképzés folyamatának. Mit tekinthetünk csoportnak? Hogyan konstruálódik egy közösség és annak emlékeze-

[3] KUNT, 1995.

te? A kutatás egységes keretben zajlott. Minden kutató ugyanazzal a felszólítással indította az interjút: *„A Kádár-korszak emlékezetét kutatjuk különböző társadalmi csoportok körében. Így jutottunk el önhöz is. Arra kérem, hogy mesélje el az élettörténetét!"* (336.) A módszertani melléklet figyelmeztet arra, hogy a nyitókérdés szó szerint így hangozzon el, mert ez lehetővé teszi, hogy az elbeszélő a csoportképződés szemszögéből alkossa meg élettörténeti elbeszélését. Érdekes, hogy a visszaemlékezők hogyan reagáltak a nyitókérdésre. Az egyes tanulmányokból kiderül, hogy ki volt az, akit ez emlékezésre buzdított, és ki az, akit kevésbé.

Lutz Niethammer *Ego-Histoire – Fragmente einer Antwort* című visszaemlékezésében hangsúlyozta, hogy – mondjuk így – oral historikusként gyakran tapasztalta azt, hogy az emberek élettörténetüket, a köztörténeti narratíva elvárásainak megfelelően, a huszadik század nagy történelmi eseményeihez igazítva dramatizálják. Ezek az elbeszélések inkább tipikusak, mint egyediek. Azonban, amikor az interjúalanyok az elbeszélés sodrában „elfeledkeznek" arról, hogy megfeleljenek a köztörténeti narratíváknak, akárcsak egy-egy történettöredék, morzsányi elbeszélés erejéig is, akkor más típusú történeteket beszélnek el. Ezeknek a történeteknek a segítségével érthetőbbé tehető, hogy egy adott normarendszerben vagy éppen diktatúrában miként volt lehetséges, hogy az egyes emberek ne egyetlen típust képviseljenek, hanem életútjukat sajátosként és egyediként ábrázolják.[4] Ebből a tanulmánykötetből is kiderül, hogy milyen sokfélék lehetnek az elbeszélésmódok. Az egyes tanulmányokból megismerhetünk '56-os megéléstörténeteket, más traumatörténeteket (kitelepítés, málenkij robot). Az egyes tanulmányok szerzői mindig több életútinterjút is elemeznek ezzel is biztosítva a többnézőpontúság érvényesülését. Zombory Máté tanulmányában figyelhető meg – amelyet alapos elméleti bevezetővel indít –, milyen nehéz arról beszélni az interjúalanynak, hogy őt elvitték a Szovjetunióba. Az interjúalany tudja, hogy az lenne az elvárás, hogy borzalmakról meséljen, de ő, a „mindentudó válaszoló", aki átélte, nem így ábrázolja, ám mégis ahhoz köti: *„Engem elvittek a Szovjetunióba. Itt mindenki azt várja, hogy borzalmakat meséljek, na most én nem tudok borzalmat mesélni, én a valóságot mesélem el, az láger volt, az nem volt gulág."* (60.)

Egyes szerzők tárgyalnak olyan kérdéseket is, amelyek az interjúkészítők és -elemzők számára lehetnek izgalmasnak igazán: például mi a szerepe az interjúszituációban a tabusításnak, melyek a csend, a hallgatás funkciói. A tabusítást érdekes szempontból ábrázolja Vajda Júlia és Neumann Eszter tanulmánya. Írásukban ők érvényesítik a kötet szerzői közül a legkövetkezetesebben a narratív élettörténeti elbeszélés módszerét. A visszaemlékező, Ildikó a családi nyaralások és az úttörőtábor után mesél arról, hogyan talált identitásukat felfedező zsidó fiatalok társaságára, és hogyan jött rá maga is arra, hogy zsidó: *„ez nagyon érdekes, mert szoktam én csoportoknak is, ha jönnek amerikaiak meg ilyesmik, akkor elmesélem, hogy 17 éves koromban tudtam meg tulajdonképpen, hogy zsidó vagyok, szóval bennem ott állt össze a kép, amikor a papámat temettük. Ez egyértelmű volt, mert rabbi volt, zsidó temető volt."* (135.)

A kötet a bevezetőt követően három nagyobb szerkezeti egységre bomlik. Az első a hat tanulmányt tartalmazó *Tónusok* című fejezet (41–262.). Ennek tanulmányai olyan interjúkon alapulnak, melyekben a beszélő számára a Kádár-rendszer

[4] NIETHAMMER, 2002. 108.

felbomlása sorsesemény lehetett etnikai vagy más társadalmi csoporthoz tartozásuk miatt (nemzetiségiek, nemesi származásúak, hajléktalanok – 37.). Udvarnoki Virág a szerb és horvát kisebbségekről írt, tanulmányának legérdekesebb része a fényképelemzéses rész. Füleki Katalin a szlovák identitásúak elbeszéléseit vizsgálja. Viczián Zsófia írt az arisztokratákról. Írását ötletesen szerkesztette: előbb az élettörténeteket olvashatjuk el, majd ezután ismerheti meg az olvasó a narratív és képi kereteket. A kötet írásai közül leginkább az övé ötvözi a történeti módszert és az élettörténeti elbeszélés-elemzést. Kovai Cecília a romákkal foglalkozik. A Kádár-korszak cigány-meghatározásából, ennek problémás voltából indul ki, és ír arról, hogy a korabeli hivatalos diskurzus hogyan köszön vissza manapság az életútinterjúkban. A Kádár-korszak az elbeszélésekben nosztalgikusan, a visszavágyodás tárgyaként is megjelenik. Szembesülhetünk azzal, mennyiben interiorizálták az interjúalanyok a Kádár-korszak hivatalos beszédmódját: a munkahely biztonságát, a közösségi életet, a mozgalmi életet értékként jelenítették meg. Bányai Borbála és Légmán Anna tanulmányában az interjúkészítés időszakában hajléktalan elbeszélő a tévémacit emlegette: *„én még annyit mondok a Kádár-korszakról, olyan jó volt nézni a TV-ben a rengeteg meséket, most vetítik újból ugyanazokat a mesefilmeket, szóval ismétlik, ez szerintem tök jó."* (253.)

Ezt a blokkot követi az egy-egy tanulmányból álló *Árnyékok* (262–289.) és *Visszatükröződések* (289–317.) című fejezet. Ezek a tanulmányok úgynevezett kontrollinterjúkon alapulnak, melyek egyrészt a Kádár-rendszer kádereivel (Pulay Gergő egy volt ávéhásról és egy üzemi párttitkárról ír), másrészt az 1989 után hazatelepülő egykori „disszidensekkel" készítettek. Kovai Melinda tanulmánya tehát olyan emigráns magyarokkal élettörténetéről szól, akik nem is éltek a Kádár-rendszerben, tehát elbeszéléseik nem tapasztalataikon, hanem csupán elképzeléseiken nyugszanak.

A kötet tanulmányait másként csoportosítottam volna: nem a Kádár-rendszer elszenvedői és kiszolgálói polarizált szerkezetben helyeztem volna el az interjúkat, mivel ez a megközelítésmód a szocialista időszak társadalmát túlzottan leegyszerűsíti, és olyan élesen osztja fel, hogy abban lehetetlen értelmezni a tapasztalatokat. Az életút-elbeszélésekből árnyaltan nyomon követhető, milyen taktikákat és stratégiákat alkalmaztak az emberek a paternalista állammal szemben illetve azért, hogy idomuljanak a diktatúra mindennapi elvárásaihoz. Az ügynökviták kapcsán Gyáni Gábor vetette fel, hogy inkább a kollaboráció fokozatairól lehet beszélni, mintsem kollaboránsok és ellenállók megoszlásról, hiszen valamilyen szinten mindenki kollaborált a rendszerrel, aki benne élt.[5] Én is úgy gondolom, hogy ebben a keretben talán jobban megragadható lenne nemcsak az ügynökkérdés, hanem a szocialista társadalom mindennapjainak működése is.

A módszertani részben jó lett volna kicsit többet olvasni arról, hogy a konkrét interjúalanyokat milyen megfontolások alapján választották ki az interjúerek, hogyan jutottak el hozzájuk, milyen nehézségekkel szembesültek az interjúzás során. A kötet bevezetőjében írja Kovács Éva, hogy talán túl korán vágtak bele a Kádár-korszak kommunikatív emlékezetének élettörténeti rekonstrukciójába. (37.) Jómagam nem értek vele egyet, mivel az élettörténeti elbeszélések megalkotásánál,

[5] GYÁNI, 2006. Ugyanez az érve elhangzott 2009. május 20-án a Társadalomtudományi Társaság ügynökkérdésről tartott beszélgetésén. Lásd BÉLÁDI, 2009.

a kommunikatív emlékezet működésbehozásánál nincs jelentősége annak, hogy a történetek a rendszerváltás után tíz, avagy húsz évvel mesélik el, hiszen a történetek a média, illetve az egyéni emlékezet működésének sajátosságai vagy a kérdésfeltevések hatására úgyis másmilyenek lesznek. Az ilyen és hasonló kötetek pedig izgalmas kérdésfeltevéseik, és a narratív interjúzás honi környezetbe adaptálása miatt is inspiráló hatásúak.

Felhasznált irodalom és rövidítések

BÉLÁDI
2009 BÉLÁDI Olívia: *Aki laborált az kollaborált? – Beszélgetés az ügynökkérdésről.* (http://tatkalmamater.csx.hu/portal/108926;Aki_laboralt_az_kollaboralt____Beszelgetes_az_ugynokkerdesrol_.page – 2009. november 15.)

GYÁNI
2006 GYÁNI Gábor 2006: *A kollaboráció szégyene és dicsősége. Élet és Irodalom.* 2006. február 10. (http://www.es.hu/index.php?view=doc;12589 – 2009. szeptember 21.)

KUNT
1995 KUNT Ernő: *Fotóantropológia: fényképezés és kultúrakutatás.* Miskolc – Budapest, Árkádiusz, 1995.

LUNGU
2008 LUNGU, Dan: *Egy komcsi nyanya vagyok.* Ford.: Koszta Gabriella. Pécs, Jelenkor, 2008.

NIETHAMMER
2002 NIETHAMMER, Lutz: *Ego-Histoire und andere Erinnerungsversuche.* Wien, Böhlau, 2002.

Szerzőinkhez!

A *Sic Itur ad Astra* szerkesztői a folyóiratban publikálni szándékozó szerzőktől a következőket kérik:

1. Kéziratleadás:

– A publikálni kívánt munkát **e-mailben**, csatolt fájlként juttassák el a szerkesztőséghez.
– A dolgozatot a következőképpen szerkesszék: használjanak Times New Roman CE betűtípust, 12-es betűméretet, másfeles sortávolságot, de ne használjanak tabulátorokat, oldaltöréseket, sorkihagyásokat és a szöveget balra zárva juttassák el hozzánk.
– Az idézeteket kurziválják.
– Az évszázadokat arab számmal jelöljék.

2. Jegyzetelés:

– A dolgozatban ún. szerző–évszám lábjegyzetelést alkalmazzanak folyamatos számozással, vagyis a lábjegyzetekben csak a hivatkozott mű szerzőjének vezetékneve és a mű keletkezésének időpontja, valamint – ha nem a teljes munkára hivatkozunk – a felhasznált szöveg oldalszáma jelenjék meg. E rövidítések feloldását a munka végére elhelyezett irodalomjegyzék tartalmazza.

pl.: Ránki, 1981. 55.

– Ha a szerző neve nem ismert, alkalmazza az N. N. (nomen nescio, azaz nevét nem tudom) rövidítést. Ha a hivatkozott mű kiadásának ideje ismeretlen, akkor az é. n. (évszám nélkül) rövidítést használja.

pl.: N. N., é. n. 116.

– Ha valamely adat magából a hivatkozott műből nem derül ki, de máshonnan pótolni lehet, akkor szögletes zárójelbe kerüljön.

pl.: Szabó, [1941]. 89.

– Az oldalszám után ne tegyen „o." vagy „p." betűt.
– E szabályok alól kivételt jelentenek a levéltári források, amelyekre a következőképpen hivatkozunk a lábjegyzetekben:
A forrás címe [levél esetén: X levele Y-nak (Keltezés helye, időpontja.)], a forrást őrző levéltár neve [többszöri előfordulás esetén rövidítve] és a forrás levéltári jelzete.

3. Irodalomjegyzék

– Arra kérjük szerzőinket, hogy ne a már folyóiratunkban megjelent tanulmányok bibliográfiáinak formátumát igyekezzenek utánozni, hanem az itt leírt módon járjanak el, mert ezzel könnyítik meg a szerkesztési munkát. Ne használjanak tehát kiskapitális betűket, tabulátorokat stb.
– A keresztneveket ne rövidítsék, kivéve azoknál a szerzőknél (például E. H. Carr), akik azt maguk sem tüntetik fel munkáikon.
– Ha van ilyen, jelöljék meg a munka fordítóját is.
– A „szerk." (szerkesztette) rövidítést mindig az adott mű nyelvén adják meg. Pl. angol szöveg esetén: ed.
– Amennyiben valamely adat nincs feltüntetve a felhasznált munkán, a szerzők használják a h. n. (helymegjelölés nélkül), é. n. (évszám nélkül), k. n. (kiadó nélkül), N. N. (nomen nescio) rövidítéseket a hiány jelzésére.
– Ha valamely adat magából a hivatkozott műből nem derül ki, de máshonnan pótolni lehet, akkor szögletes zárójelbe kerüljön.
– A bibliográfiában a források ne váljanak külön a szakirodalomtól.

a, hivatkozás szerző munkájára

Szerző vezetékneve
Kiadási év Szerző(k): *A könyv címe*. Kötet száma. Ford.: Fordító neve. Kiadás száma. Kiadás helye(i), kiadó(k), kiadási év. (*Sorozatcím*, sorozati szám)

pl.: **Braudel**
2003 Braudel, Fernand: *Franciaország identitása. A tér és a történelem*. I. kötet. Ford.: Mihancsik Zsófia. Budapest, Helikon, 2003.

Szabó–Tonk
1992 Szabó Miklós – Tonk Sándor: *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban 1521– 1700.* Szeged, József Attila Tudományegyetem, 1992. (*Fontes rerum scholasticarum*, 4.)

b, hivatkozás szerkesztő által összeállított munkára

Szerkesztő vezetékneve
Kiadási év *A könyv címe*. Szerk.: Név. Ford: Fordító neve. Kiadás száma. Kiadás helye, kiadó, kiadási év. (*Sorozatcím*, sorozati szám)

pl.: **Mezey**
2003 *Magyar alkotmánytörténet*. Szerk.: Mezey Barna. 5. kiad. Budapest, Osiris, 2003. *(Osiris tankönyvek)*

c, hivatkozás tanulmánykötetben megjelent írásra

Vezetéknév
Kiadási év A tanulmány szerzője: A tanulmány címe. Ford.: Fordító neve. In: *A tanulmánykötet címe*. Szerk.: A szerkesztő neve. Kiadás száma. Kiadás helye, kiadó, kiadás éve. (*Sorozatcím*, sorozati szám.) Oldalszám.

pl.: **Mályusz**
1932 Mályusz Elemér: A népiség története. In: *A magyar történetírás új útjai*. Szerk.: Hóman Bálint. 2. kiad. Budapest, Magyar Szemle, 1932. (*Magyar Szemle könyvei*, 3.) 237–268.

d, hivatkozás folyóiratban megjelenő tanulmányra

Vezetéknév
Megjelenési év Szerző: A tanulmány címe. Ford.: Fordító neve. In: *A folyóirat címe*, Évfolyam. (Megjelenési év) Szám. Oldalszám.

pl.: **White**
2001 White, Hayden: A történelem poétikája. Ford.: Kisantal Tamás – Szeberényi Gábor. In: *Aetas*, 16. (2001) 1. sz. 134–164.

e, hivatkozás napilapban megjelenő cikkre

Vezetéknév
Megjelenés éve Szerző: A cikk címe. Ford.: Fordító neve. In: *A napilap címe*, Évfolyam. (Megjelenési dátum) Szám. Oldalszám.

pl.: **Csapody**
1999 Csapody Tamás: Alezredes a fegyelmi bírák előtt. In: *Magyar Hírlap*, 32. (1999. január 28.) 23. sz. 7.

f, hivatkozás világhálós tartalmakra

Vezetéknév
Szerző: *Cím*. Ford.: Fordító neve. [URL cím szóköz] Megtekintés időpontja.

pl.: (a példaként megadott oldalon további információk lelhetők nemcsak a világhálós hivatkozásokra vonatkozóan):

Page
Page, Melvin E.: *A Brief Citation Guide for Internet Sources in History and the Humanities.* [http://www.h-net.org/about/citation] 2006. december 16.

Balogh Piroska: Az ELTE BTK-n végzett magyar, történelem és latin szakon. Doktori értekezését 2005-ben védte meg. Jelenleg az ELTE BTK XVIII–XIX. Századi Magyar Irodalomtörténeti Tanszékének adjunktusa.

Bernád Ágoston Zénó: 2006-ban végzett a bécsi egyetem komparatisztika és finnugor szakán. Jelenleg ugyanitt az Európai és Összehasonlító Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet tudományos munkatársa.

Bíró Ferenc: 1960-ban végzett a Szegedi Tudományegyetem magyar-francia szakán. Jelenleg az ELTE BTK XVIII–XIX. Századi Magyar Irodalomtörténeti Tanszékének emeritált professzora.

Blaskó Katalin: 1992-ben végzett a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetemen magyar és német szakon. Jelenleg a bécsi egyetem Európai és Összehasonlító Nyelv- és Irodalomtudományi Intézetének Finnugor Tanszékén tudományos munkatárs.

Czibula Katalin: Az ELTE BTK-n végzett magyar és művészettörténet szakon, 1996 óta az irodalomtudomány kandidátusa, jelenleg az ELTE Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézetének főiskolai docense.

Doncsecz Etelka: 2008-ban végzett az ELTE BTK magyar és történelem szakán. Jelenleg az ELTE BTK „Magyar és európai felvilágosodás" Doktori Programjának hallgatója.

Fábri Anna: 1968-ban végzett az ELTE BTK magyar-esztétika szakán. Kandidátusi értekezését 1990-ben védte meg. 2005-ben az ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék docenseként vonult nyugdíjba.

Granasztói Olga: Az ELTE BTK-n magyar-francia szakon szerezte meg diplomáját. Ph.D doktori értekezését a Szegedi Tudományegyetemen 2006-ban védte meg.

Krakker Ágnes: 2010-ben végzett az ELTE BTK történelem szakán, jelenleg ugyanitt végzős francia nyelv és irodalom szakos hallgató.

Krász Lilla: Az ELTE BTK-n végzett történelem-német szakon. Ph.D doktori értekezését 2001-ben védte meg. Jelenleg az ELTE BTK Középkori és Kora Újkori Egyetemes Történeti Tanszékének adjunktusa.

Kovács Ákos András: Az ELTE BTK történelem és francia szakán végzett 2005-ben. Jelenleg ugyanitt az Atelier – Európai historiográfia és társadalomtörténet doktori program hallgatója.

Kurucz György: Az ELTE BTK történelem-angol szakán végzett, 2008-ban ugyanitt habilitált. Jelenleg a Balassi Bálint Intézetben működő Magyar Ösztöndíj Bizottság (MÖB) irodavezetője.

Laakso, Johanna: A helsinki egyetemen végzett finnugor-finnségi nyelvtudomány és általános nyelvészet szakon. 1990-ben ugyanott védte meg doktori értekezését, 2000 óta a bécsi egyetemen a finnugor nyelvészet professzora.

Manhercz Orsolya: 2005-ben végzett az ELTE BTK történelem, 2006-ban esztétika szakán. Jelenleg harmadéves doktorandusz ugyanitt az Új- és Jelenkori Magyar Történelem programon.

Michaud, Claude: Egyetemi tanulmányait földrajz és történelem szakon Besançonban, majd Párizsban (Sorbonne) végezte. 1966 és 1995 között az orléansi egyetem oktatója, professzora, dékánja, majd 1995-től 2004-ig a párizsi Sorbonne professzora, jelenleg ugyanitt emeritált professzor.

Oláh Anna: Az ELTE BTK magyar-történelem szakos hallgatója.

Pércsy András: 2009-ben végzett az ELTE BTK történelem szakán, jelenleg ugyanitt végzős magyar szakos hallgató.

Seidler, Andrea: A bécsi egyetemen végzett finnugrisztika, germanisztika, anglisztika szakon. 1981-ben doktorált, 2003-ban habilitált. Jelenleg a bécsi egyetem Európai és Összehasonlító Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet Finnugor Tanszékén professzor, az egyetem bölcsészeti fakultásának dékánhelyettese.

Soós István: Az ELTE BTK történelem-orosz szakán végzett. Jelenleg az MTA Történettudományi Intézetének tudományos főmunkatársa.

Szilágyi Márton: Az ELTE BTK magyar-történelem szakán szerzett diplomát. Jelenleg az ELTE BTK XVIII–XIX. Századi Magyar Irodalomtörténeti Tanszékének docense, ugyanitt a Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet igazgatója. A Sic Itur ad Astra folyóirat egyik alapítója.

Tóth Eszter Zsófia: Az ELTE Történelemtudományi Doktori Iskolájának Társadalom- és Gazdaságtörténeti Doktori Programjában szerzett doktorált 2004-ben. A Politikatörténeti Intézet tudományos munkatársa.